

ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ



*Л.О.Цибуленко, С.Г.Водотика, Г.В.Батенко,
Н.М.Кузовова, В.Я.Павленко, Г.В.Цибуленко*

ХЕРСОНЩИНА: ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

ДЛЯ ВИЩИХ ТА ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Херсон – 2017

УДК 94(477.72)
ББК 63.3 (4Ук-4Хес)
Х-39

Рецензенти: професор, д.і.н. **В.Д.Сусоров**

професор, д.п.н., к.і.н. **Л.Б.Кулікова**

*Затверджено до друку Вченою радою Херсонського державного
університету
(протокол № 1 від 31.10.2016)*

Авторський колектив:

*доц., к.і.н. Л.О.Цибуленко (керівник авторського колективу),
проф., д.і.н. С.Г.Водотика, доц., к.і.н. Г.В.Батенко,
к.і.н. Н.М.Кузовова, доц., к.і.н. В.Я.Павленко,
доц., к.і.н. Г.В.Цибуленко*

Х-39 Херсонщина: від найдавніших часів до сьогодення.
Навчально-методичний посібник для вищих та загальноосвітніх навчальних закладів / Цибуленко Л.О., Водотика С.Г., Батенко Г.В., Кузовова Н.М., Павленко В.Я., Цибуленко Г.В. – Херсон: Вид-во ПП Вишемирський В.С., 2017. – 416 с.

ISBN 978-617-7273-80-5

Навчально-методичний посібник для вищих та загальноосвітніх навчальних закладів присвячено вивченню історії Херсонщини від найдавніших часів до наших днів. Залучення нових джерел та впровадження новітніх досягнень історичної науки створює цілісну та наукову картину минулого нашого краю, а навчально-методичні матеріали дозволять краще пізнати історію Херсонщини. Посібник підготовано для студентів та учнів.

**УДК 94(477.72)
ББК 63.3 (4Ук-4Хес)**

ISBN 978-617-7273-75-1

© Цибуленко Л.О., Водотика С.Г., Батенко Г.В.,
Кузовова Н.М., Павленко В.Я., Цибуленко Г.В., 2017
© ПП Вишемирський В. С., 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
Розділ 1. Давня історія Херсонщини (Г.В.Батенко)....	5
Розділ 2. Херсонщина доби середньовіччя (Л.О.Цибуленко)	53
Розділ 3. Херсонщина в новий час	93
Частина 1 Херсонщина – козацький край (В.Я.Павленко).....	93
Частина 2 Історія Херсонщини від ліквідації Запорозжя до відміни кріпацтва в Російській імперії (1775-1861 рр.) (С.Г.Водотика)	123
Частина 3 Доба імперської модернізації (Г.В.Цибуленко, Л.О.Цибуленко).....	259
Розділ 4. Новітня історія Херсонщини	305
Частина 1 Херсонщина в умовах геополітичних трансформацій ХХ ст. (Г.В.Цибуленко)	305
Частина 2 Херсонщина з часу незалежності України (1991-2014 рр.) (Н.М.Кузовова).....	384

ПЕРЕДМОВА

До Вашої уваги пропонується навчальний посібник для вищих та загальноосвітніх навчальних закладів з вивчення історії нашого краю – Херсонщини: від найдавніших часів до сьогодення.

Його головна мета – допомогти побачити та пізнати наукову картину історичного минулого, пов'язати події світової та вітчизняної історії на прикладі території, котру обіймає сучасна Херсонська область.

Нове видання базується на доповненому та удосконаленому текстові монографії, виданій кафедрою історії України та методики викладання в 2014 р. до 70-річчя утворення Херсонської області.

Джерельною базою роботи є матеріали центральних та місцевих архівних установ, друковані джерела, мемуарна та епістолярна спадщина, газети та журнали. Історіографія дослідження охоплює як широковідомі праці з історії краю, так і новітні дослідження з історії, створені провідними науковими установами в галузі.

Дана публікація складається з чотирьох розділів, кожен з яких відображає певний історичний період, що дозволяє сприймати місцеву історію в площині загальноісторичного процесу. Відомості про політико-адміністративний поділ Херсонщини за відповідний період вміщено в текст розділів. Для зручності всередині кожного розділу виділено підрозділи.

Навчально-методичні матеріали містяться в кожному розділі й складаються з узагальнень (вступу та висновків), ключових слів, блоку проблемних питань для обговорення та виконання практичної роботи, термінологічного (історичного) словника, хронології подій (хронологічного покажчика) для майбутніх дослідників історії нашого краю. До кожного розділу додається список рекомендованих джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1

Г.В. Батенко

ДАВНЯ ІСТОРІЯ ХЕРСОНЩИНИ

Як відомо, термін «історія», який запровадили ще давні греки, означає «оповідь про минуле». Був час, коли історії в певному розумінні ще не було, бо не існувало і самої людини. Найдавніші люди прийшли в Європу з Африки понад 1 мільйон років тому, а близько 800 тис. років тому вони потрапили на територію України. З цього часу бере свій відлік давня історія України.

Протягом довгого часу люди, які мешкали на території сучасної України, пройшли складний і тривалий шлях розвитку: від примітивних людських колективів до створення держав. Вони створювали все більш досконалі знаряддя праці, вдосконалювалися самі як фізично, так і духовно.

В Україні відбувалися ті ж процеси, що й в інших частинах Європи. Південь нашої держави входив до складу світової Римської імперії. Саме з території України вийшли племена, які значною мірою послабили могутність Риму та призвели до повалення в 476 р. нашої ери її наступниці – Західної Римської імперії. Цими подіями закінчиться історія стародавнього світу. Цей період став завершальним і для давньої історії України.

Вивчивши цей розділ, Ви будете знати:

- що Давня історія території Херсонської області розвивалася у відповідності до загальновизначеної хронології, маючи при цьому свої особливості;

- що з появою людини на берегах Дніпра і Чорного моря розвиток культури ведення скотарства, землеробства, виготовлення кераміки, формування релігійних уявлень був постійним;

- що для пізнання подій, явищ та закономірностей давньої історії на території сучасної Херсонської області

необхідно відбудувати історичний процес, в якому брали активну участь численні дійові особи;

- що для вивчення та характеристики життя суспільства нашого краю у давнину необхідно дослідити багату джерельну базу: наявний археологічний матеріал, речові, писемні та усні пам'ятки.

Ключові терміни та поняття: антропогенез, Велике переселення народів, відтворювальне господарство, археологічна культура, патріархат, первіснообщинний лад.

Кам'яна доба

Розповіді про найдавніші часи нашого регіону нам допоможе археологія – наука, яка вивчає історію суспільства, життя та діяльності людей за допомогою речових археологічних пам'яток – матеріальних залишків, досліджує окремі старовинні предмети та комплекси, що відкриваються на археологічних розкопках, відтворює історію епох, які мало або зовсім не висвітлені писемними джерелами. Для визначення окремих періодів історичного розвитку людства вчені використовують археологічну хронологію для розуміння загальних процесів, що відбувались в різних частинах Земної кулі.

Першим природним матеріалом, що послужив людині знаряддям був камінь, потім деревина і кістка. Відповідно перші знаряддя праці було виготовлено з каменю, що дало назву найтривалішому і найранішому технологічному періоду історії людства – кам'яна доба або кам'яний вік. Він тривав з часу появи людини – близько 3 млн. років тому – до V тис. до н. е., коли вона почала використовувати метали. Умовно кам'яний вік поділяють на три періоди. Найдавніший і найдовший з них – палеоліт. Ця назва походить від грецьких слів *palaios* – стародавній та *lithos* – камінь. Наступним періодом був мезоліт – середній кам'яний вік – *mesos* – середній, *lithos* – камінь, неоліт – *neos* – новий, *lithos* – камінь. Життя первісної людини безпосередньо залежало від навколишнього природного середовища тому, що упродовж кам'яного віку змінювалися географічні й кліматичні умови: змінювався ландшафт та обриси берегів морів і океанів,

змінювали свої русла річки, потепління чергувалися з похолоданнями. Під час таких похолодань (льодовикових періодів) значна частина поверхні планети вкривалася льодом і снігом, у періоди потепління льодовики танули і відступали на північ. Рівень води у річках, морях і океанах значно підвищувався. Із зміною природного середовища змінювалась і сама людина. Заселення території України почалося в ранньому палеоліті, близько 800 тис. років тому.

Найдавнішою людиною вчені вважають «людину вмілу» (*homo habilis*), або презинджантропа, останки якої знайдено в Африці. На території України першою людиною була «людина прямоходяча» (*homo erectus*) або пітекантроп. Порівняно зі своїми попередниками ця людина мала менш похилий лоб, дрібніші та гостріші зуби. Значно більшим був її мозок. Підборіддя пітекантропа виразніше виступало вперед. Руки були коротшими, а ноги довшими. Збільшилися також середній зріст і маса тіла. Зміни у будові скелета були пов'язані з постійною працею та прямоходінням. Пітекантропи вміли виготовляти рубила, гостроконечники, скребла. Вони жили групами по 25–40 осіб: зазвичай 3–6 дорослих чоловіків, 6–10 жінок і 15–20 дітей. Спільне життя та колективне полювання потребували узгодженості дій, спілкування за допомогою мови жестів і звуків. Поступово звуки склалися в слова, а слова – в речення. Так із часом виникла мова.

Нащадками пітекантропів учені вважають неандертальців, які жили 150–40 тис. років тому. Зовні неандерталець був більше схожий на сучасну людину. Зріст його сягав 1,6 м, маса тіла – 70 кг. Неандертальці, які жили в умовах холодного клімату, стали активніше використовувати вогонь. Він сприяв збільшенню тривалості життя, не лише зігріваючи, а й захищаючи від хижаків. Використання вогню стало визначальним у подальшому розвитку людства. Знаряддя праці неандертальців були досконалішими порівняно з тими, якими користувалися пітекантропи. Вони почали виготовляти кам'яні ножі, зазубрені пилки тощо. 100 тис. років тому первісна людина змушена була пристосовуватися до природних умов і будувати довговічне житло. Його основу становила овальна огорожа, складена з кісток мамонта: 12

черепів, 34 лопаток і тазових кісток, 15 бивнів. Житло вкривали шкурами тварин. Посередині розміщувалося вогнище. Розташовувалися стоянки на відстані одностороннього переходу – 40-50 км. Така територія могла прогодувати близько 100 осіб.

У боротьбі за виживання змінювався не лише спосіб життя первісної людини, але й її зовнішній вигляд. У пізньому палеоліті з'явилася «людина розумна» (*homo sapiens*). Цю людину вчені називають кроманьйонцем. Назва походить від французької місцевості Кро-Маньйон, де в 1868 р. робітники випадково знайшли рештки давньої людини, котра майже не відрізнялася від сучасної. Середній вік життя кроманьйонця становив близько 30 років. Основним заняттям було полювання – індивідуальне або загінне. Давні мисливці винайшли металевий спис, який давав змогу поцілити здобич з безпечної відстані. Спочатку це була обпалена та загострена палиця. Згодом до неї почали прикріплювати вістря з каменю або кістки.

Встановлено, що межиріччя Інгульця та Дніпра й обидва береги Дніпра були заселені, починаючи з часів **пізнього палеоліту** (20–12 тис. років тому). Ця віддалена від нас епоха розвитку людства характеризується завершенням процесу відокремлення людини від тваринного світу, подальшу її еволюцію, розселення її на території Євразії. Кліматичні та географічні зміни вплинули на ускладнення матеріальної культури, вдосконалення способів ведення привласнюючого господарства. Найдавніші поселення первісних мисливців виявлено поблизу сіл Любимівки, Сомової Балки, Василівки, Каїри та Софіївки Каховського району, сіл Богданівка та Новоолександрівка Нижнесірогозького району. Кам'яні речі, кам'яні знаряддя, відщепи, різці, крем'яні нуклеуси, наконечники, відходи виробництва кам'яних знарядь праці, кістки сайгака та бабака було знайдено у селах Нова Воронцовка, Дудчани, Леонтіївка та Михайлівка Нововоронцовського району, села Нововолодимирівка Чаплинського району. Пізньопалеолітична стоянка на заході від села Дримайлівка Бериславського району була відкрита і вивчається сучасними українськими археологами. Не велика за розміром, вона насичена виробами з кременю, що робить її

важливим історичним об'єктом. Пізньопалеолітична стоянка у селі Дмитрівка Каховського району – єдина на території Європи стоянка, віддалена від водного ресурсу – розташована в степу.

Епоха середнього каменю або **мезоліт** характеризується тим, що людина продовжує адаптацію до оточуючого середовища, всебічно розвиває та диференціює привласнююче господарство. Це виявляється у найбільшому розвитку мікролітизації у кам'яному інвентарі, впровадженні нових типів знарядь праці і зброї, вдосконаленні способів ведення привласнюючого господарства, вдосконалюються типи полювання на швидких нестадних тварин. Мезоліт – час виникнення лука і стріли з крем'яними наконечниками. Це був час початку domestифікації тварин та переходу до скотарства як нової форми ведення господарства.

Стоянки мезолітичної доби на території Херсонської області відкриті й досліджені М.Оленковським на захід від села Веснянка (Генічеський район) на високому березі озера Сиваш. Стоянка Веснянка I з культурним шаром, що містить крем'яні вироби, датується IX-VIII тис. до н.е. Стоянка Веснянка V, Люблинка II презентують археологічний матеріал у вигляді крем'яних виробів, обпалених вогнем, що свідчить про наявність вогнищ на стоянках, вони датуються VII-VI тисячоліттями до н.е. Поблизу сіл Каїри Горностаївського району, Князе-Григорівки Велико-лепетиського району та в Каховському районі існували поселення мисливців доби мезоліту (X-VI тис. до н.е.). Біля сіл Раденське, Леонтіївка та Михайлівка Нововоронцовського району були відкриті стоянки із залишками знарядь праці: різці, проколи, кременеві відбійники – загалом 1531 предмет. У Чаплинському районі між селами Іванівка та Першокостянтинівка були знайдені кам'яні вироби мезолітичної доби.

Неоліт або «Новокам'яний вік», термін, запропонований 1865 р. Д. Леббоком для епохи протягом якої людина перейшла до добування їжі шляхом вирощування рослин і domestифікації тварин, але основним матеріалом для виготовлення знарядь, як і раніше, залишався камінь. Мешканці Степової та Південної Лісостепової території

сучасної України залишили пам'ятки відтворювального господарства, які продовжували вдосконалювати прийоми мисливства, рибальства та збиральництва. У цілому неолітична епоха для всіх природних зон України характеризується зростанням відносної осілості населення й інтенсивності освоєння територій.

Стоянки і поселення використовують декілька поколінь, що приводить до накопичення потужних культурних шарів. Пов'язаний з осілістю розвиток житлобудівництва, удосконалення транспортних засобів і потреби у розчистці ділянок для раннього землеробства сприяють широкому використанню рублячих знарядь, якість яких підвищувалась за рахунок шліфування їх поверхні. Потреби збиральництва і початкового землеробства зумовили поширенню палок-копалок, мотик, жнивних ножів, зернотерок. Важливою ознакою неолітичної епохи є керамічні вироби, а саме – глиняний посуд, який відіграв велику роль у покращенні способів збереження та приготування їжі, розвиваються плетіння, на основі якого у окремих груп населення виникло ткацтво.

Степи були заселеними в добу неоліту, VII-IV тис. до н. е., коли людина від збиральництва й полювання зробила крок до землеробства і скотарства. Зародившись в неоліті, скотарство і землеробство протягом багатьох тисячоліть розвивалось в мінливих природно-кліматичних умовах, адаптуючись до яких, населення степової зони створювало оптимальні системи найефективніших форм тваринництва і землеробства. При цьому, треба зауважити, що системи скотарства і землеробства відчутно реагували на будь-які, навіть незначні, кліматичні зміни. Певною мірою система відтворюючої економіки визначалася соціальною організацією.

Неолітичні поселення та могильник скотарсько-мисливських племен частково досліджені поблизу села Каїри Горностаївського району. Тут знайдено сокири, молоти, свердла, тесла та гончарні вироби. Крім того, виявлено поселення поблизу села Великі Копані Олешківського району, могильник – неподалік села Республіканця Бериславського району, а поблизу села Великої Кардашинки

Голопристанського району досліджено майстерню для обробки кременю. У селі Михайлівка Нововоронцовського району виявлено унікальну кам'яну стіну-укріплення навколо давнього поселення.

У другій половині VI тис. до н.е. в лісостепових та північних степах у басейнах Південного Бугу і Дністра з'являється неолітична культура, названа за територією поширення Буго-Дністровська культура. Археологічні матеріали доводять, що поселення складалися з 6-11 будинків, витягнутих вздовж річки. Житла та господарські будівлі населення споруджувалися з різних матеріалів: каменю, глини з використанням дерева. Простежено контури легких наземних будов площею від 8 до 50 м². Потім з'являються окремі прямокутні будинки, поряд з легкими житлами, зводилися житла з кам'яним фундаментом, у якому кріпилися стовпи каркаса. Усередині жител знаходилися кам'яні вогнища, ями розташовувалися поруч з будинками.

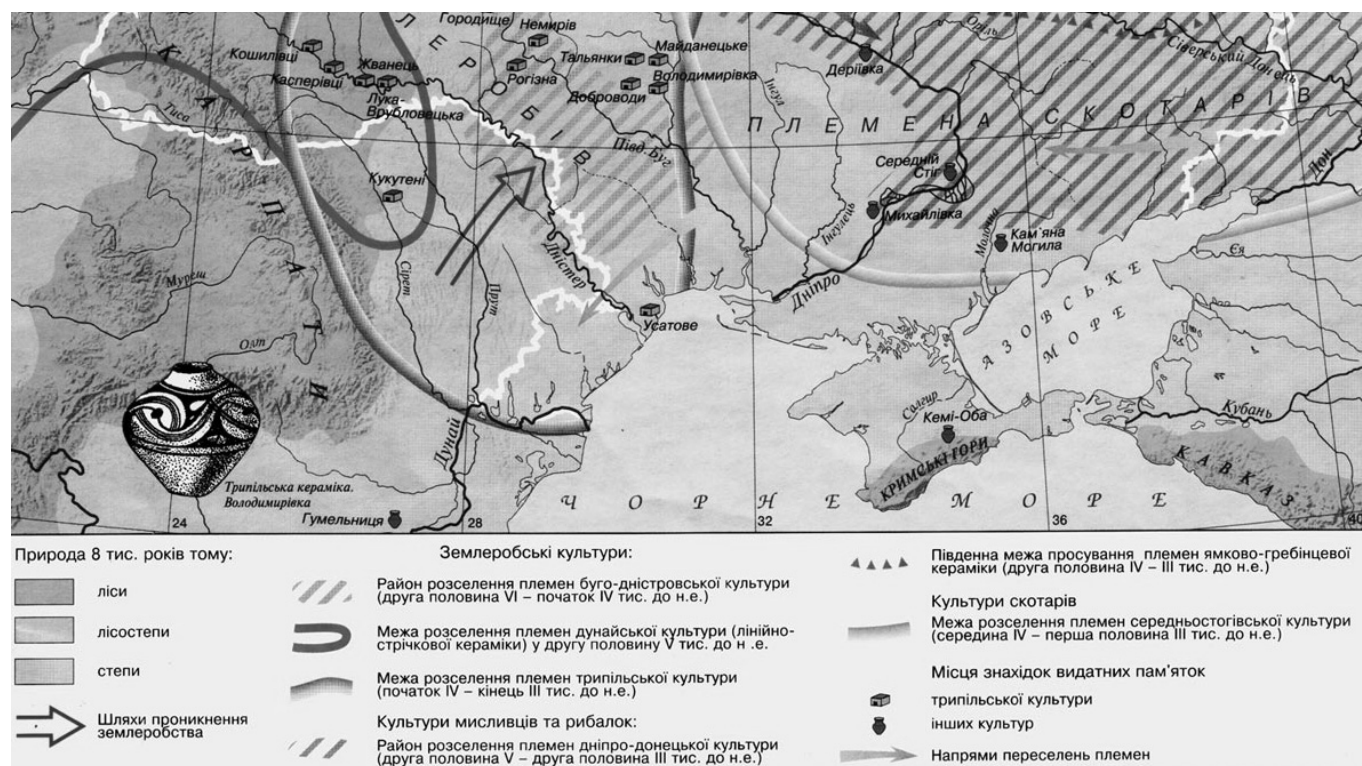
На наступному етапі розвитку з'являються напівземлянки з вогнищами, наземні будинки з відкритими або кам'яними вогнищами усередині. Керамічні вироби в похованнях з'являються у VI тис. до н.е.

Доба металів

Мідний вік – енеоліт – перехідний період між неолітом та епохою бронзи, коли кам'яні і кременеві вироби функціонують з мідними виробами. Для України мідний вік датується 4000-2500 (5000-3500) рр. до н.е. Мідний вік характеризується зрушеннями в економічному та суспільному розвитку населення. Сільське господарство переживає перехід від мотичного до орного землеробства, промисловий розвиток – виникнення ремесел, гончарного та металургії, з'являються перші міста. Існує техніко-технологічна концепція, за якою енеоліт є часом виробництва чистої міді без штучних домішок, та появи «важких» знарядь праці – сокир. На території України в мідному віці виникає та розвивається Трипільська культура.

За енеоліту в степовому регіоні відтворювальне господарство набувало сили. З огляду на природні умови провідною галуззю тут стає скотарство. На відміну від хліборобів, скотарі вели рухливе, кочове життя, якому

притаманні невибагливий побут та прості форми мистецтва, наприклад спорудження курганів над могилами, створення кам'яних статуй. В Степах України в енеоліті вперше у світі почали використовувати коня для верхової їзди.



Південна Україна доби енеоліту

Найважливішими пам'ятками, що свідчать про життя племен скотарів у степах України є кургани. Спочатку облаштовували місце для поховання (яму, катакомбу або дерев'яний зруб), а потім насипався курган. Небіжчика супроводжували необхідні у мандрівці в «потойбічний світ» речі – колісниця, кам'яна булава, інколи – жінка та раби. На думку дослідника М.Оленковського на Херсонщині збереглася найбільша в Україні концентрація курганів. Це стосується сіл Велика Дружина, Іванівка, Індустріальне, Пам'ятне, Садове Білозерського району. Знайдений у Білозерському кургані посуд з відмуленої глини, вкритий чорною краскою із написом порівнюють з виробами трипільців. У курганах Каховського району – села Любимівка та Лазурне знайдені антропоморфні статуєтки доби неоліту.

Найдавнішими скотарями півдня України були **середньостогівські племена** (4500-3500 рр. до н.е.). Господарство середньостогівців поєднувало хліборобство й скотарство. Середньостогівське населення, певно, одним із

перших опанувало відгінне скотарство. Якась частина общини на літо залишала поселення і йшла з худобою вниз по Дніпру, де не лише випасала тварин, а й рибалила, полювала. Більша ж частина общини проживала осіло, займаючись хліборобством, ремеслами, заготівлею фуражу для зимівлі худоби.

Отже, за енеоліту в степовій смузі, на противагу землеробському світу, формувався світ скотарів. Формується так званий Великий кордон між осілим і кочовим населенням, який став зоною не стільки різноманітних контактів між племенами різних типів економіки, скільки конфліктів між ними.

Бронзовий вік – назва культурно-історичного періоду буття людства, коли набули значного поширення вробы з бронзи – сплав міді з оловом, миш'яком, рідше зі свинцем. Бронзовий вік прийшов на зміну мідному віку. Бронза плавиться легше, ніж чиста мідь, а вироби з неї твердіші та гостріші. Спочатку бронзові вироби використовувалися поряд з мідними та кам'яними, але поступово витіснили їх. Для різних регіонів планети Бронзовий вік має різні часові межі. Найдавніші вироби з бронзи знайдені в Месопотамії та Південному Ірані в середині IV тисячоліття до н.е. Наприкінці IV тис. до н.е. вони поширилися на території Малої Азії та Єгипту. У III тисячолітті до н.е. бронзові речі виготовлялися в Індії, на півдні Європи, на території України, а в II тис. до н.е. у Китаї та на решті території Європи, пізніше в I тис. до н.е. в Африці та Південній Америці. Перша згадка про бронзу зафіксована у шумеро-акадській літературі, у «Гімні богу Вогню».

Із бронзоливарством пов'язується професійна спеціалізація майстрів, виникнення потужних осередків металообробки, гірничо-металургійних центрів та провінцій.

Бронзовий вік на території України поділяється на три періоди: ранній – XXX-XXIII ст. до н.е., середній – XXIII-XVII, пізній – XVII-X. На півночі помітна певна затримка у розвитку культур бронзового віку порівняно зі степовою смугою України. Це було зумовлено двома причинами: наявністю виходів каменю та великою вартістю бронзи у цих

регіонах. Перші бронзові вироби потрапили на нашу територію з Балкан, Прикарпаття та Кавказу.

Розвиток місцевого бронзолivarного виробництва припадає на середній та пізній періоди. Сировина для плавлення бронзи надходила з Балкано-Карпатського, Північно-Кавказького та Приуральського регіонів. Розроблялися також місцеві міднорудні родовища Донбасу та Волині. Активно обробка бронзи провадилася населенням степу – представниками культури ямково-гребінцевої кераміки, Кемі-Обинської культури, катакомбної культурно-історичної спільності, багатоваликової кераміки, зрубної культурно-історичної спільності, білозерської культури. Від XII століття до н.е. спостерігається криза бронзолivarного виробництва, оскільки в ужиток дедалі ширше входять вироби з заліза.

Південна Україна є степовим регіоном в межах якого відбувалось формування землеробсько-скотарських та скотарсько-землеробських систем з найдавніших часів. Землеробська та тваринницька галузі степової економіки репрезентує широкий землеробський виробничий реманент, види злакових культур, які культивувались населенням, остеологічний матеріал на основі якого було визначено склад домашніх тварин та досліджено процес їх селекції. Екстенсивне землеробство і скотарство відчутно реагували на будь які навіть незначні кліматичні зміни та відчували вплив природного фактора.

Доба ранньої бронзи на території степової і лісостепової зони від Уралу до Балкан була досліджена на початку ХХ ст. В.О. Городцовим та отримала назву за формою типової поховальної споруди у вигляді прямокутної ями – **ямна або давньоямна культурно-історична область** (іноді використовується термін «культура скорчених або пофарбованих кістяків»). Бронзова епоха представлена на Півдні України багатими знахідками. На Херсонщині знайдено залишки ранньої бронзи – представників ямної культури – в Каланчацькому районі – поховання, антропоморфна стела, кам'яний розтирач, глиняний ліпний посуд, в Білозерському районі – намисто та глиняний посуд. В селі Каїри було знайдено залишки тканини та кам'яна

мотика, а в Подо-Калинівці – намисто та молоточковидна кістяна булавка. У Нововоронцовському районі на Михайлівському поселенні та біля селища Нижній Рогачик було знайдено кістяні шила, глиняні прясла, уламки ліпного посуду та залишки кам'яної зернотерки, на поселенні Леонтіївка в межах села Анастасіївка була зібрана археологічна колекція з 1600 крем'яних виробів, уламки ліпного керамічного посуду: горщики, чаші, мініатюрні сосуди, орнаментовані прочерченими стрічками.

До найвизначніших археологічних пам'яток, що мають важливе значення, належить досліджене поселення доби ранньої бронзи біля села Михайлівки Нововоронцовського району, що існувало в III тис. до н.е. і було укріплене кам'яною огорожею. Важливі матеріали здобуто також при розкопках поселень біля сіл Ушкалки, Бабиного Верхньорогачицького району, Каїрів Горностаївського району, Берислава і Зміївки Бериславського району.

У населення Степового Подніпров'я переважали наземні житла з кам'яними основами стін і глинобитною долівкою. Кераміку виготовляли з глини з домішками піску, черепашок. Посуд опуклодонний, на пізньому етапі плоскодонний з опуклим тулубом і невисокими вінцями, відігнутими назовні або вертикальними. Відомі «амфорки» з ручками або вушками, кухлі з ручкою, чаші, курильниці. Орнамент займав верхню частину посудини і складався з відбитків гребінцевих штампів, мотузки, різних вдавлень, що утворювали горизонтальні лінії, ряди, зигзаги, геометричні композиції. Знаряддя виготовлялися з каменю, кістки, бронзи. Трапляються кременеві листоподібні вістря до дротиків, списів, трикутні з виїмкою в основі вістря до стріл, скребачки, ножі, різці, абразивні плитки, ковадла, сокири, булави. Знаходяться кістяні проколки, гарпуни, молотки, бронзові ножі листоподібної форми, шила. Серед прикрас – срібні та золоті підвіски, кістяні шпильки, трубчасті пронизки зі спіральною нарізкою, підвіски з іклів собаки.

Традиційно поховання здійснювалися під курганами у ямах прямокутної форми. Для впускених поховань є характерними перекриття – поперечний або поздовжній накат з брусків або плит, серед яких нерідкі знахідки стел. У

якості перекриття використовувалися частини возів. Небіжчиків укладали скорчено на спині або на боці головою на схід чи захід. Червоною вохрою вкриті кінцівки рук, стопи, череп. Не рідко давньоямні поховання супроводжувалась інвентарем: посудом, кам'яними, кістяними, кременевими та бронзовими виробами, що було знайдено в численних курганах поблизу сіл Шевченка Скадовського району, Балтазарівки Чаплинського району, Нижніх Сірогозів.

Ямна культура змінюється в степах і на південь лісостепу від Волги до Дунаю **катакомбною** (XXVII-XX ст. до н.е.). Тип поховального обряду у вигляді підкурғанного поховання у катакомбах дали назву культурі. З часом, прямокутна шахта етапу ранньої бронзи змінилася пізніше на округлу або овальну. Вихід до камери закривався дерев'яним щитом, трапляються дерев'яні колеса. Кістяки лежали витягнуто на спині. Поховальний інвентар був класичний – посуд, знаряддя з каменю, бронзи, кістки, прикраси. Складається культура з локальних груп: дніпро-азовської, донецької, інгульської та середньодонської. Походження цієї культури залишається дискусійним. Головними ознаками культури були підкурғанні поховання у катакомбах, плоскодонний посуд з шнуровим орнаментом, на пізніх етапах – прокреслена та валикова орнаментация, кам'яні та бронзові вироби і кам'яні основи стін в житлах.

Катакомбна культура періоду ранньої бронзи представлена поселеннями, що знаходилися в Олешківському районі, плідними виявилися археологічні розкопки в районах сіл Леонтівка та Великі Копані Голопристанського району і поховання, розкидані по берегам Дніпра, Чорного моря та Сиваша.

Катакомбна культура епохи середньої бронзи в степах на берегах річок Інгулу, Інгульця, Південного Бугу отримали назву за територією концентрації пам'яток – інгульська катакомбна культура. Вона датується XIX-XVII ст. до н.е. Представники цієї культури вважаються сучасниками культури шнурової кераміки та попередниками представників культури багатопружкової кераміки.

Середня бронза представлена в Херсонській області **зрубною культурою**. Питання походження культури дискусійне. Відповідно до однієї точки зору, вона не має коренів в Україні і виникла як наслідок міграції з Середнього Поволжя. В результаті змішення зрубних племен з місцевим населенням – носіями культури багатопружкової кераміки. За іншою теорією зрубна культура по усій території півдня України формувалася приблизно одночасно на місцевому ґрунті. Єдиного центру її походження не існувало. Належність зрубних племен до іраномовного етнічного масиву не викликає сумніву.

В Україні відомі два варіанти представників зрубної культури – степовий і лісостеповий. Поселення локалізуються у басейнах Сіверського Дінця на Дніпровському Лівобережжі. Датування перебування тут зрубників відповідає XVI-XII ст. до н.е. Основний тип жител у зрубників землянки глибиною 1-1,2 м прямокутні за формою. Стіни обкладені брусками та плетінням. У деяких житлах знайдено земляні лежанки вздовж стін. Інші археологічні пам'ятки представлені похованнями. Поховальна споруда представлена ґрунтовою ямою. Супроводжуючий матеріал – вугілля, попіл, обпалені кістки тварин свідчать про наявність та поширення культу вогню, кістки коней, кам'яні знаряддя праці – сокири, молотки, зернотерки, ливарні форми, вироби з кременю – скребки, ножеподібні знаряддя, проколки, численні кістяні та рогові вироби – псалії, шила, наконечники стріл, гарпуни, підвіски, гудзики, наявні бронзові вироби, металеві вироби представлені серпами, кельтами, сокирами, ножами, кинджалами, скроневими підвісками, перснями. На поселеннях поблизу мідних родовищ Донецького басейну виявлені численні залишки металургійного виробництва – горни, шлаки, уламки матриць.

Зрубна культура на Херсонщині відома двом унікальними скарбами – Аджияським скарбом з 21 предмета, відкритого у 1915 році і Бериславським з 54 предметів, відкритого у 1925 році. У селі Малі Копані Голопристанського району було знайдено бронзоливарну майстерню з ливарними формами для виготовлення кинджалів. Керамічні вироби, знайдені в нашому регіоні представлені плоскодонними

горщиками з короткою шийкою, фляги з вушками, чаші, миски. Трапляються посудини з опуклим дном і з комірцевим оформленням вінець. Орнаментація кераміки – лінії, іноді інкрустовані вохрою, білою пастою, наколи, шнурові відбитки. Знаряддя праці виготовлені з каменю, кістки, бронзи. Трапляються кременеві скребачки, двобічно оброблені наконечники стріл підтрикутної форми з глибокою виїмкою у основі, листоподібні наконечники списів та дротиків. Відомі кам'яні пести, абразиви, кулеподібні булави, шліфовані сокири-молоти, інколи орнаментовані, бронзові листоподібні ножі, чотиригранні шила, глиняні форми, тиглі, лячки, сопла, прикраси виготовлялися з бронзи – підвіски і дископодібні медальйони.

Епоху пізньої бронзи репрезентує **Білозерська культура**. Культура займала територію степової зони Північного Причорномор'я від Прута та Дунаю на заході до Сіверського Дінця та Дону на сході, від кордонів степу та лісостепу на півночі до передгір'їв Криму на півдні. Поселення ливарників розташовані на невисоких надзаплавних терасах по берегах лиманів, мають круглі ями господарського призначення, житла прямокутної форми наземні з кам'яною основою, землянки та напівземлянки з вогнищем відкритого типу в центрі або у кутку приміщення.

На Херсонщині її бронзові знахідки, кам'яну праску та характерну кераміку – ліпний глиняний посуд відкрито у селах Маячка та Кардашинка Голопристанського району, ливарні форми пізньої бронзи для виробництва знарядь праці, озброєння та прикрас – у селі Новоолександрівка Нововоронцовського району. Дримайлівське поселення пізньої бронзи в Бериславському районі займає територію 1.5 тис. м². Археологічний матеріал представлений залишками кам'яного будівництва, господарські ями та ями культового призначення, уламки керамічних виробів, кам'яні, кістяні, бронзові вироби та прикраси. У Білозерському районі на півдні села Нікольське і на схід від села Янтарне було відкрите Репринське поселення. Археологічний матеріал складається з ліпного керамічного посуду, уламків зернотерок, кістками тварин, посуд з валиковим орнаментом. В селах Заводівці Горностаївського району,

Олешках і селі Раденському (Олешківський район), Великій Кардашинці Голопристанського району досліджено археологічні матеріали доби пізньої бронзи, що склалися з характерної кераміки кухонним, столовим та тарним посудом, за технологією вона проста та лощена. Трапляються горщики з виділеною шийкою, орнаментовані трикутними наліпними валиками, посуд з низькими бортиками, що виконував функції мисок, сковорідок, жаровень. Лощений посуд характерний для поховального начиння – келихи з високою циліндричною шийкою, виступом у основі, широким кулястим тулубом та невеликим дном, є черпаки, чаші, миски. Тарна кераміка характеризується у вигляді корчаг великих розмірів. Бронзові знаряддя праці – долота, кинджали, вістря до списів з прорізаним пером, шила, ножі, клепані казани, серпи, кам'яні форми та злитки бронзи для їх відливання. Характерні прикраси – шпильки, фібули, гудзики, браслети, підвіски, пронизки. Білозерська культура демонструє перехід до розвитку металообробки у степах Північного Причорномор'я та засвідчує місцевий характер бронзоливарного виробництва на території Херсонщини.

Курганні захоронення доби пізньої бронзи були знайдені у Каховському районі – впускне поховання у селі Любимівка, основне поховання – у селі Софіївка. В одному з курганів, розкопаних поблизу Каланчака, знайдена кільцева культова споруда з трьома антропоморфними стелами. В Широкому кургані, поблизу села Малої Лепетихи Великолепетиського району, розкопано поховання, що ототожнюється з кіммерійським вождем IX-VIII ст. до н.е. Більшість курганів невисокі, але цей сягав висоти 9,6 м і діаметра 120 м. Визначною знахідкою є залишки трьох повозок, виявлених у курганах поблизу Першокостянтинівки Чаплинського району. Крім того, на безкурганному могильнику біля села Широкого Скадовського району розкопано 130 поховань доби пізньої бронзи (що ототожнюються з кіммерійськими).

У добу міді та бронзи, тобто наприкінці IV – на початку I тис. до н.е. територія Херсонщини була заселена значно густіше. Відомо близько 90 поселень та могильників цього часу, головним чином у північно-західній частині області поблизу рік і в південно-східній її частині, в

Нижньосірогоському, Генічеському, Чаплинському, Каланчацькому, Скадовському районах.

Завдяки коневі частина племен, яка до того мешкала на Півдні України, за доби бронзи завоювали Іран та Індію та взяла участь у навалі «народів моря» на країни Середземномор'я. Саме зі степовим скотарським середовищем дослідники пов'язують виникнення праіндоєвропейців – народу, від якого походять численні сучасні народи індоєвропейської сім'ї, у тому числі й українці.

Кочовики степової України

В писемних джерелах збереглася назва одного зі степових племен пізньої бронзи – кіммерійці.

Кіммерійці – кочовий іраномовний народ, який прийшов з Нижнього Поволжя у причорноморські степи в IX ст. до н.е. й панував тут упродовж двох століть. Вони є сучасниками носіїв зрубної культури, що залишили чимало пам'яток у Південній Україні (друга половина II тис. до н.е. – поч. I тис. н.е.). Походження кіммерійців пов'язують з зрубною, бвлоською та іншими культурами. Кіммерійці є першим народом на наших землях, чия власна назва нам відома. Зберегли її писемні джерела, правда, не самих кіммерійців тому, що вони не мали писемності, а у грецьких, ассіро-вавілонських, іудейських і перських письмових джерелах. Можливо, трактовка етноніму кіммерійці, як «швидкісний загін іраномовного кочового населення» було пов'язане з конкретними підрозділами у їх військовій та соціальній організації. Найдавніша згадка про кіммерійців міститься в славнозвісній «Одіссеї», а найдокладніша – у праці «батька історії» Геродота (V ст. до н.е.), у поета Каллімаха, видатного географа давнини Страбона та ін. Пізніше цей етнонім з'являється у візантійську епоху у творах Орозія та Стефана Візантійського. Письмові джерела, якими б фрагментарними вони не були, є основою для реконструкції подій, пов'язаних з місцезнаходженням кіммерійців, їх вторгненням на Кавказ і Малу Азію, вивченням взаємовідносин кіммерійців з державними утвореннями Давнього Сходу. Кіммерійці взяли участь у війнах у Малій Азії: знищили Фригійське царство (середина VIII ст. до н.е.), взяли Сарди – столицю Лідійського царства (654 р. до н.е.), деякі давньогрецькі міста, наприклад

Ефес. Вони громили також закавказьку державу Урарту, воювали проти Ассирії. Давнім грекам у північному Причорномор'ї дісталися на згадку про кіммерійців назви: «Кіммерія, Кіммерійські переправи, Боспор Кіммерійський».

Втім, усі писемні згадки про кіммерійців пов'язані з їхніми воєнними походами. Військо кіммерійців складалося з рухливих загонів вершників. Цілком логічно, що успішне завершення походів залежало від якості зброї та від досконалості спорядження бойового коня. Як свідчать археологічні знахідки, кіммерійці були для свого часу неперевершеними майстрами військового спорядження. Головною зброєю кіммерійських воїнів був потужний далекобійний лук. У ближньому бою вони застосовували залізні мечі завдовжки понад метр. Вміли користуватися кіммерійці списами, проте значного поширення ця зброя не набула. Про досконалість кінського спорядження кіммерійців свідчить той факт, що воно запозичене багатьма тогочасними народами. Отож, кіммерійці не лише знали залізо, а й навчилися його належно застосовувати. Для історії народів, що мешкали на землях сучасної України за давніх часів, ця обставина важлива тим, що саме кіммерійці були першими, хто з-поміж мешканців степу навчився виробляти та обробляти залізо, тому з ними пов'язаний початок залізного віку на наших степових теренах.

Кіммерійці не будували постійних житлових споруд, а їхнє життя збігало в нескінченній мандрівці степом верхи на конях або в кибитках, запряжених волами. Основою їхнього господарства було конярство. Все те, що не могли дати коні, кіммерійці завойовували. Археологічні розкопки свідчать, що з далеких воєнних походів воїни-скотарі приносили продукти землеробства й вироби ремісників. Археологічні знахідки розповідають про розвиток матеріальної і духовної культури кочовиків. Поховальний обряд та поховальні споруди степових регіонів Півдня України майже повністю співпадають з традиціями кочовиків Заволжя, Дунаю, півдня Східної Європи епохи кінця пізньої бронзи. Поховальні споруди мають вигляд ґрунтової прямокутної або овальні ями, катакомби. Матеріальна складова поховання містила дерев'яні чаші, блюда, різні келихи, корчажки, кухонний

посуд, багато лощеного посуду з нарізним орнаментом, бронзові ножі, вудила, залізні псалії, бляхи, подовжено-ромбічні, овальні наконечники стріл, спіральні підвіски. В орнаментациї переважно використовувався геометричний малюнок: кут, трикутник, зигзаг, коло, спіраль, хрест, квадрат, ромб.

Перших нападів кіммерійців представники осілого населення зазнали від початку їхнього панування в степу. Та найбільш гострим те протистояння було у VIII ст. до н.е. Численні археологічні знахідки свідчать, що на кінець VIII ст. до н.е. кіммерійці подолали опір північного землеробського населення, проникли вглиб їхніх земель та заволоділи найважливішими городищами, шляхами та річками. Внаслідок цього набули поширення речі кіммерійського зразка – передусім зброя та кінське спорядження. Та хоч якими непереможними воїнами не здавалися кіммерійці, у VII ст. до н.е. їхнє панування в степу урвалося, а самі вони розпорошилися, підкорені значно могутнішими племенами скіфів.

До найвизначніших археологічних пам'яток кіммерійської доби на території сучасної Херсонщини, що мають важливе значення, належить курган, розкопаний поблизу Каланчака, де знайдена кільцева культова споруда з трьома антропоморфними стелами. В кургані Широкому, поблизу села Мала Лепетиха Великолепетиського району, розкопано поховання кіммерійського вождя IX–VIII ст. до н.е. (Білозерська культура). У його могилі зі складним дерев'яним склепінням, знайдено два чудові кинджали. Один з них виготовлений цілком з бронзи, а інший складається з бронзової рукоятки і залізного клинка.

Унікальним за своїм змістом є курган біля хутора Лук'янівка, поблизу Каховки, в якому виявлено поховання жінки, що лежала в скорченому положенні на боці. Поховання супроводжували янтарні і скляні буси, бронзова фібула і глиняний лощений кубок. Визначною знахідкою є залишки трьох повозок, виявлених у курганах поблизу села Першокостянтинівки Чаплинського району Херсонської області.

Крім того, на безкурганному могильнику біля села Широкого Скадовського району розкопано 130 поховань кіммерійської доби. В селищі Заводівці Горностаївського району, місті Олешках і селі Раденському Олешківського району, Великій Кардашинці Голопристанського району досліджено близько десяти скарбів, що склалися з бронзових знарядь праці, кам'яних форм та злитків бронзи для їх відливання. Вони засвідчують місцевий характер бронзоливарного виробництва на давній території Херсонщини. У VIII–VII ст. до н.е. на території Наддніпрянщини, в степовій її частині, населення освоїло виробництво заліза, з якого виготовлялись знаряддя праці, зброя та прикраси. Залізні знаряддя виробництва швидко витіснили недосконалі кам'яні та бронзові їх аналоги.

На зміну кіммерійцям у Причорноморських степах з'явилися кочові племена – **скіфи**. Вони поклали початок першому державному утворенню в Подніпров'ї. Херсонські степи входили до володінь Скіфської держави з центром у Кам'янському городищі. З'явилися скіфи зі степових районів Передкавказзя. Як і кіммерійці, скіфи були кочовиками, основу господарства яких становило конярство. Як і кіммерійці, скіфи були іраномовним народом.

Сучасні скіфологи до сьогодні розв'язують одне з найважливіших питань про походження скіфів – скіфогенез. Одні дослідники вважають скіфів народом місцевого походження, підтримуючи автохтонну теорію походження скіфів. Інші дотримуються міграційної теорії, за якої, скіфи вийшли з глибин Азії. Обидві точки зору мають свої сильні та слабкі сторони, і лише подальші розкопки на теренах степового Херсонського регіону допоможуть вченим з'ясувати це важливе й складне питання зі скіфської історії. Поки що ж фахівці одностайні в одному – у другій половині VII ст. до н.е. в причорноморських степах з'являються скіфські племена.

Одна з легенд, переказана Геродотом, розповідає про те, як скіфи прийшли з Араксу (Волги) та переселилися у Північне Причорномор'є під тиском массагетів. Відомостей про історичні події у житті скіфів не багато. Геродот називає імена видатних скіфських військових – Мадій, син Прототія, очолював скіфську армію, яка переслідуючи кіммерійців,

перейшла Кавказ, оволоділа Азією, дійшла навіть до Сирії. Скіфи постійно воювали, втручаючись у боротьбу між державами Передньої Азії протягом VII ст. до н.е. Повернення скіфів до Північного Причорномор'я відбулося під тиском мідійського царя Кіаксара «Скіфським шляхом» – через Кавказ (595-593 рр. до н.е.). У 512 році до н.е. скіфи на чолі з Іданфірсом, Скопасісом та Токсакісом перемогли персів на чолі з Дарієм I Гістаспом. Уникаючи відкритих битв, скіфи весь час відступали в глиб степів. Під час відступів вони виснажували ворога невеликими набігами. Перські війська зазнали величезних втрат. Цар Дарій змушений був залишити Скіфію. Поразка Дарія уславила скіфів як непереможних воїнів. У 496 році здійснили похід за Дунай до Херсонесу Фракійського, У 358-339 рр. під орудою царя Атея повоювали фракійські володіння. Античні автори – Феофраст, Гіппократ, Страбон, Есхіл, Софокл, Аристофак згадували скіфів у своїх творах.

Основним заняттям кочових скіфів було скотарство. Розвивалися також ремесла, найпоширенішими були ковальське, бронзоливарне, гончарство, ткацтво. Скіфи вели жваву торгівлю з грецькими містами Північного Причорномор'я.

Геродот, розповідаючи про скіфів, виділяв серед них царських скіфів, скіфів-кочівників, скіфів-орачів та скіфів-землеробів. Царські скіфи жили на берегах Азовського моря та у степовому Криму. Скіфи-кочівники мешкали у степах Подніпров'я. Скіфи-землероби оселилися у лісостеповій зоні, скіфи-орачі – між Дніпром і Дністром. Власне скіфами були степові племена царських скіфів і скіфів-кочівників. Інші – це народи, що були підкорені царськими скіфами та скіфами-кочівниками і належали до інших мовних груп та етносів.

Ударну силу скіфського війська становила кіннота. Зброя скіфа-воїна складалася з лука зі стрілами, залізного меча, списа, бойової сокири, дротиків. Голову захищав бронзовий шолом, тіло – панцир і округлий щит. Скіфські воїни відзначалися жорстокістю й безжалісністю до ворогів. Військовий історик стародавньої Греції Фулідіда у V ст. до н.е. писав, що із скіфами «не тільки не можуть зрівнятися

європейські царства, але й навіть у Азії немає народу, який міг би наодинці протистояти скіфам, якщо вони будуть єдиними».

Розквіт держави пов'язаний з ім'ям царя Атея. Влада Атея поширювалася на величезні території від Дунаю до Дону. Цей цар карбував власну монету. Міць Скіфії не похитнулася навіть після поразки від македонського царя Філіппа II (батька Александра Македонського). Могутньою держава скіфів залишалася і після смерті 90-літнього Атея в 339 р. до н.е.

Яскравим свідченням військової сили та культурного розвитку Великої Скіфії є так звані «царські кургани» – величні поховання її володарів та вищої скіфської знаті, рівних яким за масштабами споруд та багатством начиння немає серед старожитностей Європи. Скіфським царям для потойбічного життя залишали багато коштовної зброї, прикрас, одягу, посуду. Разом з померлими клали слуг і коней. Могили накривали дерев'яним настилом і насипали зверху величезний курган. Найбільш грандіозні кургани скіфських царів – Солоха під Запоріжжям, Чортомлик поблизу Нікополя, Куль-Оба біля Керчі, Огуз поблизу Нижніх Сірогоз (Херсонщина). За багатством і розмірами їм трохи поступалися ще близько двох десятків курганів, розміщених, головним чином, у Дніпропетровській, Запорізькій і Херсонській областях. Отримані знахідки є окрасою скіфських колекцій Ермітажу та Національного музею коштовностей.

Територія Херсонщини була описана у IV книзі Геродотової «Історії» – «Мельпомена» де йдеться про територію на лівому березі Дніпра, що вкрита лісами-поліссями та зветься Гілея. За нею були розташовані плавні, а кордоном був кам'янистий правий берег Дніпра. Саме тут відбувалися події з міфу про Геракла.

Серед численних поселень і могильників Херсонщини більш дослідженими є скіфські поселення біля сіл Шевченка Великолепетиського району, Нижнього Рогачика Верхньорогачицького району, Зміївки Бериславського району, Широкої Балки Білозерського району. Скіфські городища розташовані в селах Олександрівка та Широка

Балка Станіславського району та селі Дніпровське Білозерського району. Було виявлено залишки кам'яного будівництва, зернові ями, зернотерки тощо. В широко відомих скіфських курганах поблизу Нижніх Сірогозів (Огуз, Малий Огуз), а також нещодавно розкопаних поблизу сіл Любимівки і особливо Архангельської Слободи та Вільної України Каховського району знайдено поховання багатих скіфів з набором золотих прикрас, серед яких є шедеври ювелірного мистецтва. Особливо відзначається чоловіче поховання V–IV ст. до н.е., розкопане в селі Архангельська Слобода, та два жіночі поховання IV ст. до н. е. у селі Вільна Україна, де знайдено близько 800 золотих фігурних бляшок із зображенням міфологічних тварин та рослинного орнаменту. Ці знахідки дали змогу реконструювати два головні парадні убори знатних скіф'янок. Мистецькі твори скіфів являють великий художній інтерес і є значним внеском до скарбниці загальноєвропейської і світової культури.

Особливе місце в курганному комплексі не тільки Херсонщини, а й усієї Великої Скіфії займає курган Огуз. Курган досліджувався у різні часи археологами М. Веселовським, В. Ротом, О. Лесковим та Ю. Болтриком. Це курган скіфського царя IV ст. до н.е. біля селища міського типу Нижні Сірогози Херсонської області, є найбільшим курганом причорноморського степу – заввишки він 23 м та 120 м за діаметром. Вчені припускають (Ю. Болтрик), що, з великою ймовірністю, ім'я цього скіфського царя – Атей.

У 1890 році археолог М. Веселовський отримав ухвалу та дозвіл Нижньосірогозької сільської громади на розкопки кургану, що стояв на громадській землі, на околиці села Нижні Сірогози. Розкопки кургану тривали чотири польові сезони (1891–1894 рр.). Під центром насипу була виявлена квадратна яма глибиною 6,4 м, заповнена величезним камінням. На дні ями, в центрі її відкрито квадратну кам'яну гробницю з кам'яною долівкою. Вона була складена з добре обтесаних блоків, встановлених вертикально. Стінки гробниці та її перекриття у вигляді уступчастого склепіння кріпилися за допомогою масивних залізних скріп. Для цього в блоках були просвердлені спеціальні отвори, куди вставлялися скріпи, а потім їх заливали свинцем. Сама

гробниця-склеп та принципи її побудови є суто грецькими. У жодному скіфському кургані Нижнього Подніпров'я не зустрічається подібна споруда. Це, поза сумнівом, справа рук грецьких майстрів, яких запросили для зведення царської усипальниці.

З південного боку до склепу вів коридор завдовжки 34 м і шириною понад 2 м. На відстані чотирьох метрів від входу у склеп лежав охоронник, біля якого виявлено спис, ніж, набір бронзових і кістяних вістер до стріл. Поховання слуг виявлені у нішах, викопаних в північній і західній стінках ями. Біля них знайдено два срібні персні з плоским щитком, пастові намистини, бронзові сережки і бронзове дзеркало.

Ще одна ніша у східній стінці виявилася порожньою. На жаль, склеп був неодноразово пограбований. В ньому знайдено лише кілька десятків золотих бляшок різних типів, розбиті амфори, уламки списів. Біля входу у склеп знайшли також золоті гудзики. На цьому дослідження М. Веселовського були закінчені. Та вже через деякий час вони відновилися.

Осіньними дощами 1901 року була підмита одна з прямовисних стінок старого розкопу. Після обвалу місцеві селяни знайшли тут кілька золотих речей. Звістка про це швидко облетіла всю округу і почалися скарбошукацькі розкопки. У різних місцях кургану знаходили нові золоті речі. Археологічна комісія звернулася з листом до Таврійського губернатора з проханням встановити на кургані охорону і конфіскувати награбовані коштовності. Весною 1902 року для додаткового дослідження кургану з бригадою досвідчених землекопів виїхав В. Рот.

Одночасно з розкопками В. Рот вживав енергійних заходів, щоб скупити награбовані коштовності. Серед знахідок, що надійшли до Ермітажу, була велика кількість золотих прикрас. Це різноманітні пронизки, напівсферичні гудзики з петелькою на звороті, численні бляшки різного розміру із зображенням маски людини, розетки з шістьма і вісьма пелюстками, трикутники, прикрашені пуансонним орнаментом, фігурні бляшки з рослинним орнаментом і багато інших. Найцікавіші бляшки у вигляді орла, що летить, і левиці, що лежить.

У прокладеній В. Ротом траншеї у південно-західній частині кургану, де за повідомленням місцевих жителів зустрічалися золоті речі було знайдено щонайменше сім коней в багатій упряжі. Це фігурні, пластинчасті, прикрашені гравіруванням налобники зі скульптурною головою звіра, фігурні нащічники двох типів з зображеннями птахів, круглі плоскі або опуклі гудзики, масивні діжкоподібні пронизки, дзвіночки, серповидні або круглі бляшки, що висять на ланцюжках тощо. Інші вуздечкові набори цілком оригінальні. Це срібний налобник у вигляді фігурки левиці, що готується стрибнути, а також литий ажурний нащічник з гравіруванням, який, певно, належить до цього ж набору.

Взагалі, зображення лева є дуже характерним для кінського убору Огуза. Так, до складу ще одного срібного набору упряжі входить пластинчастий налобник, на якому викарбувані чотири голови левів, причому дві нижні звернені мордами одна до одної. Верхню частину налобника прикрашає голова левиці. У тому ж стилі виконано чотири фігурні платівки: рельєфне зображення голови левиці фланкують дві викарбувані стилізовані морди тварин. Аналогічне зображення є також на срібних карбованих нащічниках цього набору. Крім того, в центрі нащічників зображений олень з гіллястими рогами; позаду нього, лапами один до одного, лежать два леви з роззявленими пащами.

Найефектнішим є вуздечковий набір, до складу якого входять срібний налобник, прикрашений головою грифона, чотири великі срібні, вкриті золотом, свастикоподібні бляшки, на яких зображені голівки чотирьох загнuzданих коней. Незвичайними є нащічники цього убору, що не знаходять собі аналогій у всьому скіфському мистецтві (на жаль, вони дуже погано збереглися). Вони також срібні, вкриті золотою фольгою.

Судячи з фотографій, зроблених одразу ж після знахідки, на нащічниках були зображені три людські фігури. Під час реставрування нащічники не вдалося повністю відновити. Найкраще збереглася права жіноча фігура, зображена у профіль. Жінка у довгому платті з короткими рукавами; зігнута в лікті ліва рука лежить на животі. Від центральної частини композиції вціліла лише людська голова і частина

правої руки, піднятої догори. Найгірше збереглася ліва фігура, яка була, очевидно, аналогічна правій.

У 1972 році Херсонська експедиція Інституту археології АН України під керівництвом О. Лескова продовжила розкоп Огузу. Він вважав, що в могилі мають бути й інші поховання. Вчений у своїх припущеннях спирався на той факт, що у 1891 р. М.І. Веселовський у північній траншеї виявив материковий викид на дуже значній відстані від центральної могили. Визначним досягненням експедиції стало те, що була отримана і зафіксована картина устрою гігантського насипу.

Завершальний етап розкопок протягом трьох польових сезонів 1979–1981 рр. проводила спеціально створена Таврійська експедиція Інституту археології АН України під керівництвом Ю.В. Болтрика. Він встановив, що враховуючі колосальні працевитрати на зведення поховальної споруди, присутність поховань підданих, поховання високопородних верхових коней та високу якість поховального інвентарю, курган Огуз, безпосередньо слід вважати усипальницею скіфського царя. Достеменно ім'я цього царя невідомо, проте, цілком вірогідно, що це міг бути спадкоємець скіфського царя Атея, який загинув 339 р. до н.е. у битві з батьком Олександра Македонського – Філіпом II.

Тож у сезоні 1979 р. була знята частина насипу, що залишилася. Були розчищені і зафіксовані ділянки крєпиди, під схилами кургану виявлено кільцевий рів, простежено конструктивні особливості насипу.

У 1980 р. був повністю знятий насип і досліджена значна частина підкурганного простору. Поблизу центральної могили, відкритої в 1894 р. Веселовським, виявлена ритуальна доріжка, вистелена камкою. У північній межі кургану була виявлена невідома раніше бічна північна могила. Заслуговує окремої уваги набір прикрас вузди із Північної могили кургану. У могилі була похована дружина чи донька скіфського царя, тому серед знахідок домінували дрібні золоті прикраси та аплікативні бляшки від одєжі – загалом близько 6 тис. предметів. Серед них сережка у вигляді скульптурного зображення сфінкса, бляшки з ликом Великої скіфської богині та скіфом, що стоїть перед нею, а також бляшки із зображеннями персонажів античної

міфології: Афіни у шоломі, Аполлона, Діоніса, Геракла, Медузи Горгони; підвіски у вигляді лева, барана, фігурні підвіски у вигляді голови молодого негра з привіскою у вигляді гроно. Особливе місце у комплексі золотих виробів посідають декілька зразків мікроскульптури (мініатюрних об'ємних виробів), серед яких виділяються антична жіноча голівка розміром 6 м та триміліметрове зображення грифона, паяне з дев'яти частин і з такою ж мініатюрною підвіскою у вигляді виноградного гроно.

Скіфську аристократку було поховано у розкішному дерев'яному античному саркофазі, від якого збереглися шматки алебастрової ліпнини з позолотою на голубому тлі й багато фрагментів, вирізаних за контуром гравірованих платівок із слонової та трубчастої кістки, що прикрашали його стінки.

За сюжетами зображень ці кістяні платівки поділялися на дві групи. Першу, нечисленну, складали антропоморфні зображення, виконані з слонової кістки. До другої відносились фрагменти, що утворювали складний рослинний орнамент, у якому можна виділити стебла рослин, пелюстки, пальметки, листя аканта, квіти, розетки.

Цей набір наштовхнув дослідників на думку про широко розповсюджений сюжет світового дерева, виконаний античним майстром, та перегукується із зображальними рядами на предметах античної торевтики – пекторалі з Товстої могили, вази й гориту з кургану Чортомлик. До деталей саркофага відносяться й п'ять кістяних циліндрів з великим наскрізним та малим боковим отворами – вони були деталями шарнірної конструкції, на якій закріплювалося віко саркофагу.

Серед інших предметів з кістки виділяються: кістяні платівки-накладки до дерев'яної скриньки, форму якої легко встановити саме завдяки цим платівкам; складні веретена, косметична лопаточка.

Сезон 1981 р. був завершальним у дослідженні пам'ятника. Остаточні досліджені залишки вже відомих поховань, а також виявлені нові, раніше не виявлені поховання: кінська могила, що відноситься до основного захоронення; поховання воїна-лучника. Могила знаходилася

на захід від котловану на стежці в тілі кургану. Вона лишалася незакладеною до моменту кінцевого формування насипу. Тут було поховано чотирьох коней – троє прикрашені золотою вуздою й засідлані, на грудях у двох бронзові бляхи, четвертого коня загнuzдано «культовою» вуздою з кликів тварин і незасідлано.

Лише об'єднані зусилля археологів чотирьох поколінь дозволили одержати повну картину будови цієї видатної поховальної пам'ятки. Курган Огуз став першим в Україні, на якому після дослідження був реставрований насип. Товариство охорони пам'яток історії та культури України реконструювало насип у 1988 р. У вересні 2009 р. за кошти громади Нижньосірогозького району на кургані було поновлено та упорядковано пам'ятний знак.

Не менш видатна знахідка відбулась у 1865 р., коли біля села Новоолександрівка Нижньосірогозького району Херсонської області І.Є. Забелін розкопав курган скіфської знаті «Козел». Висота насипу становила 14 м., глибина вхідної ями 9,6 м. Від неї з кутів відходили чотири камери. Курган мав конструкцію поховальної споруди, подібну Чортомлицькій. Поховання було пограбоване, але у камері знайдено уламки кераміки, кілька золотих гудзиків, бляшку із зображенням голови Афіни у шоломі з маскою лева. На захід від вхідної ями розміщувалася кінська могила з трьома відділами, де поховано 14 коней у вуздечкових наборах з бронзи та срібла. На чотирьох знайдено золоте окуття передньої та задньої лук сідел. До кінського набору входили фігурні начільники із скульптурною голівкою звіра, орнаментовані нащічники із зображеннями птахів, а також гравіровані бляшки свастикоподібної форми. Разом з кіньми було захоронено й «конюхів». Скіфське поховання в кургані «Козел» датується другою половиною IV ст. до н. е.

На межі IV-III ст. до н.е. становище Скіфії раптово погіршилося. Причини занепаду Скіфської держави полягають у зміні клімату, відповідно і природних умов: висихання степів, збідніння трав'яного покриву. Очевидно, далися взнаки і наслідки соціального розшарування, через що скіфам стало важче протидіяти відсталішим, але монолітнішим племенам кочівників-сарматів.

Наприкінці III ст. до н. е. Скіфська держава під натиском сарматів припинила своє існування. Частина скіфського населення відійшла на південь і створила дві Малі Скіфії. Першу – в Нижній Наддніпрянщині та Криму зі столицею Неаполем, другу – в нижньому Подунав'ї.

На високому березі Каховського водосховища на території села Любимівка Каховського району знаходиться пізньоскіфське городище, дослідження якого розпочалося на початку XIX ст. – Д. Нарішкін, В. Гошкевич, М. Оленківський. Датується археологічна пам'ятка I ст. до н.е. – II ст. н.е. Акрополь захищений глибоким ровом, високим валом, навколишня територія містить залишки кам'яного будівництва, бруківки, господарські ями. Археологічний матеріал складається з ліпного посуду, амфор, глиняного посуду, місцевого ольвійського виробництва, червоно лакового коштовного посуду, бронзовими фібулами, монетами, залізними виробами та зброєю.

Завершальний етап перебування скіфів на теренах південної України – це Бериславський район Херсонської області. Пізньоскіфське городище на північ від селища Саблуківка унікальне не лише уламки керамічного посуду – амфори, червонолакові миски, ліпні горщики, найважливіша складова – кам'яні та глинобитні будівельні фрагменти – залишки акрополю і земляного рову. Селище Республіканець презентує не лише визначні пам'ятки козацької доби, захисні кам'яні вали: внутрішні та зовнішні, акрополь пізньоскіфської доби були досліджені В. Гошкевичем і М. Оленковським. В селищі Миколаївка на березі річки Бургунки відкрити напівземлянки з залишками керамічних амфор із фауністичним орнаментом. Старошведське та Львівське пізньоскіфські поселення із залишками будівель на площі акрополю, захисних валів і ровів вчені вважають давнім городищем.

Невдовзі скіфи розчинилися серед інших народів, проте слід їх не загубився на південноукраїнських землях. Велика Скіфія – так історики визначають Скіфську державу за часів її найвищого розквіту – була одним із перших державних утворень Східної Європи, що об'єднало під владою іраномовних кочових скіфів різні за походженням племена та

народи, серед яких були й предки східних слов'ян. Довготривале й тісне співіснування місцевого населення зі скіфами-іранцями мало відчутні наслідки. Так, назви найбільших річок України – Донець, Дніпро, Дністер, Дунай – походять від іранського кореня «дон», із значенням «вода». Так само від скіфів походить назва р. Стир. З іранської мови, як вважають дослідники, прийшли до нас такі важливі поняття, як «Бог», «цар» та ін., навіть слово «собака».

На згадку про часи домінування скіфів в причорноморських степах в науковій літературі залишився як «книжний» термін назва території Велика Скіфія. В античній та середньовічній традиції як одна з назв Східної Європи використовувався термін Велика Скіфія, Скіфія або Тавроскіфія. Від часів Геродота античні автори скіфами називали не тільки кочові іраномовні племена Північного Причорномор'я, а й частину населення лісостепової та лісової смуги Східної Європи. В римській традиції назви Велика Скіфія, Скіфія, Тавроскіфія, Сарматія стали узагальнюючими для всіх народів півночі.

У західноєвропейській середньовічній географії античні та римські традиції переплелися з біблійною міфологією. З часів Ісидора Севільського вважалося, що Велика Скіфія – це назва землі нащадків Магога, сина Яфета. За посередництвом візантійських джерел назва «Велика Скіфія» потрапила на Русь. В «Повісті минулих літ» Велику Скіфію Нестор Літописець неодноразово згадує як грецька назва власне східних слов'ян. Під впливом істориків та географів доби Відродження, зокрема теорії сарматизму, в Україні XVI століття поширилися ідеї скіфського та сарматського походження слов'ян, яка знайшла місце, зокрема, в «Синописі» Інокентія Гізеля, «Скіфській історії» А. Лизлова. До прибічників цієї теорії належав Михайло Ломоносов. Від середини XVIII ст. науковий термін «Велика Скіфія» виходить з літературного обігу.

На зміну скіфам у III ст. до н.е. в причорноморські степи прийшли **сармати**. Ці споріднені зі скіфами іраномовні кочовики походили з приуральсько-поволзьких степів. Як самі себе вони називали – науці невідомо. «Сарматами» їх називали греки та римляни. Вчені припускають, що ця назва

походить від давньоіранського слова «саоромант», що означає «оперезаний мечем». Поряд з етнонімом «сармати» античні автори вживають й інші назви. Це пояснюється тим, що сармати жили племенами, кожне з яких мало свою назву: язиги, роксолани, сіраки, аорси, алани тощо. За легендою, записаною Геродотом, яка відбиває часи матріархату, сармати походили від шлюбів скіфів з амазонками – безстрашними жінками-воїнами.

Перші документальні відомості про сарматів дає Геродот, називаючи їх савроматами – східними сусідами скіфів, що брали участь у передньоазійських походах скіфів і були їх союзниками під час скіфо-перської війни. Древні автори також використовують етнонім савромати для позначення народів, що на території України взяли участь у формуванні ранньосарматської культури.

Життя та побут сарматів були подібними до скіфського. Вони так само, як і скіфи, були скотарями-кочовиками. Багато часу вони приділяли військовим походам. Античні джерела докладно розповідають про спорядження сарматів, про їхню войовничість. Володарювання сарматів у причорноморських степах тривало майже 600 років. Поклали край йому германські племена готів, які прийшли з півночі, та навала нових кочовиків – тюркомовних гунів.

В області відомо понад тридцять скіфо-сарматських поселень та городищ. Сарматські поселення розташовувалися вздовж Дніпра, а поховання знаходять вздовж узбережжя Чорного та Азовського морів. Найбільш відомими з них є Любимівське городище Каховського району та городище поблизу села Гаврилівки Нововоронцовського району. Поблизу села Золота Балка цього ж району розкопано сарматське поселення та могильник. Городище розташоване на правому березі р. Дніпро у прибережній частині села. Відкрите на початку ХХ ст. В. Гошкевичем, досліджувалося 1953-1959 рр. М. Вязьмітіною. Складалося з двох частин – акрополю і передмістя, простежується прямолінійне планування акрополю, будинки об'єднуються у господарські комплекси з внутрішнім двориком і кам'яною огорожею. Будинки кам'яні, багатокімнатні, є будівлі типу напівземлянок і наземні каркасні споруди. Кам'яні оборонні

мури склалися із двох панцерів із забутовкою між ними. Матеріальна культура представлена керамікою: ліпні горщики, миски на ніжках, глечики, амфори, тонкостінний посуд, прикрасами: намисто, персні, браслети, фібули, сережки, дзеркала. Унікальними є знахідки – теракотова статуетка Ерота на цапі, хлопчика з гусаком, мармурової голови Геракла, сердолікової гемми із зображенням орла на вівтарі. Датується городище II ст. до н.е. – IV ст. н.е. Сарматська кам'яна стела була знайдена на Арабатській стріці на Азовському узбережжі. Сарматські прикраси було знайдено у селі Давидів Брід Великоолександрівського району та у селі Солонці Олешківського району. Поширений тип пам'яток ранньої сарматської культури – це впускні курганні поховання – споруди, прямокутні ями, інколи – підбої та катакомби. Кістяки покладено витягнуто на спині, орієнтовані на південь (у Північному Причорномор'ї – північ, у Прикубанні – схід, захід). Поховання, одиночні або парні, містять мечі з серпоподібним навершям, фібули, бронзові дзеркала, кругло донну і плоскодонну ліпну кераміку з рослинним орнаментом, шоломи.

Згадані розкопки засвідчують, що вже в другому столітті до н.е. із Середнього Подніпров'я в степову частину проникають, змішуючись із скіфо-сарматськими, ранньослов'янські племена. В перших століттях н.е. на території Нововоронцовського району з'являються стійкі землеробські поселення їх нащадків – слов'янських племен, що існували в Середньому Подніпров'ї протягом II–VI ст. н.е. Вони виявлені поблизу сіл Золота Балка та Гаврилівка. Крім того, на могильнику неподалік Гаврилівки розкопано 97 слов'янських поховань. Слов'яни проживали також на поселеннях, досліджених поблизу сіл Дудчани і Осокорівки Нововоронцовського району та Берислава, Каїри Горностаївського і Дар'ївки Білозерського районів.

Антична цивілізація в Північному Причорномор'ї

Греко-римський період стародавньої історії отримав назву Античність. Хронологія Античної цивілізації – приблизно з IX ст. до н.е. – до V століття н.е. територіально охоплювала не лише Елладу та Рим, але грецькі колонії й римські провінції, що були на території сучасної України. Для

Давньої історії України античний період розкриває міграційні рухи, демографічні зміни, культурну і економічну взаємодію цивілізацій на південних територіях. В Елладі вперше виникла демократична форма правління, високий рівень особистої свободи громадян і відкритість суспільства для широких контактів з іншими народами забезпечили небувалий розквіт античної культури.

Античним авторам ми завдячуємо за створення та збереження писемних джерел про південноукраїнську історію. В їхніх творах збереглися найдавніші письмові свідчення в оповідях про населення, природу та землі Північного Причорномор'я. Сьогодні ми користуємося характеристиками фізичної географії, демографічними даними про зміни у складі населення, особливості розвитку політичного й економічного життя народів цього регіону. Античні лоції або перипли належать псевдо-Скілаку, Арріану, Аноніму, псевдо-Скімну, праця «Землеописи» Гекатея Мілетського, географічні карти Помпонія Мели докладно і достовірно розповідають про Скіфію, її межі, побут і звичаї місцевого населення, визначена берегова лінія Чорного моря, перелічені гавані, грецькі колонії й варварські поселення з урахуванням тогочасних досягнень відповідних наук.

Розселення племен на території Північної України на межі старої й нової ери, давні топоніми відомі з «Географії» Страбона і «Природничої історії» Плінія Старшого, «Географічного poradника» Птолемея та «Історії» Амміана Марцелліна, що висвітлюють етнографічну картину Північного Причорномор'я в перші століття н. е.

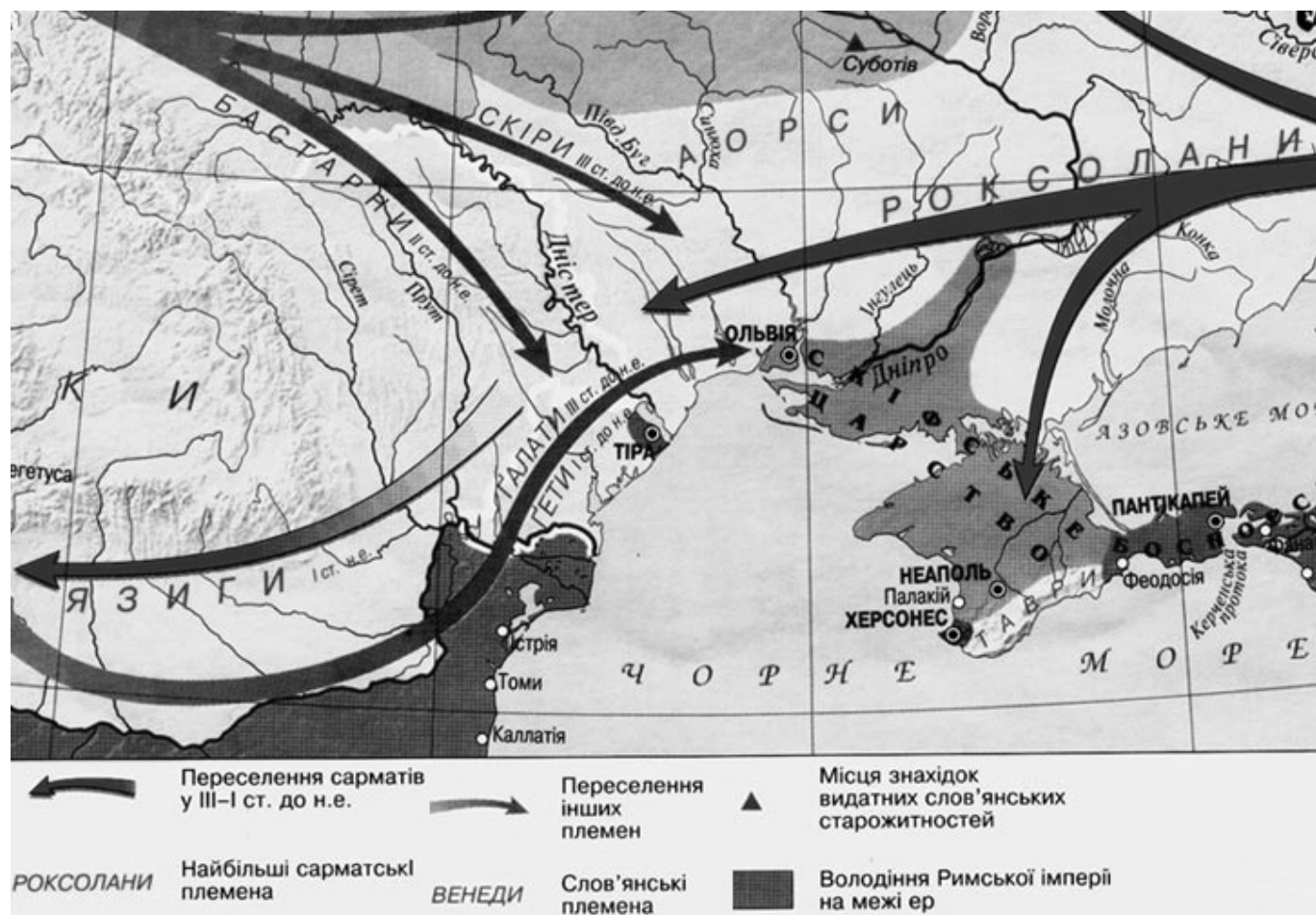
Диодор Сіцилійський в одному з розділів своєї «Бібліотеки» присвятив політичній історії Боспорського царства V-IV ст. до н.е. Його праця ґрунтується на втрачених творах боспорських істориків. Економічне життя Боспору та його зв'язки з Грецією в IV ст. до н.е. відбилися у промовах афінських ораторів Ісократ, Демосфена, Есхіна, історія Боспору римської доби фрагментарно відома за творами Страбона і Тацита. Страбон докладно описує відносини Боспору та Херсонеса Таврійського. Важливі, хоча й уривкові, відомості з історії Ольвії збереглися у Геродота, Діона Хрисостома і Макробія.

Праця Феофраста «Історії рослин» присвячено флорі, праця Аристотеля «Історії тварин» – фауні Північного Причорномор'я. Античні трагедії і комедії афінських драматургів пов'язувалася з військовими подіями і історією Північного Причорномор'я: «Скіфи» Софокла, «Іфігенія в Тавриді» Еврипіда, «Скіфи і таври» Антифана.

На початку I тис. до н.е. під час випадкових відвідань грецькими мореплавцями земель на північних берегах Чорного моря почалося освоєння побережжя. Чорне море здалося грекам Понтом Аксинським – морем Негостинним, Темним. В середині другої половині VII ст. до н.е. в Північному Причорномор'ї виникає перше грецьке поселення – на сучасному острові Березані поблизу Очакова. Греки, щоб поселились тут, ознайомилися з природними умовами всього регіону, оцінили плодючі землі, пасовиська, багаті рибою ріки та море, наявність будівельного каменю, сприятливий клімат, майже повна відсутність на узбережжях осілого місцевого населення. Південь України, морське узбережжя, можливість переселення змінюють назву моря, яке тепер зветься Понтом Евксинським, морем Гостинним. Вихідці з Давньої Греції і засновані ними держави проіснують в Надчорномор'ї близько тисячоліття.

Місто Ольвія в пониззі Гіпаніса (Південний Буг) виникає як одне з перших поселень давніх греків на півдні сучасної України у другій половині VII ст. до н.е. Відомо, що заснуванню Ольвії передувала поява на сучасному острові Березань давньогрецького поселення під назвою Борисфен або Борисфеніда. За Євсевієм датування визначається 647–646 рр. до н.е. Статус Борисфеніди характеризується як – важливий економічний чинник – торгівельна факторія – емпорій, або як класичне давньогрецьке місто із власним демократичним устроєм, яке увійшло до Ольвійського полісу на початку IV ст. до н.е., пізніше до Ольвійської держави. В цей же час заснуються значні і найбільш відомі міста Північного Причорномор'я: у гирлі річки Тирас (Дністер) – Тира і Нікиній, Кітей, Нимфей, Тірітака, Пантікапей, Мірмекій, у найбільш вузькій частині Керченської протоки – Порфмій, на Східному узбережжі Боспору Кіммерійського – Фанагорія, Гермонасса, Горгіппія, Тирамба.

Південна Херсонщина – Пониззя Дніпра та узбережжя Дніпробузького лиману опинилися в зоні контактів ольвіополітів і скіфів, де розгорталась потужна економічна зв'язка та відбувалися збройні сутички. Ця зона інтенсивного контакту була визначена стратегічним значенням регіону в геополітичному контексті всього Середземномор'я.



Перший період – еллінський VII–I ст. до н.е. характеризувався тісними культурними та економічними взаєминами з грецькими поселеннями Середземномор'я та Причорномор'я. Завершився він формуванням і становлення політичного і економічного життя. Відносини Ольвії із місцевими племенами спокійні і тому перші грецькі поселення навіть не мають оборонних споруд. Наприкінці архаїчного часу житлова забудова Ольвії, яка спочатку складалася із землянок та напівземлянок, набуває звичайного для Стародавньої Греції вигляду. Високий культурний рівень населення північно-причорноморських міст не поступався рівню греків Середземномор'я. В пониззі Дніпра знаходяться відомі в грецькому світі культові об'єкти: святилище Деметри на Гиполаєвому мисі, де зливаються Дніпро та Південний

Буг, гай Гекати на Кінбурнському півострові, Ахіллів дром на Тендрівській косі.

В період з I ст. до н.е. по першу половину I ст. н.е. активно розбудовується хора міста, посилюється економічна база, значно зростає торгівля з містами Південного Понту – Синопою та Гераклеєю, центрами островів Егейського моря, Малою Азією. Відбувається піднесення економіки на основі активного розвитку сільського господарства, ремесел, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, зростає значення Ольвії у грецькому світі, як і інших Північно-причорноморських міст-держав. Основний продукт експорту – зерно.

Та з часом в пониззі Дніпра розгортаються кофлікти, пов'язані з боротьбою різних сил за панування над стратегічним регіоном. З середини III ст. до н.е. починається активне переміщення кочових племен, зокрема сарматів. Це підривало основу добробуту античної Ольвії й перешкоджало обмінним стосункам. Цю кризу виразно відображено у декреті на честь ольвійського багатія Протогена, де йдеться про численні дари варварським правителям, зокрема сарматському царю Сайтафарну. Економічна криза супроводжувалася сплеском суспільних та етнічних суперечностей, особливо загострилася у кінці II ст. до н.е., коли понтійський цар Мітрідат VI Євпатор об'єднує під своєю владою Тіру, Ольвію, Херсонес та Боспор і підкорює Малу Скіфію (112-107 рр. до н.е.). У I ст. до н.е. античні держави та скіфи Північного Причорномор'я опинилися у зоні зіткнення інтересів Понтійського царства та Риму. У 63 р. до н.е. античні міста повстали проти Мітрідата VI.

Боротьба Понтійського царства з Римом закінчилася перемогою останнього. В 48 до н.е. гети на чолі з царем Бурбистою захопили і зруйнували Ольвію. В I ст. н.е. місто було відбудоване лише на частині його колишньої території. В цей час вона була в залежності від скіфських царів – Фарзоя й Інексімея, про що свідчить карбування в місті їх монет. У складі населення того періоду значно збільшився скіфський прошарок, заможна частина якого брала участь в управлінні державою. Паралельно наростає вплив Риму на античні держави Північного Причорномор'я. За часи правління імператора Траяна (98-117 рр.) Рим захищав Ольвію від

варварів, спрямувавши до міста загін римської піхоти, а за часів імператора Антоніна Пія (138-161 рр.) було послано військо для боротьби з навалою скіфів. У 198 р. н.е. Ольвія увійшла до складу провінції Нижня Мезія під керівництвом Плавтія Сільвана. Відбувається відродження міста під орудою Абаба із впливового роду Евресібіадів Ще у 251 р. Ольвія мала римську заложу, розміщену у новозбудованій цитаделі. Проте, Ольвія втрачає значення одного із найбільших торговельних центрів.

Пізньюантичний період (III-IV ст.) для Ольвії стає часом її економічного піднесення та початком поступового занепаду. У III ст. її зруйнували готи. На поч. IV ст. напади гунів привели до остаточного знищення Ольвії й Тіри.

На території Херсонщини знайдено ряд грецьких поселень Ольвійської хори. Селища Станіслав, Широка Балка, Олександрівка, Кірове Білозерського району зберігають на своїх територіях археологічні свідчення перебування в Північному Причорномор'ї грецької і римської цивілізації. На південь від села Дніпровське античне поселення початку IV ст. до н.е. зберігає напівземлянки, житла вкриті черепицею, господарські ями. На березі Бугського лиману на північ від села Олександрівка було відкрито і досліджено В. Гошкевичем античне городище Скелька I. Археологічні матеріали датуються V ст. до н.е. – III ст. н.е. і представлені оборонними спорудами Ольвійської держави: давні балки, фортифікаційний комплекс валів, кам'яні стіни і вежі. Античні поселення III століття до н.е. знаходяться на захід від села Софіївка. Головні знахідки – залишки кам'яних укріплених стін навколо поселень. Античне городище Золотий Ріг знаходиться на плато на південь від села Широка Балка, крім фортифікаційних споруд зберігає залишки господарських ям, житлових приміщень між брукованими дворами. На східному березі Ягорлицького заливу Чорного моря і на північ від села Іванівка Голопристанського району на початку 1970-х рр. XX ст. місцевими археологами на чолі з М. Оленковським було відкрито античне поселення, що складалося з виробничо-промислової та житлової зон. Археологічний матеріал представлений фрагментами керамічного посуду: амфори та

іонійський столовий посуд, ліпні сосуди, залишки чорної та кольорової металургії, скловаріння, кістки тварин. Датується Ягорлицьке античне поселення VI ст. до н.е. Римський період представлений залишками римського військового табору на річці Інгулець біля сучасного села Дар'ївка.

У II–VII ст. територія України, як і весь Європейський континент, переживає **період Великого переселення народів**, у ході якого безліч етносів перемінили місця свого давнішого проживання. У цей період від варварських навал і деградації власної адміністративної системи пала Західно-Римська імперія (476 р.), а Східно-Римська (Візантійська) ледь устояла в боротьбі на декількох фронтах.

Переселення змінили тодішню етнічну карту Європи, започаткувавши процеси формування багатьох народів сучасності. Херсонщина потрапляє в зону міграційних рухів та збройних зіткнень, викликаних переселенням готів на межі II–III ст. до Чорного моря.

Готи в південноукраїнських землях

Готи були східногерманським етносом, що переселився в I столітті до н.е. зі Скандинавії в низов'я Вісли і в II столітті з'явився на землях України.

Одним з основних джерел з історії готів, племен Північного Причорномор'я, та всієї епохи Великого переселення народів є праці Йордана – історика VI ст., який за походженням був остготом. Його праця «De origine actibusque Getarum» («Про походження та історію готів» або «Про походження і діяння гетів», вживається скорочена форма назви – «Getica») є скороченим викладом праці «Історія готів» Кассіодора, але містить також відомості, які Йордан описав як безпосередній свідок подій. Крім того, він використовував народний епос готів.

Їхня окупація Причорномор'я почалася у 230 р., коли вони зруйнували державну організацію пізньоскіфського царства в Криму і на Нижній Наддніпрянщині. На південноукраїнських землях істотно змінюється етнокультурний склад населення і політичний розклад сил. Тисячолітнє панування іранських племен похитнулося внаслідок заснування Готської держави. За легендою, ця держава в IV столітті підкорила всі народи між Балтійським і

Під кінець правління Германаріха почалася невдача для готів війна з племенами антів. Після смерті готського короля військову суперечку з антами продовжив його спадкоємець Вінитарій. Саме він у 375 році підступно вбив антського князя Божа з синами та 70 старійшинами. Але вже наступного року готи були розгромлені кочовими племенами гунів, які підтримали антів у їх боротьбі проти готської держави. У другій половині IV ст. гуни підкорили аланів, перейшли Дон і з'явилися у Північному Причорномор'ї. Їх військова політика була войовничою. Джерела свідчать, що гуни зруйнували міста на Боспорі Кіммерійському. У 375 р. гуни підтримали антів у їх боротьбі проти готської держави і розгромили державу Германаріха. Вони підкорили більшість остготів і примусили вестготів перейти через Дунай у Фракію. Після цієї нищівної поразки Гетика як держава швидко занепала. Більша частина її населення перейшла в наддунайські землі, менша – залишилася на території Кримського півострова.

Гуни в історії Давньої України

Вперше про гунів (гуннів, хуннів) повідомив видатний географ, астроном та математик Клавдій Птолемей (середина II ст.) у творі «Посібник з географії» (більш відомий у скороченому вигляді як «Географія» Птолемея). У текстовій частині Птолемей зазначив широту й довготу населених пунктів, витоків і гирл річок, мисів, гір та інших географічних об'єктів сучасного Півдня України. Він подав назви та координати міст і поселень на північному узбережжі Чорного моря, на Дніпрі, між Дунаєм і Доном, на материковій частині Криму. За його повідомленнями видно, що Дніпро стало кордоном між сарматами (роксоланами), які заселяли Лівобережжя та гунами, що заселили Правобережжя.

Гуно-аланські пам'ятки в вигляді шести ґрунтових поховань зі з'єднувальними прокопами було відкрито на Херсонщині на лівобережжі біля Олешок, сіл Козачі Лагері, Саги Олешкінського району, селища міського типу Нова Маячка у Щербатій Котловині та у селі Малі Копані Голопристанського району.

У похованнях знайдено зброю, кінську упряж та зброю з золота, срібла, різноманітні прикраси. Жіноче поховання з конем на схід від селища Пролетарка Олешкінського району супроводжено багатими бронзовими та золотими прикрасами, бурштиновим намистом, великою кількістю тонких металевих пластинок з тисненням. Всі ці пам'ятки IV-V ст. виявлено випадково тому, що гуни майстерно приховували міста своїх поховань.

Висновки:

Поява і початок господарської діяльності людини в Південноукраїнському регіоні датуються пізнім палеолітом за археологічними, етнографічними, остеологічними, палеоботанічними та ін. даними.

Археологічні данні – артефакти характеризують матеріальні залишки господарювання людини – знаряддя праці, предмети домашнього вжитку, побуту, моделі і характер жител і поховань.

Особливість степового регіону – кургани доводить високий рівень соціального розвитку і духовної культури його населення.

Територія сучасної Херсонщини демонструє наявність всіх типів житлових споруд, характерних для кам'яної і залізної доби: наземні, заглиблені та господарські споруди.

Для періоду Давньої історії важливим є аналіз впливу природно-кліматичних умов степової зони з точки зору ефективності розвитку господарства – сприятливі для скотарства та несприятливі для землеробства – недостатня кількість вологи та опадів.

Технологічна революція – зміна кам'яних на залізні знаряддя праці спричинила прискорення розвитку всіх сфер людської діяльності, особливо – ведення господарства в степових районах.

Процеси державотворення у степовому Подніпров'ї починаються яскравим прикладом формування Великої Скіфії – одним з перших державних утворень Східної Європи. Під владою іраномовних скіфів було об'єднано різні за походженням племена і народи, назви яких фіксують писемні джерела.

Поява на території Північного Причорномор'я грецьких переселенців вплинула на формування фронтиру – унікальної зони взаємодії степових кочовиків, осілих землеробів та представників античної культури.

Таким чином, знання давньої історії України дозволяє краще зрозуміти традиції способу життя, матеріального виробництва, мислення, культури українського народу, витоки яких сягають глибини віків.

Завдання та питання для обговорення:

1. На карті Херсонщини покажіть розташування поселень: палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту.

2. Зробіть хронологічну таблицю міграційних хвиль степового району Північного Причорномор'я тюркомовних та германських племен.

3. Надайте характеристику археологічним культурам пізньої бронзи на території Херсонщини.

Хронологія подій:

1 млн. років до н.е. – до X тисячоліття до н.е. – Палеоліт (Давній кам'яний вік) на території України.

100 тис. років до н.е. – поява неандертальців.

40-30 тис. років до н.е. – поява *homo sapiens* (людина розумна) – кроманьйонця.

X-VIII тис. до н.е. – Мезоліт (Середній кам'яний вік).

VII-VI тис. до н.е. – Неоліт (Новий кам'яний вік), неолітична революція.

III-I тис. – Енеоліт (Епоха міді-бронзи), перший поділ праці.

II тис. до н.е. – винайдено спосіб виплавлення заліза із руди.

III-II тис. до н.е. – існування ямної та катакомбної археологічних культур.

IX ст. до н.е. – IV ст. н.е. – початок Доби заліза на території України, другий суспільний поділ праці.

XVI-XII ст. до н.е. – існування зрубної археологічної культури на південноукраїнських землях.

IX-VIII ст. до н.е. – існування білозерської археологічної культури.

VIII ст. до н.е. – поява кіммерійців – іраномовних племен.

VII ст. до н.е. – поява скіфів.

VI ст. до н.е. – заснування Ольвії, початок грецької колонізації Північного Причорномор'я.

512-513 рр. до н.е. – переможна війна скіфів проти перського царя Дарія I.

IV ст. до н.е. – об'єднання скіфських племен на чолі з царем Аттеєм.

339 р. до н.е. – поразка скіфів від царя Філіппа II Македонського.

331 р. до н.е. – перемога скіфів над військом полководця Олександра Македонського – Зопіріона.

III ст. до н.е. – поява сарматів.

III ст. до н.е. – II ст. н.е. – існування Зарубінецької культури.

II-V ст. н.е. – готи на території України.

IV-VII ст. – Велике переселення народів.

Історичний словник:

Антропогенез (від грец. antropos – людина і genesis – походження, народження) – еволюційний процес виникнення й розвитку людини як біосоціальної істоти, органічно пов'язаний із трансформацією її початкової, інстинктоподібної, трудової діяльності, формуванням свідомості, членороздільної мови та поступовим переростанням первісних спільнот стадного зразка у форми людської колективності.

Анімїзм (від лат. anima, animus – душа, дух) – одна з форм первісних релігій, яка передбачає віру в існування душі людини, надприродних двійників, одухотворення природи.

Античність (від лат. antiquitas – давнина, старовина) – у широкому розумінні – історія і культура ранньокласового суспільства, цивілізацій Стародавнього Сходу (Єгипту, Шумеру, Вавилону, Фінікії, Палестини, Індії, Китаю, Давньої Греції та Риму). У вузькому розумінні – історія й культура стародавньої Європи, тих народів, які успадкували найважливіші принципи соціальних та інтелектуальних форм, що найбільше виявилися в житті Давньої Греції і Риму.

Артефакт – будь-який матеріальний об'єкт, виготовлений або модифікований людиною минулого, який

виконував певну функцію. До поняття артефакту включаються матеріальні сліди діяльності давніх людей.

Археологічна культура – стійка сукупність типів археологічних решток, об'єднаних спільною територією, які змінюються та розвиваються у взаємозв'язку.

Варварство (від грец. barbaros – варвар) — другий ступінь трирівневого поділу історії суспільства: дикість – варварство – цивілізація.

Велике переселення народів або етнічна революція – умовна назва сукупності етнічних переміщень у Європі (IV–VII ст.) – германських, слов'янських, сарматських та інших племен на територію Римської імперії. Причини масової міграції: зростання чисельності племен, виснаження сільськогосподарських угідь, розклад первіснообщинних і становлення феодальних відносин, тиск з боку сусідів.

Відтворювальне господарство – форма господарства, що ґрунтується на рослинництві та тваринництві, тобто на одержанні продуктів шляхом застосування спеціальних технологій, які спрямовують і прискорюють природні процеси репродукції рослин та тварин, виникло внаслідок подолання кризи мисливського господарства під час переходу від льодовикового періоду до сучасного міжльодовикового періоду.

Гарпун – спис, вістря якого являє собою загострений стрижень. Практикувалася вільна насадка вістря для того, щоб держак легко відокремлювався від гарпуна при попаданні в ціль.

Горит – футляр для лука і стріл. Мав дерев'яну основу, обтягнуту шкірою, часто орнаментований.

Граффіті – будь-які фігурки або написи, подряпані на поверхні предмета, на скелях, будинках, стінах храмів, кераміці та металевих виробах. Найчастіше граффіті трапляються серед пам'яток раннього залізного віку.

Грифон – фантастична істота, яка поєднує в собі тулуб лева, крила великого птаха, голову лева або орла, має роги, іноді довгий язик. Найулюбленіший персонаж в оздобленні речей у звіриному стилі.

Датування – визначення часу існування археологічного об'єкта. Розрізняють відносне датування, що визначає

порядок тих чи інших подій або інтервал часу, у який вони могли відбуватися, і абсолютне, при якому подія датується в абсолютних цифрах. Одиницею вимірювання є рік, у археології – сторіччя, тисячоліття.

Збиральництво – одна з форм господарської діяльності людини. У первісному суспільстві поряд з мисливством та рибальством було однією з галузей привласнювального господарства, що історично передувало відтворювальному. У поняття збиральництво входить не тільки процес збору продуктів, а й прийоми їхньої обробки, приготування їжі, зберігання. Об'єктами збиральництва – є їстівні дикорослі плоди, ягоди, горіхи, насіння, зерна злаків та трав, корені, коренеплоди, стебла, молоді пагони, бруньки, квіти, гриби, водорості, дрібні тварини, молюски, яйця птахів і плазунів, мед диких бджіл.

Кераміка – назва усіх предметів виготовлених з обпаленої глини, до яких відносяться вироби з фаянсу, майоліки, будівельна кераміка з часів верхнього палеоліту.

Кочівництво (номадизм) – форма господарства і побуту, в основі яких лежить екстенсивне скотарство з сезонними переміщеннями населення і стад. Скотарство забезпечувало кочовиків м'ясною і молочною їжею, сировиною для виготовлення одягу і жител. Кочівництво виникло на рубежі II–I тис. до н. е. у аридній зоні Євразії і Північній Африці, збереглося у Північній Африці і на півночі Євразії. До напівкочових можуть бути віднесені ті господарства скотарів, які, завершуючи сезонні перекочівки всією сім'єю замкненими маршрутами, мають постійні житла у місцях зимівок.

Культура (лат. cultura – обробка, виховання, освіта) – сукупність матеріальних і духовних цінностей, що створені людством у процесі суспільно-історичної практики і характеризують історичнодосягнутий рівень розвитку суспільства.

Магія (від грец. mageia – чаклунство) – сукупність обрядів і ритуалів, пов'язаних із вірою в можливість людини впливати на природний хід подій, доквілля, тварин тощо.

Матріархат (від лат. mater – мати і грец. archē – влада) – період в існуванні людства, коли провідну роль у

суспільстві відігравала жінка, а родинні зв'язки простежувалися по материнській лінії. Матріархат спостерігається в історії всіх народів світу. Головною суспільною одиницею була материнська родова громада. Шлюб спочатку був груповим, а згодом переріс у парний, причому чоловік переселявся в родову громаду дружини.

Менгір – один з видів мегалітичних пам'яток, що мають вигляд окремих вертикально поставлених каменів. Важко датується. Наприкінці III тис. до н.е. поширюється у Північному Причорномор'ї, у II тис. до н.е. – у Західній Європі. Якщо цьому каменю надається форма людського тіла, він називається антропоморфом або антропоморфним зображенням, якщо він не має подібності людині – то стелою або власне менгіром.

Мікроліт – маленьке кременеве знаряддя, виконане на пластині або відщепі. Найчастіше мікроліти мають геометричну форму трапеції або трикутника. З'явилися у мезоліті, використовувались як насадки при виготовленні дерев'яних або кістяних знарядь, існували до раннього залізного віку.

Міф (від грец. mythos – слово, переказ, сказання) – символічне відображення та наївне бачення світу в образах богів і напівбогів, відповідна оцінка певних ситуацій, які мали місце в житті конкретних народів у певний час на світанку їхньої історії. Міфи, народні легенди й билини, фольклор, історичний епос, написи на скелях, хроніки передавали з покоління в покоління певну традицію, систему вірувань, властиві соціально-етнічній групі.

Остеологія – (від грец. Остео – кістка, логос – пояснення) – розділ анатомії, що вивчає будову, розвиток та зміни кісткового скелета. Остеологія в антропології вивчає варіації розмірів і форми людського скелета в цілому, а також окремих його кісток. Дані остеології використовуються в палеоантропології, расознавстві. Міфологія скелету.

Патріархат (від грец. Pater – батько і archē – влада) – доба в розвитку первіснообщинного ладу, що прийшла на зміну матріархату і характеризувалася панівним становищем чоловіків у сім'ї, господарстві та суспільстві. Передбачає патрилокальний шлюб, патrilінійний рахунок родинних

відносин та ведення родоводу по батьківській лінії. Такі форми господарської діяльності, як спеціалізоване мисливство та скотарство, сприяють ранній появі патріархальних відносин.

Первісне господарство – рівень розвитку господарства, який відповідає первіснообщинному ладу. Базувалося на привласнювальних формах господарства, таких, як мисливство й збиральництво.

Первіснообщинний лад – перша суспільно-економічна формація, що існувала в усіх народів на ранній стадії їхнього розвитку. Виробничі відносини первіснообщинного ладу виникли внаслідок низького рівня розвитку продуктивних сил і знарядь праці, природного поділу праці за статтю та віком. Основою виробничих відносин була спільна власність на засоби виробництва при наявності особистої власності на знаряддя та речі особистого вжитку.

Плем'я – один з основних підрозділів соціальної структури первісного суспільства: сім'я – рід – фратрія – плем'я. Якщо шлюбні стосунки в межах роду і фратрії були заборонені – Екзогамія, то вони передбачалися саме в межах Племені – Ендогамія, між представниками різних родів і фратрій. Таким чином, різні племена уособлювали генетичний фонд певних первісних популяцій, з яких потім утворилися народи.

Привласнювальне господарство – форма господарства, що ґрунтується на вилученні з навколишнього середовища продуктів харчування, створених природними процесами – мисливство, рибальство, збиральництво.

Рід – один з основних підрозділів соціальної структури первісного суспільства: сім'я – рід – фратрія – плем'я. Складався з кровних родичів. У межах роду шлюбні стосунки були заборонені, тому члени роду брали шлюб із представниками інших родів або шлюбних кланів. Таким чином частина членів родів переходила до інших громад відповідно до традицій патрилокального чи матрилокального шлюбу, але більшість кровних родичів, які залишалися в своїй громаді, утворювали своєрідне родове ядро господарської громади.

Теми для рефератів та доповідей:

1. Дописемна історія нашого краю.
2. Кам'яна доба та археологічні знахідки в степах півдня України.
3. Археологічні культури доби бронзи на території сучасної Херсонської області.
4. Неолітична революція та її наслідки в степах Подніпров'я.
5. Кіммерійці, скіфи, сармати на території Херсонщини.
6. Степові кургани та їх ритуальне значення в житті кочовиків.

Додаткова література для глибокого вивчення теми та окремих питань:

1. Алексеев А.Ю. Скифская хроника (Скифы в VII-IV вв. до н.э.: историко-археологический очерк). – СПб, 1992.
2. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. – М., 1990.
3. Аммиан Марцелин. История / Предисл. и введение к переводу Ю. Кулаковского и А. Сонни. Киев, 1906 – 1908.
4. Андреев В.М. Скіфські студії Віктора Петрова. Південний архів. Історичні науки. – Херсон, 2009. – Вип. 30.
5. Березанская С., Отрощенко В., Чередниченко Н., Шарафутдинов И. Культура эпохи бронзы на территории Украины.– К., 1986.
6. Бірбауер Ф. Готи в I-VII ст.: територія розселення та просування за археологічними джерелами // Археологія. - 1995. - № 2. - С. 32-51.
7. Брун Ф. О позднейших названиях Древней Гилеи. Записки Одесского общества истории и древностей. Т.4. – Одесса. 1860.
8. Бунатян К., Мурзін В., Симоненко О. На світанку історії.– К., 1998.
9. Бунатян К.П. Давнє населення України. – К., 2003.
10. Виноградов В.М. Римський імперський чинник у створенні міграційного вектора германських етносів з Прибалтики до Нижнього Подніпров'я та Північного Причорномор'я у пізньоантичну добу Придніпров'я. Історико-краєзнавчі дослідження. – Д. 2007.
11. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II – V ст. н.е. – К., 1972.
12. Гарнага В. П. Творчість Корнелія Тацита у дослідженнях М. П. Драгоманова // Вісник Черкаського університету. – 2010. – Випуск 182. – С. 27-33.
13. Водотика С.Г. Нарис історії Херсонщини. Давній час: від верхнього палеоліту до початку великого переселення народів (30 тис. років тому — кінець 4 ст. н. е.). – К.: Видавець Олег Філюк, 2016.
14. Геродот. Історії в дев'яти книгах. – К., 1993.
15. Давня історія України. Кн. 1-2.– К., 1994–1995.
16. Даниленко В.М. Нариси стародавньої історії Української РСР. – Академія Наук УРСР. – 1957.
17. Даниленко В.Н. Неолит Украины. - К., 1969.
18. Даниленко В.Н. Энеолит Украины. - К., 1974,
19. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 1.– К., 1991.
20. Залізник Л.Л. Найдавніше минуле України. - К., 1997.
21. Залізник Л.Л. Первісна історія України. - К., 1999.

22. Иванчик А. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII – VII веках до н. э. – М., 1996.
23. Ильинская В. А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV до н.э. - К., 1983.
24. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепового Левобережья. - К., 1968.
25. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Спб. Алетейя. 1997
26. Каллімах. Відповідь тельхінам. Переклад А.Смотрича. Антична література: Хрестоматія. Упорядник О.І.Білецький. К.: Радянська школа, 1968.
27. Кіндратенко А.М. Європейські гуни в описах давніх авторів. – Херсон. Курсор. – 2007.
28. Клавдий Птолемей. География (отрывки). // Древний Восток в античной и раннехристианской традиции (Индия, Китай, Юго-Восточная Азия). / Пер. и примеч. Г. А. Тароняна. М.: Ладомир. 2007. С. 212—247.
29. Мозолевський Б.М. Скіфський степ. - К.. 1983.
30. Мурзін В.Ю. Скіфсько-сарматський час //Давня історія України. – К., 1994. – С. 89-136.
31. Оленковський М.П. Пам'ятки доби палеоліту. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. Випуск 1. – Херсон. 1992.
32. Оленковський М.П. Сім історичних чудес Херсонщини. – Херсон. 2010.
33. Орлова З.С., Ратнер И. Д. Из истории заселения Херсонщины. – Херсон, 1993.
34. Подосинов А. В., Скржинская М. В. Римские географические источники: Помпоний Мела и Плиний Старший. – М.: Индрик, 2011.
35. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т.1.– К., 1995.
36. Публій Овідій Назон Любовні елегії. Мистецтво кохання. Скорботні елегії / Пер. з латинської А. Содомори. — Львів: Літопис, 1999.
37. Путешествие по Херсонщине. Путеводитель. Научная редакция Алексея Паталаха. – Херсон – 2005.
38. Ратнер И.Д., Костюк Л.И. Древности Херсонщины. Краткий справочник. – Симферополь. Таврия. – 1989.
39. Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів, 1991.
40. Сказания Приска Панийского // Ученые записки второго отделения императорской академии наук. – Книга VIII. – Вып. 1. – СПб., 1861.
41. Стародавнє виробництво на території України. – К., 1992.
42. Страбон. География / Пер. с др.-греч. Г. А. Стратановского. — 2-е изд., репр. — М.: Ладомир, 1994.
43. Телегин Д.Я. Степное Поднепровье и Нижнее Подунавье в неолите – энеолите //Каменный век на территории Украины. – К., 1990. – С. 6-16.
44. Тереножкин А. Киммерийцы.– К., 1976.
45. Тит Лівій. Фрагмент книги ХСІ «Історії». // Короленко А. В. Квінт Серторий: Політична біографія. Розділ «Дослідження». – СПб, Алетейя, 2003.
46. Чмихов М., Кравченко Н., Черняков І. Археологія та стародавня історія України. – К., 1992.
47. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.– К., 1997.
48. Якубенко А.М. Археологічні розвідки на території Голопристанського району Херсонської області у 2006 році. Херсонський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. – Херсон, 2007.

РОЗДІЛ 2

Л.О.Цибуленко

ХЕРСОНЩИНА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Падіння Західної Римської імперії у 476 р. започаткувало епоху середньовіччя, котру умовно можна поділити на раннє середньовіччя – середина I тис. н. е. – перша половина XI ст. – період великих племінних об'єднань на території сучасної Степової України, виникнення Київської Русі та зростання її могутності, наявність її ексклавів на території нашого краю, розвинене середньовіччя – друга половина XI – середина XIV ст. – період роздроблення Київської Русі, навала орд Батия, створення держави Золота Орда та залежності від неї території Степової України, пізнє середньовіччя – друга половина XIV-XV ст. – період послаблення влади Золотої Орди, проникнення на територію нашого краю Литви, присутність на території Південної України генуезців, Кримського ханства, Османської імперії.

Вивчивши цей розділ Ви будете знати:

- що собою являло Нижнє Подніпров'я у період середньовіччя, як відбувався його історичний розвиток;
- напрямки міграцій кочового населення, яке проходило через зону Північного Причорномор'я;
- причини тривалого перебування на Півдні України кочовиків та їх місце в історичному розвитку цього регіону;
- роль слов'янського та змішаного етнічно населення – бродників – у нашому регіоні;
- значення Олешія як ексклава Київської Русі;
- наслідки монгольської навали для території нашого краю та залежність від Золотої Орди, роль улусу Ногая;
- роль генуезців та Великого князівства Литовського в історії Нижнього Подніпров'я;
- роль Кримського ханства та Османської імперії в історії нашого краю.

Ключові терміни та поняття: кочівницький господарський тип, тюрки, хазари, фінно-угри, землеробський господарський тип, слов'яни, бродники, монголи, ногайці, асиміляція, литовці, кримські татари, генуезці, османи.

Кочівницьке населення Нижнього Подніпров'я домонгольської доби

У добу середньовіччя на території нашого краю відбувались перманентні етнічні зміни. Так, у другій половині V ст. степи Причорномор'я і Приазов'я населяли **булгарські племена** кочівників. Вони брали участь у зародженні таких сучасних народів як болгари, казанські татари, гагаузи, чуваші, балкарці й передали своє ім'я державі Болгарія.

На кінець цього століття відомі два основних булгарських племені: кутригури й утигури. Саме кутригури поселяються між вигином нижнього Дніпра і Азовським морем на території сучасної Херсонської області, контролюючи у тому числі і степи Криму аж до стін грецьких колоній на півострові.

В цей час болгари ведуть кочовий спосіб життя. Вони періодично, часто в союзі з іншими, зокрема слов'янськими племенами, турбують межі Візантійської імперії. В той же час значне число болгар поступає на службу до імператора. Відомі випадки ворожнечі між двома основними племенами болгар, які уміло розпалювала дипломатія Візантії. Щоб убезпечити свої кордони від дуже неспокійних сусідів, якими були кутригури, імператор Юстиніан за допомогою багатих подарунків і грошей направив проти них сили східної гілки болгар – утигурів, котрі проживали на Таманському півострові. У результаті кутригури програли, але незабаром два племені знов змогли об'єднатися проти імперії.

Біля 558 р. орди болгар, в основному кутригури, під проводом хана Забергана вторгаються у Фракію і Македонію, підходять до стін Константинополя. Лише ціною великих зусиль візантійцям вдається відкинути сили Забергана. Але військо хана все ще було сильним і представляло велику небезпеку для столиці імперії. Попри це болгари повертаються в свої степи. Причиною тому служать вісті про появу на схід від Дону невідомої войовничої орди. Це були

авари, котрі в 558 р. на чолі з ханом Баяном з'явилися в південній частині території сучасної України.

Авари – авангард великої групи племен, які просувались з території Центральної Азії. Це великий тюркомовний племінний союз. Уперше згадуються у давньогрецьких авторів V-VI ст. – Пріска Панійського, Феофілакта Сімокатти, Менандра Протектора, Іоанна Ефеського та київських літописців – «погибоша аки обри».

Візантійські дипломати використали аварів для боротьби проти болгар, що були загрозою Константинополю. Натомість новим кочівникам пропонуються гроші і землі для поселень. Хоча аварська армія була нечисленна (за деякими даними 20 тис. вершників), вона виявилась сильнішою. Можливо тому сприяло тяжке положення аварів – вони рятувались втечею від тюркютів, що йшли услід за ними. Першими піддаються нападу утигури, потім авари перетинають Дон і вторгаються в землі кутригурів, тобто на територію сучасної Херсонщини. Хан Заберган стає васалом кагана Баяна. Подальша доля кутригурів тісно пов'язана з політикою аварів.

У ході антсько-аварського протистояння 560-580-х рр. аварські орди в спілці з кутригурами спустошили землі антів.

Свідченням перебування аварів на території України є група поховань у сіл Костогризово, Сивашовка, Сивашське, Херсонської області. Їх здійснено за обрядом трупопокладення або в широкій ямі з конем на уступі, або у вузькій ямі овальної форми з рештками коня на дерев'яному перекритті. Інвентар поховань порівняно багатий – поясні набори, колчани, удила, палаші.

Цікавими виявилися результати остеологічного аналізу (дослідження кістяків) аварських поховань. Якщо в багатих похованнях знаходяться залишки людей типово монголоїдного типу, то в простих похованнях монголоїдні риси ледь простежуються, а часто й зовсім відсутні. Ці дані свідчать про те, що знать аварів була замкненою кастою, яка зберегла «чистоту крові» предків, в той час як пересічні авари змішувалися з іншими народами. Етнічний склад Аварського каганату був строкатим. Окрім аварів у ньому проживали підкорені слов'яни, утургури, кутургури. Черепа в могильниках антропологічно відносяться як до монголоїдів,

так і до європеоїдів. Тому не дивно, що після втрати державності «азіати» авари швидко розчинилися серед народів Європи.

Після 565 р. авари почали ходити в грабіжницькі походи в Центральну Європу. У 560-х рр. у басейн середнього Дунаю заснували племінне об'єднання типу «варварських імперій» – Аварський каганат. Очолив державу видатний полководець хан Баян. З Паннонії авари постійно нападали на слов'ян, франків, лангобардів.

Із 70-х рр. VI ст. авари почали систематичні вторгнення у Візантію, завдали їй ряд поразок та змусили платити данину. Як свідчить візантійський історик Феофілакт Сімокатта в 602 р. після поразки антів від аварів вони більше не згадувалися в джерелах. Після поразки антів авари підкорили і дулібів.

Основним заняттям аварів було екстенсивне кочове відгонне скотарство. Економічно вони залежали від підкорених ними землеробських народів.

Після відходу аварів до Паннонії й ослаблення Тюркського каганату, який через внутрішні нелади втратив контроль над своїми західними володіннями, **булгарські** племена знов дістали можливість заявити про себе. Їх об'єднання пов'язане з діяльністю хана Кубрата. Цей правитель з дитинства виховувався при імператорському дворі в Константинополі, у 12-ть років охрестився. У 632 р. він проголосив незалежність від аварів і встав на чолі об'єднання, що отримало у візантійських джерелах назву Велика Болгарія. Її кордони не були чітко окресленими, але основна територія знаходилась у Причорноморських, Приазовських степах, на Таманському півострові, включаючи південь сучасної України, зокрема Херсонщину. Проте після смерті Кубрата близько 665 р. його імперія розпалася, оскільки була розділена між його численними синами. Старший син Кубрата – Батбаян залишився в Приазов'ї. Інший син – Котраг переселився на правобережжя Дону. Третій син – Аспарух під тиском хазарів пішов зі своїми людьми на Дунай, де підпорядкував місцеве слов'янське населення, поклавши початок сучасної Болгарії. Процес переселення болгар з Дону на Дунай був порівняно тривалим.

Спочатку вони намагалися закріпитися в районі Подніпров'я, тобто у нашому регіоні, але після тиску з боку хазар, пішли до Дунаю. Змішання болгар зі слов'янами привело надалі до виникнення слов'янської болгарської народності. Не виключено, що процес слов'янізації болгар було розпочато ще у Подонні, де їх північними сусідами були слов'яни, продовжувався він, відповідно, на наших територіях – у Подніпров'ї.

Часом проходження болгар через південноруські степи датується цілий ряд поодиноких поховань у насипах курганів. Вони виявлені на Дніпрі у села Чорноморське Херсонській області. За характером інвентаря та формою могильних ям вони близькі до ямних могильників Подоння, Дунайської і Волзької Болгарії.

Частина ж болгар залишилася на своїх корінних землях - у Передкавказзі та причорноморських степах. Незабаром вони, як свідчать археологічні дані, зайняли Кримський півострів і частково просунулися в північному напрямі – в степ і лісостеп Придніпров'я. У середньовічних джерелах вони були відомі як «чорні болгари». Таким чином, вони мешкали в районі Кубани, за іншими оцінками – у межиріччі Дніпра й Дону. Їх археологічними відповідниками є пам'ятки салтово-маяцької культури.

У степовій Україні протягом 3-х століть побувало, змінюючи один одного, багато кочових народів. Археологічно по собі вони залишили незначну кількість поховань. Не рідко їх неможливо ототожнити з конкретним мігруючим народом. Поховання аварів та протоболгар найчастіше розглядаються просто як пам'ятки ранньосередньовічних кочівників VI-VII ст., без їх етнічної ідентифікації. На Херсонщині такі поховання досліджено біля сіл Севаське та Сивашівка Новотроїцького району, Чорноморське, Костогризове Олешківського району. Можливо до цього часу відноситься й ранньосередньовічне стійбище, відкрите біля села Вознесенка Новотроїцького р-ну.

Як правило, могили впускались у насипи більш давніх курганів. Поховання здійснювались у звичайних прямокутних ямах. Часто, за звичаєм тюркомовних кочівників, на перекриття могили клали цілого коня

(сивашівське поховання) або його шкуру (костогризівське поховання). Небіжчиків клали на спину, головою на північ або північний схід. Чоловіків ховали з їхньою зброєю – довгими шаблями, луками з кістяними накладками, стрілами із залізними трилопасними наконечниками.

Характерною рисою воїнських поховань були специфічні бляшки від поясів та взуттєвих ремінців. Їх відливали у, так званому, «геральдичному стилі» – у вигляді лицарських європейських щитів. За цією ознакою до аварських або болгарських можна віднести й одне із середньовічних стійбищ, відкритих біля с. Великі Копані. Трапляються в могилах грубі ліпні горщики. В одному з поховань Херсонщини знайдено мідний казан.

Досліджено також поминальні комплекси кочівницьких вождів VII – початку VIII ст. Так, специфікою Кегелейського скарбу, що біля с. Гладківка Голопристанського р-ну, є розміщення у ямі перепалених речей кінних воїнів – шабель, палашів, вудил, стремен, оздоблених золотом та дорогоцінним камінням, а також великої кількості дорогоцінних прикрас – золоті сережки, гривні, медальйони, браслети, персні, пояси, вуздечки, срібні або золоті тарілки, глеки, вази, келехи, ритони тощо.

Батбаян, один із синів Кубрата, залишившись у Приазов'ї, куди входили й землі сучасної Херсонщини, став данником **хазар**. Останні з'явилися у південно-східній Європі після відходу гуннів. Консолідувавшись після розпаду Тюркського каганату в середині VII ст., хазари проіснували до розгрому їх держави князем Київської Русі Святославом Хоробрим у 60-х рр. X ст.

Найбільшого розвитку Хазарський каганат зазнав у VII ст., коли він оволодів Північним Кавказом, Приазов'ям, більшою частиною Східної Європи по Дніпро, тобто територія Херсонщини входила до зони впливу Хазарії. У залежність від хазар підпали племена сіверян і полян, які платили їм данину, вірогідно з другої половини VIII ст. Основна територія, заселена хазарами, охоплювала прикаспійські степи між рікою Сулаком і пониззям Дону. Головним етнічним центром хазарів був приморський Дагестан, де розташовувалися їхні ранні столиці.

Спершу столицею каганату було місто Семендер у Північному Дагестані, а з середини VIII ст. – Ітиль над Волгою, недалеко від сучасної Астрахані. Ітиль став важливим центром міжнародної торгівлі між Сходом і Заходом, у ньому були й окремі слов'янські квартали. Через Хазарію проходив Волзький шлях, що сполучав Арабський халіфат зі Скандинавією.

Про походження хазарів існують різні припущення; вони самі себе вважали близькими до болгар, огузів, аварів.

Хазарський каганат був першою середньовічною державою у Східній Європі, що існувала довготривалий час. Верховним володарем виступав каган як релігійний зверхник, його заступником і фактичним правителем був бек. На території Хазарського каганату мирно співіснували іудаїзм, іслам і християнство і поганство.



Головним заняттям хазарів було кочове скотарство, згодом, коли частина населення осіла, – хліборобство і торгівля. Вони часто воювали, але й торгували з Арабським халіфатом, Візантією, пізніше Руссю. Хоча вони деякий час контролювали частину східнослов'янського світу, водночас були буферною зоною, що захищала Нижнє та Середнє Подніпров'я не лише від кочівницького, але й арабського світу.

Міжнародна торгівля Хазарії знаходилась у руках єврейського торгового капіталу, але в ній були задіяні мусульманські й слов'яно-руські купці.

Лівобережжя Дніпра позбавилося хазарської залежності у 883-885 рр., коли князь Олег визволив племена полян, сіверян та радимичів з-під хазарської залежності.

Поховання, що ототожнюються з хазарами, відкрито в Присивашському районі. Датуються вони VI-VII ст. Це впускні трупопокладення з конем. Серед супроводжувального інвентаря – луки, колчани, палаші, стремена, удила, наверх стріл. Поховання носить тюркський характер, але із визначенням конкретної етнічної атрибутики виникають складнощі – їх пов'язують з хазарами, болгарами, уграми, аварами.

Походи князя Святослава Ігоревича в 60-х рр. X ст. на Хазарський каганат завдав йому остаточного удару. Остання згадка про хазарів датується 1079 р.

У IX ст. на територію сучасної Угорщини із південноуральських степів прибули **угорці**. Свій рух на захід вони почали близько у VI-VII ст. На цьому шляху вони деякий час перебували у країні Леведії, яку більшість дослідників локалізують у причорноморських степах між Доном і Дніпром, куди, таким чином, входила й більша частина нинішньої Херсонської області. Новий район розселення маляр отримав назву Ателькуза, що у перекладі з угорської означає «Межеріччя». Угорці, вірогідно, потрапили під владу Хазарського каганату і були на положенні їх васалів, принаймні, Леведія. Костянтин Багрянородний стверджував, що угорці «...воювали в якості союзників хазар в усіх їх війнах».

У IX ст. союз угорських племен знаходився у постійному зіткненні зі східними слов'янами. За свідченнями східних авторів аль Марвазі, ібн Русте маляри володарювали над сусідніми слов'янами, покладаючи на них важкі оброки і поводитися з ними як із військовополоненими. Не виключено, що угорці, знаходячись у підпорядкуванні Хазарського каганату, виконували роль збирачів оброку зі слов'янських племен. Але, вірогідно, це був факт разової виплати в якості відкupu за мир, що було звичайною практикою середньовіччя у міждержавних відносинах.

Давньоугорський союз основою свого господарства мав кочове скотарство і плужне землеробство. Таке господарство називалось напівкочовим. У цілому матеріальна культура угорців у період їх перебування у Східній Європі відносилася

до салтово-маяцької, що ускладнює виділення конкретно угорських пам'яток.

Локалізації Ателькузи є предметом дискусій, однак нині встановлено, що це степи між Дніпром і Сиретом, куди входила правобережна частина Херсонської області. Звідси угрів вигнали печеніги.

На недовгий час угри утворили в міжріччі між Бугом, Дністром, Серетом і Прутом союз семи племен. Витіснені звідти печенігами й болгарами, подалися в 895-896 рр. під проводом Арпада, можливо, народженого в степах Північного Причорномор'я, через Карпати до Паннонії. Тут підкорили собі місцеве населення, головним чином, слов'янське, прийняли християнство й створили державу Угорщину – спочатку князівство, згодом королівство.

АТЕЛЬКУЗА



Карта міграції угрів з Уралу в Паннонію через Ателькузу

Археологічні пам'ятки угрів у степах сучасної Південної України не відомі. Вірогідно їх настільки мало, що вони не ідентифікуються саме як угорські. Хоча дослідниками нині висловлюються припущення, що деякі ранньосередньовічні поховання без кісток коня, що відносилися раніше до могил тюрків, можуть бути пам'ятками угрів. Так, як угорське трактується поховання біля с. Михайлівка Нововоронцовського району між Великою та Малою Лепетихами та сліди стійбища біля с. Золота Балка того ж району.

Витіснивши наприкінці IX ст. угорців більш, ніж століття у степах Північного Причорномор'я володарювали кочівники, котрих руські літописи називали **печенігами**. Візантіяцям та латинянам вони відомі як пачинакіти. Прийшли вони сюди із

прикаспійських степів і Нижнього Поуралля. Основою їх були тюркомовні орди, до яких долучилися якісь угорські об'єднання.

До середини X ст., відповідно повідомленню Костянтина Багрянородного, область розселення печенігів поширювалася від Дону до Карпат, включаючи гирла таких річок як Дніпро, Південний Буг, Дністер, Прут, Сирет. Печенігія поділялися на 8 фем – областей розселення окремих орд, з яких 4 знаходились на Лівобережжі Дніпра – Куарцицур, Сірукалпеї, Воротаалмат, Вулацопон, з котрих Куарцицур, ймовірно, займала сучасні лівобережні райони Херсонської області та Північного Криму. Пам'ятки, пов'язані з ордою Куарцицур локалізуються в межах Каховського, Каланчацького, Чаплинського та Новотроїцького районів Херсонської області. 4 феми знаходились на Правобережжі – Гіазіхапон, Нижньої Гіли, Харавої, Іавдієртим, де остання, вірогідно, займала сучасні правобережні райони Херсонської, Миколаївської та частково Одеської областей. Головна ставка цієї орди могла знаходитись на річці Каланчак. Сам топонім «Каланчак» за однією із версій означає «земля канглів».

Феми очолювали виборні архонти. До кожної орди входили 5 родів, які очолювались меншими архонтами. Спільного управління на чолі з великим ханом печеніги не мали. Кожна орда була суверенна в своїх діях. Влада передавалася двоюрідним братам або їх дітям, щоб честь успадковували й отримували і родичі по боковій лінії.

В основі господарства кочівників лежало скотарство, що забезпечувало їх майже повністю – даючи одяг, житло, їжу, засоби пересування. Але для тварин потрібні пасовиська та запаси води, а все це могли дати степи Півдня і тому вони завжди вабили до себе кочові народи. Сусідство княжої цивілізованої держави давало ще одну із сторін доходу – грабунок; можливість нажитися з продажу або викупі чи відкупі полонених. Максимальне розширення територій для випасу худоби та облавного полювання спонукало кочівників на шлях завоювань, оскільки не один народ не віддавав своєї землі добровільно, без спротиву.

Участь у війні була правом і обов'язком усіх вільних. Феофілакт Болгарський так характеризує кочівників:

«...життя мирне – для них біда, найкращі часи – коли вони мають будь-яку нагоду для війни».

Своєрідністю кочового світу є те, що вся організація орди носила військовий характер. Кожний кочівник – воїн з дитинства, що зумовлювало масовість і добру організацію армії, рухливість великих кінних мас та своєрідну тактику. Все життя кочівників було воєнізоване, кожний, хто досяг повноліття, фізично повноцінний чоловік, являв собою професійно підготовленого воїна. Зброя і кінь важили для кочівника значно більше, ніж для землероба. Все це загалом сприяло високій мобільності кочового суспільства.

Досягти переваги над осілим населенням кочівникам допомагала рухливість та оперативність військових формувань. Таборна ж стадія кочування печенігів практично виключала удари у відповідь з боку руських дружин.

Використовуючи зацікавленість країн вони виступають союзниками Візантії, Русі, Болгарії чи Хазарії, отримуючи величезні дари. Костянтин Багрянородний наголошував на тому, що мир у печенігів необхідно купувати, що печеніги ніколи і ніякої послуги не здійснюють без платні.

Перше зіткнення Київської Русі з печенігами відбулося за правління Ігоря у 915 р. У правління князя Святослава в час його перебування у Подунав'ї печеніги у 968 р. прийшли вже під мури Києва. Вирішивши тоді цю проблему князь, однак, не врахував наявність третьої сили – печенігів, розпочавши війну на два фронти. Поразка Хазарії призвела до того, що лівобережні печеніги, не переймаючись безпекою своїх тилів, могли здійснювати більш активні дії проти Русі. Правобережні взагалі прийняли сторону Візантії та стали однією із суттєвих причин поразки Святослава на Балканах. У 972 р. печенізький хан Куря, розбивши біля дніпрових порогів дружину князя Святослава, зробив чашу з його черепа.

Костянтин Багрянородний засвідчує й про можливість торговельних зносин печенігів з сусідами. Серед товарів, що їх поставляли печеніги були шкіра та воск. Останній закупували в Русі з метою подальшого перепродажу. На Русь кочівники поставляли биків, коней, вівців.

Археологічні дослідження південних степів виявили поодинокі поховання печенігів і завжди тільки чоловіків. Поховання впускні за обрядом трупопокладення з чучелом коня та наремінними прикрасами, що могла дозволити собі лише печенізька знать. Такі поховання на території Херсонської області віднайдено у Новокам'янці, Каланчаку, Першокостянтинівці, Максимі Горькому та Михайлівці. Іноді над похованнями знатних воїнів печеніги ставили кам'яні статуї.

Після поразки печенігів від військ Ярослава Мудрого у 1036 р. частина їх інтегрується до складу Русі, частина вливається до складу торків і половців.

Печенігів у північнопричорноморських степах змінили інші кочівники – **половці**. Початковий період їх перебування у східноєвропейських степах датується 1055 р. Половці розглядаються як середньовічна народність тюркської мовної групи. Назва руського походження. Середньовічні автори, які писали грецькою або латиною називали їх *куманами*, арабські й перські – *кипчаками*. За уявленнями русичів половці були жителями Лівобережжя, Правобережжя було руським і лише згодом куманами було освоєно степову частину цього регіону.

Ісламські географи повідомляють, що вони займали західні області Кимакського каганату із центром у Приїртишші. Звільнившись від кимакської залежності й посунувши на захід до 1070 р. вони стали безперечними господарями степових просторів між Дніпром і Дунаєм, витіснивши не лише печенігів з Правобережжя, але й руське населення. Етнічна єдність тут була відсутня. На цій території також проживали ясси, алани, касоги, хазари, гузи.

Половці вели кочовий спосіб життя. Упродовж XI ст. вони, переходячи з місця на місце, освоїли величезні степові простори. Територія від західних відрогів Тянь-Шаню до Дунаю, на якій кочували половці, в XI-XV ст. називалась Дешт-і-Кипчак (Половецька земля). Вона поділялася на Східний та Західний Кипчак, до складу останнього входила територія від Волги до Дунаю, тобто певною часткою й територія сучасної Херсонщини. На початку XII ст. степові

простори було розділено між ордами і кожна кочувала на певній території.



Територія розселення половців на початку XIII ст.

Володимир Мономах, який довготривалий час перебував на прикордонному Переяславському столі й був загартований у боротьбі з половцями, на початку XII ст., перейшовши від оборонної до наступальної політики, здійснював рейди проти половців вглиб південної частини сучасної України, завдавши їм відчутної поразки. Із 83 його походів більшість була саме проти половців, його ім'ям вони лякали своїх дітей. Мономах «...пів золотим шоломом Дон», а його син Мстислав Великий загнав половців «...за Дон, Волгу та Яік».

У 20-60-х рр. XII ст. з'являються стійкі кордони кожної орди і постійні зимівники. Замість великих і нестійких об'єднань з'явилися невеликі орди, котрі склалися не лише із родичів.

За розрахунками у першій половині XII ст. у східноєвропейських степах кочувало 12-15 орд із загальною кількістю половецького населення 500-600 тис. чоловік.

На середину XII ст. межі половецьких володінь проходили межиріччям Волги та Дону на сході, на півдні – північнокавказькими, кримськими та приазовськими степами, на півночі – річкою на заході – межиріччям Інгульця і Дніпра, тобто територія сучасної Херсонської області входила до складу Західного Кипчака. Наприкінці XII ст. у Нижньому Подніпров'ї господарювали подніпровські й

лукоморські орди, загрожуючи безпечному функціонуванню торговельного шляху «із варяг у греки».



Тугоркан і Боняк були придніпровськими ханами, володіння Тугоркана розташовувалися на схід від володінь Боняка, володіння якого були найзахіднішими: Надпоріжжя (по обидва боки річки) і до Інгульця. У Боняка, вірогідно, були й лівобережні володіння, тобто саме він володів територіями, що нині відносяться до сучасної Херсонщини. Його поховали в степу за половецьким обрядом, що його описав Рубрук, однак могила залишилась не відомою.

Район Західного Приазов'я до Перекопа, вірогідно, можна ототожнити із Лукоморе'м. Впливовим ханом цього регіону наприкінці XII ст. був Кобяк, тобто саме йому належали найпівденніші землі Херсонщини. Усього виділено 8 самостійних об'єднань половців. Утворення їх характерно для останнього періоду військової демократії. Союзи племен перетворювались на державні утворення – князівства, а у кочівників – у ханства. Такими ханствами стали Придніпровське та Донецьке утворення. Наприкінці XII ст. до придніпровського долучилося Лукоморське.

На початку 20-х рр. XIII ст. половці увійшли у стан феодальної роздрібненості. Їм як і печенігам так і не вдалося створити єдину державу.

Характеризуючи гендерні особливості половецького суспільства, можна зазначити, що жінки були хранительками домашнього вогнища, виконували усю основну роботу,

пов'язану із переробкою продукції скотарства. Вони займалися коровами, вівцями, козами, чоловіки – конями й верблюдами. Усі види домашніх ремесел були у руках жінок, ремесел, пов'язаних із військовою справою – в руках чоловіків, для яких важливим джерелом життя були військові кампанії. Стан війни для них був таким же природним, як і кочування. Половці досконало володіли способом облавного нашествия. Вміли вони форсувати великі ріки цілими ордами. Плотами для половців, за твердженням Микити Хоніата, слугували шкіряні мішки, набиті соломною й ретельно зашиті, котрі прив'язували до кінських хвостів.

У причорноморських степах до складу череди входили коні та вівці. Коні розгрібали копитами сніг і навіть розгрібали копитами льодову кірку, і, таким чином, здобували корм для себе і для овець. Коні з'їдали тільки верхівку трави, тоді як вівці, йдучи слідом, зрізали її під корінь.

1594 р. німецький посол Е. Лясота, що прибув до запорожців, залишив повідомлення про те, що на «татарському березі Дніпра» на курганах або могилах він бачив більше двадцяти кам'яних статуй.

Відомо кілька видів скульптур: стоячі, сидячі, поясні, зображені з руками і без них, із фоном і без нього. Велика кількість жіночих статуй є свідченням високого статусу жінки у половецькому суспільстві. Час розквіту виготовлення статуй припадає на другу половину XII ст. Переважали вони у нашому дніпровському степовому Лівобережжі.

Особливу цікавість представляє західний кордон поширення половецьких статуй – Придніпров'я. Сконцентровані вони переважно на Лівобережжі, на правому березі вони зустрічаються лише в степу до Інгульця. У Ново-Воронцовському р-ні їх знайдено 3, а у Бериславському – 8 і 14 – в Асканії-Нова. Статуї, що були аксесуаром культу предків, могли споруджуватися лише серед кочових угідь половців, їх зимовищ та могильників.

Майстерень по виготовленню статуй було багато і працювали вони на місцевому матеріалі поблизу каменоломень. Транспортування важких і крихких статуй на далекі відстані було не рентабельним. Кожна майстерня обслуговувала район, що не перевищував у радіусі 100 км.

Шліфування статуй зберігало їх поверхню від пошкоджень протягом десятиліть.

Усі зображені були конкретними особами, їм споруджували пам'ятники після смерті, після чого вони уособлювали власне предків. Про це свідчить «портретність» скульптури, етнографічними особливостями костюмів. Статуї, що стоять, відтворювали половецьку військову аристократію, ті, котрі сиділи, зображували голів заможних сімей, які входили до складу роду. І ті й інші були верхівкою половецького суспільства. Сімейно-родовий культ трансформувався у культ предків-вождів.

На території сучасної Херсонщини виявлено сотні підкурганних поховань середньовічних кочівників. Їх знайдено практично в усіх районах області. Відкрито також біля трьох десятків скотарських стійбищ. Виявлено їх біля смт. Нижні Сірогози та сіл Верхні й Нижні Торгаї Нижньосірогозького р-ну, с. Фрунзе Іванівського р-ну, сіл Сивашівка, Вознесенка та Дружелюбівка Новотроїцького р-ну, с. Салькове Генічеського р-ну, сіл Піщанівка, Раденськ та Великі Копані Олешківського р-ну, Іванівка та Садове Голопристанського р-ну.

Серед розкопаних підкурганних могил Херсонщини IX-X ст. можна відмітити типові поховання біля сіл Новочерномор'я Голопристанського, Шевченка Скадовського, Михайлівка Нововоронцовського районів. Так, Новочерноморське поховання здійснено в прямокутній ямі. Небіжчика покладено у витягнутому стані головою на північний схід. По обох боках черепа лежали золоті сережки. Біля кістяка лежали залізні ножиці, ніж з дерев'яною ручкою та стремено. Зліва від кістяка лежала голова коня з прямими залізними вудинами, а справа – стремено.

Як приклад поховання XI – першої чверті XIII ст. можна навести пам'ятку в околицях Скадовська, в урочищі Морська Кошара. Тут досліджено впускне поховання воїна-кочівника в давній курган. Здійснено у підбійну могилу. Померлий лежав у дерев'яній домовині на спині, у витягнутому положенні головою на захід. При ньому знайдено ножі, залізні пряжки, залізні наконечники стріл, залізні стремена, деталі вуздечки, казан. Біля входу у поховальну камеру стояла

амфора. Це типове поховання кочівника-половця. Багатих підкурганних поховань знатних половців або половецьких ханів, відомих в інших регіонах Південної України, на Херсонщині ще не виявлено. Хронологічні відмінності інвентаря простежуються на рівні етнічних показників між печенігами-торками та половцями.

Типовою кочівницькою зброєю степовиків IX-X ст. Херсонщини є шабля з широким, слабо вигнутим клинком. Показовими є й стремена – з вузькою підніжкою. Із побутових речей в могилах найчастіше зустрічаються кресала, ножі, ножиці й керамічний посуд. З прикрас зустрічаються скроневі кільця, намистини, нашивні бляшки. Деталлями одягу представлено пряжки та ґудзики. Були випадки знаходження шматків тканини від одягу та шкіри від чобіт.

В похованнях половців з'являються кольчуги, шоломи, щити, котрі були відсутні в могилах печенігів та торків. Шаблі половців більш вигнуті, мають довгий гострий кінець та вигнутий залізний ефес. Використання вершниками переважно рублячої тактики бою призвело й до зміни типу стремени – вони стали втричі ширшими й забезпечували можливість удару навстоячки. В могилах половецьких воїнів часто трапляються наконечники стріл та списів, залишки луків з кістяними накладками та берестяних сагайдаків. З побутових речей у могилах трапляються кресала, ножі, металеві дзеркала, чаші та казани, риболовні гачки, металевий посуд. У жіночих поховання знайдено сережки, шийні гривні, намистини, браслети.

На початку XIII ст. половці зазнають численних поразок від монголо-татар. 1223 р. половці остаточно були розбиті на р. Калка. Деякі половецькі роди відкочували на територію Угорського королівства, деякі переселилися до Молдавії. Більша частина половців залишилась у степах Причорномор'я, увійшла до складу Золотої Орди та згодом асимілювалась. Половецька мова стала міжетнічною мовою спілкування. Кодекс Куманікус – словник половецької мови XIV ст. призначався для послів, торговців і дипломатів, що відправлялися в Золоту Орду.

Роль слов'янського населення у нашому регіоні

Завдяки природним особливостям по землях сучасної України проходить межа між стародавніми зонами степу і лісостепу, де дуже давно почали формуватись два найважливіші способи життя людства – кочовий та осілий. У VI ст. бурхливий процес розселення слов'ян не торкнувся Херсонщини. Тюркська експансія направила цей потік на південний-захід, захід, північ Європи. І тільки з IX-X ст. в правобережній південній Україні з'являються поселення із змішаними – слов'яно-салтівськими рисами матеріальної культури. Племена салтівської археологічної культури – це осіле населення, після якого залишилися численні городища, поселення та ґрунтові могильники. Більшість дослідників вважає, що салтівська культура сформувалась з іраномовних алан, болгар та інших тюркомовних народів, які утворили етнічний конгломерат. Відомо й те, що носії салтівської культури мали зв'язки зі своїми західними сусідами – лівобережними східнослов'янськими племенами, що жили на захід від Сіверського Дінця. Утворився якийсь слов'яно-салтівський змішаний народ, який поступово поширився на правобережну степову південну Україну. Археологічно доведено, що велика група пам'яток правобережної південної України відрізняється від класичних салтівських тим, що вона зі значним слов'янським впливом. На території Херсонщини пам'яток цієї культури виявлено не багато. Це підкурганні поховання біля сіл Михайлівка Нововоронцовського, Томарине Бериславського, Надєждівка Білозерського, Софіївка Каховського р-нів та смт. Велика Лепетиха. Однак є цікава пам'ятка змішаного типу – Зміївське поселення Бериславського району. На ньому розкопано землянки з печами, спорудженими з каменю та глини. Основним типом керамічного посуду був кружальний посуд, виготовлений на ручному гончарському крузі. Переважно це горщики, а також глечики, рясно прикрашені лінійним та хвилястим орнаментом. Фахівці вважають, що матеріальна культура Зміївського поселення, разом з низкою аналогічних пам'яток Надпоріжжя, є слов'янською, із сильним салтівським впливом. Датується IX-X ст. Відтак, наприкінці I тисячоліття в межах сучасної Херсонщини окрім кочовиків мешкало осіле населення слов'янського, аланського, тюркського походження.

У IX ст. відповідно літопису Правобережжя Дніпра від р. Росі до Чорного моря, а значить, включаючи територію нашого краю, займав східнослов'янський племінний союз **уличів**.

Із виникненням держави Київська Русь наприкінці IX ст. кількість слов'янського населення на Півдні зростає. Особливістю їх проживання тут є те, що вони співіснували з кочовими племенами, зазнаючи асимілятивних впливів, наслідком чого було населення зі змішаними слов'яно-салтівськими рисами матеріальної культури. В XI ст., не дивлячись на протидію Візантії, слов'яни тут укріплюються. Залишки матеріальної культури свідчать, що в цілому системне заселення берегів Нижнього Дніпра розпочалось на порубіжжі XI-XII ст. Від Хортиці на півночі й до Березані на півдні на початок XXI ст. відкрито біля двох десятків києво-руських поселень XII-XIII ст. Біля деяких виявлено й ґрунтові могильники їх мешканців.

На території Херсонщини досліджено 8 поселень та 3 ґрунтові могильники. Поселення відкрито біля сіл Золота Балка та Гаврилівка Нововоронцовського, Республіканець та Тягинка Бериславського, Любимівка Каховського, с. Каїри та смт. Горностаївка Горностаївського районів, у балці Болгарка Лепетиського району. Могильники відкрито біля Каїрського і Республіканського поселень та поселення в балці Болгарка.

Матеріальна культура мешканців, антропологічний склад небіжчиків та супроводжуючий поховальний матеріал показують, що населення було християнським. Це були вихідці з руських земель Середнього Подніпров'я. Це нижньодніпровське населення можна вважати давньоукраїнським.

У XI ст. на Великому Потьомкінському острові недалеко від сучасного міста Олешки (колишнього Цюрупинська) функціонувало місто **Олешія** – головний порто-митний центр Русі, одна із трьох екскавних територій Київської Русі, що включала землі на Нижньому Дніпрі в радіусі 50-60 км. від нижньої течії Південного Бугу до берегів Каркинітської затоки. Селище тут заснували давньоруські воїни й купці, які вели торгівлю з Візантією, свідченням чого є знахідки візантійських монет. Особливістю його функціонування було

те, що більш як 300-кілометровий масив степів і лісостепів між Чорним морем і річкою Рось залишався практично незаселеним східними слов'янами через постійні нашествия з Азії кочовиків. Навіть у часи відносного міграційного затишшя місто було надто вразливим уже тільки тим, що існувало в глибині половецьких володінь.

Воно мало надзвичайно важливе стратегічне значення, тому що розташовувалося на перехресті сухопутних і морських шляхів при впадінні Дніпра у Чорне море, котрі пов'язували Київську Русь через Візантію із Середземним морем і Західною Європою й навколо Криму через Азовське море, Дон і Волгу з Каспійським морем і арабським світом. Рибалки Олешшя регулярно забезпечували Київ великою кількістю риби. Саме тут зустрічали багаточисельних послів із Візантії, Кавказа, Передньої Азії. В Олешші київські князі приймали візантійських кандидатів на київську митрополиччу кафедру. Через ці землі здійснювали перші походи на Константинополь князі Аскольд та Дір. Тут побувала княгиня Ольга під час своєї мандрівки в середині X ст. до Константинополя, де охрестилася. Зі своїми дружинами через місто проходили князі Святослав, Володимир Великий, Володимир Мономах, Данило Галицький.

Місто характеризувалось неспокоїною соціально-економічною атмосферою. У 80-х рр. XI ст. онук Ярослава Мудрого Давид Ігорович, потрапивши у положення ізгоя, виборюючи право на власне володіння, напав на Олешшя, пограбувавши купців, фактично перерізав великий торговий шлях з Києва до Константинополя. Саме після цього великий київський князь Всеволод, щоб заспокоїти та привернути його на свій бік наділив Давида Ігоровича Дорогобужем та землями Погориння, поклавши початок політиці пошуку компромісу з князями-ізгоями. В 1159 р. на Олешшя напали берладники – втікачі та біженці різних соціальних верств Русі, переважно південних земель, що покидали батьківщину через утиски різного роду. Займалися вони, головним чином, рибальством, полюванням та іншими промислами, практикували розбій, беручи участь у набігах половців на Русь. Верхівка берладників, що складалася з руських бояр та князів-ізгоїв, створила у Придунав'ї державу, формально

залежну від Галицького князівства. Її очолював Іван Ростиславович «Берладник» – князь із династії Рюриковичів. Він намагався посісти престол у Галичі. Великий київський князь Ростислав Мстиславич зумів повернути місто до складу Давньоруської держави.

Олешня неодноразово згадувалось як у давньоруських, так і у західних та східних, переважно візантійських джерелах. Заключний етап існування міста в джерелах, на жаль, не відображено. Навіть у кінці XIII та у XIV ст., вже після припинення існування міста, на генуезьких картах усе Пониззя Дніпра позначалося як річка Олешня. Дожив цей гідронім до появи запорозького козацтва.

Кінець існуванню міста поклато монгольське нашествя на Русь. Щодо насильницької смерті міста засвідчує численна наявність кістяків убитих людей, що лежали в межах міста. Більшість з них належали жінкам та дітям. Відбутися трагедія могла під час основної навали 1239-1240 рр. або під час повернення орди хана Бату з Центральної та Південної Європи 1242 р., здійснене через Північне Причорномор'я.

На узбережжі між Дністром і Дніпром та Азовським морем, тобто включаючи як Правобережжя, так і Лівобережжя Херсонщини, проживали **бродники** – етнічно змішане населення. Вірогідно вони були тюрко-слов'янського походження, за іншою версією іраномовні. Можливо до складу бродників входили розрізнені хазари, булгари, а пізніше огузи, тобто вони були результатом етнічного різнобарв'я нашого регіону.

Особливу роль відігравали шляхи як засоби комунікації. Основним водним торговим шляхом Київської Русі, що зв'язував північні райони країни з південними руськими землями і скандинавські країни з Візантійською імперією був **«Грецький»**, південна частина котрого проходила через територію сучасної Херсонщини.

Опис шляху є в «Повісті временних літ» і у творі візантійського імператора Константина VII Багрянородного X ст. «Про управління імперією». Починався він в околицях сучасного Стокгольма і йшов до Константинополя. На цьому шляху стояли міста Новгород, Смоленськ, Любич, Олешня

(про останнє, що на території Херсонщини, вже йшлося вище).



На карті позначено основні торгові шляхи: «Шлях із варягів у греки» (синій колір); Волзький торговий шлях (червоний колір, виділено жирним); помаранчевим кольором показані інші торгові маршрути VIII–XI ст.

Руські купці, які долали шлях із Києва до Константинополя за 30-40 днів, возили у Візантію хліб, ремісничі вироби, срібло в монетах, рабів, хутро, мед, віск, а також товари із Скандинавії і Прибалтики (зброю, янтар). Із півдня по Дніпру везли вина, прянощі, фрукти, дорогі тканини, ювелірні вироби, скляний посуд.

Найбільше значення шлях мав у X – першій третині XI ст. Був зв'язаний із Прип'ятсько-Бузьким і Волзьким шляхами. У XI-XII ст. блокувався половцями, а внаслідок хрестових походів, що встановили зв'язки зі Сходом через Середземне море, цей шлях остаточно втратив своє значення.

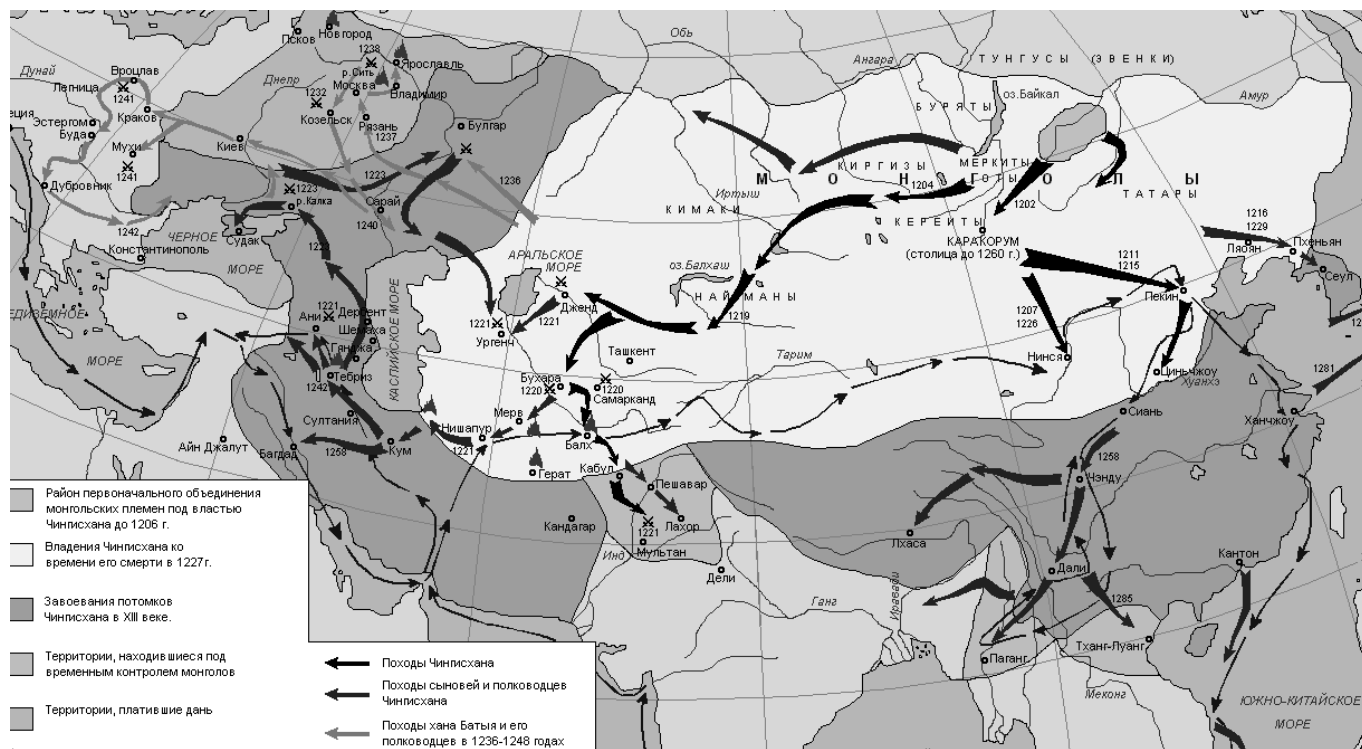
Соляний шлях – торговий тракт, який часто використовувався для транспортування солі з Криму до Київської Русі (звідси й назва), хоча ним возили й інші товари. Починався у Києві. Біля Переяслава містилося одне розгалуження, біля Ромен – друге. Біля гирла р. Ворскли розгалуження з'єднувалося. Далі, починаючи від Переволочної, Соляний шлях ішов правобережжям Дніпра, а поблизу р. Конки повертався на його лівобережжя, біля сучасної Каховки повертав до Перекопа і через нього до

Криму, тобто частина південного відрізка йшла територією нашого краю.

Залозний шлях – один з давніх торговельних шляхів, що з'єднував Київ з Тмутороканню, Малою Азією і країнами Сходу. Більшість дослідників вважає, що Залозний шлях ішов до Азовського моря і далі до Тмуторокані. З літописів відомо, що Грецький шлях і Залозний шлях зближалися біля Канева. Деякі дослідники пов'язують назву шляху з тим, що він проходив «за лозами», тобто за дніпровими плавнями і територією на схід від них, де росла лоза. Інші дослідники вважають, що Залозний шлях проходив степовою частиною Північного Причорномор'я на Лівобережжі Дніпра, де торговим караванам загрожували кочівники і тому цей шлях був «залазьний», тобто небезпечний.

Наслідки монгольської навали для території нашого краю та залежність від Золотої Орди

На початку XIII ст. для нашого регіону, як і для усього ареалу руських земель, постала загроза монгольської навали. Ще на межі XII і XIII ст. численним племенам монгольських скотарів, що кочували на величезних просторах Сибіру, Забайкалля вдалося об'єднатися. Новоутворене об'єднання у 1206 р. очолив енергійний і здібний політик і воїн Чингізхан.



Монгольська імперія

Монгольська держава являла собою абсолютну військово-феодалну монархію, в основі котрої лежала десяткова система. На чолі військово-адміністративних структур стояли віддані Чингізхану нукери. Окрім того, він мав у своєму розпорядженні 10-тисячну гвардію.

З самого початку ця держава орієнтувалася на грабунок близьких і далеких сусідів та завоювання не тільки просторів Азії, а також і Європи з метою створення світової імперії. До того ж, у Китаї монголи познайомились із прийомами облоги міст та використанням облогової техніки: таранами, металевими машинами, «грецьким вогнем», що робило їх армію ще більш потужною.

До кінця життя Чингізхана (тобто до 1227 р.) до складу Монгольської імперії зі столицею в м. Каракорум увійшли безпосередньо Монголія, Північний Китай, Східний Туркестан, Середня Азія, степи від р. Іртиш до р. Волга, велика частина Ірану і Кавказу. У 1224 р. Чингізхан розділив величезну імперію між чотирма синами, а їхні улуси склали єдину державу ще понад 40 років після його смерті. Землі у степах на північ від озера Балхаш і Аральського моря до р. Урал відійшли в улус старшого сина Джучі. За заповітом йому було призначено землі на захід від Уралу, тобто Половецький степ – Західний Кипчак, Башкорстан, Волзька Булгарія, Київська Русь, Північний Кавказ та інші території, що зможе завоювати. Після його смерті у 1227 р. ці землі успадкував його старший син, онук Чингізхана Бату, відомий у руських літописах як Батий.

Протягом 1237-1238 рр. Батий, чисельність військ якого в літературі оцінюється від 30 до 150 тис., завоював державу волзьких болгар та Північно-Східну Русь. У 1239–1241 рр. полчища Батія авоювали руські землі на території нинішньої України. Далі спустошили Угорщину й Польщу. У 2-й половині 1241 – на початку 1242 р. вони розграбували Хорватію, Трансильванію, Молдову, частину Сербії та Болгарії.

Повернувшись у Степи монголи заснували у пониззі Волги свою державу, котра стала відомою як Золота Орда. Назва ця закріпилась за улусом Джучі в московських літописах з XIV ст. як пам'ять про золоте шатро ханської орди. Степова імперія Золота Орда проіснувала з 1243 р. до

1502 р. у Степовій зоні Східної Європи, Центральної Азії та Західного Сибіру. До складу Орди увійшла вся Степова Україна – сучасні Одеська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська, Запорізька і Донецька області та степова частина Криму. З 1259 р. Золота Орда стала незалежною.

Вища влада в Орді належала хану – абсолютному правителю та курултаю – дорадчо-репрезентативному органу монгольської знаті, що мав право затверджувати нового хана.

На території Східної Європи існувало 5 улусів, з яких два знаходились на території нашого краю. Так, правобережжя області входило до Дністрово-Дніпровського улусу. На території краю існувала прикордонно-улусна митна застава на Тавані. Правобережна частина сучасної Херсонщини входила до Дніпро-Донського улусу. Улус мав важливе економічне значення як основний центр міжнародної торгівлі завдяки присутності генуезьких колоній.

У степових районах від Нижнього Пололжя до Дністро-Прутського межиріччя з'являються стаціонарні поселення і навіть міста, що свідчило про вплив на кочівників їх осілих сусідів – бродників. У цілому населення степу другої половини XIII – першої половини XIV ст. було етнічно неоднорідним, хоча на цій основі відбувалося злиття в єдиний етнос.

Перебування на Херсонщині монголів підтверджують поховання, пов'язані з новими господарями степів. Череп небіжчика у кургані (№ 3) у села Каїри мав явно монголоїдні риси. При ньому знаходились: залізна шабля, булава-шестопер, ніж, кольчуга, залізні наручі, шолом. Під лівою рукою знаходився шкіряний гаманець, а у ньому сім срібних монет, під правою рукою у шовковій тканині залізне огниво, кремій. Уздовж лівого стегна – складно зіставний лук із залишками тятиви. Уздовж правої ноги – берестяний колчан зі стрілами. Також у похованні були мідний казан, дерев'яне сідло, стремена. Прослідковано залишки одягу, шкіряні чоботи.

Невелика кількість монгольських поховань пояснюється складністю їх знаходження, по-перше. По-друге, монголи, які раніше не ховали померлих, а залишали в степу, швидко перейняли звичаї місцевого тюркського кочового населення, що ускладнює їх ідентифікацію. По-третє, монголи складали

незначну частину кочового населення як Золотої Орди, так і південноруських степів. У цьому процесі активно приймали участь східні слов'яни. Відповідно до Платона Карпіні до неволі брали кожного третього сина, а також усіх незамужніх жінок, які поповнювали гареми татарських вельмож і сприяли європеїзації тюрксько-монгольського етносу. Частина татарського населення осідала у південноруському прикордонні й поступово асимілювалася. Можливо, що тут селилися татари-християни.

У 70-х рр. XIII ст. в Подніпров'ї на землях половецького об'єднання команів утворився улус **Ногай**.

За однією версією Ногай був праонуком Джучі, тобто чингізідом, але не міг претендувати на старшинство, бо ще жили два онуки Бату. За іншою версією, народився у змішаному шлюбі, і не вважався чингізідом, але протягом сорока років диктував свою волю золотоординських ханам.

Ще у 60-ті рр. Ногай отримує у володіння в якості темника землі поміж річками Дунай та Дністер. У 1270 р. він стає фактично незалежним володарем, пізніше одружується з позашлюбною донькою візантійського імператора Михайла Палеолога Євфросинією. Мав союз з єгипетським султаном Бейбарсом проти Хулагуїдів.

У 80-х рр. Ногай підпорядковує собі землі між Дністром і Дніпром, тобто територію Правобережної Херсонщини. З 1282 р. він, фактично, був володарем Золотої Орди і приводив на престол своїх ставленників. Новий хан Токта, який був обраний при підтримці Ногай, вирішив боротися з необмеженою владою колишнього союзника. В цьому Токту підтримала знать Золотої Орди. Ногай було розбито вщент у 1299 р.

Притаманні середньовіччю лихоліття не обходили і наш край. Найстрашніша хвороба XIV ст., котра знищила половину населення Європи, у 1346-1353 рр. у правління хана Узбека була занесена Шовковим шляхом до Золотої Орди. «Чорна смерть» докотилася до Приазов'я. Рятуючись від мору, ординці перекочували до Дніпра. Тобто на територію Херсонщини відбулись значні міграції населення.

У XIV ст. осіле населення Нижнього Подніпров'я було вже змішаним – слов'яно-ірано-тюркським. Вірогідно до

давньоукраїнського населення, котре пережило навалу монголів додалися якісь нащадки аланів та половці, які почали осідати на землю. Це встановлено антропологічними дослідженнями ґрунтових могильників Нижнього Подніпров'я, що знаходяться поруч із Херсонщиною в межах Запорозької області.

Влітку 1395 р. під час походу Тамерлана, який дійшов до лівобережжя Нижнього Подніпров'я, він знищив осілі центри Золотої Орди з метою максимальної руйнації караванної торгівлі між Європою і Китаєм, яка йшла через Крим, Нижнє Подніпров'я, Нижнє Поволжя і Хорезм. Через це Нижнє Подніпров'я обезлюднило.

В подальшому у протистоянні з Тохтамишем перемагають Тимур-Кутлуг і Едигей, які закріплюються в Криму і Нижньому Подніпров'ї. На золотоординському престолі після битви на Ворсклі вся влада сконцентрувалася в руках Єдигея (1352-1419), який не був чингізидом і не міг стати ханом. Талановитий воєначальник і державний діяч остаточно розгромив і вбив Тохмамиша і зміцнив внутрішнє становище держави. Його нащадки очолили Ногайську Орду, одну із частин великої Золотої Орди. Коли у 1502 р. Менглі-Гірей I захопив ставку останнього лігітимного хана Сейїд Ахмета Золота Орда припинила своє існування, а кримські хани присвоїли собі імператорський титул падішаха.

Генуезці та Велике князівство Литовське в історії Нижнього Подніпров'я

Генуя, розширюючи сферу торгових операцій після хрестових походів і борючись проти своєї суперниці Венеції, у XIII-XV ст. закладає у Північному Причорномор'ї цілу низку своїх колоній, що виникають як укріплені торгові осередки. Їх центром було м. Кафа (сучасна Феодосія). У колоніях жили греки, італійці, вірмени, татари, слов'яни, косоги тощо. Через свої опорні пункти у Причорномор'ї генуезькі купці вели посередницьку торгівлю. Вони продавали зерно, сіль, шкіри, хутра, віск, мед, ліс, рибу, ікру з причорноморських районів, сукна – з Італії і Німеччини, масло і вино – з Греції, прянощі, коштовні камені, мускус – з країн Азії, слонову кістку – з Африки і багато інших товарів.

Велике місце займала торгівля полоненими (слов'янами, черкесами, аланами), купленими у татарських ханів і турецьких султанів. Про рабинь слов'янського походження згадується у XIV ст. у нотаріальних актах деяких італійських і південно французьких міст (руссільон).

Генуезькі колонії були добре укріплені, у фортецях перебували гарнізони. Золотоординські хани формально були верховними володарями території колоній, але надавали їм повне самоврядування.

У нашому краї генуезьці заснували в 30-40-х рр. XV ст. у пониззі Дніпра торгову факторію у районі сучасного с. Тягинка Бериславського району, здійснюючи торгові операції між кочовим світом і Західною Європою. Про їх перебування у нашому краї свідчать знахідки у с. Великі Копані семи срібних генуезьких монет.

У другій половині XIV ст., скориставшись із феодалної роздрібненості руських земель та з ослаблення Золотої Орди, **Велике князівство Литовське** поступово з середини XIV ст. прилучає до себе Чернігово-Сіверщину, Поділля, Київщину, Східну Волинь, що перебували під золотоординською владою. Перемога литовсько-руського війська у Синьоводській битві (1362 р.) поклала початок звільненню східнослов'янських народів від Орди. Ольгерд розширив свої володіння далеко на південь у напрямку до Чорного моря, захопивши Білобережжя – узбережжя між Дніпром і Південним Бугом, першим серед литовців окресливши південний напрямок колонізаційних процесів. Як наслідок усе Правобережжя Нижнього Дніпра, тобто частина території нашого краю, опинилася під владою Литви.

Найважливішим результатом воєнно-політичної акції Великого князівства Литовського у володіннях Золотої Орди у 1362 р. був розподіл між Мамаєм та Ольгердом більшої частини території й утворення в причорноморських і приазовських степах Мамаєвої Орди, що близько 20 років політично протистояла Золотій Орді. Це нове утворення зосередилось на лівобережжі Нижнього Подніпров'я, не перетинаючи Дніпро. Літня посуха, голод і епідемія 1374 р. змусили Мамає залишити ставку в Нижньому Подніпров'ї та відійти зі своєю ордою в Крим.

Племінник Ольгерда Вітовт був визнаний довічним правителем Литовського князівства. Під час його князювання значно збільшилась українська територіальна колонізація на південь в напрямку до Чорного моря. Вітовт розбудовує на півдні українських земель систему опорних укріплень, закладає замки, фортеці та морські порти у південних степах, ряд військових поселень. У нашому краї у Білозерському районі князь Вітовт побудував у 1398 р. фортецю св. Іоанна, пізніше зруйновану. На межі XIV-XV ст. збудовано Вітовтову Митницю – пристань на правому березі Каховського водосховища, біля сучасного Берислава як литовську фортецю і державну митницю, що знаходилась майже на крайньому південному сході Великого князівства Литовського. Давня запорозька назва Берислава – Таванська переправа отримала назву від острова Тавань поряд, де було зведено замок.

Михалон Литвин у 1550 р. написав для польського короля трактат «Про звичаї татар, литовців та московитян». У цьому трактаті зокрема зазначається: «Вони [купці] здавна сплачували за знак на митниці предкам Священної Величності Вашої, при переправі через Бористен біля Тавані. Там і нині існує склепінне приміщення з суцільного каменю, що і нами, і жителями Таврики, і греками називається Витординською банею. І кажуть, що тут зупинявся збирач податків великого князя Литви, який збирав мито». Митниця знаходилась на великому караванному шляху до Криму, що сприяло упорядкуванню торгівлі, дозволяло ВКЛ отримувати великі прибутки та контролювати важливий торговельний шлях.

Також на острові Велике городище в XIV ст. литовцями розбудовувався литовський замок Тягин із трьома круглими кутовими вежами. На разі існують лише залишки оборонних споруд на березі Дніпра. Це були форпости литовської присутності на півдні їх володінь. Але край експансії ВКЛ у Нижньому Подніпров'ї поклала нищівна поразка Вітовта на р. Ворскла 12 серпня 1399 р. від військ Едигея і Тимур-Кутлуга.

Роль Кримського ханства та Османської імперії в історії Херсонщини

У другій половині XV ст. Велике князівство Литовське було витіснено з Причорномор'я **Кримським ханством**, котре в умовах політичної роздрібненості Золотої Орди виділилось в окрему державу, що існувала протягом 1449–1783 рр. Ханство займало територію Криму, степів Північного Причорномор'я в межиріччі Дніпра і Дону, включаючи Лівобережжя нашого краю, а також земель північної Кубані. Після утвердження Туреччини на Правобережжі наприкінці XV ст. кочів'я ханства поширювалися й на цю територію. Воно тримало у васальній залежності кочовиків Ногайської, Буджацької, Єдисанської, Перекопської орд.

Першим кримським ханом був Хаджі-Гірей. 1478 р. Кримський хан Менглі-Гірей був змушений визнати себе васалом Османської імперії. Кримський хан мав двох офіційних заступників, що здійснювали функції контролю над східною та західною половинами держави: калгу та нуреддина. Ханська влада була обмежена радою беїв – старійшин кількох найзнатніших родів, які у своїх володіннях мали право чинити суд та збирати податки. Судова система ханства будувалася за релігійним принципом: місцеві судді нижчого рангу (каді) та столичні судді (каді-аскери) підпорядковувалися муфтієві – голові мусульманської спільноти, який був непідзвітний хану та підпорядковувався халіфу (османському султану).

Та попри залежність від Османської імперії Кримські правителі отримували щорічні дари, що трактували як данину, з Великого князівства Литовського, Московського царства, Молдови, Валахії, Черкесії.

Навіть на початку XVI ст. кримські татари не знали осілого землеробства і вели кочовий спосіб життя. Один із сучасників так описує характер татарського землекористування: *«Землю, навіть найродючішу, вони не обробляють, задовольняючись тим, що вона сама їм приносить, тобто травою для годування худоби»*. Економіка Кримського ханства розвивалась екстенсивним шляхом, в її основі лежало кочове скотарство і примітивне землеробство,

що не забезпечувало ні потреб держави, ні прожиткового мінімуму місцевому населенню. Однак набіги на сусідні землі давало додатковий прибуток.

З встановленням турецько-татарської єдності українські землі майже не знали спокою: з 1450 р. до 1556 р. орди кримських татар здійснили на ці території 86 великих грабіжницьких нападів, у 1575 р. вони взяли з неї понад 35 тис. бранців.

Саме наш край був форпостом татарських набігів. Після захоплення цих земель у Великого князівства Литовського, кримський хан Менглі I Гірей перебудував фортецю Тягин. Колишня укріплена митниця великого князя литовського Вітовта біля сучасного Берислава, була перебудована у фортецю і отримала назву Кизи-Кермен (з турецької – «Дівоча фортеця»). Її оточував великий форштадт (передмістя) із земляними укріпленнями. Місто разом з іншими сусідніми фортецями – Таванню та Іслам-Керменом – забезпечувало охорону татарської переправи через Дніпро. Фортеця Іслам-Кермен, біля сучасної Каховки, теж була заснована у 1492 р. ханом Менглі I Гіреєм. Назва в перекладі означає свята фортеця. В українських джерелах фортеця також мала назву Аслан-Город, змінювала свою назву на Шагін-Кермен.

Саме цей комплекс фортець став плацдармом для нападів на Україну та серйозною перешкодою для морських походів запорожців. Останні неодноразово прагнули здолати цю перешкоду. Так фортецю Іслам-Кермен штурмувалася запорожцями – Дмитром Вишневецьким (1556), Богданом Ружинським (1576), Михайлом Дорошенком (1628), Іваном Сіркою (1673). До мережі татарських міст Низового Дніпра також входили Каір-мечеть (с. Каїри Горностаївського району та Рохат-Кермен (снт Горностаївка).

Після падіння Візантії у 1453 р. посилювався військово-політичний тиск **Османської імперії**. У 1475 р. Генуезькі колонії були завойовані османськими військами і включені до складу Османської держави. У 1478 р. васальну залежність від Порти визнало Кримське ханство. Правобережжя низового Дніпра увійшло до складу Порти. У Північному Причорномор'ї було створено адміністративно-територіальну одиницю – Очаківський вілайєт, межиріччя Дніпра й

Південного Бугу увійшло складу Очаківського санджаку. На Нижньому Дунаї турки побудували фортеці Ізмаїл, Кілію, Очаків з метою контролю узбережжя Північного Причорномор'я.

У нижній течії Дніпра турками використовувалась ціла система фортець на території нинішньої Херсонщини. У турецьке підпорядкування перейшла фортеця Кизи-Кермен. Наприкінці 1660-х рр. тут зводиться кам'яна фортеця – один з опорних пунктів турецького панування в Північному Причорномор'ї. Вона розташовувалася у районі пристані сучасного Берислава і складалася з малого, середнього і великого містечок. Мале містечко (цитадель) містилося на кам'яній скелі поруч балки. У 1678-1679 рр. фортецю було значно розширено – зі східного боку замку добудували «середнє» містечко з кам'яними стінами.

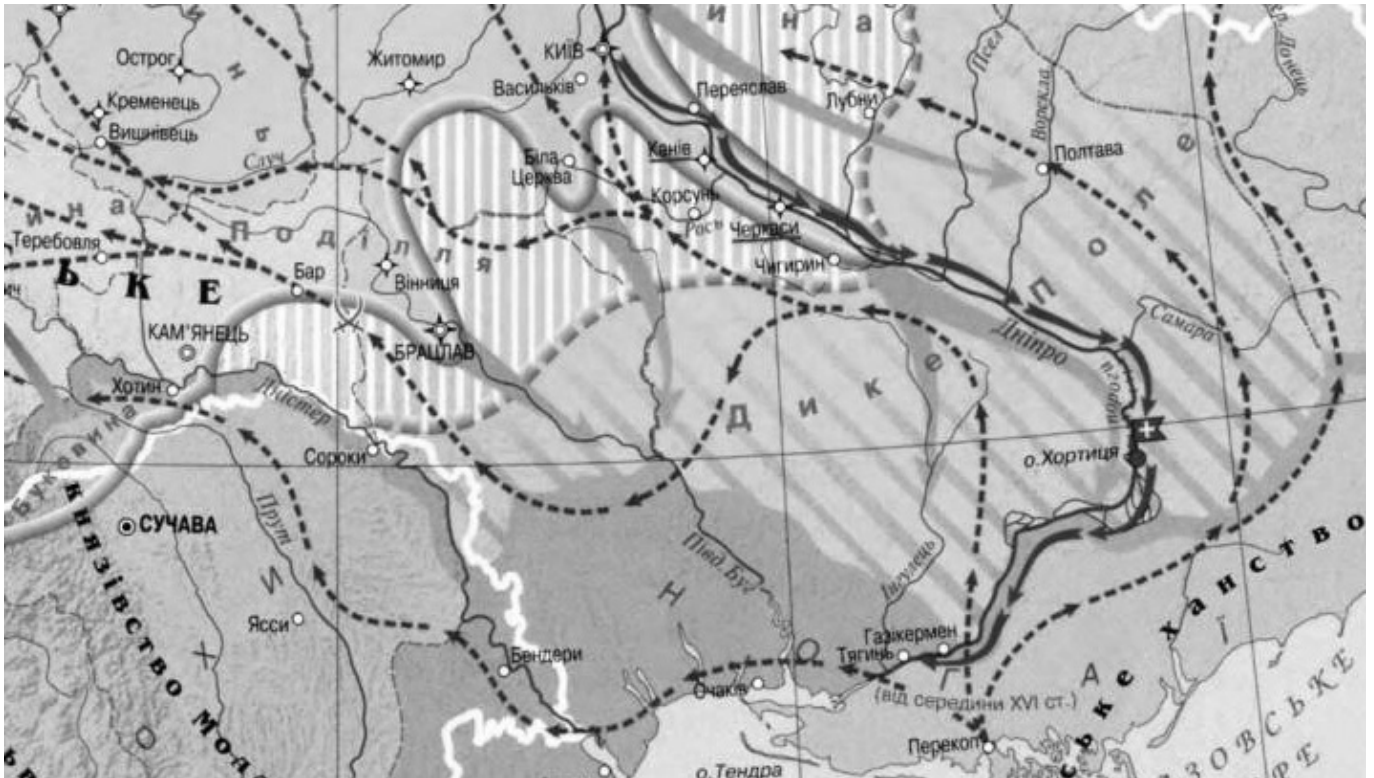
З огляду на історичну ретроспективу Берислава Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 його внесено до Списку історичних населених місць України, як найдавніше поселення Херсонської області.

Також на Таванському перевозі по лінії Берислав – Каховка, окрім фортеці Кизи-Кермен розбудовувалися фортеці Іслам-Кермен, на о. Тавань – Муберек-Кермен і Муслім-Кермен. У пониззі Дніпра також було збудовано фортецю Бургун (в районі с. Бургунка Бериславського району) та перебудовано Тягин або Трунь-Ястреб (на острові напроти с. Тягинка). Вони використовувались для нападу на українські, російські, польські землі з метою захоплення здобичі, полонених для продажу у рабство, для отримання данини, викупів. Між фортецями протягувалися ланцюги через Дніпро для унеможливлення плавання запорожців.

Кримські татари для нападів на Правобережну, Західну Україну та Польщу в XVI-XVII ст. використовували старовинний торговельний шлях – **Чорний**. Він починався з Перекопського перешийка і йшов на північ, через Херсонщину на Тавань, до верхів'їв Інгульця, Інгула і Тясмину, повертав на захід та розгалужувався на декілька шляхів. Чорним названий від Чорного лісу, де переховувались татари. Чорний шлях називали також шляхом ясиру. Ним

перекопські татари гнали українське населення в ясир, до Кафи, де продавали далі.

Михайло Литвин перебуваючи в Перекопі 1538 р., цитує в своєму журналі слова перекопського жида, який сидів там на митниці коло єдиних воріт Тавриди (Криму) – Перекопу і збирав мито з товарів, які йшли до Криму. Жид, бачачи велечезну кількість люду яких татари гнали в Крим, дивувався, чи залишились ще взагалі в українському краї люди.



Шляхи нападів кримських татар

З XVI ст. використовувався **Муравський шлях** – один з найважливіших стратегічних шляхів, що пролягав з Південної України на північ до кордону з Московською державою. Шлях починався з Перекопу, йшов на північ між верхів'ями річок Молочні Води і Кінські Води (біля впадіння в Дніпро), перетинав річки Вовчі Води, Самару, Орель. Далі проходив через територію Харківського і Охтирського полків поблизу міст Коломака і Валок. Муравським шляхом користувалися загони кримських і ногайських татар під час грабіжницьких наскоків на Лівобережну і Слобідську Україну.

Висновки:

Таким чином, протягом значного періоду середньовіччя територія нашого краю виступала об'єктом тривалого

перебування тут кочівників, переважно тюркомовного походження. З ними співіснував незначний відсоток осілого населення слов'янського походження, доповнюючи кочівницький домінуючий господарський тип життя землеробським. Наявність хазарського, угорського етнічного компоненту, згодом присутність монгол, ногайців, литовців, кримських татар, генуезців, османів лише розширює уявлення про етнічне різнобарв'я регіону Нижнього Подніпров'я.

Питання для обговорення:

1. Визначте вклад аварів, булгар, хазар та угрів в історії нашого краю.
2. Яку роль відіграли печеніги та половці в історії Херсонщини?
3. Як можна визначити значення Олешія як ексклава Київської Русі?
4. Що принесла монгольська навала Нижньому Придніпров'ю?
5. Яке значення відігравав Ногайський улус?
6. Що являла собою генуезька присутність у Нижньому Придніпров'ї?
7. Що несла нашому краю залежність від Великого князівства Литовського?
8. Кримське ханство і територія нашого краю.
9. Визначте турецьку присутність на Херсонщині.
10. Наскільки широко наш край було інтегровано у загальну мережу шляхів?

Хронологія подій:

VI ст. – початок руху на захід із південноуральських степів угорських племен.

Друга половина V ст. – прихід болгарських кочових племен.

558 р. – прихід аварів на Південь України.

560-580-ті рр. – спустошення аварсько-кутригурським союзом земель антів.

після 656 р. – грабіжницькі походи аварів у Центральну Європу.

560-ті рр. – утворення Аварського каганату на Середньому Дунаї.

632-665 рр. – існування Великої Булгарії.

Середина VII ст. – утворення Хазарського каганату.

3 другої половини VIII ст. – залежність сіверян, полян від Хазарського каганату.

3 середини VIII ст. – на зміну старій столиці Хазарського каганату Семендеру з'явилась нова – Ітиль.

IX ст. – Правобережжя Дніпра від Росі до Чорного моря займав східнослов'янський племінний союз уличів.

883-885 рр. – лівобережжя Дніпра позбавилося хазарської залежності.

896 р. – утворення держави Угорщина на Дунаї.

972 р. – печенізький хан Куря розбив дружину Святослава у порогів Дніпра.

1036 р. – остаточна поразка печенігів від військ Ярослава Мудрого.

1055 р. – поява половців у степах Східної Європи.

60-ті рр. X ст. – походи князя Святослава Ігоревича на Хазарський каганат.

1094 р. – остання згадка про хазарів.

Кінець IX ст. – печеніги витісняють фіно-угрів зі степів Північного Причорномор'я.

До 1070 р. – половці стають господарями степових просторів між Дніпром і Дунаєм.

Початок XII ст. – Володимир Мономах загнав половців за Дон («...пив золотим шоломом Дон»).

У 20-60-х рр. XII ст. – з'являються стійкі кордони кожної половецької орди і постійні зимівники.

Кінець XII ст. – процес перетворення у половців союзів племен на ханства – Придніпровське, Донецьке, Лукоморське.

1223 р. – битва на річці Калка, перемога монголів над русько-половецьким союзом.

Кінець IX ст. – зростання слов'янського населення на Півдні.

1239-1241 рр. – полчище Батия завоювали руські землі на території сучасної України.

70-ті рр. XIII ст. – утворення улуса Ногая у Подніпров'ї.

30-40 рр. XV ст. – генуезькі факторії у Пониззі Дніпра у районі сучасного с. Тягинка Бериславського району.

1362 р. – перемога литовського князя Ольгерда у битві на Синіх Водах, початок звільнення східнослов'янських земель від монго-татарського гніту.

На межі XIV-XV ст. – збудовано Вітовтову Митницю – пристань на правому березі Каховського водосховища, біля сучасного Берислава (литовська фортеця і митниця).

XIV ст. – розбудова литовського замку Тягин.

1449-1783 рр. – існування Кримського ханства.

1453 р. – падіння Візантійської імперії.

1475 р. – завоювання османськими військами генуезьких колоній.

1478 р. – визнання кримським ханом Менглі-Гіреєм васальної залежності від Туреччини.

1492 р. – заснування Менглі-Гіреєм татарської фортеці Іслам-Кермен біля сучасної Каховки.

60-70-ті рр. XVII ст. – зведення кам'яної фортеці та її перебудова турками у Кизи-Кермена – у районі сучасного Берислава.

Історичний словник:

Гідронім – різновид топоніма, що визначає географічну назву водоймища – річки, озера, моря, болота.

Ексклав – несuverенний регіон, відокремлений від основної території країни і оточений більш ніж однією державою (тобто не є анклавом). Чистий ексклав не є анклавом щодо інших держав, але є ексклавом щодо основної території країни. Ексклав, що має вихід до моря, називається напівексклавом. Також іноді поняття ексклава і напіванклава поширюють на інші територіальні утворення – наприклад, на адміністративно-територіальні одиниці у складі держави.

Землеробський господарський тип – передбачає використання землі з метою вирощування сільськогосподарських культур. Існують дві основні форми землеробства – екстенсивне й інтенсивне. Екстенсивне базується на освоєнні нових площ земель, при інтенсивному родючість ґрунту підтримується і поліпшується чергуванням культур, удобренням та ретельною обробкою ґрунту.

Імперія – історична форма державно-політичного утворення, що включає в себе національні окраїни і

характеризується етнічною неоднорідністю населення, наявністю привілейованих суспільних станів та етносів. Політична влада в імперії побудована на жорстко ієрархічному принципі і належить одній особі – монарху або закритій олігархічній групі, які спираються на армію та чиновників. Спостерігається концентрація політичної, економічної, фінансової влади в одному центрі. Економічний обмін між метрополією та окраїнами нерівноцінний – центр використовує окраїни як ресурсні придатки.

Каді – релігійний суддя в мусульманській общині. Каді виносив рішення як з питань релігії, так і з питань сімейного, майнового і частково кримінального права, стежив за дотриманням релігійних обов'язків, керуючись приписами Корану, сунни і шаріату.

Калга – перша посадова особа після хана в ієрархії Кримського ханства. Титул було введено Менглі I Гіреєм з метою встановлення твердого порядку наслідування престолу. До того у Золотій Орді влада успадковувалася старшим представником ханського роду, що спричиняло постійні міжусобиці. Калгою призначався наступник кримського хана або довірена особа з ханського роду. У випадку смерті хана калга керував країною до призначення на престол нового монарха. Він був також головнокомандувачем армією – якщо хан особисто не відправлявся на війну.

Кочівницький господарський тип – передбачає екстенсивне скотарство як головний вид господарської діяльності, відсутність у спільнот або цілих племен і народів постійного нерухомого житла, періодичне перекочування більшої частини населення та худоби, наявність особливої матеріальної культури та світогляду степових суспільств. Господарство номадів становило складну, екологічно збалансовану і раціональну систему скотарства, прилаштовану до євразійської азидної зони, що забезпечувала їх майже повністю – даючи одяг, житло, їжу, засоби пересування.

Кримські татари – східноєвропейський тюркський народ, що історично сформувався в Криму в результаті складного процесу етногенезу. Розмовляють татарською та

кримськотатарською мовами, що належать до тюркської групи алтайської мовної сім'ї. Переважна більшість кримських татар – мусульмани сунітського толку.

Нуреддин – титул третьої після хана і калги особи в ієрархії Кримського ханства. Нуреддином призначався другий спадкоємець хана.

Орда – історичні суспільно-політичні і військові структури, що знаходились на території Євразійського степу. Може розглядатися як регіональний еквівалент клану або племені. Деякі успішні орди породили ханства. Серед синонімів слів «орда» здавна вживаються також такі слова як «юрт» і «улус» («нація» або «плем'я»). Пізніше у європейській історичній літературі у зв'язку з створенням негативного образу давніх степових народів Азії це слово набуває негативного значення (щось на зразок «військо-зграя ворогів-кочівників-загарбників»). Назвою Орда (з великої букви) прийнято позначати суспільно-політичну військову, структуру створену Чингіз-ханом у XIII ст. у степах Євразії - Монгольська імперія або царство Ординське.

Племінний союз – об'єднання кількох племен, особливо часто відзначається у суспільствах, що перебували на стадії військової демократії. У таких союзах вже сильно виділялася племінна знать і спостерігалось розшарування суспільства. Порівняно мирні племінні союзи об'єднувалися на основі господарських зв'язків. Зв'язок між його членами характерний кровним спорідненням. На пізньому етапі існування племені виникло суспільне самоврядування, що складалося з племінної ради, військових та цивільних вождів. Здебільшого племінні союзи були пов'язані районом розселення, а не єдністю походження, бо територіальні зв'язки переважали над родовими.

Темник – руська назва монгольського звання тумен-баші (десятитисячника) у Монгольській імперії та Золотій Орді. Темник командував 10 000 вояків – тьмою - і перебував під прямими командуванням хана. Відповідає званню генерала армії, маршала або отамана. В часи послаблення центральної влади в Орди темники відігравали значну роль в царстві Ординському – своєю волею ставили і знімали царів.

Улус – назва племені, адміністративного утворення, у стародавніх тюркомовних і ойратомовних народів Степу, синонім слів «орда», «юрт». У зв'язку з тим, що у стародавніх народів Степу кожне плем'я являло собою одночасно військово-державу (орду), з часом це слово стало також використовуватись і у такому значенні.

Феми у печенігів – область розселення окремих орд. На чолі них стояли виборні архонти. До кожної орди входили 5 родів, які очолювались меншими архонтами. Спільного управління на чолі з великим ханом печеніги не мали. Кожна орда була суверенна в своїх діях. Влада передавалась двоюрідним братам або їх дітям, щоб честь успадковували й отримували і родичі по боковій лінії.

Теми для рефератів та доповідей:

1. Наш край у складі Золотої Орди.
2. Археологічні пам'ятки тюркського походження на території нашого краю.
3. Роль слов'янського населення у нашому регіоні доби середньовіччя.
4. Генуезці та Велике князівство Литовське в історії Нижнього Подніпров'я у середньовіччі.
5. Кримське ханство та Османська імперія в історії нашого краю.
6. Печенізько-половецька присутність в історії Степової України (на прикладі Херсонщини).

Додаткова література для глибокого вивчення теми та окремих питань:

1. Авдальян Михайло Мелконович. Збірка статей із краєзнавства / М.М. Авдальян. – Херсон: РІПО, 2010. – 100 с.
2. Багрянородный К. Об управлениии империей. – М.: Наука, 1991. – 496 с.
3. Боплан Г. Опис України. Пер. з фр., приміт. та передм. В. Косика. – Львів: НВП «Мета», 1998. – 182 с.
4. Бубенок О. Б. Дискусія навколо «кочових цивілізацій»: термінологічний аспект / О.Б. Бубенок // Східний Світ. – 2014. - № 3. – С. 5-14.
5. Бунятян К. П. Кочівництво / К.П. Бунятян // Енциклопедія історії України. – Т. 5. – К.: Наук. думка, 2008. – С. 252-256.
6. Водотика С.Г. Історія Херсонщини: Навчальний посібник/ С.Г. Водотика, Є.Г. Сінкевич. – Херсон: Айлант, 2003. – 202 с.
7. Галенко О. Золота Орда, улус Джучі / О. Галенко // Енциклопедія історії України . – Т. 3. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 374-376.
8. Галенко О. Кримський Ханат / О. Галенко // Енциклопедія історії України. – Т. 5. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 366-377.

9. Господаренко О.В. Італійська колонізація Північного Причорномор'я у XIII – XIV ст. / О.В. Господаренко // Чорноморський літопис. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2011. – Вип. 4. – С. 52-59.
10. Грибовський В. «Кочівницький феодалізм»: межі теорії і обмеження практики / В. Грибовський // Україна крізь віки: Збірник наук. праць на пошану В. А. Смоля. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 65-86.
11. Добролюбський А.О. Кочовики південно-західної України в X – XVII ст.: монографія / А.О. Добролюбський, І.О. Смірнов. – К.; Миколаїв: Іліон, 2011. – 172 с.
12. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. / В.Л. Егоров. – М.: Наука, 2010. – 248 с.
13. Єльніков М.В. Золотоординські часи на українських землях / М.В. Єльніков. – К.: Наш час, 2008. – 176 с.
14. Енциклопедія українознавства. У 10-х томах. / Головний редактор Володимир Кубійович. – Париж, Нью-Йорк: «Молоде життя»-«НТШ»; 1954-1989, 1993-2000.
15. История городов и сел Украинской ССР. У 26-ти томах. – Херсонська область. – К.: Главная редакция УСЭ, 1983. – 668 с.
16. Котляр М.Ф. Монголо-татарська навала / М.Ф. Котляр // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 51–54.
17. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 273.
18. Лясота Е. Щоденник // Жовтень. – Львів, 1984. – №10. – с. 97-110.
19. Моця А.П. Кочевники Причерноморья на рубеже тысячелетий (венгры, печенегы, торки) / А.П. Моця. – Николаев: Возможности Киммерии, 1997. – 24 с.
20. Оленковський М.П. Історія заселення Херсонщини з найдавніших часів (етнічні процеси та міграції) / Микола Оленковський // Проблеми краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу. – Херсон, 2002. – С. 25-27.
21. Оленковський М.П. Історія Херсонщини (з найдавніших епох по козацькі часи): [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Микола Оленковський; відп. ред. В.Д. Сусоров; Херсон. обл. від-ня Конгр. укр. інтелігенції. – Херсон: Айлант, 2010. – 112 с.
22. Оленковський М.П. Північнопричорноморські степи – «прохідний двір» ранньосередньовічної Європи / Микола Оленковський // Степ. – Херсон, 2007. – № 15. – С. 38-42.
23. Паталах О. Відлуння Великого Степу. Історія Північного Причорномор'я в особах / О. Паталах. – Херсон: Наддніпряночка, 2009. – 200 с.
24. Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиск исторических закономерностей / С.А. Плетнева. – М.: Наука, 1982. – 192 с.
25. Плетнева С.А. Половцы / С.А. Плетнева. – М.: Наука, 1990. – 208 с.
26. Плетнева С.А. Хазары / С.А. Плетнева. – М.: Наука, 1976. – 96 с.
27. Природа Херсонської області. Фізико-географічний нарис (Відп. ред. М. Ф. Бойко). – К.: Фітосоціоцентр, 1998. – 120 с.
28. Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди у Степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.) / А.Т. Сміленко. – К.: Наукова думка, 1975. – 364 с.

РОЗДІЛ 3 ХЕРСОНЩИНА В НОВИЙ ЧАС

В.Я.Павленко

ЧАСТИНА 1

ХЕРСОНЩИНА – КОЗАЦЬКИЙ КРАЙ

Історія запорозького козацтва завжди була невід'ємною складовою історії української державності, так як саме козацтво стало ініціатором її відновлення і захисником. Цей факт зумовлює важливість дослідження даної проблеми саме зараз, коли перед усім українством стоїть завдання розбудови і становлення своєї держави. Для досягнення поставленої мети кожен громадянин повинен усвідомлювати, що країна в якій він живе, має давні державні традиції і пам'ятати, що носієм цих традицій довгий час було запорозьке козацтво.

Вивчивши цей розділ, Ви будете знати:

- історію козацтва на Херсонщині;
- видатних представників козацтва, що зіграли важливу роль в історії нашого краю;
- суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні зміни, що відбулись у цей період.

Ключові терміни та поняття: *Військо вірних козаків, галера, гетьман, Задунайська Січ, Запорозька Січ, зимівник, козацтво, кіш, курінь, Конституція П. Орлика, паланка, чайка, Чорноморське козацьке військо, яничари.*

Запорозьке козацтво на території сучасної Херсонщини з кінця XV – до початку XVIII століть

Херсонщина – історично українська територія. Про це переконливо свідчать чисельні факти проживання і діяльності на її теренах ще задовго до заснування Херсона, запорозьких козаків, які стали піонерами господарського

освоєння нових земель. Під терміном «Херсонщина» ми розуміємо територію сучасної Херсонської області.

З давніх часів протягом багатьох століть землі сучасності Херсонщини, так само як і увесь південь України, були ареною боротьби слов'янських народів з кочівниками. Тому цілком закономірним є те, що першими укріпленими поселеннями на території Північного Причорномор'я стали військові фортеці, ряд яких було засновано в кінці XV ст. Туреччиною, після входження під її протекторат Кримського ханства.

Землі сучасної Херсонщини стали місцем знаходження форпостів турецьких нападів на Україну. До них належать фортеці Іслам-Кермен (сучасне м. Каховка), заснована 1506 р., Тягиня (с. Тягинка, Береславського р-ну) – 1492 р., Кизи-Кермен (Берислав) і Тавань (поблизу Берислава) – кінець XV ст. Велике князівство Литовське і Велике князівство Московське не вживали ніяких заходів для приборкання войовничого сусіда. І тоді на історичну арену виходять збройні сили, створені самим народом – козацтво.

Мабуть не випадково, що перші документальні згадки про козаків України повідомляють про їхні походи проти татар. Так, про об'єднані збройні сили козаків, про згуртовані їх загони повідомляє документ 1492 року. Це – лист Великого Князя Литовського до Кримського хана Менглі-Гірея, в якому автор обіцяє обшукати козаків та покарати винних.

До речі, ця подія відбулася на Дніпрі, біля турецької фортеці Тігенье (нинішнє село Тягинка, Білозерського р-ну., Херсонської області), де козаки розбили корабель Кримського ханства.

З цього часу і аж до кінця XVIII ст. територія нашої області була тереном діяльності запорозького козацтва – феномена, що став стрижнем, навколо якого формувалася українська нація і державність.

Подальші сліди перебування запорозького козацтва на землях сучасної Херсонщини в кінці XV-XVI ст. також пов'язані з боротьбою їх проти кримсько-татарської загарбницької політики.

На своїх судах – чайках йшли запорожці по Тавані. Протягом тижня 1523 р. козаки на чолі з Криштофом Кмітичем та Семеном Полозовичем перешкоджали татарській кінноті від переходу через Тавань, після чого здійснили набіг на турецьку фортецю Очаків. В 1543 р. козаки розгромили татар біля р. Каїрки.

Ширших масштабів і більшої організованості набуває діяльність козацтва після заснування Запорозької Січі. Не залишилась осторонь цих подій і територія нашої області. З ними пов'язана постать першого козацького гетьмана, засновника Січі князя Дмитра Байди-Вишневецького.

Вже в другій половині XVI ст. за Січчю визнавалося право самостійності в питаннях зовнішньої політики. Про це свідчать відомості, що уряд Івана IV вів переговори з запорожцями, обминаючи польську владу.

Іван Грозний підтримав пропозицію Д.Вишневецького здійснити в 1556 р. спільний похід на Крим. Шлях союзників, отже, проходив через території, які нині входять до складу Херсонської області. Об'єднані війська напали на Іслам-Кермен, але татари мали про них звістку і замаскувалися у фортеці. Козаки лише захопили табуни коней. На зворотньому шляху вони самі зазнали нападу татар, та козаки влаштували в очеретах засідку і завдали ординцям поразки.

14 жовтня 1556 р. Дмитро Вишневецький, керуючи запорозькими козаками, здобув Іслам-Кермен, як вказується в літописі того часу, «людей побил и пушки вывез».

В 1558 р. Вишневецький з загоном російських ратників звільнили від ординців Таврію аж до Перекопу. В 1575 р. козаки під керуванням гетьмана Богдана Ружинського здобули Перекоп і спустошили Крим. Наступного року запорожці напали на Іслам-Кермен. Фортецю було здобуто, але під час штурму загинув Ружинський, після цього хан довго не наважувався відновити цей замок і він тривалий час лежав у руїнах.

У 30-ті рр. XVI ст. боротьбу запорожців проти татар і турків очолював кошовий отаман Богдан Микошинський. Козаки під його проводом здійснювали напади на ординців біля Бургунського і Таванського перевозів.

З 1586 р. є відомості про перебування на землях сучасної Херсонщини, зокрема на чатах біля Тавані Криштофа Косинського, у майбутньому гетьмана України, провідника національно-визвольного повстання 1591-1593 рр. До речі, козацькі повстання, які почалися у 90-х рр. XVI ст. проти польської шляхти, відволікли запорожців від боротьби з татаро-турецькими загарбниками. Користуючись цим, в 1593 р. ординці зруйнували Запорозьку Січ.

Початок XVII ст. ознаменувався поживавленням військових дій козацтва у південному напрямку, яке було пов'язане з Ім'ям Гетьмана України Петра Сагайдачного. Безпосереднє відношення до цих подій мала і територія, яку займає нині Херсонська область.

Так, землями сучасної Херсонщини рухалися запорожці під час походу на Перекоп, під проводом П.Сагайдачного. Похід виявився вдалим, і в 1606 році Перекоп було здобуто.

З перших років XVII ст. починається епоха великих морських походів запорожців. Турки вживали ряд заходів для перешкоди руху козаків до Чорного моря. Ці заходи також пов'язані з територією Херсонщини. Наприклад, джерела свідчить про залізні ланцюги для перешкоди руху запорозьким чайкам, які були протягнуті від Кизи-Кермену, до Іслам-Кермену через Тавань. Та це не завадило запорожцям здійснювати морські походи, Кмітливі козаки, користуючись темрявою ночі, пускали за течією кілька зрубаних дерев, ті піднімали брязкіт ланцюгами. Татари починали стріляти, поки не вистрілювали всі свої снаряди, і потім козацька флотилія проходила вільно. А здебільшого застосовували інший спосіб: не доходячи до Іслам-Кермена, вони приставали до берега, перетягували по суші свої човни до якої-небудь побічної річки, яких на той час в нижній течії Дніпра була велика кількість, і по ній випливали на початковий шлях набагато нижче ворожих укріплень. Таким чином запорожці уникали перешкод на шляху і продовжували здійснювати напади на турецькі міста.

Успішними морськими воєнними діями, що мають відношення території Херсонської області був ознаменований 1616 рік. Навесні під проводом П.Сагайдачного 2 тисячі запорожців розбили в

Дніпровському Лимані 14-тисячний турецький загін та ескадру під командуванням Алі-Паші. Козаки захопили 15 галер і біля 100 допоміжних суден. Самому Алі-паші з труднощами вдалося втекти.

Херсонські ж степи в 1620 р. стали свідком нового походу П.Сагайдачного з п'ятитисячним загоном кіннотників під Перекоп. У відомостях про цей похід сказано, що в степу козаки розгромили сторожовий відділ ординців. Потім підійшли до самого Перекопу і знищили семитисячний загін татар, що виступив проти них. Запорожці визволили з неволі понад три тисячі своїх земляків.

Діяльність славного гетьмана на теренах Херсонської області залишила свій слід і в її топоніміці. Так, в районі Голої Пристані знаходяться рукави Дніпра Сагайдачна і Сагайдачна пристань.

Гідним послідовником П. Сагайдачного став гетьман Михайло Дорошенко, діяльність якого також не обминула херсонські землі. Це засвідчують згадки про здійснення влітку 1628 р. великого походу на Крим на допомогу хану Мухамед-Гірею запорожцями на чолі з М. Дорошенком.

Свою участь в боротьбі з турецьким ставлеником на кримській престол вони пояснювали необхідністю зруйнування фортеці Іслам-Кермен, побудованої біля переправи через Дніпро, а також мали на увазі не допустити побудови інших фортець.

Здобувши Іслам-Кермен, запорожці зруйнували укріплення і перевезли в Січ 20 гармат, а потім почали готуватись до морського походу проти турецьких фортець в Криму.

Новий сплеск діяльності козацтва на таврійських територіях починається разом з початком Визвольної війни.

За деякими даними, перший бій Богдана Хмельницького та його соратників з ляхами відбувся на березі дніпровського Лиману.

Найбільш яскравим уособленням боротьби запорожців з турками і татарами в легендарний кошовий Іван Сірко, діяльність якого безпосередньо пов'язана з територією, що нині має назву Херсонщина. Херсонські землі були

плацдармом ряду походів запорожців під проводом І.Сірка, спрямованих проти турок і татар.

1660 р. Сірко водив козаків під Очаків, де січовики знищили передмістя та взяли багатьох в полон. Одночасно частина його війська атакувала Іслам-Кермен. Цей загін також мав перемогу. Того ж року відбувся похід у Крим, де була спустошена його північна частина.

Загалом І. Сірко здійснив не менше 20 великих і безліч малих походів на нижньодніпровські фортеці, Перекоп, Очаків тощо. Велика частина цих походів відбувалася в межах сучасної Херсонщини.

Це підтверджують відомості про похід на Крим (1665), чотири походи на Крим у 1668 році, похід на турецькі фортеці Іслам та Джан-Кермен (1671).

Про успішну боротьбу запорожців на чолі з І. Сірком говорить також подія, що відбулася 1674 року на Тавані, де козаки розгромили загін Калги-султана, який після наскоку на Україну повертався до Криму, відбили ясир, а власний намет Калги-султана, як трофейний, надіслали в дарунок гетьманові.

В 1675 р. І. Сірко здійснив новий похід у Крим, де запорожці під його керуванням визволили понад 7 тисяч невільників. З цим походом пов'язана трагедія, яка сталася в Чорній долині, на межі нинішніх Чаплинського та Каховського районів Херсонської області.

Суть трагедії зводиться до того, що за наказом Сірка невільників, які не хотіли повертатися на Україну було порубано. Кількість цих людей складала близько двох тисяч чоловік.

Після смерті І. Сірка в 1690 р. боротьба не вщухала. Важливі події відбувалися в нашому краї і під час війни 1686-1700 рр.

Так, у червні 1690 р. 3 тисячі татар та яничарів із Кизикермену сунули на Лівобережжя, але були розбиті козаками.

У липні цього ж року правобережні козаки Семена Палія та лівобережні Івана Новицького напали на Кизикермен. Одночасно запорожці в пониззі Дніпра атакували на татарську флотилію.

В 1692 р. Семен Палій завдав тяжкого удару по Тягині. В лютому-березні він та лівобережні козаки лубенського полковника Свічки знову напали на Кизикермен, захопивши багато полонених. В цей час загін запорожців, донських козаків і гетьманських козаків захопили на Сиваші каланчу, здобувши 8 гармат, прапори, зброю і полонивши більше 200 татар.

На херсонських просторах залишив свій слід і гетьман І. Мазепа, який у 1595р., керуючи російсько-козацькою армією з Шереметєвим вирушив у пониззя Дніпра, виконуючи наказ Петра І про необхідність виходу до Чорного моря.

Джерела повідомляють, що 24 липня 1695 р. війська підійшли до Кизикермену і розпочали облогу. Невдовзі місто було взято. Були захоплено багато трофеїв, причому із захоплених гармат було відлито дзвін Кизикермен для Успенської церкви в Полтаві, який нині зберігаються в полтавському краєзнавчому музеї.

Однак в 1697 р. татаро-турецьким військом була зроблена спроба відвоювати втрачені позиції. Видатний дослідник козаччини ХІХ ст. Д. Бантиш-Каменський описує ці події так: «Хан с кримцями и сераскир Али-паша с турками заняли оставленный запорожцами Аслан-Кермен, а султан Кизи-Гирей с белгородскими татарами и пушками приближался также к Кизикермену. Началась осада сей крепости и Таванской».

Проте зусилля татаро-турецького війська не мали успіху і осада фортець була знята. Та після воєнних дій фортеці потребували серйозного ремонту. І в 1698 р. Мазепа і князь Долгорукий на чолі російсько-казацьких військ ходили навесні до Кизикермена «чтоб исправить завоёванныя крепости и снабдить их свежим гарнизоном».

У результаті російсько-турецької війни нижньодніпровські фортеці були ліквідовані, це значно полегшило українцям заселення нашого краю.

Однак ще протягом ХVІІ ст. на території нинішнього Білозерського району виникли козацькі зимівники. Це Білозерка, Широка Балка, Томина Балка, Чорнобаївка. Зокрема, у Білозерці козацьке поселення розташоване в південно-західній частині біля кургану Кебиха.

В умовах пограниччя та частих військових сутичок найбільш сприятливі умови на цих територіях існували для розвитку мисливства, рибальства та інших промислів – бортництва і добування солі в Прогнойських озерах. Ще в 40-х рр. XVII ст. Туреччина скаржилась російському царю на те, що запорожці самовільно добувають сіль в Прогноях.

Однак козаки вважали прогнойські озера своїми і вивозили звідти сіль до Станіславського мису, а також до балок Широкої і Солонець, звідки вона транспортувалась далі – в Січ та інші райони України.

Після ліквідації турецьких фортець у пониззі Дніпра, на початку XVIII ст. в степах Північного Причорномор'я з'являються сприятливі умови для розвитку землеробства.

Отже, XVII ст. було не тільки періодом великої кількості політичних подій на території сучасної Херсонщини, але й віком подальшого їх освоєння українським населенням. І надзвичайно важливу роль в цих процесах відіграло саме Запорозьке козацтво.

Кам'янська та Олешківська Січі – осередки запорозького козацтва

Наступним, особливо важливим етапом перебування запорожців на території сучасної Херсонщини, стало заснування ними Кам'янської Січі, що розмістилася на мисі Стрілка, утвореному Козацьким річищем та гирлом р. Кам'янки (сучасне село Республіканець Херсонської області).

Час її існування визначається 1709-1711 роками, тобто періодом після переходу І. Мазепи на бік Карла XII, що привело до зруйнування за наказом Петра I Старої (Чортотликської) Січі. Є підстави вважати, що в 1730-1734 рр., після виходу з Олешківської Січі до заснування Нової (Підпільненської) Січі, козаки знову повернулись на Кам'янку. Як бачимо, період невеликий, проте дослідження залишків Січі 1971-1975 рр., а також пізніше, показали, що вона була досить розвинутою в своїх структурах.

В 1913 р. на місці Кам'янської Січі проводилися перші археологічні дослідження засновником Херсонського краєзнавчого музею В. Гошкевичем.

Археологічні роботи на Кам'янській Січі відновилися в 50-х та 70-х рр. вченими Інституту Археології АН України. За результатами досліджень 1970-1990-х рр. було встановлено, то функціонування Кам'янської Січі мало місце не тільки в 1709-1711 та 1730-1734, але і в інші проміжки часу між 1701 та 1730 рр.

Коли в 1710 р. Петро I дізнався про новий осередок козацтва, він запропонував прощення, якщо козаки допоможуть у війні з турками і оберуть нового кошового отамана замість Костянтина Гордієнка – непримиримого противника імперської політики Росії, соратника І. Мазепи в спробі визволити Україну з-під московського іга з допомогою шведського короля Карла XII.

Однак козаки не погодилися на таку пропозицію, думається, що таке рішення було зумовлено передовсім, страхом, який вселяв у запорожців могутній і жорстокий цар Петро I.

Після цього цар наказав зруйнувати Кам'янську Січ, що було зроблено військами генерала Бутурліна та гетьмана І. Скоропадського.

Опинившись в скрутному становищі, козацтво почало шукати нового місця для своєї столиці. Звичайно не могло бути й мови про розташування її в межах Російської Імперії.

Новим притулком для запорожців стало урочище Олешки, що знаходилось під владою кримського хана.

Однак постійно туга за Україною, а також утиски кримського ханства, яке споконвічно ворогувало з українцями, призвели до того, що в 1728 р. вони покинули Олешки і перейшли на Чортомлик.

Царський уряд, зважаючи на протести Туреччини і Кримського ханства, не зважився прийняти запорожців і вони змушені були перейти знову на Кам'янку, де «... осіли були кошем и четири года мешкали». Таким чином, запорожці перебували в Кам'янській Січі протягом 1730-1734 рр.

Після повернення запорожців під владу російського уряду і заснування в 1734 р. на р. Підпільній Нової Січі, на місці Кам'янської Січі розташувався козацький форпост і переправа.

Дмитро Яворницький так описує городищі та його пам'ятки: «Величина цієї Січі, по всіх чотирьох лініях визначається таким чином: 115 сажнів в довжину зі сходу, 66 сажнів із заходу, 36 сажнів із півдня.

А саме форма Січі уявляється такою: посеред неї з півночі на південь тягнеться майдан завширшки на півночі 6 сажнів, на півдні – 3 сажні, а обабіч нього тягнуться курені й скарбниці, числом сорок. Один ряд куренів іде вздовж Козацького річища з виходом на захід, а три ряди йдуть від степу, в бік Кам'янки з виходами на схід і на захід. Між останніми трьома рядами так саме як і між першими, тягнеться з півночі на південь площа, що дорівнює в ширину і в довжину першій».

Однак і після того, як Кам'янська Січ перестала існувати, її територія залишилась важливим стратегічним пунктом.

Не дивлячись на трагічні обставини, з якими пов'язане виникнення та існування Кам'янської Січі, цей етап в історії запорозького козацтва має важливе значення, як політична віха історії нашого краю. Адже Кам'янська Січ стала першим осередком козацької вольниці на землях Херсонщина. Існування її – це ще одна, хоч і не дуже щаслива, сторінка в «Книзі Буття» запорозького козацтва, яке було основним прогресивним виразником інтересів української нації.

Заснування Кам'янської Січі сприяло також подальшому заселенню нашого краю, що має не менш важливе значення.

Ще одним осередком козащини на території сучасної Херсонської області стала Олешківська Січ, яка була заснована в 1711 р., після зруйнування Кам'янської Січі.

Це була друга козацька столиця, розмішена на землях сучасної Херсонщини. Вона знаходилася поблизу нинішнього міста Олешки, а точніше, в північно-східний бік від нього, навпроти впаду в Конку вітки Дніпра – річки Лазнюня.

За деякими даними, січова фортеця зовнішньо являла собою правильний чотирикутник з канавами і валами, редутами по кутках, брамою з півночі. Згідно з розповідями

очевидців, в гирлі Лазнюні був приплав, а на березі річки Чайки (р-н Маркуциного берега), стояла Січова церква, там же розташовувався цвинтар, а неподалік знаходилась викопана криниця в якій ніколи не замерзала вода.

Олешки стали на короткий час значним політичним центром.

З існуванням як Кам'янської так і Олешківської Січей пов'язане ім'я кошового отамана, поборника української незалежності Костя Гордієнка, який 12 разів обирався кошовим, з 1702 по 1730 рр. (з перервами) стояв на чолі Війська Запорозького Низового, тобто фактично був керівником козацької запорозької держави.

У 1710 р. К. Гордієнко був серед авторів першої в історії людства демократичної Конституції України, відомої як Конституція П. Орлика.

Для мешканців Херсонщини цей факт має бути особливо цікавим, адже він засвідчує участь у творенні першої української Конституції представника запорозького козацтва.

На жаль, цей період не можна назвати вдалим для запорозького козацтва. Більш того, в народі Олешківська Січ дістала назву «Горе-Запорожжя». І ця характеристика небезпідставна. Звичайно, годі було сподіватися на добрі наміри Османської Імперії стосовно запорозького козацтва, яке завжди було ворогом Туреччини і Кримського ханства. Тому, незважаючи на щедрі подарунки та звабливі обіцянки під час договору в 1710 р. в Бендерах, за умовами якого козаки перейшли під владу Туреччини, запорожці опинилися в скрутному становищі.

З плином часу утиски татар посилювались. Козаків змушували будувати укріплення на Перекопі, але забороняли добувати сіль. Татарські можновладці всіляко принижували запорожців, карали їх за найменшу провину.

Олешківська Січ виявилась повністю відірвана від земель Запорожжя і до того ж розмішувалась в дуже непривабливій місцевості. Замість широкого Дніпра, повз Січ бігла вузька річка Конка з дуже піскуватими берегами, і ті піски вітрами заносило навіть у саму Січ.

Отже Олешківська Січ тільки тому вважалася осередком Запорожжя, що в ній перебували кошовий отаман зі старшиною та переховувалися військові клейноди.

З року в рік права козаків обмежувались. Бахчисарайський володар наклав повну заборону на козацьку торгівлю в Криму та Очакові, а згодом відібрав увесь низ Дніпра. Угіддя він Великого лиману до порогів віддав ногаям. Порушники цього розпорядження безжально каралися.

Все це викликало невдоволення запорожців, Серед січовиків все більше стали поширюватися настрої за повернення під владу Росії. Однак після смерті Петра I в 1725 р. ставлення до запорожців з боку царської влади не змінилося.

В 1727 р. взаємини між козаками та Бахчисараєм ще більше погіршились внаслідок суперечностей між кримським ханом та його братом, який повів запорожців у грабіжницький похід на Білогородщину. Ординці поводили себе обурливо, нерідко прямо таки вороже. Останньою краплею, яка переповнила терпіння запорожців, була заборона хана будувати кам'яну церкву.

Тоді козаки написали нове звернення до російського уряду про дозвіл повернутися, але уряд їм відмовив.

Проте запорожці стояли на своєму. На Січовій Раді вони виступили проти Костя Гордієнка та його прибічників, котрі закликали залишитися на землях Кримського ханства.

Забравши владу до своїх рук, прихильники московської зверхності в 1728 р. під керівництвом Івана Гусака розгромили на Січі всі крамниці і шинки, забрали з церкви всі святоші і підпаливши січові будинки, перевезлися під Кизикерменом через Дніпро на правий берег і пішли на місце Старої Січі, Там запорожці настановили кошовим отаманом І. Гусака і розіслали По всьому Запорожжю звістку про перехід на старе місце.

Такими подіями і закінчилась епоха «Горе-Запорожжя», На жаль існування Олешківської Січі показало несприятливе, навіть вороже ставлення до запорожців як з боку уряду Російської імперії, так і з боку кримсько-турецького уряду. Це закономірно, адже за умов

великоімперських змагань двох держав запорозьке козацтво з його прагненням волі та незалежності не могло не стояти на заваді. І тому політика як Росії так і Туреччини передовсім спрямовувалась на послаблення запорозької козацької держави та підпорядкуванні її своєму вилливу.

Але, незважаючи на всі складнощі, існування Олешківської Січі залишило свій слід як в історії України, так і, зокрема, в історії нашого краю. Адже саме в часи її існування на території сучасної Херсонщини виникають козацькі поселення на Масловому (Великий Потьомкінський), Кошовому (Карантинний), Білогрудівському, Черкаському, Казацькому, Рибному та інших островах.

Детальне вивчення знайдених речей, узагальнення матеріалів сприятиме появі широкого поняття про культуру Олешківського козацтва, його побут, звичаї. Олешківська Січ все ще зберігає багато таємниць, розгадка яких – справа майбутнього.

Козацтво на Херсонщині в часи існування Нової Січі

У 1734 р., напередодні російсько-турецької війни, запорозьке козацтво повернулося на рідні землі. Тоді й було засновано останню козацьку столицю – Нову Січ, або як її ще називали – Підпільненську, бо вона стояла на річці Підпільній. На цьому місці зруйнування Січі виникло село Покровське, що в радянські часи увійшло до складу Нікопольського району Дніпропетровської області. Тепер затоплене Каховським морем.

За часів Січі в становищі запорозького війська відбулися великі зміни. Внаслідок політики царизму, який всіляко намагався обмежити козацьке самоврядування, Січ поступово втрачала свою автономію. Спочатку, як уже відзначалось вище, військо було підпорядковане Київському генерал-губернатору, пізніше, коли в Лівобережній Україні було відновлено гетьманство, січ стала безпосередньо підлягати владі гетьмана.

Таким чином, запорозькі землі періоду існування Нової Січі практично стали офіційною адміністративною територіальною одиницею Російської імперії, повністю підпорядкованою центральній владі. Це радикально змінює

наше уявлення про Запорозьку Січ як про відносно самостійну державу, якою вона могла вважатися до цього часу.

В період нової Січі запорозькі землі поділялись на вісім адміністративно-територіальних одиниць – паланок (округів).

За деякими даними, в 1734 р. Запорозжя вже було поділено на п'ять паланок, начальники яких, полковники, «... за добродіємством війська поза Січчю і вкупі за кордоном стежили».

Це були Кодацька, Інгульська, Бутогардівська, Самарська та Кальміуська паланки. Пізніше, вже за часів існування Нової Січі, було засновано ще три паланки – Прогнойська, Орельська і Протовчанська. В межах сучасної Херсонщини розмішувалися дві паланки – Інгульська та Прогнойська.

Інгульська паланка знаходилася на правому березі Дніпра, в гирлі р. Інгульця. Адміністративна і військова влада у паланці зосереджувалася в руках паланкової старшини. Так, по 1760 р. адміністративна влада в Інгульській паланці зосереджувалась в руках полковника Якіма Лелека. В розпорядженні полковника знаходилось 219 курінних козаків.

Центром паланки в цей час був Олександрійський шанець – укріплення в районі старого пивзавода в м. Херсоні, це укріплення являло собою оточений земляним валом двір, де знаходилися три хати для старшини і 10 землянок для рядових козаків. Пізніше центр паланкового правління розміщувався на місці сучасного села Садового та Перевізки, де нині розташовано село Микільське Білозерського району Херсонської області. Через Перевізну козаки підтримували торговельні зв'язки з Україною, Польщею, Росією і Кримом.

Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. на правому березі Інгульця, в урочищі Бомбардири (5 км. від Дар'ївки) російські війська спорудили земляне укріплення. Воно виникло на землях Інгульської паланки одночасно з Олександрійським шанцем – в 1737 році і також, служило прикриттям від можливого нападу турків і татар.

З цією ж метою з 1735 р. була заснована Прогнойська паланка в «прогноях» біля солоних озер на Кінбурнському півострові.

Прогної – гнілі озера з солоною морською водою, вони давали по мірі випаровування сіль. У зв'язку з великим значенням, яке мали прогної для даного регіону, за ним закріпилась така ж назва.

Прогнойська паланка, окрім спостереження за кордоном подібно Інгульської, головним чином призначалась для охорони промисловців, котрі приходили як з запорозьких земель, так і з України по сіль. Крім того, козаки паланки стежили за пересуванням татар та Очаківською фортецею. Саме для забезпечення цих функцій з 1735 р. на території Прогноїв знаходився козацький пост, центром якого стала слобода, де знаходились адміністрація і гарнізон, очолюваний полковником Федором Великим.

Прогнойська паланка мала в своєму розпорядженні переправи через Бузький та Дніпровський лимани для переїзду посланців та промисловців до Очакова.

Місцезнаходження Прогнойської паланки, з одного боку, виявилось благодатним, у зв'язку з наявністю на її території соляних озер, які на той час давали дуже великий прибуток, але з іншого боку, ці ж озера були постійним предметом сутичок запорожців з татарами, які вважали прогної своїми і перешкоджали запорожцям добувати з них сіль.

Слід підкреслити, що Прогнойська паланка являла собою важливий військовий об'єкт. Як уже говорилось, козаки, що тут знаходились, слідкували за рухом татар у Очакові. Існування військового козацького осередку на землях нашого краю задовго до звільнення їх від турецько-татарського панування, зумовило появу в окремих місцях прилеглих до паланки поодиноких поселень. Збереглися, наприклад, дані, за якими запорозькі укріплення заявили в Голій Пристані ще у 1767 р. Відомо також, що з 1774 р. біля Кизого Мису від запорожців стояли 500 чоловік пішої команди, розмішених у 25 землянках і 30 куренях.

За часів існування Нової Січі запорозьке козацтво брало участь в двох російсько-турецьких війнах – 1735-1739 та

1768-1774 рр., ареною яких були землі сучасного Півдня України.

Зваживши на напружену обстановку в регіоні, одразу після повернення на Батьківщину, в 1734 р. поряд з заснуванням пової Січі, запорожці створили також аванпости по охороні кордонів України, ці сторожові пости охороняли Вольності війська запорозького. Кількість таких об'єктів, за деякими даними, доходила до двадцяти. Дослідження свідчать, що деякі з цих постів знаходилися на території нашої області. Так, в розкладі розміщення запорозьких постів в південних степах, говориться про існування одного з них в нижній течії Дніпра, неподалік Кам'янки – в урочищі Скалозубовому. Керував постом полковник Герасим Летючий, в розпорядженні якого були два полкових старшини та 540 рядових козаків, серед яких було 140 чоловік парокінних і 400 піших. В цьому ж документі вказується пост в урочищі Голій Пристані під керівництвом полковника Антона Красовського та двох полкових старшин на чолі 200 парокінних рядових козаків.

Велика кількість кіннотників у форпостних командах зумовлювалась їхніми сторожовими функціями від навали татар, які воювали лише на конях. Тому кожен козак мав двоє коней. Полковник же мав 8 коней, полковий старшина – 5.

Таким чином, ми бачимо, що на території сучасної Херсонщини в часи існування Нової Січі окрім козацьких паланок – Інгульської та Прогнойської, знаходились також запорозькі форпости, поява яких була викликана нестійким становищем і ворожими стосунками між Російською імперією, інтереси якої захищали запорожці, та Туреччиною і її васалом Кримським ханством. Ці стосунки вилилися в ряд російсько-турецьких воєн.

Учасниками двох з них – 1735-1739 рр. та 1768-1774 рр. стали запорозькі козаки часів Нової Січі.

Після завершення війни, 1768-1774 рр., результатом якої став Кючук-Кайнарджійський мир (1774 р.), до Російської імперії відійшли землі у пониззі Дніпра та Південного Бугу. Козаки почали відбудовувати зруйновані

татарами хутори і засновувати нові поселення. Зокрема, у 1774 р. запорожцями було засноване село Станіслав.

Ці та інші наведені факти переконливо свідчать про активну діяльність запорожців на теренах сучасної Херсонщини, як в галузі господарського освоєння херсонських земель, так і в сфері військової боротьби за визволення благодатних херсонських степів від турків і татар.

Запорожці на херсонських теренах після ліквідації Нової Січі (к. XVIII – поч. XIX століття)

Відомо, що після ліквідації Запорозької Січі частина старшин разом з кошовим П. Калнишевським була заарештована і заслана до Сибіру і на Соловки, а їх майно конфісковано. Вивчення документів свідчить і про інші заходи російського уряду. Наприклад, уже за два тижні по ліквідації Січі князь Г. Потьомкін поквапився в своєму ордері від 18 червня 1775 р. наказати генералу П. Текелю переписати все церковне майно під виглядом звичайної інвентаризації, переслати із нарочним всі військові клейноди, зробити облік людей в кожній слободі і приписати їх до пікінерських полків, або визначити інші місця для помешкання у провінції. Князь особливо наполягав на неприпустимості існування дрібних козацьких поселень, вважаючи їх осередками опозиції російським поміщикам.

У власність царського уряду перейшли також і землі колишніх Запорозьких вольностей, до яких входили, зокрема, населені пункти, що мали, безпосереднє відношення до території сучасної Херсонської області. Це селище Кам'янка поблизу Берислава, Олешки і кілька інших, менш важливих, що знаходились неподалік місця, де незабаром було засновано Херсон, на річці Кошовій.

Таким чином, колишні запорозькі володіння ввійшли до складу новостворених Новоросійської та Азовської губерній Російської імперії.

Царський уряд щедро роздавав козацькі землі поміщикам. Перед козацтвом постала загроза закріпачення та рекрутчини.

Звичайно, волелюбних запорожців не міг влаштовувати такий стан речей. І закономірним результатом не виваженої політики російського царизму стали масові втечі козаків за кордон.

У результаті такого перебігу подій перед російським урядом дуже гостро і постала проблема відходу козаків до Туреччини. Тому головним завданням російських можновладців стало припинення цього небезпечного для імперії процесу та повернення козаків в межі існуючих державних кордонів. Для його виконання вживались різні заходи. Наприклад, у доповіді князя Потьомкіна Катерині II стосовно ситуації на Півдні України значна увага приділялася питанню повернення козаків до військової служби, як засобу посилення контролю останніх. Зокрема, для захисту південних кордонів імперії планувалося замість гусарських полків і легкокінних ескадронів створити 9 нових гусарських і 6 пікінерських полків, які повинні були комплектуватись з колишніх запорозьких козаків. Серед цих угруповань був і Херсонський пікінерський полк.

Набір до пікінерських полків Потьомкін оголосив 11 жовтня 1775 р.

Та козацтво не поспішало вступати до новостворених військових об'єднань. Можливо, це було пов'язане з недовірою козаків до російського уряду і побоюванням нових репресій з його боку.

Пасивний супротив козаків затягнув створення Херсонського полку і переведення запорозьких поселень до стану військових слобід.

По-іншому вирішувались проблеми, пов'язані з запорозькою старшиною, якій дозволялось займати землі на правах поміщиків за умови їх вступу на військову службу. Свідчення цього ми знаходимо в матеріалах «Новороссийской чертежной комиссии», що зберігаються в Державному архіві Херсонської області. У низці документів, зокрема, говориться про відведення земель козацькій старшині на території сучасної Херсонської області.

Таким документом є «Доношение» сотника вербованого козачого полку Василя Коцюби, де говориться про його «намерение заселить из повеленного места вольными

людьми... землі по річці Інгулі нижче Широкої Балки при зимівнику бывшего запорожского козака Белого хутор от двадцати пяти дворов». Датується даний документ 13 жовтня 1776 р.

Тим же числом датовано і «Доношение» хорунжого Василя про відведення йому землі для заснування хутора на двадцять п'ять дворів «при урочище балки Широкая».

Що стосується більшості запорожців, то до 1779 р. вони ще мали вибір: ставати поміщицькими підданими з гарантіями особистої волі і помешканням у власних зимівниках або жити у військових слободах, де строк пільг був коротшим, і сплачувати податки державі. За підрахунками, які провів О. Олійник, у 1777 р. на кожен зимівник у середньому припадало від 18 до 23 га, тобто приблизно 20 км². Починаючи з 1779 р. імперська влада розгортає наступ на зимівник як господарську та адміністративну основу козацької індивідуальної автономії. Козацтво змушено було, таким чином, кидати зимівники і переселятися в інші місця. Та все ж у 1799 р. в Херсонському повіті нараховувалось до 60 зимівників.

Співставляючи обставини, що склалися в таких умовах, з фактами застосування ряду населених пунктів на Херсонщині, автор вважає можливим припустити, що саме з указом імператриці про ліквідацію зимівників пов'язана поява сіл: Бургунка 16 серпня 1779 р. як маєтку військового товариша Максима Собецького і Токарівка – 27 червня 1780 р. – як маєтку колишнього хорунжого польової служби Антона Токаревського, а також села Дрімайлівка 20 травня 1782 р. як володіння військового товариша Дремлюги.

На думку автора, поява цих селищ була викликана потребою ведення і господарства, альтернативного козакому зимівнику.

За даними, що містять документи з фондів держархіву Херсонської області, на землях сучасної Херсонщини окрім маєтків козацької старшини знаходились також землі простих козаків. Зокрема, в плані Кизикерменського повіту військової слободи Широка, а також прилеглих до неї земель, складеному 25 вересня 1781 р., ми маємо змогу

побачити, що поблизу сучасного села Широка Балка знаходились землі козаків Головка та Живиля.

Щодо рядових козаків, то багато з них змушені були оселитися в державних поселеннях. Велика кількість козацтва, не маючи засобів до існування, або не бажаючи підкорятися, часто залишали домівки і підряджались до рибних заводів і пов'язаного з ними чумацького промислу.

Як бачимо, політика російської держави, спрямована на переінакшення основ козацького господарства, які склалися протягом тривалого часу, призвела до погіршення становища в регіоні, що поглиблювалося політичними планами Османської імперії, яка була не задоволена результатами російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Таке становище являло собою головну загрозу російським планам засвоєння Південної України і Криму.

Пізніше, зважаючи на складну ситуацію, що виникла на російсько-турецькому кордоні, Г. Потьомкін прийняв рішення відновити запорозьке військо. З цією метою 1 липня 1783 р. він видав прокламацію, в якій оголошувалось, що колишні козаки війська Запорозького запрошувалися на козацьку службу під проводом Потьомкіна.

Зібрані таким чином у 1783 р. козаки хоч зовні нагадували колишніх запорожців, проте мали право одружуватися. Але, звичайно, не могло бути і мови про козацьке самоврядування минулих часів. Основним заняттям козацького полку стала охорона південних кордонів Російської імперії.

Напередодні чергової російсько-турецької війни, восени 1787 р., на базі полку запорозьких козаків почалося формування козацького війська. У районі Олешків було влаштовано запорозький Кіш, в якому зосереджувалось 12 тисяч колишніх запорожців.

Указом імператриці Катерини II від 22 січня 1788 р. козацьке військо отримало назву Війська вірних козаків, у протипагу «невірним» задунайським запорожцям. Очолили його колишні запорозькі старшини. Кошовим було призначено Сидора Білого, суддею – Антона Головатого, кіннотою командував Захар Чепіга.

Серед документів архіву збереглися згадки про земельні володіння козацьких старшин в межах сучасної Херсонщини.

Так, у Відомості про віддані поміщикам землі Новоросійські губернії говориться, зокрема, про відведення Сидору Білому в 1783 р. земель в Херсонському повіті для побудови будинку та млина.

Інші відомості цього ж року свідчать про відведення землі полковому старшині Семену Величку «...про поселение слободы на шесть дворов в Кизикерменском уезде при речке Осокорове на месте его жительства, где за бывшего еще Запорожья был зимовник собственности его и дяди его Величка».

Таким чином, виходячи з вищесказаного, ми можемо говорити про безпосередній зв'язок як новоутвореного козацького війська, так і його старшини, з територією сучасної Херсонської області, що має велике значення для історії краю.

Повертаючись до проблеми формування козацького війська, необхідно відзначити, що закликаючи запорожців під свої знамена, російський уряд погоджувався визнати лише деяку зовнішню схожість в управлінні та устрою нового війська із Запорозькою Січчю. Відновлювалася номенклатура старшинських посад, поділ на курені, традиційний одяг. Зберігалось право на вибрання нижчої адміністрації і та ін.

Незабаром за героїзм і мужність, виявлені в боях у Причорномор'ї, в тому ж 1788 р. козацьке військо отримало назву Чорноморське.

Чорноморському козацькому війську було відведено землі від Бугу до Дністра. Ще в ході війни, в 1790 р., Кіш розділив цю територію на три полкових паланки – Подністрянську, Бережанську, Кінбурнську. Вони очолювалися призначеними Кошем старшинами і паланковими полковниками. Кожна паланка включала в себе декілька козацьких поселень.

На території сучасної Херсонської області знаходилася Кінбурнська паланка, в якій на 1792 р. проживало близько

150 козацьких родин. Крім того виникло багато хуторів і поселень при риболовецьких заводах, по річках та лиманах.

У військовому відношенні Чорноморське військо підлягало командуванню російської армії. Чорноморці увійшли до складу Катеринославської армії, яку очолював Г. Потьомкін і підпорядковувались безпосередньо О.В. Суворову. Він командував передовим корпусом військ, що діяли на ділянці Кінбурн – Херсон.

У квітні 1788 р. Військо вірних козаків розпочало військову службу, зайнявши сторожову лінію на Бузі. Першою серйозною справою козаків став бій в червні 1788 р. біля Кінбурнських берегів, в якому вони виявили себе мужніми та хоробрими воїнами.

У 1791 р. російсько-турецька війна скінчилася. І сталося так, що цей рік співпав з роком смерті покровителя чорноморців Г. Потьомкіна. У результаті над Чорноморським козацтвом знову постала загроза ліквідації. Однак, завдяки успішній місії А. Головатого 30 червня 1792 р. з'явилась височайша грамота, пожалувана війську вірних козаків чорноморських, за якою імператриця дарувала їм «острів Фанагорію із землями між Кубанню, Азовським і Чорним морем» і доручала охорону кордону від закубанських хижаків.

Частина чорноморців залишилась на Херсонщині, відігравши помітну роль в економічному освоєнні цього району. Так, ми знаходимо відомості про заснування козаками населених пунктів на Херсонщині. Наприклад, село Мала Лепетиха, що було засноване козаками в 1792 р.

Новими місцями проживання колишніх чорноморців стали міста та поселення, що знаходились на території сучасної Херсонщини. Підтвердження цьому ми знаходимо серед архівних джерел. Зокрема, в Плані проживаючих у державних селах Херсонського повіту від 1798 р. говориться про наявність козаків у місті Бериславі та в селі Станіслав.

Взагалі в Херсонській губернії за даними 1805 р. нараховувалось декілька тисяч колишніх чорноморських козаків, що свого часу не переселилися на Кубань.

У 1824 р. із Задунайської Січі почався масовий вихід козаків у російські кордони, що було викликано спробами

турецького уряду використати задунайців для придушення національно визвольного руху в Греції.

Перехід запорожців продовжувався до початку російсько-турецької війни 1828-1829 рр. За відомостями канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора «Про некрасовців і запорожців, що вийшли з турецьких володінь 1824-1828 рр.», 30 відсотків їх селилося в Херсонській губернії, з яких 40 відсотків – в Херсоні та прилеглих територіях, тобто на землях сучасної Херсонщини.

Задунайці стали останньою хвилею освоєння Херсонських земель козацтвом.

Як уже зазначалось, задунайці селились на Херсонських землях на правах колоністів, статус яких і закріплювався за ними. Колишні ж чорноморські козаки ще указом від 20 лютого 1812 р. були перейменовані в поселян і зрівняні в статусі з державними селянами. Через деякий час багатьох з них перетворили на військових поселенців.

Цими подіями остаточно завершується епоха діяльності козацтва на теренах Херсонської області, так як вони уже були розділені. Отже, козацтво, як вважали урядовці стало зайвим на території, яка передусім потребувала господарської діяльності. Взагалі ж козацтво як таке зникло з території Херсонщини ще в 1792 р., коли Чорноморців переселили на Кубань. А що стосується козаків, що лишились, то основною їх метою стала суто господарська діяльність на щойно освоєних землях. Таким чином, переведення їх до статусу державних селян було справою часу.

Проте, незважаючи на трагічність цього періоду для запорозького козацтва, воно відіграло велику роль в освоєнні сучасної території Херсонщини, беручи участь у визволенні цих стратегічно важливих земель від турецького панування та в їх господарському розвитку.

Висновки:

Таким чином, беручи до уваги вищесказане, ми бачимо, що запорозьке козацтво перебувало на землях Херсонщини протягом кількох століть: від самого свого зародження до остаточної ліквідації. Вказаний період є особливо значущим,

власне, основоположним для історії Херсонської області. Адже ця епоха була часом поступового відвоювання та господарського освоєння територій, на яких згодом була утворення Херсонська область. І надійне підґрунтя для її існування підготувало саме запорозьке козацтво.

Питання для обговорення:

1. Коли вперше з'являється запорозьке козацтво на Херсонщині?
2. Які факти свідчать про боротьбу козацтва з татаро-турецькою агресією?
3. В чому виявився внесок козацтва в процес економіко-господарського розвитку Південної України?
4. Яку роль в історії козацтва виконали Кам'янська та Олешківська Січ та коли вони існували?
5. Що таке Чорноморське козацьке військо та які основні віхи його історії?
6. Чому наприкінці XVIII – поч. XIX ст. перебування козацтва на теренах Херсонщини скінчилося?
7. Які географічні назви свідчать про перебування козацтва на Херсонщині?

Хронологія подій:

- 1492 р.** – заснована Тягиня (с. Тягинка, Бериславського р-ну).
- 1492 р.** – лист Князя Литовського Кримського хана Менглі-Гірея.
- 1506 р.** – заснована фортеця Іслам-Кермен (сучасне м. Каховка).
- 1523 р.** – козаки здійснили набіг на турецьку фортецю Очаків.
- 1543 р.** – козаки розгромили татар біля р. Каїрки.
- 1556 р.** – Іван Грозний підтримав пропозицію Д. Вишневецького здійснити спільний похід на Крим.
- 14 жовтня 1556 р.** – Д.Вишневецький здобув Іслам-Кермен.
- 1558 р.** – Вишневецький з російськими ратниками звільнили від ординців Таврію до Перекопу.
- 1575 р.** – козаки здобули Перекоп і спустошили Крим.

1586 р. – перебування Криштофора Косинського на території сучасної Херсонської обл.

1591-1593 рр. – національно-визвольне повстання під проводом К. Косинського.

1593 р. – ординці зруйнували Запорозьку Січ.

1595 р. – І. Мазепа, керуючи російсько-козацькою армією, вирушив у пониззя Дніпра.

1606 р. – Перекоп було здобуто козаками.

1616 р. – успішні морські військові дії на території Херсонської обл.

1620 р. – похід П. Сагайдачного під Перекоп.

1628 р. – запорожці на чолі М. Дорошенком здійснили похід в Крим на допомогу хану Мухамед-Гірею.

1660 р. – Сірко здійснив похід під Очаків.

1665 р. – похід козаків на Крим.

1668 р. – чотири походи на Крим.

1671 р. – похід на турецькі фортеці Іслам та Джан-Кермен.

1674 р. – козаки на чолі з І.Сірком розгромили загін Калги-султана.

1675 р. – новий козаків похід на Крим.

1690 р. – смерть І. Сірка

1690 р. – 3 тисячі татар та яничарів із Кизикермену були розбиті козаками.

1692 р. – Семен Палій завдав тяжкого удару по Тягині.

24 липня 1695 р. – почалася облога Кизикермену.

1697 р. – спроба татаро-турецьких військ відвоювати втрачені позиції.

1698 р. – Мазепа і князь Долгорукий ходили навесні до Кизикермену.

1709-1711 рр. – час існування Кам'янської Січі.

1710 р. – Петро I запропонував козакам прощення, якщо вони допоможуть йому у війні з турками.

1710 р. – К. Гордієнко був співавтором Конституції П. Орлика.

1710 р. – згідно договору в Бендерах козаки перейшли під владу Туреччини.

1711 р. – заснування Олешківської Січі

1730-1734 рр. – деякі дослідники вважають, що Кам'янська Січ тимчасово відновила функціонування.

1725 р. – смерть Петра І.
1727 р. – взаємини між козаками та Бахчисараєм погіршилися.
1728 р. – запорожці покинули Олешки та перейшли на Чортомлик.
1728 р. – під керівництвом Івана Гусака прихильниками московської зверхності було розгромлено на Січі крамниці та шинки.
1730-1734 рр. – перебування запорожців в Кам'янській Січі.
1734 р. – заснування на р. Підпільній Нової Січі.
1734 р. – було засновано Нову Січ (Підпільненську).
1734 р. – Запорожжя було поділено на 5 паланок.
1734 р. – створено аванпости по охороні кордонів України.
1702-1730 рр. – К.Гордієнко 12 разів обирався кошовим.
з 1735 р. – на території Прогноїв знаходився козацький пост.
1735 р. – засновано Прогнойську паланку.
1735-1739 рр. – Російсько-турецька війна.
1760 р. – адміністративна влада в Інгульській паланці зосереджувалася в руках полковника Якіма Лелека.
1765 р. – в Голій Пристані з'явилися запорозькі укріплення.
1768-1774 рр. – російсько-турецька війна.
1774 р. – козаки заснували с. Станіслав.
1774 р. – Кючук-Кайнарджійський мир.
з 1774 р. – біля Кизого Мису стояли запорожці.
18 червня 1775 р. – ордер Г. Потьомкіна генералу П. Текелію про перепис церковного майна.
11 жовтня 1775 р. – Г. Потьомкін оголосив набір до пікінерських полків.
13 жовтня 1776 р. – «Доношение» сотника вербованого козачого полку Василя Коцюби.
1777 р. – на кожен зимівник припадало від 18 до 23 га.
1779 р. – імперська влада розгортає наступ на зимівники.
16 липня 1779 р. – заснування с. Бургунка.
27 червня 1780 р. – заснування с. Токарівка.
25 вересня 1782 р. – план Кизикерменського повіту військової слободи Широка.
20 травня 1782 р. – заснування с. Дрімайлівка.
1783 р. – відведення Сидору Білому земель в Херсонському повіті.

1 липня 1783 р. – прокламація Г. Потьмкіна, де оголошувалося, що козаки війська Запорозького запрошувалися на службу під проводом Потьомкіна.

1787 р. – на базі полку запорозьких козаків почалося формування козацького війська.

1788 р. – козацьке військо отримало назву Чорноморське.

22 січня 1788 р. – козацьке військо отримало назву Війська вірних козаків.

1788 р. – Військо вірних козаків розпочало військову службу на Бузі.

червень 1788 р. – бій козаків біля Кінбурнських берегів.

1790 р. – Кіш розділив територію на 3 полкових паланки – Подністрянську, Бережанську, Кінбурнську.

1791 р. – смерть Г. Потьомкіна.

30 червня 1792 р. – грамота козакам, за якою імператриця дарувала їм землі.

1792 р. – в Кінбурнській паланці проживало близько 150 козацьких родин.

1792 р. – засновано с. Мала Лепетиха.

1792 р. – переселення чорноморських козаків на Кубань.

1798 р. – в м. Бериславі та с. Станіслав знаходилися козаки.

1799 р. – у Херсонському повіті нараховувалося до 60 козацьких зимівників.

1805 р. – в Херсонській губернії нараховувалося декілька тисяч колишніх чорноморських козаків.

20 лютого 1812 р. – зрівняні в статусі з селянами, козаки були перейменовані в поселян.

1824 р. – з Задунайської Січі почався масовий вихід козаків у російські кордони.

1913 р. – перші археологічні дослідження Кам'янської Січі.

Історичний словник:

Військо вірних козаків – сформоване у 1788 р. в ході російсько-турецької війни з колишніх запорожців.

Галера – гребне військове судно з багатьма веслами.

Гетьман – в Україні в XVI – першій половині XVII ст. воєначальник козацького війська в Запорозькій Січі, з середини XVII ст. до 1764 р. – верховний правитель України.

Задунайська Січ – організація колишніх запорозьких козаків, що існувала на території Османської імперії у 1775 – 1828 рр.

Запорозька Січ – військово-політична та адміністративно-господарська організація українського козацтва.

Зимівник – назва господарського хутора в запорозьких козаків у першій половині XVI – XVIII ст.

Козацтво – провідний стан українського суспільства в XVI – XVIII ст.

Кіш – орган управління Запорозької Січі.

Курінь – військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі.

Конституція П. Орлика – «Пакти і Конституція законів та вольностей Війська Запорозького», створена П. Орликом в 1710 р. у Бандерах.

Паланка – адміністративно територіальна одиниця Запорозької (Нової) Січі 1734 – 1775 рр.

Чайка – безпалубний човен запорозьких козаків у XVI – XVII ст., мав вітрила і весла.

Чорноморське козацьке військо – перейменовану у 1788 р. військо Вірних козаків, в 1792 р. переселене на Кубань.

Яничари – піхота в Османській імперії, що набиралась із полонених і дітей християн, відзначалось особливою жорстокістю.

Теми доповідей:

1. Кам'янська та Олешківська Січ – осередки Запорозького козацтва на Херсонщині.
2. Сидір Білий – перший кошовий отаман Чорноморського козацького війська.

Додаткова література для глибокого вивчення теми та окремих питань:

1. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Фонд (Ф).14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. Опис (Оп.) 1. Справа (Сир.) 17. Доношення и рапорты офицеров об отводе земель на территории бывшей Запорожской Сечи. Аркуші (Арк.) 28, 31.
2. ДАХО. Ф. 14. Оп.1. Спр.51., Указы Сената и сводная ведомость о роздаче земель помещикам по Новороссийской губернии. Арк. 123, 137.

3. ДАХО. Ф. 14. Оп.1. Спр.53. Укази Новоросийской губернской канцелярии об отводе земель, преаназначенных под заселение государственными крестьянами, Арк.55-55 зв.
4. ДАХО. Ф.14. Оп.1. Спр.79. Указы Новоросийской губернской канцелярии о заселении и размежевании земель слободы при урочище Широкая Балка, Кизикерменского уезда. Арк.5.
5. ДАХО. Ф. 14. Оп.1. Спр.210. Дело об отводе земли войсковому старшине Величко в Кизикерменском уезде. Арк.3, 7.
6. ДАХО. Ф.14. Оп.1. Спр.333. Указы Новоросийского губернского правления об отводе земель в уездах губернии. Арк. 50-51.
7. Авдальян М. На землях Інгульської паланки // Наддніпрянська правда. – 1973. – 2 жовтня.
8. Апанович О.М. Запорізькі форпости (1766-1774) // Український Історико-географічний збірник. – Вип.1. – К., 1971. – С. 102-115.
9. Аркас М. Історія України-Русі. – К.; Вища школа, 1990. – 456с.
10. Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запорожжя і Новоросійського краю), – Харків: Союз, 1920. – Херсон: ХОУНБГ, 1994. – 20 с.
11. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993, – 656 с.
12. Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на півдні України (1775-1865). – Одесса, 1995. – 56 с.
13. Водотика С.Г., Косяк В. На вістрі небезпек: Козаччина і Херсонщина // Наддніпрянська правда, – 1996. – 9 січня.
14. Водотика С.Г., Косяк В. Падіння фортець: Козаччина і Херсонщина // Наддніпрянська правда. – 1996. – 8 лютого.
15. Водотика С.Г., Сінкевич Є.Г. Історія Херсонщини . Навчальний посібник – Херсон, – 2003. – 202с.
16. Воссоединение. Украйны с Россией: Документы и материалы: В 3 Т. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т.І. – 506 с.
17. Голобородько Ю. Кам'янська Січ // Наддніпрянська правда. – 1991. – 9 серпня.
18. Голобородько Ю. Олешківська Січ: 8 джерел Історії // Наддніпрянська правда. – 1991. – 2 жовтня.
19. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. - К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
20. Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х томах / Редкол.: В.А. Смолій (відп.ред.) та ін.. – К.: Вид.ім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т.2– 724 с.: іл. – Бібліограф.; с.590-700.
21. Кащенко А. Оповідання про славне військо запорозьке низове. - Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 494 с.
22. Оленковський М. Кость Гордієнко // Константи. Альманах соціальних досліджень. – 1996. – № 2/5/. – С.85-88.
23. Олійник О. Запорозький зимівник часів нової січі(1734-1775). – Запоріжжя, 2005. – 256 с.
24. Паталах О.Ю. "На татарських полях, на козацьких шляхах". Слідами запорожців на Херсонщині. - Херсон: 1994. – 37 с.
25. Сахно В. Чиї ми потомки? Козацькі! (про історію та археологічні дослідження Січі на Херсонщині) // Придніпровська зірка. – 1995. – 25 жовтня.
26. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
27. Телегін Д. Олешківська Січ відкриває таємниці // Наддніпрянська правда. – 1991. – 14 вересня.
28. Чорна К. Не забути слави козацької // Наддніпрянська правда. – 1990. – 1 квітня.

29. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 Т./Пер. з рос. І.І. Сварника; Упоряд. Іл. О.М. Апанович. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1 – 319 с.
30. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 Т., – Львів: Світ, 1991. – Т.2 – 392 с.
31. Яворницький Д. Л. Історія запорозьких козаків: У 3 Т. – Львів: Світ, 1992. – Т.3. – 456 с.

ЧАСТИНА 2

ІСТОРИЯ ХЕРСОНЩИНИ ВІД ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЖЖЯ ДО ВІДМІНИ КРІПАЦТВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1775-1861 рр.)

Після ліквідації Війська Запорозького Низового в історії нашого краю почався новий, імперський період. Він тривав до розпаду СРСР і проголошення, точніше відновлення, незалежності України. Період з кінця 18 по середину 19 ст. припав на час бюрократично-кріпосницької модернізації. Після приєднання нашого краю до Російської імперії розпочалась його російська колонізація, яка мала на меті подолати запорозьку спадщину. У кінці 18 ст. імперія намагалась перетворити херсонські степи в складову проекту Новоросія.

Вивчивши цей розділ, Ви будете знати:

- наслідки входження території Херсонщини до складу Російської імперії;
- який вплив імперського військового минулого на топоніміку краю та історичну пам'ять херсонців;
- які наслідки для нашого краю мала Кримська війна;
- природні умови та їх вплив на особливості господарювання на Херсонщині;
- роль в господарському освоєнні краю урядової, поміщицької та народної колонізації;
- роль західної і східної цивілізацій в історії Херсонщини в кінці XVIII – XIX ст.;
- значення іноземної колонізації в в історії нашого краю.

Ключові слова: *колонізація, російсько-турецькі війни, Херсонська губернія, фронтири.*

Входження нашого краю до складу Російської імперії. Ліквідація Запорозжя і початок колонізації Південної України

5 червня 1775 р. царське військо під проводом генерала П.А.Текелі захопило Запорозьку Січ. Землі Інгульської і Прогноївської паланок окупував загін Г.М.Лопухіна у складі Харківського гусарського, Сибірського, Куринського і Низового піхотних та трьох донських козачих полків. Царат силувався, як проголошувала Катерина II в своєму Маніфесті, «... знищити на майбутнє і саму назву запорозьких козаків».

Але історична пам'ять про славні козацькі часи набагато пережила саме це явище й знайшла відображення у піснях, думках, численних спогадах, сімейних переказах. Запорозжя залишається для України символом волі, свободи, соціальної справедливості. Історія Херсонщини нерозривно зв'язана з українським козацтвом, яке зробило гідний внесок у патріотичні, визвольні, трудові, культурні й бойові традиції нашого краю, в херсонський генетичний код. І сьогодні у наших земляків раптом проглядається тип запорожця з козацької січової вольності – увесь цей сніп відваги, любові до України, гумору, сили, поезії.

Після ліквідації Січі долі запорожців у нашому краї склались по-різному. Автономістично налаштовану старшину, в т.ч. і Інгульського полковника Тараса Чорного, було репресовано. Шляхи тих козаків та посполитих селян, яких не влаштувала перспектива закріпачення й рекрутчини, пролягли до турецьких володінь, де утворилася Січ Задунайська. Проте туга задунайців за Батьківщиною привела до того, що ще до її ліквідації у 1828 р. декілька тисяч задунайців-запорозжців повернулися в Україну. З них майже 1/3 осіла в Херсоні.

Багато козаків намагалися уникнути і неволі, і гіркого хліба на чужині. Вони зібрались у херсонських плавнях, на рибних ловах. Близько 12 тис. запорожців скупчились у пограничній Очаківській волості. Але згодом більшість з них осіла у пониззі Дніпра. Ось доля одного з них, Йосипа Білого. Він народився в Харкові у 1759 р., де його батько, колишній козак Харківського слобідського полку, після ліквідації царатом козацтва на Слобожанщині служив у харківських

гусарах. У 1777 р. запорозькі чумаки завезли Йосипа на Січ, де він жив у козака Нижнестеблівського куреня Никифора Недбайли. Після зруйнування Січі працював у Херсоні, рибалив у Станіславі, а у 1787 р. подався до новоутвореного Чорноморського козачого війська.

Значно більша частина запорожців залишилася на своїх землях. Переважна частина старшин і дуків, дбаючи про майно на хуторах та зимівках і сподіваючись зберегти багатство поза рамками запорозького ладу, виявила цілковиту покору. За зраду царат зберіг їм майно і навіть декому додав землі, надав офіцерські чини. З угодовської старшини (якийсь Шульга) був призначений керівником новоутвореного Інгульського (Перевізького) повіту, якого, втім, у 1776р. було замінено російським офіцером.

Основна маса запорожців-козаків, селян, ремісників – була позбавлена прав незакріпаченої, вільної людини. На базі козацьких поселень утворились державні слободи, а їх мешканці спочатку стали військовими поселенцями. Вони мешкали вже на казенних землях і змушені були поставляти певну кількість солдатів (пикінерів) до царської кінноти. Потім їх зрівняли з державними селянами, змушували виконувати рекрутчину та інші повинності, платити певні податки.

Землі ж Запорозьких Вольностей Катерина II щедро роздавала своїм фаворитам і вельможам, російським і українським поміщикам.

Політичне становище краю у складі Росії

Внаслідок перемоги у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. Росія отримала Кінбурську косу, землі від сучасного с. Іванівка на березі Ягорлицької затоки до Голої Пристані, а на Дніпровському правобережжі територію між Південним Бугом і Дніпром, обмежену лінією від місця впадіння р. Кам'янки в Дніпро до лівобережжя Південного Бугу між Вознесенськом і Первомайськом Миколаївської області. Після захоплення у 1783 р. Криму Північна Таврія, тобто лівобережжя сучасної Херсонщини, також відійшло до Росії. Після російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Росія дістала фортецю Очаків і землі від Південного Бугу до Дністра. Туреччина визнала приєднання Криму до Росії.

Включення Південної України до складу Російської імперії, її наступне господарське засвоєння та заселення, вихід до Чорного моря і ліквідація небезпеки татарсько-турецьких нападів мали величезне значення для України. І хоча це робилося «во славу Росії та її величі», у даному випадку інтереси Росії та України збігалися. Адже український народ весь час свого існування (походи Аскольда, дії Б.Хмельницького, проекти І.Мазепи) домагався вихору до Чорного моря і Північного Причорномор'я. Перед українським народом засяяли нові обрії економічного і соціального розвитку, але в умовах імперії, природно, цей потенціал не міг бути реалізований.

Отже, ліквідація Запорожжя з його адміністративно-політичним та соціально-економічним устроєм і входження нашого краю до складу Російської імперії започаткувало принципово новий, імперський період в історії Херсонщини. Він продовжувався з останньої чверті XVIII ст. до лютого 1917 р.

Запровадження загальноімперської системи адміністративно-територіального управління у нашому краю мало на меті зміцнення самодержавно-поліцейської влади. Правобережжя перебувало у складі Новоросійської губернії (1775-1784), з 1784 р. стало частиною Катеринославського, і недовгий час у 1795-1796 рр. Вознесенського намісництва. Після приєднання Криму лівобережжя увійшло до Таврійської області. В 1796 р. весь край включено до новоутвореної Новоросійської губернії і лише у 1802 р. було запроваджено сталий адміністративний устрій, що проіснував без істотних змін до 1918 р.

У 1802 р. з Новоросійської губернії утворено три нових: Катеринославську, Таврійську і Миколаївську. Сенат 15 травня 1803 р. перевів губернське правління з Миколаєва до Херсона і губернія стала іменуватися Херсонською. Як губернське місто Херсон отримав чималі перспективи розвитку. Отже, сучасна територія області увійшла до складу Херсонської (правобережжя) і Таврійської (лівобережжя) губерній і займала весь колишній Дніпровський (центр – Олешки, сучасний Цюрупинськ) і чверть Мелітопольського

повітів Таврійської і майже половину Херсонського повіту Херсонської губернії (повіти існували з 1782 р).

Поділ нашого краю між двома губерніями гальмував його поступ, бо Північна Таврія стала губернською периферією. Адже важливі для Олешок, скажімо, питання вирішувалось не в сусідньому Херсоні, а в далекому Сімферополі, центрі Таврійської губернії.

Наш край входив також до Новоросійського (з 1828 р. Новоросійське і Бесарабське) генерал-губернаторства, вищої адміністративно-територіальної одиниці у складі південноукраїнських губерній. Підлягаючи безпосередньо імператору, генерал-губернатор мав фактично необмежені функції і очолював всю систему адміністративних, поліцейських і судових органів. До того ж до 1806 р., оскільки Херсонщина була прикордонною, вся цивільна і військова влада належала військовому губернатору, а функції підлеглого йому цивільного губернатора були обмеженими.

З новоросійських генерал-губернаторів найбільший вплив на наш край мали князь Г.О.Потьомкін (обіймав посаду у 1776-1791 рр.), герцог А.Рішельє (відповідно 1815-1822 рр.) і князь М.С.Воронцов (1823-1854 рр.). Від їх прізвищ на карті Херсонщини і Херсона залишились топоніми. У наш час точаться гострі політичні суперечки щодо наслідків бурхливої діяльності видатного російського (саме так: *російського*, а не українського) державного і військового діяча, дипломата, генерал-фельдмаршала «светлейшого князя Таврического» Григорія Олександровича Потьомкіна. Користуючись необмеженим особистим довір'ям Катерини II і самовладно керуючи Південної Україною, він натхненно перетворював Північне Причорномор'я у Новоросію. Для цього «светлейший» цинічно ліквідував Запорожжя і захопив Кримське ханство, не рахуючи людські життя і кошти вів успішні агресивні війни з Туреччиною, будував нові міста, фортеці і Чорноморський флот, залюднював і колонізував Південну Україну. Так, внаслідок його наказу 1776 р. «втікачів не повертати» на Херсонщину посунули втікачі з усієї України, а Херсон, який він дуже любив і хотів зробити своєю резиденцією і центром Південної України, швидко зростав і прикрасився багатьма чудовими спорудами. Природно, що

Г.О. Потьомкін дбав про інтереси імперії, але, на відміну від інших можновладців, він зумів піднятися над вузькокласовими інтересами поміщиків-дворян.

Поховано було ясновельможного князя у склепінні Катерининського собору 23.XI.1791 р. Проте вже за Павла I могила та прах було понівечено, а в радянський час поварварськи кістяк виставили у музеї і лише завдяки Б.Лавреньову останки «батька міста» у 1930 р. перепоховали. Але череп загубили. До наших днів дожила лише надгробна плита, встановлена у 1874 р. Не краща доля судилась пам'ятнику князя, встановленого в 1836 р. у Потьомкінському сквері Херсона на зібрані по всій Росії кошти. Мистецький витвір І.П.Мартоса на виконання ленінського плану монументальної пропаганди по-дикунськи скинули (бронзова постать згодом зникла), а на величній п'єдестал встановили аматорську гіпсову постать К.Маркса. Гіпс не витримав перевірки часом і сам понівечений пам'ятник став пам'яткою радянським часам. Історичну назву скверу повернули в 1996 р.

Підкреслимо, що всі новоросійські генерал-губернатори були провідниками імперської політики – не дарма Кобзар затаврував талановитого князя М.С.Воронцова як грізного царського сатрапа. Всі вони, за дорученням імператорів, всіма засобами намагались з'єднати українські землі «з загальною сім'єю корінних російських губерній».

Першим цивільним Херсонським губернатором у 1806 р. став К.С.Гладкий, а взагалі до 1861 р. на цій посаді перебувало 15 осіб – найдовше А.Ф.Комстадіус (1821-1828 рр.) та В.І.Пестель (1839-1848 рр.)

Губернаторам, яких призначав особисто імператор, і яким належала вся адміністративно-виконавча влада, допомагали чисельні губернські установи з жорстким відомчим підпорядкуванням відповідним імперським інститутам. Губернська система адміністративних органів була вельми ефективною та проіснувала до березня 1917 р. Так, канцелярія херсонського губернатора контролювала все політичне і економічне життя, наглядаючи за губернськими, повітовими і міськими установами; херсонське губернське правління на чолі з губернатором було вищою

адміністративно-поліцейською установою, херсонська казенна палата опікувалась фінансами і вела облік промислових і торговельних закладів тощо. Вищою губернською судовою установою з усіх цивільних справ була губернська палата цивільного суду, на місцях діяли повітові станові суди. Значного розвитку досягла мережа нотаріальних, в т.ч. й приватних, контор. Істотну роль в управлінні відігравали станові організації дворянства – дворянські збори і предводителі.

Повіти, що проіснували до 1923 р., були нижчою адміністративною, судовою та фінансовою одиницею і очолювались справниками (начальниками поліції). Повітові центри отримували кращі умови для розвитку.

Це видно на прикладі Олешок, які у 1802 р. стали містечком і центром Дніпровського повіту.

Найбільші села отримували статус «заштатних» містечок – Нововоронцовка у 1829 р., Генічеськ у 1837 р., Каховка у 1840 р.

У поміщицьких селах адміністративно-судову владу здійснював власник-кріпосник, а державні селяни підлягали волосному правлінню (волості як адміністративні одиниці засновані 1797 р.). Після реформи 1837-1841 р. волосне управління складалось з волосних сходів, правління (голова, засідателі, писар) та розправи (суд). Волосними центрами Дніпровського повіту були села Князе-Григорівка, Красне і Козачі Лагері, Мелітопольського – Фрунзе (до 1937 р. Юзкуї) Генічеського району, Велика Лепетиха, Нижні Сірогози, Генічеськ, Верхній Рогачик, Херсонського – Білозерка, Велика Олександрівка, німецька колонія Кронау (з 1915 р. Високопілля) тощо.

З 1637 р. повіти поділено на стани (поліцейсько-територіальні частини повіту), де поліцейські пристави (призначались губернатором) і підлеглі йому соцькі та десяцькі забезпечували правопорядок.

Приміром, у 1850-х роках Херсонський повіт складався з 3-х станів – двох державних селян і кріпаків князя М.С.Воронцова.

Органами міського самоврядування були станові міські думи і управи (в невеликих містах – міський голова), які

підлягали державній адміністрації і обмежувались в своїй діяльності благоустроєм. Реальна влада в містах перебувала у державних адміністративних поліцейських і судових органів. У Херсоні, наприклад, були у 1830-х рр. городничий, поліція (15 будок лише квартальних поліцейських), цивільний та комерційний суди, магістрат (переважно судовий орган) тощо.

Мали міста й свої бюджети. Так, прибутки міської скарбниці Борислава у 1859 р. склали 3,2 тис. крб., а видатки – 2,9 тис. У Херсоні міських зборів спочатку не вистачало навіть на першочергові потреби, а тому за сприяння М.С.Воронцова було затверджено спеціальне міське «Положення» про податки, їх надходження контролювала поліція і внаслідок у 1859 р. надходження зросли до 45,9 тис. крб, хоча вони й не покрили видатків у сумі 48,1 тис. крб.

Геральдика Херсонщини імперської доби відбила відповідні соціально-політичні реалії. Вона базувалась на засадах німецької геральдичної традиції – зображення на гербах лаконічні, не наляписті, але проімперські та недостатньо відображають місцеві особливості, ігнорують козацьку традицію.

Герб Херсона (затверджено 3.10.1803 р.) уявляв собою щит з чорним двоголовим коронованим імперським орлом у золотому полі. На грудях орла зображено у блакитному щитку золотий хрест з 4-ма проміннями у верхній частині та перекладом знизу, у лапах – лаврова гілка (права) і полум'я (ліва). Після заборони вживали на гербах міст державні символи на гербі з'явився срібний православний хрест з трьома золотими коронами. Хрест символізував православність більшості населення, а золоті корони – три джерела, якими, згідно Київського літопису, Дніпро з'єднувався з Чорним морем.

На гербі Херсонської губернії (затверджено 5.07.1878 р.) бачимо у блакитному щиті срібний російський хрест з сяйвом у чотирьох верхніх кутах, а по бокам і знизу хреста – золоті імператорські корони. Щит увінчано золотою імператорською короною і оточено золотим дубовим листям, з'єднаним Андріївською стрічкою.

Герб Таврійської губернії (затверджено 8.12.1856 р.) – в золотому полі чорний імперський, увінчаний двома золотими коронами, орел із золотим клювом, кігтями і червоними язиками. В блакитному щитку із золотими краями (на грудях орла) золотий восьмикутний хрест. Щит увінчано імператорською короною і обрамлено золотим дубовим листям, з'єднаним Андріївською стрічкою.

Мелітопольський та Дніпровський повіти отримали герби у 1844 р. У верхній половині гербу Мелітопольського повіту – державний герб Російської імперії в пам'ять підкорення Таврії, у нижній – в зеленому полі золота книга з хрестом як знак поселення християн в повіті. Герб Дніпровського повіту (він використовувався переважно як герб Олешок) мав емблематичне зображення ріки, яка несе в червоному полі золотий скіпетр на знак того, що Дніпро приносить добробут повіту під захистом Росії.

Всі герби проіснували до 1917 р. (лише у 1893 р. Олешки отримали новий герб). Вони мають чіткі імперські ознаки – чорний двоголовий (Візантійський) орел, хрест, імператорська корона. Ці геральдичні символи недвозначно відображають тогочасну приналежність нашого краю до Російської імперії і належність більшості населення до християнства.

Наголосимо, що запровадження на Херсонщині, всупереч історичним традиціям нашого народу, імперського адміністративно-територіального управління мало на меті назавжди розірвати генетичні зв'язки нашого краю з іншими українськими землями і перетворити Запорозькі Вольності у Новоросію.

Військово – політична історія Херсонщини. Херсон – коліска і перша база російського чорноморського флоту.

Колонізація нашого краю Росією в кінці XVIII ст. в першу чергу обумовлювалась військово-політичними інтересами (завоювання Північного Причорномор'я і т.д.). Досвід воєн Росії з Портою довів необхідність перетворення Нижнього Подніпров'я у справжню «фортецю».

Після Кучук-Кайнарджійського миру у нашому краї запроваджено військово-адміністративне управління, створено Дніпровську лінію укріплень і розміщено численні гарнізони. На місці останніх виникло чимало поселень.

Приміром, поруч зведеного у 1774 р. Збур'ївського ретраншементу виникла Нова Збур'ївка (тепер Голопристанського району).

Пограничне положення і військові потреби імперії стали визначальними чинниками історії Херсонщини, принаймні до Яського миру 1791 р., за яким кордон з Портою перемістився на Дністер. Згодом вплив цього фактору зменшувався, що спричинило відповідні зміни суспільного становища. Найбільш яскраво ця еволюція простежується у початках історії Херсона.

Херсон було засновано для закріплення старих і створення плацдарму для нових завоювань у Північного Причорномор'ї, як місто з військовою верф'ю, базою ВМС, торговим портом і фортецею. «Известны вам предложения наши о заведении для Черного моря Гавани и верфи», – наголошувалось в указі Катерини II Г.О. Потьомкіну від 18 червня 1778 р. про заснування Херсону. – «Место сие повелеваем наименовать Херсоном. Адмиралтейство тамошнее долженствует находиться под защитой укреплений». Місто названо на честь давньогрецького Херсонесу Таврійського.

19 жовтня 1778 р. урочисто було засновано фортецю, порт з гаванню, адміралтейство з верф'ю і саме місто. Керував будівництвом відомий військовий інженер Іван Абрамович Ганнібал (1736-1801), ім'я якого носять площа і вулиця в Херсоні.

Будували місто, фортецю, адміралтейство і кораблі військові, казенні майстри, каторжники, приписні селяни і наймані майстри у вкрай складних умовах. Болотний ґрунт, незвичне вологе повітря, неякісна вода та їжа, вогкі холодні землянки, виснажлива ручна праця, побої та знущання, хвороби і голод приводили до масової загибелі людей. Проте завдяки їх праці, значним коштам і концентрації великої кількості людей будівництво йшло досить швидко.

Херсонську фортецю звели до 1787 р. Вона займала площу майже 100 га, була повернута одним боком до Дніпра і мала рavelін з цитаделлю. Її оточував міцний земляний вал з 220 гарматами у 9 бастіонах, редутами і глибоким ровом. Всередині розміщувались арсенал з 600 гарматами і

адміралтейство (вони мали свої рови, вали і бастіони), в 16 кварталах в 1-3 поверхових будинках знаходились казарми, майстерні, склади, соборна церква, порохові льохи, а також колодязі глибиною 70 м, брами, набережна тощо. На адміністративній площі був палац Г.О. Потьомкіна (в районі кафе «Відпочинок»). І хоча гармати фортеці по ворогу так і не стріляли, вона відіграла роль стримуючого фактору у війні з Портою 1787-1791 рр.

До нашого часу збереглися частина валу, арсенал. Очаківські (довжина 13 м, ширина – 11 м, висота 8 м) та Петербурзькі ворота, пороховий льох, колодязь, Катерининський собор.

По обидва боки від фортеці розміщувались Воєнне та Грецьке (Купецьке) передмістя або форштадти – про це нагадує вулиця Форштадтська. Згодом утворились й інші передмістя – Млини, Північне, Сухарне і Забалка. В їх топоніміці збереглась військова історія – Сухарне (випікали хліб і сушили сухарі для армії), Військове або Воєнка – містились казарми тощо. В 1780 р. місту відвели 40 тис. десятин землі.

Склад першожителів теж відображав військово значення Херсона – казенні робітники, приписні селяни, каторжники, вільнонаймані майстри, але переважно військові. Так, у 1782 р. серед 10 тис. херсонців цивільних налічувалось трохи більше – 1/10 (254 купців і 873 міщан), причому існувала значна диспропорція між жінками і чоловіками на користь останніх. В 1787 р. в Херсоні налічувалось 24,6 тис. військових (армійських – 22,2 тис., флотських – 2,4 тис.), близько 4 тис. каторжан та 2,3 тис. вільнонайманих майстрів на верфі. Поступово частка військових зменшувалась – у 1818 р. серед 27,5 тис. городян військових було 15 тис. або 54,4%, у 1843 р. майже 12% чоловічого населення.

Військово-політичне значення Херсонщини виявилось і в характері імператорських візитів. В 1787 р. Катерина II відвідала наш край у ході подорожі у Крим, що було демонстрацією готовності Росії до війни з Туреччиною та успіхів в колонізації «Новоросії». Це було й спробою розпочати реалізацію химерного «грецького проекту», за яким II Рим мав заволодіти III Римом («Візантійською спадщиною»). У Херсоні

імператрицю зустрічала брама з надписом «Шлях на Царгород».

В 1818 р. Олександр I за дводенний візит оглянув місто (лікарню, в'язницю, канатний завод), прийняв делегації купців, духовенства і єврейської громади, розпорядився спорудити на багnistому березі Дніпра нові набережну і пристані, а головне – був присутній на спуску і закладах військових кораблів, уважно вислухав пропозиції військових.

Микола I оглянув місто на шляху з Миколаєва у 1845 р. Олександр II побував на Херсонщині у 1856 р. на зворотному шляху із зруйнованого Севастополя. Він погостював у Ф.Фальц-Фейна, а 26 жовтня в Успенському соборі Херсона подарував жителям Височайшу грамоту за їх пожертвування армії в Кримську війну.

Херсон став колискою і першою базою російського Чорноморського флоту. Ще до заснування верфі 660 тис. крб. (ця величезна сума складала майже 1% державних надходжень) було виділено для будівництва і озброєння військових кораблів. Херсонське адміралтейство – верф, майстерні, кузні, лісопилки, шкіряні, канатні майстерні тощо, склади, казарми і навіть введений у 1791 р. ливарний завод для виготовлення гармат – зводилось одночасно з містом. Верф була величезною мануфактурою з широким поділом праці, де практично все виконувалось вручну.

До заснування Севастополя Херсон був у 1779 – 1783 рр. і головною базою (місцем базування і ремонту) Чорноморського флоту.

Адміралтейство зводилось енергійно і вже на початку 1779 р. закладено 60-гарматну «Св. Катерину» і фрегат «Григорій Богослов», а 26 травня почалось будівництво 66-гарматного корабля «Слава Катерини» (довжина по нижній палубі 47,2 м., ширина – 12,6 м, глибина інтрюму – 4,9 м).

В Херсоні склались висококваліфіковані кадри суднобудівників. За проектами і під керівництвом корабельного майстра С.І.Афанасьєва протягом 14 років побудовано більше 20 кораблів (в т.ч. і первісток херсонських корабелів «Слава Катерини»), а талановитий практик і теоретик О.С.Катасанов у 1793-1798 рр. збудував низку чудових 74-гарматних лінійних кораблів типу «Захарій та

Лизавета» оригінальної конструкції. Збудовані херсонцями кораблі склали бойове ядро Чорноморського флоту, а Херсонське адміралтейство стало школою морського суднобудування. У нашому місті кувалась військово-морська міць Росії.

Проте будівництво і адміралтейства, і кораблів йшло зі «скрипом» – не вистачало майстрів, коштів (останні розкрадались), матеріалів, лютувала чума і т.п., а головне – самодержавна феодально-кріпосницька система діяла вкрай неефективно. Показово, що перший закладений корабель так і не був спущений на воду, бо ще на елінгу прогнів.

Призначений у 1783 р. для наведення порядку командуючим Чорноморським флотом бойовий адмірал Ф.О.Клокачов так оцінив стан речей: «Осматривая адмиралтейство и строящиеся корабли, которые нашел я в малом построении, паче что еще и недостаточно к строению всякого званья лесов, в коих... ни приходного, ни расходного счету не знают... словом сказать сей порт нашел я в бедном и беспорядочном состоянии». Адмірал зрушив справу і 16 вересня 1783 р. на дніпровській хвилі заколихався первісток – 66-гарматна «Слава Катерини» (на честь цієї події на Херсонській набережній зведено пам'ятник). Корабель оснастили в Глибокій пристані, озброїли в Очакові і в серпні наступного 1784 р. він увійшов до Чорноморського флоту.

Кораблі будувались і комплектувались екіпажами з Балтики. В серпні 1783 р. загін з 700 моряків і 3000 робітників привів Ф.Ф.Ушаков (1744-1818) – видатний російський флотоводець. Він доклав чимало зусиль по зведенню корабля «Св.Павло» (він вивів його в лиман у 1784 р.), енергійно боровся з чумою, захищав наше місто в російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. Його ім'я носять центральний проспект Херсона і судомеханічний технікум, перед яким споруджено пам'ятник адміралу.

На початку війни 1787-1791 рр. Чорноморський флот отримав з Херсону 5 лінійних 66-гарматних кораблів і 2 50-гарматних фрегати, а ще три судна оснащувались.

В 1785 р. Херсон на якихось 10 років став військово-морською столицею півдня Росії – в місті створено Чорноморське адміралтейське правління, що керувало

флотом і військовим кораблебудуванням на Чорному і Азовському морях. В місті розмістились головний командир, відповідні служби та морський кадетський корпус, де вчилися морські офіцери.

Та з кінця 1780-х років стало зрозуміло, що Херсон не може бути базою ремонту і спорудження бойових кораблів. По-перше, мілководні гирла Дніпра – через них кораблі проводили з великими труднощами на понтонах – вкрай утруднювали його сполучення з морем. Не було в околицях лісу – його сплавляли по Дніпру знов таки з великими труднощами через пороги і він довго просихав. Озброєння і спорядження теж завозилось здалеку.

Та головною причиною було довге і неякісне кораблебудування. Приміром, «Слава Катерини» увійшла до складу флоту через 5 років після закладин і аж ніяк не виявилася «славою», бо знаходилась у складі флоту ті ж 5 років – у 1789 р. її перейменували в «Преображеніє Господне», а в 1794 р. здали на злом «за ветхостію».

Ушаковський «Св. Павло» пробув на елінгу 4 роки 3 місяці і 5 днів, а звичайно корабель будувався 6-7 років.

Природно, що коріння такого стану речей були у низькій продуктивності примусової праці. Російські кораблі зводили в основному майстри робочих екіпажів (ті ж рекрути – 25 річна служба, 15-годинний робочий день, повне безправ'я, жорсткий казармений режим, тілесні покарання, «казенні» харчі і 10 коп. в день заробітку), примусово зігнані адміралтейські селяни (за користування землею працювали на верфі по 4 міс. на рік за казенні харчі і за 9 коп. в день), каторжани та інші категорії підневільного люду. На використання в широких масштабах найманої праці імперія коштів не мала. Наслідком підневільної праці, побоїв, поганої їжі і т.п. була й відповідна якість кораблебудування.

В Англії, де тоді будувались найкращі кораблі, за рахунок використання найманої праці кораблі зводились у 8 разів скоріше і на 25% дешевше. З урахуванням же різниці у строках служби кораблів можна твердити, що вже тоді наймана праця в ринкових умовах в десятки разів була продуктивнішою за примусову.

Внаслідок головною базою флоту став Севастополь, а Миколаїв – центром військового кораблебудування, до якого у 1795-1796 рр. перемістилось Чорноморське адміралтейське правління. Миколаїв мав глибокий фарватер і вже у 1790 р., через рік після заснування, дав флоту перший бойовий корабель.

Але Херсонське адміралтейство з військовою верф'ю існувало і давало військові кораблі до 1827 р. Зокрема, у 1800 р. було збудовано головний, з поліпшеним парусним озброєнням і підвищеним калібром артилерії 110-гарматний «Ягудііл» довжиною в 57 м., в 1804 р. споруджено перший на Чорному морі військовий корабель з мідною обшивкою днища «Правий», у 1826 р. – останній лінійний корабель «Іоанн Златоуст». Всього за 48 років існування Херсонське адміралтейство спорудило більше 170 кораблів – 36 лінійних (в т.ч. 6 – з 110 гарматами, 16 – з 74-ма і т.д.), 16 фрегатів тощо.

Таким чином, вже через 20 років після заснування Херсон, попри величезні людські жертви і матеріальні витрати, втратив своє військово-стратегічне значення. Місто поступово змінює своє обличчя – з військового, переважно військово-морського, стає звичайним провінційним – губернським і повітовим, адміністративно-чиновницьким і торгово-ремісничим. Процес цей йшов болісно (так, за 1795-1799 рр. чисельність міського населення зменшилась до 2 тис.) і затягнувся з кінця XVIII ст. до початку 1830-х років – остаточну крапку поставила ліквідація в 1835 р. Херсонської фортеці. В спадщину від мілітарного форпосту імперії залишились традиції суднобудування, історична пам'ять, пам'ятки історії і, в першу чергу, сам теперішній обласний центр Херсонщини.

Разом з тим й надалі Херсонщина зберегла певне військове значення. «Губернія эта, – зазначалось у складеному в 1840-х роках Російським генштабом «Военно-статистическом обозрени Херсонской губернии», – составляет пограничный рубеж европейской России, что дает ей значение политическое... форпоста в борьбе с Турцией, что проявлялось во всех войнах с Турцией... Херсонская губерния требует постоянного расположения в ней войск и

гарнізонів». Вірність цієї сентенції підтверджує роль нашого краю у війнах Російської імперії.

Наш край відіграв значну роль у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. Турки планували оволодіти Нижнім Придніпров'ям, а росіяни відбити напад і захопити Очаків. Для цього було зміцнено Херсон, Нову Збур'ївку та інші укріплення Дніпровської лінії, а для захисту Херсона озброєно 500 мешканців. Це був чи не перший патріотичний вчинок наших земляків.

Російське командування вимушено було мобілізувати і запорожців, які мали багатолітній досвід війни з турками. Спочатку із записаних до військових поселення козаків сформували декілька легкокінних полків, в т.ч. й Херсонський пікінерський. Вони за зброєю, спорядженням, тактикою і навіть формою (чорна смушкова шайка з червоним шликом, черкески, червоні шаровари) нагадували запорожців. Але вільні козаки не хотіли муштри та кийків і, попри заклик Г.О. Потьомкіна, йшли до пікінерів неохоче. Значно більше – до 15 тис. запорожців записалось до Чорноморського козацького війська, заснованого у 1787 р. на базі створеного Г.О. Потьомкіним у 1783-1786 рр. полку козаків. Цим князь намагався відновити запорізьке військо під контролем царату і повернути в Росію задунайських запорожців. До Кошу, що розмістився спочатку в Олешках, уряд записував запорожців, втікачів-задунайців (їх «простили» і «дозволили» гинути за Катерину II) і навіть кріпаків. Військо було організовано на зразок запорозького – відновлено номенклатуру старшинських посад (їх тепер призначав Г.О. Потьомкін, що став «Великим гетьманом запорозьких козаків»), поділ на курені, традиційний одяг і навіть повернуте конфісковані у 1775 р. клейноди. Очолили військо запорозькі старшини – С.Білий (кошовий), А.Головатий (суддя), З.Чепіга тощо.

У боях взяло участь більше 12,5 тис. чорноморців (9,7 тис. у піхоті і 2,8 тис. у кінноті), мали козаки й гребну флотилію з базою в урочищі Васильків на Дніпровському лимані. Чорноморці разом з бузькими (1,5 тис.) козаками діяли героїчно, активно, рішуче та ефективно. Проте й цього разу запорожцям не знайшлося місця у відвойованих землях і

судилася їм дорога на Кубань. На Херсонщині запорожці-чорноморці зіткнулись із запорожцями-задунайцями, що були у складі турецької армії. І хоча значна частина задунайців приєдналися до чорноморців, а запорожці російської і турецької армій обмінювалися звістками про заходи ворога і браталися, це була не остання спроба імперій (цього разу Російської й Турецької) примусити українців проливати братню кров.

Та повернемося до війни, епіцентр якої у 1787-1788 рр. знаходився у Кінбурнсько-Херсонському районі, його захищав Херсонський корпус О.В.Суворова, чорноморці та флотилія М.С.Мордвінова із збудованих у Херсоні суден (3 лінійних кораблі, 3 фрегати і 7 галер).

Турецький флот з десантом 21.08.1787 р. напав на флотилію і змусив її відійти під захист берегових батарей Станіслава. 14-15.09.1787 р. було відбито два нічних напади на Кінбурнську косу, але 1 жовтня турки висадили 5,3 тисячний десант. Внаслідок запеклих боїв, у яких відзначилися чорноморці і сформовані з козаків Павлоградський та Маріупольський легкокінні полки, десант було вщент розбито – на кораблі повернулося близько 500 турок.

В 1788 р. зміцнені херсонцями флотилії М.Є.Мордвінова (14 парусних та 61 гребне судно) і чорноморців (більше 50 чайок і байдаків) відбили три спроби флоту турок (60 кораблів, в т.ч. 10 лінійних і 6 фрегатів) пробитись у Дніпровський лиман. Так, 16.05.1768 р. козацькі чайки під проводом Є.Білого розбили турецьку гребну флотилію. В абордажному бою був смертельно поранений С.Білий, а кошовим став З.Чепіга.

Славетний кошовий Сидір Білий походив з козацької родини на Херсонщині, отримав блискучу освіту, став на Січі завдяки розуму та хоробрості осавулом. Отримавши після 1775 р. 10 тис. дес. землі, він обрав не спокійне й тихе сімейне життя у багатому зимівнику на Інгульці, а тяжку справу збереження козацтва.

У травневих морських боях турки втратили ще два кораблі, а в ніч на 18.06.1788 р. батареї на Кінбурнській косі і Станіславському мисі та російська флотилія за 4-годинний

бій знищила 15 кораблів, в т.ч. 6 лінійних і 2 фрегата. Наступного дня сутички продовжились – в цих боях ворог втратив майже 8,5 тис. чоловік, з них 1673 полоненими. В серпні вже російський флот атакував турок під Очаковим і з 18 суден одне захопив, а 17 знищив.

6.XII.1788 р. пав Очаків – ключова фортеця турок у Північному Причорномор'ї, причому чорноморці напередодні здобули фортецю на о.Березань і знищили ворожі склади у Хаджибеї. Цим була ліквідована загроза Херсону, причому багато загиблих під Очаковим офіцерів поховано в огорожі Катеринського собору.

В боях на Херсонщині, зокрема на Кінбурнській косі, відзначилося чимало видатних полководців Росії – М.І.Кутузов, М.Б.Барклай-де-Толі, П.І.Багратіон тощо. З нашим краєм пов'язана й доля видатного військового, вірного солдата Російської імперії О.В. Суворова. Напередодні війни він прийняв рішучі міри «по приготуванню крепости Херсонской в оборонительное состояние», зміцнив інші укріплення. Під його команду солдати та козаки, знищили турецький десант на Кінбурнській косі, а самого генерала було поранено. Отже, саме О.В. Суворов захистив наш край від турок. І після війни, у 1792-1794 рр., генерал часто бував у Херсоні, командуючи військами і зміцнюючи оборону у Південній Україні.

Херсонці шанують пам'ять відомого росіянина – О.В.Суворову встановлено пам'ятник і відзначено меморіальною дошкою будинок, де він мешкав; його ім'я носять центральні вулиця та район міста.

Всю війну Херсонщина була тилом армії і базою будівництва Чорноморського флоту. Так, споруджений в місті та околицях гребний флот успішно громив турок і забезпечував армію під Очаковим, Хаджибеєм, Ізмаїлом.

Перемога Росії мала позитивні наслідки для нашого краю. Було знято безпосередню військову загрозу, а здобуття можливості зовнішньої торгівлі морем стало важливим чинником прискореного господарського засвоєння Херсонщини.

Російсько-турецька війна 1806-1812 рр. принесла нові страждання – посилена рекрутчина, мобілізацію до ополчення у 1806-1807 рр. (з огляду на одночасну війну з Наполеоном), постої військ, постачання коней, волів, фуражу і провіанту, доставка боєприпасів і т.п. Адже Херсонщина була найближчим тилом. Російський уряд, готуючись до війни, виділив у 1806 р. 100 тис. крб. на спорудження у Херсоні верфі купецького суднобудування. На ній вже на кінець 1806 р. було збудовано 14 морських великих суден. В роки війни збудовані на верфі кораблі перевозили військові вантажі і десанти, допомагали форсувати водні рубежі тощо. Військово-економічний потенціал нашого краю і в цій війні багато в чому зумовив перемогу Росії.

Гідний внесок зробила Херсонщина в розгром нашестя Наполеона в 1812 р. Підготовка і хід війни торкнулися майже всіх аспектів життя, причому наші земляки одночасно боролись з чумою, що теж принесла багато лиха.

Ще напередодні війни місцева влада вела активну боротьбу з французькою агентурою, а міць частково збудованого у Херсоні Чорноморського флоту змусила Наполеона відмовитись від використання південного флангу у війні з Росією.

Головний внесок у перемогу зробили тисячі солдат та офіцерів нашого краю, що воювали в складі російської армії в тих полках, що комплектувались переважно за рахунок населення Херсонщини – Таврійському, Новоросійському драгунському (нагороджено за війну георгієвським штандартом), Одеському, Ольвіопольському і Єлисаветградському гусарських (відзначився у Бородинській битві).

Херсонщина забезпечувала військо всім необхідним – борошном, крупами, вівсом, сухарями, вовною, худобою, кіньми тощо. Наш край був головним постачальником Чорноморського флоту і Дунайської армії (в сумі 76 тис. вояків), причому до останньої значна частина забезпечення поставлялось за рахунок краю – воли і коні, фури, візники. Частина ресурсів спрямовувалась і до 3^{ої}-Західної армії (46 тис. солдат, 168 гармат і відповідна кількість коней).

Всі верстви населення з ентузіазмом піднялись на боротьбу – численні добровольці через чумні кордони добирались до армії, люди жертвували гроші, коштовності, коней, взуття тощо. Так, Херсонська губернія зібрала готівкою 600 тис. крб., передала армії сотні метрів сукна і полотна, 103,3 т борошна, 93,3 т вівса, 362 коня тощо.

Виняткову роль відіграв наш край у забезпеченні армії в найважчий період війни (липень-вересень) 1812 р. Так, до діючої армії вже 23.06.1812 р. було відправлено 49,2 т пшениці; 1.08. – по 410 т пшениці та круп і 328 т вівса тощо.

Наші землями з ентузіазмом відгукнулись на маніфест про створення ополчення. Так, дворянство Херсонської губернії вирішило виставити по ратнику від 25 душ своїх селян і на утримання ополченців зібрати 162 тис. крб., а армії передати 758 волів. Але імператор відмінив формування ополчення в Таврійській і Херсонській губерніях. Тому із зібраних у Південній Україні 15 тис. ратників до армії мобілізовано 1625, а решту розпущено. Кримські татари виставили 4 полки кінноти, а окремі добровольці діяли в складі різних з'єднань – ескадрону добровольців В.П.Скаржинського і полків бузьких козаків. Однак ці частини формувались у західній частині бувшого Херсонського повіту, що тепер знаходиться в Миколаївській області. Це слід враховувати при використанні деяких науково-популярних публікацій (див.: Орлова З., Ратнер І. Херсонщина у Вітчизняній війні 1812 р.// Над.правда.-1992. – 24 жовтня).

Доля пов'язала Херсонщину з багатьма героями 1812 р. – це й полководці М.І.Кутузов, М.Б.Барклай-де-Толлі, П.І.Багратіон (про них вже йшлося), поет-партизан Д.В.Давидов (служив у Херсоні в 1818-1819 роках), дитячі роки провела в Херсоні жінка-офіцер Н. Дурова.

В роки Кримської війни Херсонщина була найближчим тилом і водночас театром воєнних дій. Агресивні зазіхання Росії поставили наш край під удар більш могутнього агресора. Та для херсонців це була війна за свободу Вітчизни і аж ніяк не за імперію.

Війна принесла численні лиха, від яких, природно, терпіли найбільше трудящі. Влада довела свою безпорадність

у захисті краю. Так, взяття Кінбурну і поява ворога у Дніпровському лимані викликали паніку – з Херсона почалась евакуація. До того ж і у повсякденному житті херсонці опинились беззахисними перед свавіллям військ і чиновників-казнокрадів. Але населення доброзичливо ставилось до солдат, всіляко допомагало їм.

Тисячі людей було мобілізовано до армії та ополчення. Так, випускники Херсонського училища торгового мореплавства і матроси Херсону, Олешок, Голої Пристані, Прогноїв, Берислава, Качкарівки тощо стали військовими моряками, херсонці воювали у складі Празького піхотного полку, що до війни дислокувався у місті тощо. На фронті були й численні добровольці. Приміром, у жовтні 1854 р. для роботи в госпіталях Криму прибуло 20 херсонців.

Збільшились старі і з'явилися нові податки і повинності – постої, поставки і реквізиції худоби, їжі, фуражу та іншого, підводна повинність, мобілізація на будівництво шляхів, мостів та оборонних споруд і т.д. До того ж лютували епідемії тифу, холери, чуми.

На Херсонщині зосереджувались численні військові резерви, ополченці і тили, проходило формування і переформування частин. Казарм не вистачало, а тому військових розміщували у громадських і приватних будинках. У Генічеську в 1854 р. 48 днів стояло 52,2 тис. піхоти, 5 полків донців і 5 батарей. До того ж у Херсоні, Бериславі і Олешках оселились численні біженці. Внаслідок, населення, приміром, Олешок зросло в 1,5 рази. Все це викликало нестачу житла і підвищення цін, порушувало елементарні санітарно-гігієнічні норми і т.п.

Численні склади (продовольство, фураж, військове спорядження тощо) розміщувались у Херсоні, Генічеську, Бериславі, Чаплинці, Каховці і забезпечували армію. Скажімо, лише з Херсону за жовтень 1854 р. було доставлено 98,4 т пороху до діючої армії.

Шляхами краю постійно йшли на фронт війська, на «срочних підводах» безупинно рухались обози зі зброєю, порохом та іншими припасами, а з фронту – транспорти з пораненими, хворими і біженцями. Херсон, Берислав, Каховка, Олешки, Станіслав, Генічеськ були важливими

вузлами комунікацій і пунктами переправ. Каланчак і особливо Чаплинка стали чільними перевалочними центрами. Всім цим десяткам тисяч людей, коней, волів, і возів потрібні були притулок, харчі і сіно, засоби переправи, колеса, підкови та безліч іншого. Воєнні шляхи описав Л.М. Толстой, який на шляху до Севастополя у 1854 р. побував на Херсонщині.

Природно, що всі ці комунікації, склади і переправи привели до карколомного зростання гужової повинності – за браком залізниць вантажі і людей перевозили селяни на своїй худобі (ногайці – на верблюдах), на своїх возах та човнах і власним коштом. Так, з Каховки селяни везли у Севастополь і Сімферополь провіант і снаряди, а звідти – хворих і поранених, а жителі Станіслава чи Олешок на власних човнах мушили забезпечувати переправи.

Херсонські селяни, таким чином, врятували тисячі людей. Так, у серпні 1855 р. російська армія залишила Севастополь по понтонному містку. Для його спорудження в Херсоні і Каховці заготовили, відібрали і привезли в найстисліший термін (від прийняття рішення щодо спорудження мосту до доставки в Севастополь пройшло 40 днів) 1200 великих колод довжиною 13 м і діаметром вершини 31 см.

В Херсоні, Бериславі, Олешках, Чаплинці і Каховці були госпіталі, а евакопункти – в Генічеську, Преображенці, Любимівці, Юзкуях (Фрунзе). Хворих та поранених розміщували в казармах, школах, оселях жителів. Так, у Херсоні основний госпіталь на 3,5 тис. місць містився в училищі торгового мореплавства, а інші – в пристосованих і приватних будинках Забалки і Сухарного (всіх госпіталів було принаймні чотири). Померлих ховали на Центральному і Забалківському кладовищах. У Бериславі госпіталь очолив священик Успенської церкви О.Калюжний, а поранених розмістили по приватним оселям. Через незадовільне лікування багато вмирало. І по сьогодні стоїть на місцевому кладовищі кам'яний хрест з написом: «Вокруг креста сего покоятся русские воины, умершие от ран, подъятых при защите Отечества в Крымскую войну 1853-1856 гг.»

В травні 1855 р. в Азовське море увійшла ворожа ескадра для припинення зв'язків Криму з Росією по

Арабатській стрільці. Захисники Генічеська відхилили ультиматум про капітуляцію і зірвали спроби висадити десант, але місто було піддано обстрілу: згоріло 48 суден, 130 човнів, 15 тис. тон збіжжя, вугілля та склади, багато будинків. Але виконати завдання експедиція не змогла.

В жовтні 1855 р. ворог захопив Кінбурн, обстріляв Станіслав і Широку Балку, що створило загрозу Херсону. Тому на рубежі 1855-1856 рр. було споруджено укріплення у Херсоні (Карантинний острів) і Голій Пристані – землянки, вали, батареї, протидесантні загорожі. Лише у Голій Пристані їх зводили до 4 тис. солдат і селян з 3 тис. підвід.

Війна суттєво погіршила становище населення, що створило чималий потенціал соціального вибуху. Життя ж селян стало зовсім нестерпним. Зокрема, на кріпаків с. Олександрівки (Білозерський р-н) ліг додатково страшний тягар військових податків повинностей. А восени 1855 р., після появи ворога у Дніпровському лимані, управитель на селянських підводах вивіз своє і панське майно. Селяни Дудчан (Нововоронцовського р-н) були так обтяжені різними військовими повинностями, «що не мали на чому сіяти хліб». Всі хати були зайняті солдатами, по 30 і більше, а обози з хворими і пораненими занесли тиф, від епідемії за 5 місяців померло 114 жителів.

Царат звернувся по допомогу до народу (29.01.1855 р. видано маніфест про створення ополчення), що викликало заворушення серед селян.

Дійсно пекельним було положення ногайців, які страждали ще й від національно-релігійного гніту. Саме події війни остаточно підштовхнули їх до еміграції. Імперія за якісь 80 років позбавила цей народ Батьківщини.

Працювала на війну і промисловість. Майстерня Ж.Ж.Вадона виготовила 60 гарматних лафетів для Очакова.

На Херсонщині залишилось декілька пам'яток тих часів, які потребують термінового упорядкування – братські могили воїнів на кладовищах занедбані, на будинку школи № 5 м. Херсона (там містився госпіталь) відсутня навіть меморіальна дошита. Краще доглянуті могили херсонців-учасників війни коло Катерининського собору (А.О.Мелетіна, І.О.Порукта, К.К. Богачевського тощо).

Заселення Херсонщини

Природні умови впливали на хід заселення і освоєння нашого краю Лівобережжя являло собою неозорий сухий степ, більш придатний для скотарства. Правобережжя було більш сприятливим для землеробства, а по схилам балок можна було займатись городництвом, садівництвом, заводити бахчі. На березі моря були сприятливі можливості для рибальства і добування солі. У деяких місцях можна було займатись добуванням каменю і випалюванням вапна.

В цілому природа не змінилась порівняно з попередньою епохою, хоча намітилось деяке потепління клімату. Так, за 1848-1856 рр. п'ять років поспіль у 1850-х роках Дніпро зовсім не замерзав, а при замерзанні лід тримався від 49 (1849 р.) до 33 діб (1850р.).

Мешканці намагались максимально пристосуватись до оточуючого середовища з урахуванням властивостей землі, гідрографії, клімату тощо. Нові поселенці спирались також на господарський досвід запорожців і в деякій мірі ногайців.

Найбільшим багатством були величезні земельні простори, причому і в 1863 р. поселенців чекало на Херсонщині щонайменше 330 тис. га землі. Приміром, у 1799 р. на кожного мешканця Станіслава припадало по 76 дес. землі, у сер. ХІХ ст. у користуванні жителів Качкарівки знаходилось по 10 дес. ріллі.

На березі моря займались також і рибальством, що сприяло швидкому зростанню сіл. Так, на початку ХІХ ст. 70 родин тамбовців оселились в с.Юзкуї (тепер с.Фрунзе Генічеського району) на березі Азовського моря і почали займатись рибальством, сільським господарством (на душу нарізали по 11,2 дес. землі), торгівлею. В 1822 р. в селі було 894 жителя, в 1858 р. вже понад 2 тис. В 1861 р. село стало центром волості і мало 4 крамниці, цегельню, три майстерні, щорічний ярмарок тощо.

Мешканці с. Прогноїв (тепер с. Геройське Голопристанського району), наслідуючи запорожцям, добували сіль, ловили рибу, будували човни, були матросами.

При наявності малопродатної для рільництва землі наші земляки займались скотарством – приміром, у с. Красне (нині Скадовського району).

Серед несприятливих природних явищ слід назвати посухи і як наслідок неврожаї, брак води, сарану (у 1824р., скажімо, для боротьби з нею використали війська). Їх наслідки поглиблювались відсутністю досвіду і бідністю значної частини населення.

Найбільшим лихом були посухи – з 1799 по 1856 рр. вони повторювались 21 раз, тобто частіше, ніж кожні 3 роки. "Репалась розпечена земля, лежала в таких тріщинах, що коні виламували ноги на скаку, – так описував О.Гончар таврійські посухи. – Трава, пригоряючи, скрючувалась, злягалась над степом, мов повсть". Посухи і неврожаї приводили до значного коливання цін.

Заважали землеробству і повені у поймі Дніпра. Так, повені і зливи завдавали чималих збитків селянам с. Дудчани. А на лівобережжі, навпаки, води частіше не вистачало. Жителі с. Рубанівки (нині Великоолександрівського району) мусили гнати худобу на водопій на 30 км, аж до Дніпра, а в с. Чолбаси (Виноградове, Олешківського району) попервах кухоль води цінувався дорожче шматка хліба навіть у неврожайні роки. Лише згодом переселенці поробили колодязі, хоча якість питної води часто-густо була незадовільною.

Не завжди відразу знаходилося оптимальне місце для поселення. Так, колоністи-менноніти покинули обрану у 1788 р. місцевість між сучасною Каховкою і р. Конкою і переселились на о. Хортицю.

Згодом почалося закріплення олешківських пісків, що завдавали чимало лиха. Так, у 1819 р. практично була засипана Стара Збур'ївка.

Попервах самі мешканці прагнули «зупинити» піски – приміром, голопристанці висадили в прилеглих пісках 200 дес. червоної лози-шелюги, а згодом ними «зайнялась» держава. Піонером цієї справи і взагалі лісорозведення на Херсонщині був професор В.Є. фон Граффе. Ґрунтовно вивчивши цю проблему, він з сер. ХІХ ст. почав садити шелюгу і, на закріплених пісках, сосну. Всього за 1836-1833 рр. було зроблено 6,6 тис. га закріплюючих посадок (шелюга, осокір, сосна) на нижньодніпровських пісках, хоча через недосконалу агротехніку більшість з них загинула. Тому

на 1861 р. було закріплено лише 8,2 тис.га пісків, хоча піски сягали майже 100 тис.га і з них першочергового закріплення вимагали 32 тис.га сипучих пісків. Та все ж початок було покладено – накопичено досвід, підготовлено кадри, почалося й приборкання пісків. До того ж у 1861 р. на летючих пісках було створено Олешківське лісництво, два лісорозсадники і п'ять розсадників.

Визначна роль у заселенні і соціальному розвитку Херсонщини належала шляхам сполучення і транспортним засобам. Наш край знаходився на перехресті комунікацій Росії та України з Кримом, морські порти відіграли важливу роль у внутрішній та зовнішній торгівлі. В цілому ж водні та суходільні шляхи сполучення сприяли втягуванню нашого краю у європейський, український та російські ринки.

Основними засобами пересування лишалися сухопутні, річкові та морські. Річковому сполученню заважали дніпровські пороги та мілководдя гирл Дніпра. Лише у 1842 р. нове гирло поглибили до 3,5м.

З середини XVIII століття татарські шляхи перетворилися на важливі, переважно чумацькі, торговельні шляхи. З кінця XVIII ст. з огляду на потреби колонізації, розпочалося поліпшення шляхів. Залежно від інтенсивності руху, благоустрою і призначення вони були поштові торговельні й місцеві. Поштовими опікувались губернські шляхові та будівельні установи, а місцеві, частково торговельні, доглядали селяни, яким поміщики надавали необхідні матеріали. Губернський контроль за якістю шляхів не завжди був дієвим. Головну увагу приділяли поштовим дорогам, на яких споруджували мости, греблі, гаті, причому головною перешкодою були балки. Так, між Херсоном і Бериславом налічувалось 15 балок, а тому на шляху споруджено 7 стаціонарних кам'яних і дерев'яних та наплавний містки через р. Інгулець, кам'яні гребля і 4 насипи, проте в повінь не всі вони допомагали.

Численні переправи через Дніпро та Інгулець забезпечувались паромами (2-3 човни чи барка з помостом) або човнами (між Херсоном і Олешками, приміром). При розливах пароми заміняли й містки.

Поштові тракти мали регулярне пасажирське і поштове сполучення та поштові станції, а будувались і утримувались вони казною.

Проте більшість старих і нових шляхів залишалась ґрунтовими, а тому восени і навесні були важкопрохідними.

Зростання торгівлі і обсягу перевезень зумовило швидкий розвиток транспорту. Найбільш інтенсивно транспорт зростав в місцях пересічення сухопутних і водних шляхів, де концентрувалась значна кількість товарів.

Основну роль у перевезеннях відігравав гужовий транспорт, переважно найдешевший воловий. Саме це і потреба у перевезеннях спричинили значне поширення чумацтва. Чумацькі мажі, що використовувались для перевезення вантажів торговельними шляхами, були формою найпростішого і найпоширенішого чотириколісного возу. Вони мали лише більші розміри, масивніший хід, що дозволяло у драбинному, обшитому лубом, кузові перевозити до 1,5 т солі, накривши її просмоленою воловою шкірою.

В ХІХ ст. серед селян поширилися й нові типи возів, зокрема гарби, кузов якої був з драбин. Нею перевозили снопи, соломую й сіно, а для інших вантажів були й інші вози. Запряжка була переважно пароволова, яремна. Одночасно поширюються й однокінна та парокінна запряжки. Заможні селяни і міщани для виїзду мали «тарадайки» або брички.

У пониззі Дніпра, лимані і для морського каботажу використовували різні за розмірами, вантажністю, формами і спорядженням судна – байдаки, барки, берлини. Їх довжина коливалась у межах 15-16 м, ширина – 3-25, вантажність – 1-1200 т. Малотонажні – будара або байдара – були одночасно і вантажними, і промисловими.

Так, в 1850-х роках типові херсонські судна мали одну щоглу, сягали 17 м довжини, піднімали до 90 т збіжжя і коштували пересічно 1,5 тис. крб. Термін використання – 10 років. Команда, з шкіпера та 4 матросів за 8-місячну навігацію робила 6-7 рейсів у Крим та Одесу, що давало до 1 тис. крб. прибутку. А оскільки судновласники не дуже дбали про оснащеність, то в морі щорічно тонуло до 50 дніпровських суден.

Почав складатися морський транспортний флот, що займався каботажом в Азово-Чорноморському басейні. Приміром, в 1840 р. в – Херсоні було більше 130 морських суден загальним дедвейтом 24 тис. т.

З 1830-х з'явилися й пароплави (перший – «Везувій» – у 1820-1830 рр. буксирував ліс з Херсону до Миколаєва), а після створення в 1856 р. акціонерного «Російського Товариства Пароплавства і Торгівлі» встановилось регулярне пароплавне сполучення Херсона з Одесою, Миколаєвом і Севастополем. Але й після цього доставка експортно-імпортних вантажів здійснювалась майже виключно іноземними суднами.

На Дніпрі, його притоках і лимані використовувались різноманітні човни («дуби») для перевезення людей, вантажів, промислу риби, заготовки очерету тощо.

Отже, розвиток шляхів сполучення і транспортних засобів стимулювали високі темпи заселення і соціального розвитку краю, в т.ч. становлення ринкової економіки.

Ліквідація Січі не припинила колонізацію Херсонщини запорожцями, що почалася з XVI ст.

Серед старшини, що зберегла свої маєтки й отримала нові землі у межах поміщицької норми в 1,5-12 тис. дес., було чимало статечних господарів, які і в нових умовах успішно господарювали. Вони розширювали старі і засновували нові поселення. Так, як маєтки військових товаришів М.Собецького і Дремлюги були засновані села Бургунка (1779 р.) і Дрімайлівка (1782 р.), хорунжий А.Токарів в 1780 р. започаткував с. Токарівку тощо.

Більшість запорожців залишилося жити на старих або засновували нові поселення. Так, у 1779 р. в Херсонському повіті було взято на облік біля 60 козацьких зимівників. До них завдяки зручному розташуванню, господарському досвіду, прихильному ставленню до втікачів і толерантному відношенню до іноплемянників стікалися десятки тисяч нових поселенців. До того ж запорожці зберігали вірність козацьким звичаям (мова, одяг, традиції тощо), що в очах селянства ототожнювалось з волею.

За нашими підрахунками до 25 % сіл, заснованих в XVIII ст., пов'язані з запорожцями. Так, вдало обрав місце для

свого куреня Марко Садчий – Дніпро, родючі землі і добрі пасовиська. Тут і заснували переселенці з Харківщини с. Качкарівку. Швидко зростало й розташоване на чумацькому шляху с. Козачі Лагері. Жителі Станіслава, як і його засновники – запорожці, живуть з рибальства і землеробства. На місцях козацьких переправ з'явилися Олешки, Тягинка, Давидів Брід, зимівника – Антонівка і т.п.

Поселення запорожців уряд, побоюючись їх волелюбства, здебільшого об'явив державними, що теж приваблювало поселенців. Так, у 1792 р. козаки і білі кріпаки з України і Росії заснували с. Малу Лепетиху.

Чимало запорозьких земель царат віддав поміщикам, але їх справи йшли кепсько – неначе козацька земля протестувала проти неволі. Так, довелось відмовитись від Великої Лепитихи, де здавна були бурдюги козаків, французському графу-роялісту. Не прижився на землях Прогноївської паланки й вельможа Катерини II українець за походженням, князь О.А.Безбородько. Лише у другій чверті ХІХ ст., але вже без князя, на Кінбурській косі було засноване с. Прогної (тепер Геройське), мешканці якого, продовжуючи традиції запорожців, рибалили, добували сіль, були моряками.

Та вже частина запорожців насильством, обманом, підкупом та за сприяння влади опинилась в лабетах кріпацтва, про що розповів О.С.Афанасьєву-Чужбинському кріпак с. Бабино К.Хвостенко. Саме так діяли князі Трубецькі, до рук яких потрапило засноване поруч козацького зимівника с.Козацьке.

Таким чином, саме запорожці були дійсними «піонерами» колонізації Херсонщини – воювали, заселяли, господарювали, подавали приклад, допомагали тисячам нових поселенців. Це розуміли й сучасники. «Образ занятой жителей селений прибрежных Днепру и Днепровскому лиману, – наголошувалось у складеному в 1840-х роках російським генштабом «Военно-статистическом обозрении Российской империи. Херсонская губерния», – отличают прямых потомков запорожцев... подобно своим предкам они донныне остались искусными лоцманами на Днепровских порогах, отчаянными перевозчиками через лиманы и море и

бесстрашними риболовами. Многие из них служат ныне вольными матросами».

Політика уряду в справі колонізації мала на меті якнайскоріше заселення краю з огляду на політичні та економічні інтереси дворянства – подальша експансія, придбання нових земель, експорт хлібу тощо.

Міграція йшла з півночі на південь і поступово прискорювалась в міру загострення протиріч між елементами ринкової економіки і феодално-абсолютистськими порядками в центрі країни. Певну роль відіграло зручне географічне положення і наявність вільних земель.

В останню чверть XVIII ст. міграція в наш край помітно зросла і уряд вжив заходів по її регулюванню. Заселення Херсонщини пройшло два етапи: 1775-1829 та 1830-1861 рр.

Першому етапу були притаманні надзвичайно високі темпи заселення (Південна Україна стала основним районом колонізації в Росії) і переважання серед переселенців особисто вільних.

З метою якнайскорішої колонізації царат поступився монополією дворянства на землю – «всякого звання люди» отримували до 60 дес. державної землі як військові поселяни, поселенці отримували грошову позику, звільнялись на 6-16 років від податків, їм дозволялось стати купцем чи ремісником тощо.

Дворяни спочатку отримували до 1,4 тис. дес. землі у спадкове володіння при умові її заселення. І хоча з 1780-х років землю відводили переважно дворянам «дачами» до 2 тис. дес., все ж внаслідок широкої роздачі земель з державного фонду виникло два типи господарства – поміщицьке і державних селян.

До середини 1790-х рр. уряд не обмежував свободу селян, які оселились на землях поміщиків. Павло I у 1796 р. поширив на Південну Україну елементи кріпацтва – заборона переходів, розшук втікачів і покарання за їх укривательство. Хоча особиста свобода поселян на поміщицьких землях була збережена і селянин не визнавався власністю пана, але в дворянській імперії він не міг добитися своїх прав. Так, деякі поміщики карали селян, збільшилась і кількість кріпаків.

Тому почались втечі селян з краю, які влада і дідичі не змогли припинити.

Уряд не зупинив приплив втікачів і змушений був змиритись. Він дозволив «прямим російським підданим» за межами Росії в т.ч. задунайцям, селитись у краї. Змушений був царат піти й на інші поступки більшості переселенців – гарантувати свободу особи, совісті і занять, надання землі і звільнення на певний термін від податків, повинностей та рекрутчини тощо. Все це сприяло швидкому заселенню.

Надії імперії на поміщицьку колонізацію не виправдались, бо дворянство не змогло «засвоїти» землі краю – колишні запорожці тікали від загрози закріпачення, а переселення кріпаків було малопродуктивним. Та й дідичі в цілому не мали ані коштів, ані навичок господарювати на ринковій основі. До того ж уряд не хотів дратувати запорожців і численних втікачів кріпацтвом, а тому вдався до урядової колонізації і мирився з народною.

Цей стратегічний курс залишився незмінним, хоча тактика під впливом суб'єктивних чинників (імператора, рис генерал-губернатора тощо) змінювалась. Незмінною залишалась й антиукраїнська політика – переселенці – українці отримували пільг і землі в декілька разів менше.

На другому етапі заселення (1830-1861 рр.) відбулось зниження темпів зовнішньої і, внаслідок поглиблення господарського засвоєння, прискорення внутрішньої міграції. Саме так, вихідцями із старих сіл, були засновані у 1820 р. Іванівка, у 1824 р. – Подо-Калинівка, у 1845 р. – Тарасівка (з 1921 р. – Брилівка) тощо.

В цілому основні потоки колонізації Херсонщини проходили такими шляхами: урядова, в т.ч. іноземна, поміщицька і народна, переважно селянська. Тобто, заселення проходило в офіційно-легальній (урядова і поміщицька) і самовільній (народній) формах, а вирішальне значення мало самочинне переселення українського селянства. За місцем поселення доцільно виділити міську і сільську колонізацію.

Урядова колонізація була централізованим і масовим, переважно примусовим, переселенням населення. Влада оселявала, в основному в містах, майстрових, військових,

державних селян, яких приписували до казенних мануфактур, каторжників тощо. Урядова колонізація, попри витрачені величезні матеріальні і людські ресурси, виявилась в цілому неефективною (за винятком іноземної) і відіграла певну роль лише в заселенні Херсона.

Більш плідними виявились опосередковані заходи по сприянню заселення – обрання місць поселень і відведення землі, особисте сприяння можновладців переселенню певних груп (в 1785-1786 рр. Г. Потьомкін оселив росіян-розкольників з Туреччини в Олешка), надання пільг тощо.

Так, першопоселенці казенного села Верхній Рогачик (вперше згадується у 1793 р.) одержали по 15 дес. землі на чоловіка, звільнення на 3 роки від всіх повинностей тощо, а тому в ньому вже у 1822 р. було близько 3 тис. жителів, яким належало 29,3 тис. дес. землі і 6,6 тис. голів худоби.

Царат переселенням «вбивав двох зайців» – заселяв Херсонщину і послабляв соціальну напругу в місцях виходу. Так, вислані учасники Турбаївського повстання заснували державні села Каланчак, Чаплинка, Чорна Долина, Чолбаси, Буркути.

Дворянська імперія всіляко сприяла *дворянській колонізації* – поміщики за безцінь отримували землю, могли переселяти своїх кріпаків (з 1786 р. без обмежень) і закріпачувати поселенців на своїх землях. Ліквідацією Запорожжя царат усунув дворянського конкурента.

Лише до кінця XVIII ст. дідичі в Південній Україні отримали до 8 млн. дес. землі, в т.ч. в Херсонському повіті 550,4 тис. Поміщики одержували від 1,5 тис. (по 60 дес. на двір) до 12 тис., на 200 дворів. Половину належного числа селян слід було заселити за 5 років, повне число – за 10 років.

В літературі панує невірна думка про роздачу запорозьких Вольностей аристократам, вельможам і чужинцям. Між тим з 2,1 тис. поміщиків Південної України максимальні (12 тис. дес.) «дачі» дістав лише 1%, а до 1 тис. дес. землі мало 58%. Аристократи складали тільки 1,3%, чужинці – 1%. Основна маса поміщиків складалася з російських офіцерів та чиновників нижчого і середнього рівнів – 68% та українських старшин і урядовців – 11%. Отже, більшість поміщиків складали чиновники середніх

категорій. Багато було серед них запорозьких старшин. Дістати землю було легко, а заселити – вкрай тяжко. Дідичи до 1800р. переселили в Півд. Україну близько 15 тис. кріпаків, приймали втікачів, заманювали чужих селян, але й через 10 пільгових років нерідко не було половини належних селян. Так, дідичи у Нижн. Подніпров'ї за 10 років отримали понад 800 тис. дес. землі, а оселили лише 6740 селян. Тому поміщики цінували кожного селянина, створювали кріпакам порівняно кращі умови. Але кріпаків було небагато.

Поміщики використовували запорозьку спадщину. Так, першопоселенцями маєтку А.І.Ганнібала Білозерки були запорожці зимівника біля кургану Кебихи і від них пішли Кабузони, Гончари, Тарани, Нечаї. Та й інші «освободителі» Запорозьких Вольностей поспішали отримати землю і запровадити кріпацтво, переселивши сюди кріпаків, особливо великі маєтки було утворено в Таврії. Так, кріпаки графа Строганова заснували села Дмитрівку і Наталівку, князя Волконського – Новорепівку, графа Самолова – Князе-Григорівку тощо.

Чимало херсонських магнатів генетично пов'язано з козацтвом. Так, харківський полковник Д. Куліковський купив таврійський степ від Дніпра до Перекопу, де були маєтки Бехтери, Красне, Каховка і Мала Каховка, заселені кріпаками-росіянами. В ХІХ ст. Овсяниково-Куліковські відігравали чималу роль в історії краю – мали величезні маєтки, родичались з урядовцями і належали до дворянської еліти. У Бізюковому монастирі був їх родинний склеп.

З російських поміщиків вартій уваги й вище згаданий князь М.С. Воронцов, якому з 1821 р. належала північна Херсонщина. Він виріс і здобув освіту у Великобританії, а тому наближав наш край до Європи. Так, князь заснував у Херсоні училище канцелярських службовців і училище торгового мореплавства, в Олешка – морську школу тощо. Його дружина, Є.К. Воронцова-Браницька, витрачала значні кошти на благодійництво – школи, лікарні, сирітські притулки тощо. Придбавши разом з 32 тис. дес. землі у 1821 р. засноване запорожцями с.Миколаївку, М.С.Воронцов своїми кріпаками втричі збільшив населення, назвав село Нововоронцовкою і добився надання йому статусу містечка.

Князь активно насаджував науково обґрунтовану систему землеробства, долаючи не виправдане панування скотарства. В цій важливій справі прикладом були маєтки самого князя, про що свідчить взята у 1995 р. на державний облік пам'ятка історії – будинок економії поблизу с. Пролетарій Верхньорогачицького району. Економія була багатопрофільним сільськогосподарським комплексом – зусиллями кріпаків, наймитів та фахівців-іноземців вирощували пшеницю, овочі і фрукти, коней та овець. За більшовиків її було знищено – сад спалено, цегляні стайні, кузню і т.п. розібрано, рештки поглинуло Каховське море. Зберігся лише адміністративний корпус (кам'яний, одноповерховий, прямокутний, вікна прикрашені фігурними карнизами), але й той має сирітський вигляд. Історія пам'ятки викликає сумні роздуми – більшість поміщицьких економій за радянської влади була занедбана та зруйнована, а уцілілі потребують ремонту та упорядкування.

Та ці окремі випадки не заперечують невдачі поміщицької колонізації. Це змусило царат вдатися до *іноземної колонізації*, яка до того ж відповідала його антиукраїнській політиці.

Іноземна колонізація проходила переважно на першому етапі заселення краю, тобто в 1775-1829 рр., і мала два чітко окреслених періоди: до і після початку ХІХ ст.

В перший період, тобто до 1799 р., колоністи мали чималі пільги – уряд фінансував переселення і розселення, давав по 60 дес. землі на двір у довічне і спадкове володіння, свободу віросповідання, самоуправління, звільнення від рекрутчини і до 30 років від податків і повинностей, повні громадянські права, право мати промисли з приписуванням до них селян тощо.

В ХVІІІ ст. до переселення залучались всі бажаючі (переважно біднота і навіть люмпени), а тому колоністи в значній мірі за морально-психологічними і трудовими рисами виявились непридатними для засвоєння нових земель.

У другому (1801-1820 рр.) періоді іноземна колонізація базувалась на ретельному підборі переселенців і наданню їм суттєвих допомоги і пільг.

Йшлося про переселення певної кількості заможних, великих, працездатних, законослухняних та кваліфікованих родин селян та ремісників. Розширено й пільги – через 10 років вони зрівнювались в правах з російськими підданими, отримували наділ в 30-80 дес. придатної для обробітку землі та грошову позику в 300 крб. щорічно на 10 років тощо. Все це коштувало чимало – лише за 1801-1809 рр. більше 110 млн. крб.

З 1819 р. переселення припинилось і почалось внутрішнє розселення через надання 30-65 дес. землі на двір у дочірніх колоніях, всього іноземці додатково отримали 531 тис. дес. землі. Після 1842 р. уряд перестав надавати пільгові державні наділи колоністам, вони купували нові ділянки на приватні і громадські кошти, брали землю в оренду тощо, а відгалуження нових колоній продовжувалось.

Серед іноземців з'явилися і великі землевласники-підприємці, з яких найбільш відомі Фальц-Фейни. Так, Фрідріх Фейн, син ділового саксонця, мав 10 тис. овець з доброю вовною і пристосованістю до умов Таврії. Зразкове вівчарство стало для нього «золотим дном» і в 1856 р. колоніст за 575 тис. крб. купив маєток Асканію-Нову, найкращий район степу. Згодом Ф.Фейн мав майже 400 тис. овець і продавав більше 16 тис. т вовни. Олександр II, відвідавши маєток Фрідріха Фейна у Преображенці, зацікавився продуктивною працею наймитів, подарував власнику перстень з діамантом за заслуги перед імперією, обіцяв провести залізницю у Таврію і дозволив об'єднати прізвища Фельц і Фейн (дочка його вийшла заміж за І.Фальца) – так виник рід «королів вівчарства» Півдня України Фальц-Фейнів.

Отже, політика царату щодо іноземців-колоністів була спрямована на створення нового привілейованого землеробського стану. В XVIII ст. в Херсонському повіті виникла перша колонія, а до 1850 р. ще 5. Порівняно з іншими повітами їх було мало – в 6 разів менше, ніж в Одеському. По Херсонській губернії на середину 1850-х років іноземці-колоністи склали 5% землеробської людності. В Таврійській губернії за 1800-1864 рр. було організовано 161 колонію, в т.ч. за 1850-1864 рр. – 72) з них в Дніпровському повіті – 7, Мелітопольському – 17). Тобто, іноземна колонізація

краю порівняно з іншими регіонами Південної України була обмеженою. І хоч в цій справі уряд діяв методично і наполегливо, переселення іноземців не змогло стати конкурентом народній українській колонізації.

Саме народна, в значній мірі стихійна, колонізація стала вирішальним фактором заселення і господарського засвоєння краю. Її склад був строкатий і динамічний. Спочатку серед колоністів переважали вільні селяни і козаки Лівобережжя (Гетьманщини) і Слобожанщини, які прагнули в більш сприятливих умовах жити заможнo. З XVIII ст. поміж вільнопереселенців було чимало заможних, але вже з кінця століття переважала біднота. Так, у 1796 р. вона складала 85% переселенців-чернігівців. Осідали також міщани, купці, відставні військові, священники тощо, але їх значення було невелике. «На вільні землі» тікали селяни з різних районів російської імперії, передусім України. Втечі поміщицьких і державних селян стали основним джерелом заселення краю в кінці XVIII – першій третині XIX ст. Цей потік посилювався пропорційно подальшому зростанню феодалного гніту.

Так, з Лівобережжя втечі посполитих і козаків набули масовості після відомого указу 1783 р. – тікали поодинці, сім'ями, цілими селами.

Особливо масовими були втечі з Правобережжя, де небувалий феодалний гніт доповнювався національно-релігійним. Напередодні входження Правобережжя до Росії переселенці звідти становили основну масу втікачів і більшу частину всіх переселенців. В цьому потоці було багато росіян-кріпаків, старообрядців, вихідців з інших соціальних верств, що раніше втекли до Польщі.

В складі переселенців значну частину складали втікачі-кріпаки кількість яких зростала і вони стали практично вирішальним чинником заселення краю. Царат, діючи в інтересах всього пануючого класу і стимулюючи колонізацію, відносно втікачів не був послідовним: крізь пальці дивився на їх переселення і водночас на вимогу кріпосників намагався їх повернути власникам.

Так, влада енергійно припиняла втечі, карала впійманих втікачів, а водночас не чіпала тих, хто осів на землю і став фактично вільним.

Більше того, втікачі з-за кордону офіційно отримували волю, землю, пільги. Це об'єктивно стимулювало втечі.

І хоча з часом кількість втікачів дещо зменшилась, вона залишалась істотною: в 1861 р. в Херсонській губернії лише затримали 295, а в Таврійській – 127 самовільних переселенців.

Бігли селились переважно на державних землях, засновували казенні села, ставали державними селянами або в інший спосіб тулились до державних селян. Приміром, в 1789 р. втікачі заснували казенне с. Рубанівку (тепер Великопетиського району), яке вже в 1822 р. мало 2,8 тис. мешканців. Кількість дворів с. Горностаївки Дніпровського повіту за рахунок втікачів протягом 1816-1822 рр. зросла на 12%. Тому не дивно, що більшість сіл краю були державними.

Все вищенаведене недвозначно свідчить, що головну роль у заселенні та освоєнні нашого краю відіграла народна колонізація, інтенсивність якої зростала з кожним роком.

Міська колонізація, хоч і поступалася сільській, відіграла значну роль у заселенні. Вона увібрала в себе всі види колонізації – урядову, в т.ч. військову та іноземну, народну і навіть поміщицьку. Прискорено зростали адміністративні (Херсон і Олешки) центри, а торгово-ремісничі (Берислав) – повільніше. Адміністративні центри в більшій мірі зростали за рахунок урядової колонізації, а кількість жителів Берислава зумовлювалась наслідками народного заселення.

Такий стан обумовлювався особливостями адміністративно-політичного устрою. Так, в повітових центрах – Херсоні (про Херсон як губернське місто вже йшлося), Олешках і деякий час Бериславі – були суди, казначейства, землемір, лікар, повітове училище, поштова контора, інші владні структури.

Шляхи заснування і розвитку міст були різноманітними. Так, на руїнах Кизикермену у 1784 р. (указ Катерини від 22.01.1784 р.) виник Берислав – спочатку повітовий центр, згодом містечко Херсонського повіту. Розташований на Таванській переправі, він стає значним перевалочним пунктом на Дніпрі і набуває дедалі більшого значення в торгівлі хлібом. Розвиток міста обумовлювався станом економіки, передусім торгівлі і чумацтва.

Але Берислав зростав повільно – у 1787 р. було 1 тис. жителів (переважно лівобережні селяни) і 1 церква; у 1824 р. – 2,9 тис; у 1843 р. – 3 церкви (2 кам'яні), 566 кам'яних хат, 5 мануфактур, 29 крамниць, 10 ринків і 3,9 тис. жителів. В 1857 р. місто мало 809 будинків (з них 714 кам'яних), 42 крамниці, 18 шинків і 6,3 тис. мешканців.

Типовим містом краю, що сполучало адміністративні і торгово-економічні риси, були Олешки. Їх у 1784 р. заснували 50 родин державних селян, оселившись поблизу однойменного урочища. Зростанню міста сприяло декілька факторів: зручне розташування, розвиток торгівлі і ремесла, швидке заселення Таврії і те, що у 1802 р. Олешки стали містечком і центром Дніпровського повіту.

В місті селились державні селяни, бігли кріпаки-українці і росіяни, запорозькі, чорноморські і донські козаки, старообрядці, відставні солдати і матроси, чиновники, купці, дворяни і духівництво. Частина поселенців осіла на хуторах, згодом слобідках. В 1833 р. в місті було 430 будинків і 2908 жителів, в т.ч. 944 кріпака. За роки Кримської війни населення збільшилось в 1,5 рази і досягло 6,5 тис.

Отже, в краї досить швидко йшла і міська колонізація, з'являлись міста і містечки. Проте міста на Херсонщині, крім Херсона, були малочисельними, а урбанізація лише починалась. Так, у 1861 р. в Олешках було 6,5 тис. чоловік, в Бериславі – 6,6 тис., в Херсоні – 38 тис. І якщо виникнення і перший період історії Херсона були детерміновані військово-стратегічними інтересами імперії, то згодом його розвиток, як і міська колонізація з цілому, визначались соціально-економічними та адміністративними факторами.

Підведемо підсумки заселення нашого краю, яке почалось у попередній період і продовжилось і після його входження до Російської імперії. Запорожці були дійсними піонерами колонізації Нижнього Подніпров'я. Заселення йшло в основному за рахунок внутрішньо-української колонізації, в якому вирішальну роль відіграло козацтво і селянство Лівобережжя, Правобережжя і Слобожанщині. Значну кількість переселенців дала й Росія.

На першому, у 1775-1820-х роках, етапі заселення йшло надзвичайно високими темпами за рахунок переселення.

Певну роль відіграла й іноземна колонізація, яка мала послабити негативний вплив кріпацтва і створити опору царату на нових землях.

На другому (1830-1860 рр.) етапі темпи заселення за рахунок переселення уповільнились, а роль внутрішньої колонізації зросла. При значній ролі урядової, в т.ч. іноземної, та поміщицької колонізації все ж головну роль у заселенні і засвоєнні краю відіграла народна, передусім українська, колонізація.

Заселення йшло нерівномірно – заважали епідемії та епізоотії, війни та неврожаї, хоча колонізація проходила дедалі інтенсивніше.

За 1782-1859 рр. у Південній Україні осіло 904 тис. переселенців, в т.ч. в Херсонській губернії 426 тис. або 47,2% всіх переселенців, Таврійській 168 тис. і 18,5% відповідно. І якщо у 1795 р. в Південній Україні було 1368 тис. жителів, то в 1857 р. – 4468 тис., тобто кількість населення зросла в 3,3 рази. По всій Україні це зростання склало лише 60%.

Внаслідок, напередодні 1861 р. Херсонщина була в основному заселена, хоча ще значна частина земель лишалась вільною. В 1861 р. в Херсонській губернії мешкало 1007 тис., в Таврійській – 514,3 тис., в т.ч. в межах сучасної Херсонщини 241 тис.: 168,3 тис. – в Херсонському повіті та 72,3 тис. – в Дніпровському.

Демографічна структура населення краю була недосконалою. По-перше, невідповідність статевого складу, особливо в містах, внаслідок значної кількості військових. В Херсоні у 1857 р., приміром, було 18,6 тис. чоловіків і 14,2 тис. жінок, в Херсонському повіті – 49,1 тис. і 47,2 тис. відповідно.

По-друге, примітивність в головних ознаках, притаманна нецивілізованим суспільствам: значні народжувальність і смертність, невелика тривалість життя.

Певні особливості були й у розміщенні населення. Так, в середині 1850-х в містах Херсонського повіту мешкало 30,1% жителів, що порівняно з Україною і Південною Україною (9,3% і 10,4% відповідно) відображає порівняно високий рівень соціально-економічного розвитку краю. Проте не слід перебільшувати рівень урбанізації, особливо в Таврії. Адже в

краї було лише три міста – Херсон, Олешки, Берислав. В 1861 р. в них відповідно мешкало 38 тис., 6,5 тис. і 6,3 тис, всього 50,8 тис. рівень урбанізації складав 21,2%, в т.ч. на Лівобережжі 9%.

Отже, більшість краян були селянами – по краю в цілому 79,1%, в т.ч. у Херсонському повіті – 74%, Дніпровському – 91%. Більшість сіл і містечок були невеликими. Так, 1860 р. в Херсонському повіті 217 населених пунктів мали 1-25 дворів, 160 – від 26 до 250 дворів і лише 28 мали більше 250 дворів, а всього 405 сільських населених пунктів з 124 тис. мешканців. В Дніпровському повіті було 126 сіл з 66,2 тис. жителів.

Інтенсивне заселення краю і порівняно слабе поширення кріпацтва стали найважливішою передумовою швидкого розвитку продуктивних сил, піднесення сільського господарства, промисловості і торгівлі.

Формування етнічного складу населення Херсонщини

В процесі заселення формувалася етнічний склад. Причому відразу почалось скорочення автохтонного населення-запорожців, в абсолютній більшості українців, і тюрків, передусім ногайців.

На кінець XVIII ст. Лівобережжя краю було заселене тюркомовними підданими Кримського ханства-ногайцями, кримськими татарами, турками. Вони «не вписались» в імперські реалії і емігрували до Туреччини.

Попервах після приєднання Криму життя *ногайців* стабілізувалось, у Таврію повернулась частина кочівників з Північного Кавказу та Буджаку і їх кількість перевищила 20 тис. чоловік. В аулах, часом великих, Ялнич – Агач, приміром, у 1820 р. налічувалось майже 900 жителів. Нагайці традиційно віддавали перевагу кочовому чи напівкочовому скотарству.

Імперія вважала тюрків потенційними зрадниками, які при нагоді перейдуть на бік Туреччини. Тому вони піддавались соціальному і релігійно-ідеологічному тиску – їх прадідівські землі віддали колоністам, залишивши для «добровільного осідання» 285 тис. дес.; масове обезземелення і фактичне закріпачення значної частини селянства, тиск з

боку переселенців і безправ'я, відрив від центрів мусульманської культури, репресії проти мурз та мул, заборона хаджу, насильницька християнізація тощо. Незначні пільги не змінили становище. Тому не дивно, що еміграція тюрків, особливо ногайців, не вщухала, а в роки російсько-турецьких війн ставала масовою. Так, до 1787 р. емігрувало до 8 тис., після Ясського миру почалась перша хвиля масової еміграції, друга – восени 1812 р. Остання, практично поголовна еміграція прийшлася на 1860-1863 рр. – до Туреччини переселилось 60 тис. ногайців. До звичних причин додалися побоювання репресій царату, який пояснював поразку у Кримській війні «татарською зрадою» та негативні соціальні наслідки війни. Туреччина розігрувала «ногайську карту» в своїх інтересах, спекулюючи на їх релігійних почуттях. У підсумку ногайці зазнали чимало горя: втрата батьківщини і майна, жертви при переселенні. Таврія без ногайців нагадувала пустелю: 96 безлюдних аулів, покинута худоба, засмічені колодязі. Були втрачені вікові здобутки кочової культури і це стало кінцем кочового світу у Таврії. Тюрки, які з IV ст. мешкали в краї і створили своєрідне етнокультурне середовище, були непотрібні імперії.

В заселенні краю активну участь взяли росіяни, більшість яких вважає Нижнє Подніпров'є батьківщиною. Їх почуття висловлює відомий поет Б. Чічібабін: «С Украиной в крови я живу На земле Украины и хоть русским зовусь, Потому что по-русски пишу, На лугах доброты, что ее тополями хранимы место есть моему шалашу».

Росіяни-втікачі й старообрядці почали селитись в часів Запорожжя, а з 1775 р. їх кількість і питома вага невпинно збільшувалось. Вихідці з різних губерній, кріпаки і втікачі, державні селяни, військові і т.п. взяли активну участь в урядовій поміщицькій і народній колонізації. Значно збільшилась кількість релігійних дисидентів (старовірів і сектантів), які заснували декілька сіл (Микільське, Посад-Покровське) і були піонерами землеробства в Таврії. Поступово вони втратили релігійний фанатизм, оскільки наші земляки відзначалися віротерпимістю.

Росіян було дуже багато серед кріпаків – в 1804-1830 рр. вони склали 49% відсотків кріпаків, переведених

поміщиками в Херсонську губернію. Було чимало росіян і серед втікачів – перше масове поселення втікачів прийшлося на кінець XVIII ст., друге пов'язане з походом у «Таврію за волею». На початку 1860-х років уряд поселив росіян на землі ногайців, де виникли російські села Петрівка, Верхні Сірогози, Михайлівка тощо. Але неодноразові спроби влади заснувати російські колонії виявилися невтішними. Отже, частка росіян була значною – в урядовій, вагомою – в поміщицькій і значно меншою – в народній колонізації. Серед переселенців на Правобережжя їх було трохи більше 20 %, в Таврії – ще менше.

Росіяни жили в містах і селах-Херсонському повіті, приміром, в 26 селах. На селі вони мешкали разом з українцями компактно чи дисперсно. Переважно російських сіл було небагато – Богданівка, Кирилівка, Нововасилівка, частіше російські переселенці складали певну частку селян.

Вихідці з Росії займались землеробством, ремеслами, торгівлею, відзначалися працездатністю, рухливістю і підприємництвом і зберегли в господарському побуті, попри переважання запозичених рис, чимало специфічного.

Вони зберегли, особливо в містах, мову, звичаї й обряди – на відміну, скажімо, від українців жили великими сім'ями. Між ними та українцями посилювалась міжетнічна взаємодія, зокрема міжетнічні шлюби. Проте асиміляції не було – росіяни залишались росіянами, українці – українцями.

Білорусів в краї було небагато – перші поселенці з'явилися у 1812 р., отримавши по 30 дес. землі на душу. Вони жили у 12 селах Херсонського повіту, переважно між Херсоном і Миколаєвом. Внаслідок інтенсивної акультурації запозичені в українців риси стали домінуючими, що поряд з нечисленністю з сер. XIX ст. привело до їх асиміляції.

Першу іноземну колонію у 1782 р. заснували *шведи* – Старошведське чи Аль-Шведендорф (нині Зміївка Бериславського р-ну). Після прибуття в XIX ст. сюди німців утворилась колоністська округа, де у 1841 р. в 5 колоніях 1,7 тис. колоністів мали 11 тис. дес. землі, 5,3 дес. тис. голів худоби, сади і виноградники, 15 млинів, 5 церков тощо. Вони повернули позику в 20 тис. карб. і сплатили того ж року

5,4 тис. крб. податків (28% прибутку), старанно і вміло господарювали, відзначались законослухняністю.

Набагато численнішими були *німецькі колонії*, основна маса яких виникла в ХІХ ст. Якщо у 1795 р. в Південній Україні було 5,5 тис. німців, то вже 1898 р. – 139 тис. Таке зростання пов'язане з міграцією, звільненням від рекрутчини і заможним життям. Так, німці у 1898 р. склали 6,3% (434 тис.) населення Таврійської губернії, а в Херсонській губернії за 1795-1898 рр. їх кількість збільшилась з 2,7 (0,8% населення) до 464 тис. (3,9%).

В Херсонському повіті за 1804-1884 рр. було засновано 41 колонію з 65 тис. дес. землі. Приміром, у 1804 р. вихідці з Прусії та Австрії заснували Клюстендорф (Костирка), де у 1859 р. було 384 колоніста. Німецькі колонії були в сучасних Бериславському, Великоолександрівському, Горнастаївському і Каховському районах – це Високопілля, Кучубіївка, Маринське, Орлове, Федорівка тощо.

Колоністи мали виділені державою, куплені, орендовані з наступним розподілом між господарствами, землі, але державні передавались у вічне громадське володіння. Статут колоній зобов'язував колоністів мати достатню кількість засобів виробництва і передбачав покарання «за безгосподарність та лінощі».

Колоністи складали сільське товариство, яким керував сільський схід (обирав сільське та окружне управління, переводив колоністів в інші стани, розкладав податки, виключав поселенців з колоній за аморальність і злочини тощо) та сільський приказ – староста Шульц, писар. Громада несла спільну відповідальність за виконання податків та повинностей. Отже, колонії мали адміністративне самоврядування, що давало їм певну свободу і створювало кращі умови для соціального поступу.

Головним джерелом добробуту причорноморських німців була високопродуктивна праця на основі орієнтації на ринок, використання передової техніки та технології. Німці займались переважно землеробством (пшениця, жито, овес, ячмінь, сади і огороди), тримали багато худоби і птиці, займались ремеслами і торгівлею. Сільгоспінвентар колоністів

відзначався міцністю та ефективністю – удосконалений плуг, борони із залізними зубцями, кінні молотарки тощо.

Німці ж ненайпершими з переселенців почали інтенсивно займатись землеробством – пристосували для нашого степу німецький плуг, замість перелогу запровадили 4-х-пілля з паром, вирощували льон і сади. Це дозволяло мінімізувати наслідки посух і було добрим прикладом іншим.

Колонії зводились за чітким планом – прямі і широкі вулиці, будинки з цегли і каменю, квітшеки. Будинок (декілька кімнат, кухня, сіні), флігелі і господарчі будівлі межували з садами і городами.

Своєрідним був і одяг (корсаж, кофта, сукні, черевики з пряжками – у жінок та короткі штани, безрукавки, сорочки – у чоловіків).

З їжі домінували картопля, хліб, кльоцки, ковбаси, сосиски, пиво, кава і чай, а святкову їжу складали гуска, свинина з капустою, печиво, борщ, пряники.

Колоністи добре зберігали свої мову, звичаї, побут, матеріальну і духовну культуру, традиційні свята – новорічну липку, лютневі і травневі карнавали. Популярністю користувались шванки (гуморески), казки, пісні і танці. Цікаво, що нерідко пісні виконувались за німецьким текстом і українською мелодією. Взагалі в культурі колоністів було два шари: вивезений з Німеччини «старий», і новий, «колоністський».

Насиченим було і громадсько-політичне життя – для причорноморських німців видавалася газета, німці цінували свободу і дбали про самоуправління, приймали активну участь у громадському житті.

Колоністам були притаманні письменність, релігійність, економічна розвиненість, відсутність забобонів, лояльне ставлення держави і законів. Німкеня була господаркою хати, але всі найважливіші питання вирішував добрий батько, який дбав про добробут і майно дітей. Серед німців за рівнем добробуту на першому місці були протестанти: найбільш працездатні, законослухняні і сумлінні, а на останньому – католики.

Серед колоністів була значна соціальна нерівність, але соціальної напруги не було. Попри різницю в заможності, всі

колоністи працювали і їх побут та спосіб життя були подібними. Розвинутим був соціальний захист – страхові товариства, сирітські каси (розпоряджались майном сиріт, опікувалися їх вихованням і навчанням) і сирітські притулки, громадські лікарні, і похоронні бюро, за біднотою існував громадський догляд тощо, а тому в колоніях практично не було люмпенів.

Німці жили в містах і селах. В містах це були ремісники, підприємці, вчителі, чиновники, торговці тощо. Основна їх мала мешкала компактно в своїх колоніях і займались землеробством.

Природно, що життя німців, як й інших колоністів, не нагадувало рай. Освоєння степів для них порівняло з іншими категоріями переселенців було важчим, оскільки колоністи опинились у новому соціальному середовищі. Проте абсолютна більшість колоністів порівняно швидко облаштувалось на нових землях.

На Херсонщині в контакт вступали не лише соціуми різних рівнів соціально-економічного розвитку, але й різних культурно-господарських типів. Внаслідок цієї взаємодії утворилось своєрідна культурно-історична система, продуктом якої стала своєрідний етнос – «чорноморські німці».

Значно збільшилось кількість *євреїв*, які здавна жили на Запорожжі. З другої половини XVIII ст. почався новий етап розселення євреїв, які залучались урядом для заселення.

Водночас царат з метою адміністративного регулювання розселення євреїв створює дискримінаційну «смугу єврейської осілості» (укази 1782, 1790, 1791, 1796 рр.) за межами якої більшості євреїв постійно жити заборонялось. Це було обумовлено прагненням російських купців позбутися конкуренції євреїв-торговців і традиційним прагненням імперії не допустити євреїв на суто російську територію. За Миколи I виникли в містах «єврейські гетто».

Водночас єврейські поселенці мали й чималі права – вільно селитись в «смузі осілості», торгувати, за ними формально визнавались однакові з православними права. З 1804 р. їх селили на казенних землях з відповідними пільгами

на рівні державних селян, які у 1829-1847 рр. навіть посилились.

Уряд створив єврейські землеробські колонії – у сер. XIX ст. в Херсонській губернії було 26 державних і приватних колоній, де мешкало 1532 родини.

У Херсонському повіті було 18 колоній – Бобровий Кут (перша, засновано в 1807 р.), Велика (тепер Калінінське) і Мала Сейдеминухи, Кам'янка, Інгулець, Рівнопілля, Хлібодарівка, Татарка тощо.

Залучення євреїв до землеробства утруднювалось законодавчими обмеженнями, відсутністю у колоністів навичок, необхідністю значних витрат і головне, усвідомленням євреями-землеробами нестабільність свого положення, оскільки їх неодноразово виселяли. Саме тому на кінець 1850-х років – євреї-колоністи складали лише 1,5% землеробського населення Херсонщини. Водночас влада заохочувала їх переїзд до міст і з 1866 р. припинила поселення євреїв на казенних землях.

Тому більшість євреїв займалась звичною працею в містах – займаючись ремеслом, торгівлею, підприємством. Значні єврейські общини були в Херсоні і Бериславі.

Євреї займали своєрідну нішу в соціально-економічній структурі, ставши посередниками між виробниками і споживачами, добре знали психологію і потреби покупців.

Єврейські громади жили досить ізольовано від оточуючого населення, зберігали свою мову та релігію. Українці в цілому толерантно ставились до євреїв і між ними не було суттєвих непорозумінь.

Кількість євреїв зростала внаслідок посиленої міграції і наявності «смуги осілості». На Півдні України вони в 1795 р. складали 1,5% населення, а в 1863 р. – біля 6%. На Херсонщині в 1782 р. євреїв налічувалось 0,6% населення, а наприкінці 1850-х років у містах Херсонської губернії мешкало 60 тис. євреїв, на селі – 23,2 тис.

В заселенні краю брало участь чи мало *вихідців з Балкан*, яких у Південній Україні звали арнаутами. Вони заснували с. Арнаутку (нині село Камишани), яке вперше згадується в джерелах у 1795 р.

Одними з першопоселенців Херсона були греки, так звані архіпелагські, які дали назву Грецькому «місту» і Грецькій церкві. Жили вони в містах, займались торгівлею і ремеслами. Після виселення з Криму кримські греки (руми та уруми) теж опинились в Херсоні.

Молдаван в краї було небагато – молдавська знать переселилась в кінці XVIII ст. а селяни в 1840 р. заснували села Томина Балка і Чернопокровка (тепер Нижиньосірогозького району).

Поляків теж налічувалось обмаль – разом з болгарами жили в Музиковці, Шкуріно, Висуні, Загорянівці, Новомиколаївці (Високопільського району), у 1847 р. їх було примусово поселено в с. Кисилівці (Білозерського району). Після 1815 р. незначна кількість поляків осіла в Херсоні.

Болгари взяли участь в заселенні краю з кінця XVIII ст., а в 1861-1862 рр. близько 30 тис. болгар уряд оселив на ногайських землях.

В 1784 р. в Херсоні з'явилися караїми (невеликий караїмний етнос Крима), від яких одна з вулиць звалась Караїмського – тепер Запорізька. Міщани – караїми займались ремеслом, хлібопекарством, торгівлею. З часів Запоріжжя були в Нижньому Подніпрові *цигани*. Взимку вони жили в селищах, влітку – в наметах або кочували, займаючись конокрадством, торгівлею кіньми, ворожінням тощо. Вони добре зберегли свою мову, звичаї, одяг і не змішувались з оточуючим населенням.

В колонізації краю взяли участь і західноєвропейці. Так, *француз* – марселець Антуан запросив до Херсона з Франції моряків, теслярів, стельмахів та інших майстрів. На початку 1780-х років в краї з'явилися *італійці*, частина яких поселилась в Старошведському, а військові та кораблебудівники коштом уряду були поселені в Херсоні.

Отже, паралельно із заселенням краю йшло складання етнічної структури населення. У 1779 р. у складі населення Півдня України українці складали 64,8%, росіяни – 9,9%, греки – 6,3% і т.п. Це був найменший відсоток українців за імперську добу, який поступово зростав в наслідок збільшення переселення з сусідніх українських губерній. Так, у 1782 р. в етнічному складі Півдня України українців

налічувалось 71,5%, росіян – 9,1%, молдаван – 9% тощо. На середині XIX ст. українці становили вже 73,5% населення Півдня України, в Херсонській губернії – 73,52%, в Дніпровському повіті Таврійської губернії – 55,82%. В селах, природно, українців було ще більше. Так, в селах Херсонської губернії було 89% українців, 5% іноземців, 1,5% євреїв і 1% білорусів тощо.

Заселення йшло переважно за рахунок внутрішньо української колонізації, а тому серед поселенців абсолютну більшість населення складали українці.

Численні колоністи-іноземці почали перетворювати таврійські степи в культурні землеробські райони і цим зробили значний внесок в освоєння та соціальний поступ краю. Пліч-о-пліч з місцевим населенням вони стверджували основи цивілізованого життя, розвивали продуктивні сили і товарно-грошові відносини, сприяли ліквідації феодально-абсолютистських та утвердженню ринкових засад суспільства.

За імперської доби було продовжено традиції спільного існування багатьох етносів і наш край став своєрідною «етнографічною картою»: при абсолютній більшості українців жили також росіяни (їх кількість також зростала), білоруси, німці, євреї, шведи, болгары, вихідці з Балкан та Західної Європи.

Багатонаціональність, рухливість і міжетнічні контакти справляли значний вплив на життя й етнічну самосвідомість всіх народів, але в першу чергу малочисельних етносів. Прагнення зберегти національну самобутність спонукало деяких з них до замкненості і консервації традиційних форм життя (фольклор, обряди, мови і тощо). Так, у політичному середовищі с. Нова Маячка (тепер) Олешківського району збереглися до сьогодні найбільш архаїчні, «центрові» елементи світобачення. В діалозі української і російської культур провідну роль відігравали спільність загальнослов'янських вірувань і соціального життя: село як «місце» і культурне середовище об'єднували людей.

Водночас з інтеграційними процесами за певних умов між етнічними та етнографічними групами поселенців

виникали й антагоністичні відносини, зокрема знайома нам «мовна» опозиція. Цьому сприяла й імперська політика Росії.

Але в цілому міжнаціональні стосунки в нашому краї були добрі, про що свідчать численні свідоцтва і документи. Це в першу чергу зумовлено особливостями ментальності та толерантним ставленням українців до не українців.

Виразною була й акультурація – російські селяни засвоювали українські звичаї, фольклор (часто з перекладом-калькою на російську) і типи будівель, білоруси за всіма ознаками матеріальної культури суттєво наблизились до українців, навіть серед іноземців кількість таких рис поступово збільшувалось. Так, в селах, сформованих повністю з мігрантів, українська мова поступово ставала мовою як міжнаціональною, так і домашнього спілкування – приміром, у с. Привілля (колишнє Домузла).

Серед українців інтенсивна інтеграція проходила на базі лівобережних етнографічних груп і діалектів, звідки походила більшість поселенців – українців.

Отже, для міжетнічної інтеграції були характерні зближення діалектних і етнографічних груп українців та сприйняття неукраїнцями, особливо етнічно, етнографічно або господарсько близькими народами, рис українців. В містах аналогічні процеси відбувались на базі російської культури, оскільки в умовах імперії саме міста були осередками відповідної національної політики.

Проте не слід перебільшувати інтеграційні тенденції в етнічному розвитку. Збереглася певна земельно-етнографічна замкненість переселенців. Так, ще й досі чолбащани («турбаївці») легко упізнаються по м'якому полтавському «л» та «н», високому зросту, худорлявості. Вони свідомі свого «турбаївства», добрі співаки та оповідачі.

Зв'язки між «одноплемінними» селами сприяли консолідації та чисельному зростанню первісного ядра поселенців за такою схемою: в селі селиться етнічна (етнографічна) група, а до неї додається численна родина, яка подекуди зберігає зв'язки з метрополією.

На консолідацію чи втрату етнічно-земляцьких ознак впливало багато чинників: самосвідомість першопоселенців, їх кількість, оточення, форми розселення. Так, в містах, де

пліч-о-пліч жили різні народи, контакти були найбільш інтенсивні. На селі етнічно-земляцькі групи були більш стійкими як у випадку компактного, так і дисперсного (поруч в ближніх селах) розселення.

Дисперсне розселення було характерне для народної колонізації, причому у більшості таких випадків етновизначальним фактором були українці. Так, у селах Козацькому, Підстепному, Великій Олександрівці тощо, поруч з українцями жили росіяни, білоруси, євреї, іноземці. Нерідко села – Павлівку Генічеського району, Осокорівку Нововоронцовського – практично одночасно заснували українці і росіяни.

Таким чином, інтенсивні міжетнічні контакти стали принципово важливою ознакою подальшого розвитку краю. В них активну участь взяли народи, суттєво відмінні за звичаями, менталітетом, рівнем етнічної свідомості та соціального розвитку. Кожен з них вніс свої неповторні кольори в широку і різнобарвну соціальну палітру краю.

По-друге, після входження нашого краю до Росії відбулись докорінні зміни в історичних традиціях етнічного розвитку: зникли запорожці, піонери колонізації Херсонщини; зменшилась і згодом зійшла нанівець роль тюрків, зменшилась і частка греків внаслідок переміщення їх етнічного центру в Одесу; зросла питома вага деяких народів, що здавна мешкали у нашому краї (передовсім росіян і євреїв) та з'явилися нові етноси – німці та інші західноєвропейці, вихідці з Балкан, караїми. Херсонщина стала одним з найбільш багатонаціональних регіонів України.

Наголосимо, що найважливішою особливістю етнічного складу населення було те, що українці становили більшість людності.

Міжетнічні зв'язки вели до взаємозбагачення етносів в усіх сферах життя. Але збереження кожним народом своєї етнічної окремішності, своєї етнічної самосвідомості й оригінальності є природним і позитивним явищем.

Нарешті, щодо термінів «Новоросія» і «Південна Україна». Під терміном «Новоросія» (Новоросійський край) розуміють історичну область на Півдні України і частково Росії з 2-ї половини XVIII ст. до початку XX ст. Він виник у зв'язку із

створеннями у 1764 р. Новоросійської губернії. Згодом штучна назва «Новоросія» поширилася на всю Південну Україну, в т.ч. наш край. Цю імперську аберацію – ніби край Запорозьких Вольностей є Росією, є не Україною – твердо засвоїли і сучасники, і нащадки. Після 1917 року термін «Новоросія» вийшов з офіційного вжитку, а сьогодні відповідна територія входить до України, Росії і Молдови.

Відома дослідниця історії Південної України Н.Полонська-Василенко довела, що з огляду на етнічні, соціальні, культурно-побутові і т.п. реалії в цей період слід вести мову саме про Південну Україну, а не штучну і політично заангажовану «Новоросію» (див. Полонська-Василенко Н. Історія України – Т.2-К.,1993.-С.271-278). Адже саме український народ зіграв вирішальну роль у заселенні та освоєнні нашого краю, саме українці склали абсолютну більшість населення. Все це свідчить, що Північне Причорномор'я з кінця XVIII ст. стало складовою сучасної української етнічної території.

Таким чином, дані історії, етнології та історичної демографії доводять – наш край в імперську добу був складовою Південної України і України в цілому.

Землеробське і промислове освоєння краю. Ринкові відносини. Формування капіталістичного укладу

Господарське освоєння краю проходило під впливом збереження і розвитку запорозьких традицій взаємодії людини з природою – комплексне використання ресурсів без надання шкоди. Так, жителі Станіслава, які і першопоселенці – запорожці, жили з рибальства, солепромислу, перевезень, чумацтва і хліборобства.

Основою економіки було сільське господарство, яке залежало від природних умов, землекористування і ринкової кон'юнктури.

Внаслідок широкої роздачі державних земель виникло два основних типа господарства: державних селян і поміщицьке, за формою власності на землю – приватне і орендне на державних землях. Поступово приватна власність зростала.

Розповсюджене в літературі положення про панування поміщицького землеволодіння на Херсонщині не

підтверджуються. У Херсонському повіті, приміром, у 1863р. поміщикам належало 16,3% землі, а лише державним селянам 30,9% (а були ще ж наділи кріпаків і землі колоністів).

Державні селяни були добре в цілому забезпечені землею. Вони отримували казенну землю за оброчні платежі у подвірно-спадкове володіння. Так, селяни с. Качкарівки (нині Бериславського р-ну) мали до 18 га на душу. За с. Малою Лепетихою у 1861 р. було закріплено 7 тис. га на 2979 жителів, що дозволяло лише озимини засівати заможним по 30-40 га, бідним – по 2-3 га. Частина жителів господарювала на хуторах.

Займанщина була головною формою селянського землекористування до середини ХІХ ст., після чого для подолання соціальної нерівності селяни вдалися до «чорного переділу» (зрівняльний поділ).

Так, у Збур'ївській общині (сіл Стара і Нова Збур'ївка) поступово кращі землі опинились у заможних. Тому у 1845 р. більшість селян домоглася першого подушного поділу землі – вийшло по 7,1 га. Це було типовим.

Проте «чорний переділ» не змінив кількість засобів виробництва (робоча худоба, реманент) у бідноти, яка й подалі не змогла засвоїти надану землю, не могла за землю сплатити платежі і все поверталось «на круги своя». В селі Нова Маячка (нині Олешківського р-ну), що було типовим, з 1860 р. кожні 4 роки проводилися, так звані, переверстки, під час яких земля у боржників-бідняків вилучалась.

Колоністи і поміщики в основній масі були теж добре забезпечені землею, а кріпаки-набагато гірше.

Землеволодіння в значній мірі визначало і структуру сільськогосподарських занять краян. Так, селяни Каланчаку у 1822 р., маючи вдосталь землі (22,5 тис. дес. на 821 ревільку душу) і обмаль засобів її обробітку тримали 10,4 тис. овець, 3,5 тис. голів великої рогатої худоби і жили з тваринництва. В с. Дудчани землі було мало і вона знаходилась у дніпровських плавнях, а тому для селян основним зайняттям стало городництво.

З структури сільгоспвиробництва землеробство поступалося скотарству. Адже останнє в умовах наявності

величезних масивів вільних земель вимагала менше робочих рук, витрат та засобів виробництва, скоріше і легше забезпечувала потреби у їжі, одязі і взутті. На продукти скотарства існував стійкий попит: на вовну – зростаючої російською і європейською суконної промисловості; воли були головною тягловою силою, традиційним товаром і показником добробуту українців.

Скотарство, як екстенсивний спосіб господарювання, створювало передумову землеробства як більш інтенсивного способу. Саме так проходило засвоєння степів у США, Аргентині та Уругваї.

На стан землеробства негативно впливали брак коштів у більшості поселенців, посухи і сарана, врешті решт необхідність певного часу для набуття досвіду рільництва на Херсонщині. Все це спонукало займатись, особливо на Лівобережжі, в широких містах скотарством, переважно тонкорунним вівчарством.

Так, у поміщицькому маєтку с. Бехтери (тепер Голопристанського р-н) розводили коней, велику і дрібну рогату худобу, а більшість вовни експортували.

На Херсонщині худоба цілорічно знаходилась на пасовищах (на зиму залишали кращі ділянки), по дозволяло займатись скотарством й дрібним господарям – колоністам і селянам. В Нижніх Сірогозах, за відомостями 1833 р., селяни для власного споживання сіяли пшеницю і мали городи, а для продажу займались вівчарством. Аналогічне становище було в Чаплинці, Рубанівці (тепер Великоолександрівський р-н). На Правобережжі скотарство нерідко мало допоміжний характер.

Вовна й худоба йшли на експорт і ярмарки. У 1830-і роки в Південній Україні поміщики мали майже 3 тис. племінних ферм худоби і стаєн («кінських заводів»), що давали значні прибутки. Особливо швидко розвивалось тонкорунне вівчарство, чому сприяв і уряд – надав землі і грошові позички. Кількість мериносів у поміщиків зростає в 6 разів, досягаючи у деяких маєтках 10 тис.

Товарне вівчарство потребувало чимало коштів і землі, тобто було під силу дідичам і колоністам. Так, у 1852 р.

селяни Херсонського повіту мали 26 тис. овець, поміщики – 535 тис., з них 342 тис. тонкорунних.

Значною – до 77 тис. на середину XIX ст. – у Херсонському повіті – була і кількість великої рогатої худоби. З них селянам належало 66 тис., переважно місцевої «української». Породна була у поміщиків і колоністів. І хоча продуктивність худоби була низькою («українська» корова мала надій в 1,5-4,5 л), в цілому скотарство давало чималі прибутки. В сер. XIX ст. пара волів коштувала 30-35 крб., місцева корова – 12-20, баран – 2, кіло масла – 0,3, а вівчар за сезон заробляв 40-60 крб.

Скотарство нерідко терпіло від епізоотій та лютих зим. Так, взимку 1812/1813 рр. від голоду і холоду у Південній Україні загинуло 100 тис. коней, 250 тис. голів великої і 1 млн. дрібної рогатої худоби.

Вищенаведене не підтверджує положень про те, що вже з 1820-х рр. чи навіть з кінця XVIII ст. хліборобство зайняло панівне становище. В житті навіть піонери землеробства – колоністи – отримували найбільше прибутки від скотарства. Так, колоністи Херсонського повіту у 1841 р. 81% прибутків отримали від продажу худоби і вовни, а від збіжжя лише 7%. Водночас поступово зростало й значення землеробства. Організація рільництва на степових цілинних землях вимагала значних витрат на початкове обзаведення робочою худобою, реманентом і спорудження господарських будівель. Так, піднімали цілину важким українським плугом «сабаном» (експонується в Херсонському краєзнавчому музеї), в який запрягали 3-4 пари волів.

Знаряддя праці, за винятком колоністів, змінилось мало і залишились примітивними. Лише з 1820-х років в передових поміщицьких господарствах заявили машини.

В рільництві панував удосконалений перелог. Третину ріллі засівали такою сівозмінною: пшениця, ячмінь, пшениця, озима пшениця чи овес. Після 4-х років виснажена ділянка десь 10 років відпочивала і на ній пасли худобу. Лише колоністи і деякі поміщики використовували досконалі сівозміни.

Основною експортною культурою була пшениця-арнаутка (якісна і пристосована до наших умов). Багато сіяли

озимої і ярої пшениці, проса (каші) і вівса (коням, крупа, пивний солод), а жита, льону, рапсу, коноплі, гречки, ячменю і кукурудзи – мало. Добрі врожаї давав соняшник, але його сіяли лише на городах.

На городах росли капуста, ріпа, редька, цибуля, часник, морква, помідори, огірки, картопля і т.п., в садах – багато сортів абрикос, груш, персиків, слив, черешень тощо. Поступово зростала кількість виноградників – у 1850 р., приміром, у Херсонському повіті було зроблено 12 тис. л виноградного вина.

На баштанах вирощували дині і багато кавунів, якими славився наш край. Кавунів було близько 16 сортів, вагою по 4-8 кг, причому найкращі – в околицях Херсона. В сер. ХІХ ст. середній кавун коштував 3-4 коп. сріблом, великий – 5-15 коп., а гектар кавунів давав до 60 крб. сріблом прибутку щорічно.

Через низький рівень агротехніки і недостатню кількість добрив, особливо в селянських господарствах, урожайність була низькою. Становище різко погіршувалось посухами і сараною. У сприятливі роки урожайність досягла сам – 15. На сер. ХІХ ст. пересічна урожайність становила: арнаутки – сам 4-6, озимої пшениці – 6-7, а найкращі врожаї давала кукурудза – сам 25-40, всіх зернових – сам 3,9. Але за цими «пересічними» показниками була висока врожайність одних (колоністи, заможні селяни, частина поміщиків) і низька інших – бідняків-селян і кріпаків.

Заможні поміщики, враховуючи кон'юнктуру і маючи відповідні засоби – (кошти, земля, кріпаки), збільшували роль рільництва. Так, в маєтках Овсяніко-Куліковського у 1859 р. було засіяно понад 9 тис. га і продано 2,3 тис.т збіжжя. Хліборобство і баштани були головною галуззю маєтку генерала Потьє (с.Михайлівка Скадовського р-ну). Водночас кріпаки того ж Овсяніко-Куліковського, збираючи лише 1,6 ц зерна з гектару, займались скотарством.

Але більшість маєтків були багатогалузевими, – так, у маєтку Скадовських у Білозерці провідне місце належало хліборобству, а садівництво, винокуріння, рибальство, розведення рисаків і вівчарство були допоміжними галузями.

Поступово роль землеробства збільшувалась і в

селянському господарстві, навіть місцях розвинутих промислів. Приміром, навіть мешканці Станіслава, Старої і Нової Збур'ївок і т.п. сіяли зернові, більш заможні мали добрі баштани, садки, виноградники.

Широко розповсюдилось і приміське, товарне землеробство. Так, міщани Чорнобаївки орендували у міської управи Херсона землю під городи, сади і виноградники ділянкою від 1 до 500 га. Навіть у Херсоні у 1843 р. налічувалось 35 значних промислових городів і 35 садків.

Та й значна частина жителів у містах (за винятком Херсона) і більшість у містечках займались землеробством. Приміром, понад 40% населення Олешок становили державні селяни, які мали чудові баштани. З хліборобства жила значна частина геничан, селяни Голої Пристані на Келегейських хуторах займались в низинах садівництвом, виноградарством і вирощували напрочуд смачні кавуни.

Помітно прискорився розвиток хліборобства з 1840-х років, коли поряд з екстенсивними стали діяти інтенсивні фактори – збільшились посіви озимої пшениці (вона ставала основною товарною культурою) і технічних культур (льону, конопель, соняшнику), зростало використання машин (за 1824-1860 рр. їх імпорт через Чорноморські порти збільшився в 130 разів), удосконалених знарядь праці і передових технологій і т.д. Взагалі землеробство стало більш рентабельним на основі поширення ринкових зв'язків. Приміром, Херсонські овочі і кавуни вивозились за кілька сотень кілометрів, а мариновані, сушені і свіжі фрукти вивозились до Москви і Санкт-Петербургу.

Але значна частина навіть державних селян продовжувала перебувати в злиднях, не зумівши знайти себе в нових умовах. Так, у Великій Олександрівці селяни займались рільництвом і городництвом, мали добрі баштани. Та родючі землі не допомагали бідності – вона чекала, доки закінчать польові роботи заможні односельці, щоб найняти худобу і реманент. Тому все робилось невчасно, тому бідності хліба вистачало до Нового року, а навесні з'їдалось насіння, їм допомагала і влада, і громада – але ситуація кардинально не змінювалась. Зрозуміло, що наявність значної кількості бідняків негативно позначалась на економіці краю.

Та все ж землеробство мало помітні успіхи. За 1778-1851 рр. посівні площі в Південній Україні зросли у 25 разів. На початку 1860-х років у Таврійській губернії збиралось 229 тис. т зерна (в т.ч. 12% – поміщики, решту – державні селяни і колоністи), у Херсонській – 480 тис.т і 17,2% відповідно. Найбільше збирали пшениці – 128 тис.т в Таврійській губернії і 182 тис.т в Херсонській.

Небувалого розмаху набули промисли, тобто несільськогосподарські заняття населення по використанню або розробці природних ресурсів.

Традиційно виключне місце серед промислів посідало *чумацтво*, що поряд з козацтвом є історичним символом українства. Воно в I пол. XIX ст. досягло найбільшого розвитку і до побудови залізниць відіграло чи не вирішальну роль у розвитку торгівлі, у зміцненні економічних зв'язків краю з іншими регіонами України. Адже українські чумаки у 1850-х роках перевозили до 800 тис. маж з товарами на рік.

Чимало їх було у Херсоні, Олешках, Чаплинці, Бериславі, Станіславі тощо. Чумаки доставляли з Херсонщини в усі куточки України, в Росію, Прибалтику і Польщу сіль (хоча нерідко транспортували до перевалки у Кременчугі), сіль, кавуни та фрукти, везли хліб та вовну з поміщицьких економік до Херсона і Миколаїва, рибу із Станіслава до Херсону, Миколаїва, Вознесенську і т.п. Завозили до краю для потреб краян і на експорт хліб, ліс, промтовари, тютюн, горілку, мед, сало тощо. Чумаки вважали ганьбою «везти торохтія» (їздити порожняком) і везли будь-які вантажі необхідні людям.

Найчастіше чумаків можна було побачити на «соляному тракті» (сучасна автотраса Каховка-Чаплинка-Армянськ) і на Таванському перевозі (Берислав-Каховка), яким з чималими труднощами користувалось до 200 тис.маж на рік. На переправі, яку обслуговували до 70 паромів, часом збиралось по 10 тис.маж. «Коли прибули, – скаржилися чумаки, – то одуд саме гніздо мостив, а зараз уже одуденята повилітали».

Між тим Берислав мав від перевозу чималі прибутки – перевіз однієї мажи коштував 1 крб. Лише у 1857 р. поміщик Н.Н.Овсяніко-Куликовський купив у Великобританії

пароплав і знизив ціну до 25 коп. Чимало коштів чумаки залишали за випас волів і в шинках.

В Каховку, важливий центр чумацької торгівлі, з півночі доставляли ліс, дерев'яні і гончарні вироби, полотно, прядиво, фрукти, картоплю, а в неврожайні роки – хліб. Все це чумаки скуповували і перепродували у Бердянську, Перекопі, Феодосії, Сімферополі тощо. Каховка, як і Гола Пристань, були перевалочними пунктами кримської солі.

Чумацтво належало до найпрестижніших видів занять через відносну надійність заробітку та його відповідність менталітету українців. Віл не вимагає ні сіна, ні вівса, а задовольняється підніжним кормом (тобто собівартість перевезень була мінімальною) – на це спирався прибуток чумаків. Вони продавали в Україні сіль вдвічі дорожче, ніж у Перекопі чи Станіславів і отримували по 17 коп. прибутку з пуду солі. На мажу вантажили пересічно 70 пудів солі, а за весну-осінь чумаки робили 3-4 поїздки, заробляючи лише на солі до 50 крб.

Більшість чумаків мало по 1-2 мажі, багаті – десятки. Бідняки наймались погоничами, заробляючи за сезон в сер. ХІХ ст. 8-10 крб. сріблом без харчів.

Нічого одноманітнішого, виснажливішого і маруднішого під час подорожі не було, як змазування коліс дьогтем. Адже на одного чумака припадало до 50 коліс – спеціальним дрючком слід було підняти наповнену мажу, зняти колесо, змастити вісь і поставити колесо на місце. В негоду вони підсобляли волам тягти мажу через калюжі.

В ХІХ ст. розповсюдилось *візникування*, яке на відміну від чумацтва було переважно додатковим заробітком у вільний від основної роботи час для частини селян і міщан. Постійно займались візництвом мешканці Херсона.

В Херсоні, Олешках, Генічеську, Станіславі, Гопрах і т.д. десятки і сотні власників дубів і човнів (міщан, державних і поміщицьких селян) перевозили вантажі і пасажирів.

Води Херсонщини мали багато риби, що сприяло поширенню *рибальства*. Так, іноді виловлених оселедців не встигали солити і їх закопували. Селяни і міщани прагнули поповнити чи покращити харчування та іноді продати рибу. На берегах Дніпра, Дніпровського лиману і морів рибальство

було основним заняттям частини мешканців – в сер. ХІХ ст. у пониззі Дніпра і на узбережжі лиману існувало до 180 артелей рибалок-професіоналів.

Так, рибальство було поширеним серед жителів Качкарівки, Станіслава (у ньому було багато і артелей, і рибних заводів), Генічеську і околиць, Великої Лепетихи (рибалки сплачували поміщику за користування плавнями й озерами чинш), Голої Пристані, Прогноїв, Старої і Нової Збур'ївок тощо. У 1843 р. рибальство давало Херсону прибуток в 659 крб. сріблом. Були й невеликі рибальські селища – скажімо: на місці Скадовська селище Алі-Аюк.

Промислове рибальство було товарним – свіжу рибу продавали в Херсоні і Миколаєві, сушену і в'ялену – по всій Україні.

Форми організації і способи рибальства, засоби вживання і обробітку риби були в основних рисах успадковані від запорожців. І хоча порівняно з козацькими часами значення рибальства поступово зменшувалось, все ж воно приносило чималі прибутки.

Дружини рибалок в Голій Пристані, Старій і Новій Збур'ївках ловили раків – з них робили консерви, а сушені ракові шийки вважалися делікатесом і коштував вчетверо дорожче осетрини – 1,2 -0,9 крб. за кіло.

В І пол. ХІХ ст. значного розвитку досягло *добування солі* у Кінбурнських (Прогнойських) і Генічеських озерах. З казенних прогноївських промислів сіль переплавляли до Станіславського складу, де її купували чумаки і купці-підприємці. В Генічеську містилася контора солепромислу, якій належали соляні склади. На промислах працювали жителі Генічеська та околиць, Прогноїв, Станіслава, Голої Пристані тощо.

Існували й інші промисли – *добування каменю* (у Чорнобаївці, в околицях Великої Лепетихи), *випалення вапна* (у Вільовчиній балці на околиці Херсона). Приміром, більшість селян Малої Лепетихи осінню та зимою добували будівельний камінь, великі поклади якого були поблизу села, у Пущеній Бальці. З каменю були всі будівлі села, його продавали до навколишніх сіл.

По дніпровських плавнях *заготовляли очерет* для палива і будівництва. Так, селяни Нової Збур'ївки взимку наймалися до власників різати очерет «з половини» або ж купували у них дозвіл добувати очерет взимку. Восени цим промислом займалися власники човнів. Мешканці Забалки (район Херсону на березі р. Кошової) з пізньої осені, коли очерет висихав, на човнах і санях в плавнях різали очерет, в'язали і на березі продавали.

Були розповсюджені *плетіння кошків* з лози, рогози і соломи, *ткацтво* (полотно, рушники і сукно). Гончарів було небагато по Інгульцю і в Станіславі, що пов'язано з наявністю покладів гончарної глини.

Селяни розглядали промисли переважно як додатковий заробіток. Так, білозерці взимку плели кошки, очеретяні мати, шили кінську зброю і постолі. Вироби возили до Херсона, продавали на щорічних місцевих ярмарках. В с.Олександрівці (нині Білозерського р-ну) виготовляли вишивані рушники, оздоблені черепашками прикраси і т.п., які продавали в Станіславі.

Отже, промислам належало важливе місце в економіці краю. У 1845 р. промислами займалось понад 15 тис. лише державних селян. Їх продукція не тільки задовольняла власні потреби «промисловців», а й в широких масштабах надходила на ринок.

Суттєву роль в економіці відігравало *ремесло*, що продовжувало розвиватись з орієнтацією на задоволення різноманітних потреб населення. В сер. ХІХ ст. в краї налічувалося приблизно 50 ремісничих спеціальностей – столяри, шевці, кравці, муляри, бондарі, ковалі, слюсарі тощо. Вони склали значну частину самодіяльного населення міст, містечок і великих сел. В Херсонській губернії в 1858 р. було зафіксовано 5844 ремісника.

Так, промисловість Берислава була представлена ремеслом. Зокрема, для чумаків виготовляли великі, обшиті лубом і оздоблені мажі. В Рубанівці були свої чинбарі, ковалі, стельмахи. У 1843 р. в ремісничих цехах Херсона було 542 ремісника, на селах було чимало мандруючих ремісників.

Водночас в ХІХ ст. почалось витіснення ремесла ремісничо-фабричною промисловістю. Проте в ряді галузей,

безпосередньо спрямованих на задоволення повсякденних потреб людей (кравецькій, шевській тощо) і особливо на селі, ремесло і дрібнотоварне кустарне виробництво продовжували займати провідне місце.

Становлення *промисловості* краю почалося у XVIII ст., а у XIX ст. промисловий потенціал краю помітно виріс. Особливо прискорився поступ промисловості в 1825-1861 рр., коли кількість промзакладів в Південній Україні збільшилась з 125 до 753. Більшість промислових закладів були дрібними, напівкустарними. Багаті поміщики теж засновували мануфактури, переважно вотчинні. Поруч почали виникати і досить значні підприємства, на яких встановлювалися механізми, машини та інше складне технічне устаткування. Такі підприємства належали купцям, міщанам, колоністам і державним селянам. Казенні і більшість поміщицьких мануфактур використовували переважно примусову (кріпацьку) працю, всі інші – вільнонайману.

Зростання промисловості знаходило відображення у збільшенні кількості підприємств (особливо капіталістичних) і чисельності зайнятих, навощувалась вироблена продукція. Цьому сприяли зростання казенних замовлень для армії, зростання внутрішнього ринку.

І хоча кількість промзакладів зростала порівняно повільно і продовжувалося панування ручної праці, примітивних техніки і технології, у промисловості відбулись рельєфні якісні зміни. Зменшилась питома вага державних і поміщицьких мануфактур, заснованих на примітивній техніці, і підневільній праці; після початку промислового перевороту у 1840-х роках збільшується кількість і роль капіталістичних закладів; почалося переростання мануфактурної промисловості у фабрично-заводську, засновану на машинах і найманій праці; покращилися умови для удосконалення техніки і технології; в деяких галузях промисловості (в першу чергу на обробці сільгоспсировини – вовномийні, салотопні, виробництво шкіри і т.п.) вільнонаймана праця стала абсолютно переважаючою.

Визначальною галуззю промисловості Херсона і краю було *цивільне суднобудування*. Вже 28.10.1781 р.

адміралтейство спустило на воду перше Херсонське комерційне судно «Борисфен» (тоннаж – 384 т, довжина – 32 м, ширина – 9,6 м) на приватне замовлення. З 1797 р. почалось систематичне цивільне кораблебудування (вітрильники, баржі, солевозні човни, плоты) і до 1810 р. було збудовано до 200 суден.

У 1797 р. на березі Кошової була влаштована міська верф торгового суднобудування – тепер завод ім. Комінтерна, де до 1822 р. збудували біля 200 суден і човнів.

У 1806 р. у Херсоні почала діяти купецька верф торгового суднобудування, що до 1830 р. спустила на воду 356 суден і човнів. У 1830 р. за указом і допомогою уряду робота верфі була перебудована і з 1831 р. вона стає казенною, об'єднавши всі верфі міста (знаходилась на місці заводу ім. Комінтерна). Так, за 1833-1843 рр. вона збудувала 177 каботажних суден.

У I пол. ХІХ ст., Херсон став найбільшим центром суднобудування на півдні країни, де будувалось до 80% каботажних суден чорноморського басейну. Цьому сприяла і підтримка уряду, в першу чергу матеріальна. За свідченням О.С.Афанасьєва-Чужбинського, херсонські корабели відзначилися майстерністю і добрими заробітками. Збудовані і відремонтовані судна відзначалися добротою, бо мали міцний дубовий набір і якісну обшивку. Тому верф отримувала численні замовлення з портів Азово-Чорноморського басейну та з-за кордону. Але коштували кораблі недешево через дорожнечу лісу. Тому замовники прагнули здешевіти будівництво за рахунок якості, що приводило до трагічних наслідків – судна гинули у шторм.

Невеличкі верфі існували в Бериславі, Олешках, Голій Пристані і Новій Збур'ївці, де переважно будували човни і річкові судна. Так, до 1840 р. (за неповними відомостями) в Олешках спустили на воду 29, в Бериславі 7 і в Херсоні 129 каботажних суден, а херсонські корабели збудували 43 морських судна – 3 корвети і 40 бригів.

Значного, а в кількісному відношенні найбільшого поширення набули галузі, пов'язані з обробкою *продуктів сільського господарства*: гуральні, млини, олійниці, салотопки, крупорушки, маслобійки тощо.

Вони були найтісніше пов'язані з основою економіки – сільським господарством – і зростали по мірі його товаризації і спеціалізації, чуттєво реагували на кон'єктури ринку.

Так, у 1790-х рр. в Херсонському повіті виникли 4 горілчані заводи, згодом торговий будинок Антуана збудував салотопний завод (виготовляв сало для свічок). У 1850-х роках 11 херсонських салотопок витопили 192 т свічкового сала на 20 тис.крб. З нього на 5 свічково-сальних заводах виготовили 102 т. свічок на 23 т.крб.

Херсон славився як центр *вовномийного виробництва*, оскільки дніпровська вода в районі о. Карантинного добре мила вовну.

Перша вовномийня виникла у 1822 р., а у кінці 1850-х років 11 закладів промили 3,2 тис. т вовни вартістю 1,5 млн.крб., що перевищило загальну вартість продукції всіх інших підприємств міста. Ціни на вовну постійно зростали. Тут працювало й найбільше робітників – майже 3 тис. – порівняно з іншими галузями. Галузь будувалась на послідовно капіталістичних засадах – першу вовномийню заснував купець Демининтару, а у 1840 р. 400 робітників купця П.Гортропа намили 400 т вовни.

Розвинутим було шкіряне виробництво. У 1840-і роки працювали два казенних шкірзаводи, з якими з 1852 р. почав конкурувати приватний з участю іноземного капіталу. На ньому обробляли овечі шкури і виготовляли «замшу», «лайку», шкіру для взуття, у т.ч. для військового флоту. Закономірно, що казенні заклади не витримали конкуренції з приватним.

Завдяки інтенсивному розвитку хліборобства чільне місце посіло *млинарство*. Мололи зерно на різних млинах – вітряках, кінних, парових (перший збудували у 1859 р. брати Вайнштейни; у 1861 р. 40 його робітників дали продукції на 200 тис. крб.). У 1850-х рр. в херсонському повіті налічувалось 1323 млинів, в т.ч. 1267 вітряків. У Херсоні район, де було особливо їх багато, отримав назву «Млини».

Збіжжя було сировиною і для винокуріння, центром якого – як й інших галузей – був Херсон. У 1846 р. броварня і 15 винокурень виробили продукції на 45 тис. крб. У 1856 р.

13 винокурень Херсонського повіту використали 3,1 тис. т збіжжя.

Виникали й невеличкі, але численні заклади по обробці рослинної і мінеральної сировини, розраховані на потреби місцевого населення – цегельні, вапнякові, гончарні і черепичні.

Промисловість Херсона у значній мірі визначалась потребами суднобудування – у XVIII ст. діяв ливарний завод, до 1853 р. працювала казенна канатна мануфактура, (випускала до 1,5 т канатів силами 500 моряків, адміралтейських селян і 24 коней), в різний час діяло декілька приватних канатних заводів тощо. З них найбільшим був ливарний завод – вузька будівля в 220 м з ливарнею, інструменталкою, слюсарнею, кузнею і ангаром для обробітку гармат, де їх машини свердлили і обточували. За 1791-1995 рр. ця казенна мануфактура випустила 431 гармату.

Щорічно, навесні, по Дніпру сплавляли ліс, який після розпиловки відправляли за кордон, на верфі, на будівництво. У 1851 р. купець Гортроп відкрив перший у Херсоні лісопильний завод, у 1859 р. брати-купці Вайнштейни – другий.

Промисловість будівельних матеріалів була представлена чисельними дрібними заводами – у сер. 1850-х років було 7 цегельних заводів у Херсоні і 3 у Херсонському повіті (один з перших, з 1786 р., цегельний завод почав працювати у Гопрах, 2 вапнякових заклади тощо).

І хоча чимало промислових заводів було на селі (у 1860 р. в Юзкуях були цегельня, 2 колісні майстерні і бондарня), все ж основна кількість промзакладів була у Херсоні. Так, у 1843 р. у місті та його околиці налічувалось 33 (без суднобудівництва) заклади (по два канатних і салотопних, 6 свічкових, шкіряний, 15 цегельних і т.д.), які дали на 614,3 тис. крб. сріблом продукції.

Особливо прискорився промисловий розвиток Херсона з початком промислового перевороту. Так, у 1848 р. почав діяти один з перших в Україні паровий млин, у 1855 р. з'явився чавуноливарний завод Вадона, згодом нові цегельні, лісопильні, ковальсько-механічні, гончарні, тютюнові, кісткомольні та інші заклади. У 1859 р. у місті було 53

промислових заклади. Їх продукція збувалась переважно у місті та окрузі і лише помита та перебрана вовна йшла на експорт.

Заселення і господарське засвоєння краю спричинили й *розвиток торгівлі*. Найважливішою її передумовою було розширення внутрішнього ринку і товаризація всіх галузей економіки, налагодження економічних зв'язків з іншими районами країни (на основі їх господарської спеціалізації) та зарубіжжям. Так, з інших районів для промисловості краю надходили устаткування, сировина, кваліфіковані кадри.

У I-й чверті XIX ст. сформувався південноукраїнський субрегіональний ринок, органічною часткою якого стала Херсонщина. Налагодились тісні торгівельно-економічні зв'язки з іншими районами України. На це, зокрема, вплинули зміни у напрямках світових торгових шляхів. У кінці XVIII ст. Херсон став головною ланкою між господарством України, у т.ч. Правобережжя, і зовнішнім ринком.

Так, купці, торгові агенти поміщиків і заможні селяни все частіше торгували на ярмарках і базарах краю. Вони збували продукцію своїх господарств та вироби промислів, з поміщицьких маєтків прямували великі валки зі збіжжям та продуктами тваринництва. У 1785 р. лише поміщики Правобережжя відправили у Херсон збіжжя на 3 млн. золотих, а за 1786-1793 рр. експорт хліба через Херсон збільшився у 2,5 рази. Взагалі херсонський порт у значній мірі працював на інші райони України.

Збут і закупка товарів здійснювались на щільній мережі ярмарок, базарів і торгів. До числа поширених місцевих товарів належали збіжжя худоба і коні, вовна, шкіри, вершкове масло і овечий сир, фрукти, риба, овочі, кавуни, вино. Серед довізних домінували тканини (вовняні, шовкові тощо), горілка, тютюн, скло, посуд, ліс, залізо, папір, дерево, смола, дьоготь, одяг і взуття, цукор, сільгоспінвентар.

Найважливішою формою внутрішньої торгівлі стали ярмарки. Поряд з дрібними ярмарками, на яких переважала торгівля місцевими товарами, діяли великі, переважно оптові, що відіграли велику роль у зміцненні економічних зв'язків краю з іншими районами країни.

Значна роль в ярмарковій торгівлі належала купцям, що зосереджували в своїх руках основну масу товарів і мали численних торгових агентів. На великих ярмарках продавалась основна маса довізних товарів купцями з Харкова, Києва, Ромен, Курська, Москви та інших міст.

Ярмарки проходили в 20 містах, містечках, казенних і поміщицьких селах краю – Херсоні, Бериславі, Станіславі, Нововоронцовці тощо. У Херсоні, приміром, в сер. ХІХ ст. проходили Троїцька (на пасху), Євдокіївська (1.03), на початку Петрова поста (9.06), Воздвиженська (14.09) і Миколаївська (6.ХІІ) ярмарки, на кожній з яких оборот складав не менше 50 тис. крб. Значну роль у реалізації сільгосппродуктів Таврії відігравав Каховський ярмарок, де вже у 1817 р. було продано товарів на 75 тис. крб.

Значну роль відігравали торги і базари, що торгували здебільше місцевими товарами і в яких активну участь, поряд з купцями, брали поміщики, міщани, селяни і колоністи.

Найбільш наочно визначала ринкове обличчя краю стаціонарна торгівля – за 1825-1861 рр. кількість крамниць, шинків, лотків і т.д. зросла у 2,5 рази.

На жаль, головним товаром була горілка. У 1858 р. в Херсонському повіті було 520 пітейних закладів (228 казенних і 292 поміщицьких), що продали 711 тис.л. місцевої горілки і 1303 тис.л. довізної, в 1860 р. відповідно 930 тис.л. і 2072 тис.л.

Значний вплив на торгівлю мали, Дніпро та Азово-Чорноморський басейн. З 1830-х років йшов прискорений розвиток каботажного судноплавства. Так, через Станіславську пристань вивозилися зерно, риба, сіль, а самі станіславці на дубах здійснювали перевезення вантажів між Станіславом і Херсоном та Миколаєвом. У містечку були два щорічних ярмарки та щотижневі базари, торгували лавки, шинок і трактир.

Розвивалося торгове судноплавство і по р.Конці. Приміром, за 1842-1843 рр. через Голу Пристань пройшло 535 суден і 200 плотів, що перевезли вантажів на 2,5 млн.крб. Проте аж до 1868 р. через бюрократичну тяганину пристань у містечку не було споруджено, що гальмувало, та

все ж не зупиняло торгівлю. Через Голу Пристань в Азовські та Чорноморські порти та вглиб країни з травня по листопад везли хліб, вовну, сіль, ліс тощо. Через пристань в Казачих Лагерях на р.Конці на рубежі 1890-1860 рр. щорічно вивозилося близько 2,9 тис. т вантажів.

Найважливішим осередком торгівлі, в т.ч. морської і дніпровської, краю був Херсон. З 1780-х років він в першу чергу став важливим перевалочним пунктом лісу, зерна, вовни і т.п., які тут вантажили на морські і каботажні судна. Порт обробляв головним чином вантажі, що йшли на придніпровські пристані та в Одеський, Миколаївський і Кримські порти.

О.С.Афанасьєв-Чужбинський свідчить, що навесні зверху Дніпра в Херсон прибували численні баржі і приходили невеличкі місцеві судна та човни. Восени з придніпровських сіл надходили гори овочів, кавунів, динь, груш, яблук, винограду і т.д. Приміром, у 1858 р. до Херсона прибуло 784 вітрильника (з них 131 з вантажем) та 79 пароплавів (рейсів), відійшло в каботажні рейси 780 суден (з вантажем – 745) і 78 пароплавів. Через міський порт вивозилось товарів на 6,7 млн.крб.

Значним був і оборот міською торгівлі – 4 млн.крб. у 1857 р., який забезпечили 263 лавки, 123 винні льохи, трактири, кондитерські, готелі, заїжджі двори тощо.

Другим центром торгівлі став Берислав, де був значний перевалочний пункт зерна та інших товарів. У сер. ХІХ ст. в місті налічувалось 42 крамниці, 18 шинків і трактирів, відбувались три ярмарки і щотижневі базари.

Важливе значення мала торгівля і для Олешія – у 1853 р. діяло 16 крамниць (в 1833 р. – 6), три ярмарки, 75 дубів і шаланд забезпечували дніпровську переправу.

Генічеськ, розташований на шляху через Арабатську Стрілку до Феодосії, став і важливим осередком експорту з Приазов'я хлібу, вовни і солі. У сер. ХІХ ст. тут почалось спорудження порту. Нововоронцовка стала ринком збуту (на 4-х щорічних ярмарках і великих базарах) сільгосппродуктів маєтків М.С.Воронцова, навколишніх поміщиків і селян, а з пристані відправляли хліб та вовну до Херсону, Миколаєва і

Одеси. В Юзкуях щороку відбувався великий ярмарок і діяло 6 приватних крамниць. Подібних прикладів було чимало.

Проте не слід перебільшувати ступінь розвитку торгівлі. Вона була в цілому слабо розвинута, навіть у Херсоні. Приміром, торговельні підприємства являли собою здебільшого дрібні об'єкти.

З виходом Росії на Азовське-Чорноморське узбережжя почала швидко розвиватися *зовнішня торгівля*. За кордон вивозилися вовна, лін, хліб, масло, паюсна ікра, сало, канати, залізо, прядиво, шкіри, пенька, насіння льону і конопель тощо. З-за кордону надходили вина, свіжі та сушені фрукти, прованська олія, оливки, турецький тютюн, шовкові та бавовняні тканини, тонкі сукна, меблі, бакалія, парфумерія, цитрусові, кава, горіхи та інші товари на смак дворянства.

М'який клімат і практично незамерзаюче гирло Дніпра дозволили Херсону стати важливим (а до появи Одеси основним) центром зовнішньої торгівлі. У 1782 р. було дозволено експорт і судно «Архіпелаг» відійшло до Франції. Тоді ж в місті відкрив торгову фірму француз С.-Ж. Антуан, який в 1783 р. почав експортно-імпорتنі операції. В 1805 р. цей комерсант видав в Парижі нарис про чорноморську торгівлю.

Поступово зростала роль вітчизняних суден у зовнішній торгівлі спочатку це були перероблені військові (той же «Архіпелаг»), згодом-спеціальні судна. У 1785 р. з Херсону до Марселю пішло 20 вітчизняних кораблів.

Обсяг зовнішньоторгового обороту зростав – у 1787 р. до Франції було відправлено 19 суден, з Франції до Херсону – 18. В місті скупчувалися купці з України, Росії, Польщі, Франції, Австрії і Неаполітанського королівства, перебували австрійський та неаполітанський консули і були регулярні торгові зв'язки з Францією, Італією, Єгиптом і Грецією. В чорноморській торгівлі брало участь більше 200 кораблів.

Спочатку наш край брав незначну участь у зовнішній торгівлі. Основна маса експортних сільгосптоварів надходила з Правобережжя, Лівобережжя і Слобожанщини, лісу та промислових – з Центральної Росії. Так само більшість імпорту йшла транзитом у внутрішні райони країни.

В XIX ст. Херсон через мілководдя гирл Дніпра, брак зручних шляхів підвозу і, головне, конкуренцію одеського порто-франко втратив роль головного порту Північного Причорномор'я. Тому обсяг зовнішньої торгівлі був незначний – у 1858 р. за кордон відійшло 11 суден.

Водночас підвищилась роль економіки краю у зовнішній торгівлі. Експортувались вовна і зерно, роль якого зростала. Так, у 1847 р. з Чорноморських портів його вивезли 800 тис. т, а у 1859 р. пшениця становила 81% обсягу і 68% вартості експорту. В цілому на сер. XIX ст. дніпровський експорт оцінювався в 8 (в т.ч. через Херсон – 7) млн., імпорт – в 2 млн. крб.

З кінця XVIII ст. почалося становлення своєрідних рис соціально-економічного розвитку Півд. України та її складової – Херсонщини. Внаслідок взаємодії людського, природно-географічного і соціально-економічного факторів відбулась спеціалізація краю – на фоні домінування скотарства (переважно вівчарства) проходило зростання товарного землеробства, передусім хліборобства.

Промисловість була тісно пов'язана із сільським господарством, а її розвиток значною мірою залежав від господарської спрямованості та процесів товаризації сільського господарства, від потреб зовнішнього і внутрішнього ринків та економічної політики царату.

Херсонщина виконувала також функції «воріт» України в Європу, була важливим осередком внутрішньої торгівлі і кораблебудування.

У 1775-1860 рр. в краї продовжувався поступ виробничих сил. Він був пов'язаний із зростанням товарних відносин і підприємництва, із зростанням капіталістичного укладу і відповідним зниженням та розкладом феодално-кріпацьких відносин.

Специфіка нашого краю в цьому плані полягала в наявності запорозьких традицій свободи як необхідної передумови становлення ринкової економіки і життя самих запорожців, які мали чималий досвід існування в умовах вільного підприємництва. Іноземні колоністи принесли досвід та традиції західноєвропейського капіталізму, через переселенців і купців, котрі мали тісні контакти з різними

групами населення Західної Європи, місцеві підприємці отримували відомості про досвід організації виробництва і відповідне правове регулювання. Отже, на Херсонщині порівняно з іншими регіонами було чимало «людського матеріалу» для формування капіталістичного укладу. Цей «соціальний матеріал» дозволяв органічно поєднати вітчизняний і світовий досвід. З урахуванням слабкого укорінення кріпацтва це створювало порівняно сприятливі умови для формування капіталістичних відносин, включення краю в систему ринків – південноукраїнського, українського, всеросійського і європейського. Формувались головні складові ринкової економіки – ринки товарів, послуг, землі, робочої сили, капіталів. Формувався і прошарок підприємців.

Під впливом ринкової кон'юнктури змінювались не стільки традиційні зайняття населення, скільки їх співвідношення. Так, на сер. ХІХ ст. заняття олешківців порівняно з козацькими часами не змінились, але їх питома вага зазнала суттєвих змін: від продажу кавунів, порівняно нового заняття, вони отримували близько 20 тис. крб. сріблом на рік, від рибальства – 10 тис., від перевезення вантажів через Дніпро 5 тис. крб.

Нові ринкові відносини невпинно розвивались в усіх сферах економіки. Так, у сільському господарстві поміщики, колоністи і державні селяни на сер. ХІХ ст. широко використовували найману працю.

Навіть деякі кріпаки успішно торгували. Так, 47 кріпаків-каховчан зібрали гроші на викуп. У 1860 р. кріпак М.С.Воронцова викупив себе і сина за 111 крб. Чимало державних селян продавали сільгосппродукти, деякі стали комерсантами (скуповували оптом хліб і вовну).

Більш інтенсивно нові стосунки зароджувались у промислах, промисловості і особливо в торгівлі, де формувалася основна частина капіталів. Водночас розвиток промислів, промисловості і торгівлі сприяли втягуванню в ринок і сільського господарства.

Так, якщо селянсько-міщанське рибальство мало переважно дрібний і споживчий характер, то товарне велось на капіталістичних засадах підприємцями. Приміром, поміщик Мілорадович мав на березі Дніпровського лиману

великі промисли, на яких працювали кріпаки. В Станіславі вже в кінці XVIII ст. серед рибалок виділилось 67 багатіїв-промисловців, власників знарядь рибальства. Вони використовували зайшлих з Правобережжя строкових наймитів – у 1790 р. 49 хазяїв мали 679 наймитів. Голопристанські рибалки наймали місця для ловлі у власників та орендаторів-посередників, ватаги прогноївських рибалок орендували судна й снасті у підприємців за половину улову і т.д. Весь оптовий ринок риби контролювався херсонськими купцями.

Але це аж ніяк не означає, про що донедавна наголошувалося в літературі, що всі звичайні рибалки опинились в «кабалі». Адже підприємці надавали можливість бідноті заробляти на життя. А дрібні власники для збільшення прибутків об'єднувались в кооперативні товариства по 3-15 чоловік, купуючи на паї необхідні знаряддя лову.

Чимало підприємців з'явилося на транспорті, які займались візницько-торговим промислом на капіталістичних рейках. Так, окремі чумаки-підприємці були власниками до 50 пар волів і отримували до 25% прибутку на капітал. У вересні та інших місцях були підприємці, які поставляли по підряді різного призначення підводи (в т.ч. і чумацькі) установам чи приватним особам. У сфері гужових перевезень виникли і одні з перших акціонерних компаній. Серед власників великих суден провідне місце належало представникам торгової буржуазії, але серед них зростала питома вага й інших станів. Це було вигідним – фрахт суден в азово-чорноморському басейні вже в 1840 р. становив близько 1,5 млн. крб. Лише у Херсоні в тому ж 1840 р. Місцевим судновласникам належало 221 судно (96 великих), що могли підняти до 20 тис. т вантажів.

В багатьох придніпровських селах і містечках (Берислав, Олешки, Станіслав, Нова і Стара Збур'ївка тощо) судновласники-підприємці, які володіли суднами самостійно або на паях, наймали команди із земляків і займались каботажними перевезеннями між Херсоном, Одесою, Миколаєвом, Кримом і т.п.

Підряди з казною на проведення різноманітних робіт були доволі розповсюджені. Так, частина військових кораблів

будувалась шляхом залучення приватних підрядчиків за суму, що визначалась казною. Вона надавала матеріали, обладнання та гармати, а при необхідності – державні верфі, але робоча сила наймалась підрядчиком. У такий спосіб за рахунок кращої організації праці корабели-робітники отримували значно більше, і казна заощаджувала до 15% коштів, і підрядчик був не в накладі. З кінця 1850-х років підряди на будівництво суден укладало Російське товариство пароплавства і торгівлі.

Зростання обсягу експорту обумовило проведення масштабних робіт по будівництву різних портових споруд і складів, мостів, казенних установ, житла тощо. Підрядчиками по виконанню таких робіт виступали купці, дворяни, міщани. Широко розповсюдились підряди на постачання війська хлібом, лісом і т.п.

Поступово відбувався перетік купецьких капіталів у виробничі галузі. Так, херсонський купець М.Варшавський збудував у Миколаєві верф по будівництву озброєних транспортів і взяв на торгах підряд на будівництво першого на Чорному морі вантажопасажирського пароплава для Одеси («Одеса» – так звався пароплав – збудовано в 1825 р., 65 пасажирів, мав машину в 65 к.с.). Згодом він не витримав конкуренцію, продав верф і повернувся у Херсон.

Підприємці засновували і розширювали промислові заклади на капітали, які ввозились до краю з інших районів країни та подекуди з-за кордону. Вони займали все більш помітні позиції в економіці регіону. Окремі з них входили до верхівки купецтва, груп засновників акціонерних компаній, брали участь у діяльності різних громадських організацій. Деякі підприємці виступали проти царату з пропозиціями лібералізації режиму.

Розвиток продуктивних сил зумовив відповідні зміни у виробничих відносинах. Ці зміни торкнулись форм власності й розподілу продуктів праці. Так, виключне право дворянства на землю в нашому краї не було реалізоване. Невпинно зростало приватне землеволодіння, що мало здебільшого буржуазний характер – купецьке, міщанське, приватне колоністське. На сер. XIX ст. значне частина державних селян краю володіли землею на правах приватної

власності (близько 10 тис. селян і понад 25 тис. дес. землі). Всього ж у 1863 р. дворянське землеволодіння складало лише 16,1% земель Херсонського повіту, духовенства – 18,6%, державних селян – 30,9% (в т.ч. 19% – приватна власність), колоністів – 7,9% (в т.ч. 0,4% – приватна), а всього казенні землі склали 40%, а приватні – 60%. В Дніпровському повіті приватні землі склали у 1850-і роки 51%, казенні – 49%.

З 1840-х років земля все частіше ставала не тільки об'єктом купівлі-продажу, а й предметом орендних відносин. Багато поміщиків здавали частину своїх земель і промислових підприємств в оренду купцям, міщанам та заможним селянам. Орендарі нерідко передавали орендовані землі суборендарям, одержуючи при цьому значні прибутки. Були й такі, що створювали на найбільш родючих землях підприємницькі фермерські господарства, засновані на вільнонайманій праці і застосовували машини, поліпшені знаряддя праці і т.п.

Найпомітніші зміни форм власності відбулись у промисловості. Це поступовий занепад і розорення вотчинних і казенних мануфактур, заснованих на примусовій ручній праці і примітивній техніці; це зростання і зміцнення капіталістичних підприємств (вільнонаймана праця, передові техніка і технологія); це і перетворення частини дрібних ремісників у робітників. Поміщицькі заклади переходять у власність заможних міщан, купців та багатих селян.

Зменшення кількості поміщицьких і збільшення купецьких підприємств спостерігалось в салотопній, свічково-миловарній, машинобудівній, шкіряній, цегельній, борошномельній галузях.

Зростання товарності сільського господарства, помітні зміни форм власності, перехід від мануфактури до фабрики, формування капіталістичного укладу сприяли збільшенню використання найманої праці.

Найбільш широко вона застосовувалась у сезон сільгоспробіт: на рубежі 1860-х років у Південній Україні було близько 300 тис. наймитів. На Херсонщині була нестача робочої сили, робочі руки високо цінувались, що в реальному житті дозволяло кріпакам нерідко міняти власників-

поміщиків і тікати на хутора до міщан. Інтенсивно формувався ринок робочої сили і йшло відділення робітників від засобів виробництва. Так, за неповними даними наприкінці 1850-х рр. лише у Херсоні налічувалось більше 1 тис. постійних і до 3 тис. тимчасових заробітчанин. Розгортання підприємництва і товарного виробництва обумовили все ширше застосування найманої праці як елементу капіталізму.

Водночас феодально-кріпацька система стримувала використання передових технологій і підприємництва, звужувало внутрішні ресурси нагромадження і формування ринку капіталів, товарів і робочої сили, взагалі не відповідала потребам соціального поступу.

Так, низька продуктивність кріпацької праці не задовольняла зростаючих потреб поміщиків і тому багаті поміщики вдавались до використань наймитів, а дрібні зганяли кріпаків з наділів, переводили на місячину тощо. І хоча на Херсонщині кріпацтво не набуло значного поширення, а значна частина поміщиків втягнулась в ринок, все ж криза кріпацтва (в першу чергу селянського господарства) стримувала соціально-економічний розвиток.

На фоні кризи господарств селян-кріпаків незаперечні успіхи мали державні селяни і колоністи. Так, лише державні селяни Південної України збільшили свої посіви за 1850-і рр. на 16%. Саме завдяки зусиллям в основному державних селян і колоністів за цей же період пересічна врожайність на Півд. України зросла на 26% (з сам – 3,1 до сам – 3,9%). В інших регіонах України, де панувало кріпацтво, за 1840-50-ті роки врожайність знизилась на 4%.

Економічна слабкість кріпацьких господарств обумовила і кризу поміщицького господарства, оскільки поміщицькі землі оброблялись примусовою працею кріпаків і примітивними селянськими знаряддями праці. Ця криза виявлялася у зниженні прибутків і збільшенні заборгованості значної частини поміщиків. Вона проявлялася також, з одного боку, у зростанні виробництва хліба і вовни на продаж, дедалі ширшому застосуванні машин, передової агротехніки і використанні вільнонайманої праці, розшаруванні селянства, збільшенні кількості фабрично-

заводських підприємств та й взагалі складання внутрішнього ринку.

Поміщики прагнули пристосуватись до ринку, підривали тим самим основу своїх господарів. Так, вони збільшували звої засіви за рахунок скорочення селянських наділів – вони складали в Південній Україні лише 14,3% поміщицької землі (на Лівобережжі – 39%). Все більше селян ставали дворовими, селян масово переводили на місячину (особливо дрібні поміщики) тощо.

Скорочення селянських наділів, продаж і здача поміщиками своїх земель у довгострокову оренду купцям, заможним селянам та іншим особам недворянського походження підривали основу феодального способу виробництва.

На селі було порівняно небагато промзакладів і недостатньо розвинуті селянські промисли, а товаризація сільського господарства йшла переважно у напрямку продажу хліба і вовни. Отримані гроші більшість селян витратила не на придбання промтоварів, а на численні податки і платежі. Тому нові, ринково-капіталістичні відносини, зароджувались у більшій мірі в промислах, ремеслі, промисловості й торгівлі, тобто не в аграрному секторі, і не на селі. А оскільки більшість населення складало селянство, то це й зумовило обмеженість капіталістичного укладу.

Значна частина, якщо не більшість, найманих робітників були невеликими або люмпенами. Це гальмувало перетворення робочої сили на товар, що в сумі з вузькістю внутрішнього ринку найбільше перешкоджало інтенсивному розвитку економіки. Гальмувала формування капіталізму і бідність значної частини селянства, яке не могло бодай як-небудь обробити землю через брак засобів виробництва. Так, у 1856 р. кріпаки Дніпровського повіту на своїх ділянках зібрали 2048 т хліба при мінімальній потребі 4192 т, тобто не забезпечили навіть простого відтворення.

Але попри всі ці перешкоди нове невпинно пробивало собі дорогу. На сер. ХІХ ст. значна частина наших країв вже була тісно пов'язана з ринком. Це поміщики, колоністи, значна частина селян і практично всі городяни, не кажучи

вже про підприємців і найманих робітників – представників капіталістичних відносин, що формувалися.

Соціальна структура населення Херсонщини та соціально-політичні конфлікти

Соціальна структура формувалась під впливом запорозької спадщини і переважання серед переселенців особисто вільних вихідців з різних станів при незначній кількості кріпаків. До того ж специфіка заселення, господарського освоєння та подальшого соціально-економічного поступу краю сприяли становій нівеляції. Внаслідок кріпацько-станові чинники не набули широкого розвитку. На жаль, цього тогочасна статистика не зафіксувала.

Царат в цілому прагматично-помірковано ставився до виникнення капіталістичних шарів, але їх формування гальмувалось збереженням станів. Інколи уряд вдавався до більш рішучих заходів. Так, йдучи назустріч кріпосникам, царат у 1827 р. видав указ, за яким селяни-втікачі під загрозами рекрутчини і Сибіру мали до 15.09.1828 р. приписатись до поміщицьких або казенних поселень. Проте наслідки були мізерні.

Внаслідок становості нові соціальні явища відбувались в межах традиційних станів – селяни, міщани, дворяни, духовенство тощо. Селяни і міщани були основними податними шарами і платили подушну подать.

Селянство становило основну масу населення і головну виробничу силу. Воно буде платником податків і найбільш пригнобленим станом. За правовим становищем і належністю до різних відомств ділилося на декілька груп і розрядів. Водночас серед селян, особливо серед державних і колоністів, поглиблювалось майнове соціальне розшарування. В нашому багатоземельному краї воно проходило не стільки по землі (вона в значній мірі виведена з товарного обігу), скільки по засобам її обробітку.

В цілому становище селянства, особливо незаможного, було тяжким. Воно було фактично безправним у стосунках з владою. Так, у Каланчаку особисто вільних селян неплатників податків старости та збирачі податків прив'язували до дерева біля сільського правління. Навіть Херсонський губернатор

змушений був писати «...арештантські роти в Херсоні вже переповнені людьми, заарештовані за те, що вони неспроможні сплатити податки, а багато інших самі просять, щоб їх перепровадили туди же, тому що вони не можуть сплатити все, що від них вимагається».

На Херсонщині, як і на Півд. України в цілому, в складі селянства переважали *державні селяни*. Так, в кінці XVIII ст. на Півд. Україні вони становили приблизно 60% селянства, в 1801р. – 57%. На кінець 1850-х рр. їх було 2/3 серед селянства краю – на Лівобережжі більше (понад 70% в Дніпровському і понад 80% у Мелітопольському повітах), на Правобережжі – 60%. Генетично державні селяни були пов'язані з колишніми запорожцями, переселенцями і втікачами. Особливу групу складали однодвірці – нащадки служилих російських людей, що володіли двором і відповідною кількістю землі у розрахунку на двір (звідси й назва).

Державні селяни були особисто вільні, могли розпоряджатися собою і своїй часом, мали громадські і майнові права, платили подушний та оброчний (за користування землею) платежі та інші податки, виконували численні повинності – рекрутську, підводну, шляхову, постійну, етапну, будівельну тощо. Деякі з них порівняно з іншими районами України були збільшені. Так, дорожній податок становив 25-40 коп., на утримання поштових станцій – 22,5 коп., тоді як аналогічні платежі на Лівобережжі не перевищували 6-8 коп., а поземельного податку в інших регіонах взагалі не існувало.

Водночас порівняно з малоземельними губерніями вони були краще забезпечені землею. Так, у 1851 р. пересічний душевий поділ державних селян на Півдні складав 8,2 дес., у Харківській губернії – 2,6 дес., Чернігівській – 2,2 дес.

В середовищі державних селян, особливо серед козаків і однодвірців інтенсивно йшла соціальна диференціація. Заможні шари широко орендували чи купували землю (на додаток до казенного наділу), використовували найману робочу силу. Їх господарства мали фермерський характер і відзначалися порівняно високим рівнем продуктивності і товарності.

На іншому полюсі знаходилась біднота, наймити і заробітчани, господарства яких зuboжили. Про це свідчить зростання недоїмок та заборгованості по податкам і платежам. Так, селяни Верхнього Рогачика були порівняно заможні – в 1822 р. на 500 дворів (2976 жителів) приходилось 29,3 тис. дес. землі, 230 коней, 5,4 тис. голів худоби тощо. Але численні податки становили для більшості селян дуже значну або значну непосильну суму. У відповідь на скаргу селян комісія, призначена губернатором, не лише підтвердила чинність існуючих податків, але й призначила нові – рекрутський податок та етапні гроші.

В Голій Пристані біднота за несплату податків позбавлялася землі і майна. В Мелітопольському повіті у неврожайні роки платежі перевищували прибутки від землі, а декілька неврожайних років викликали голод і високу смертність. Так, у 1856 р. у Мелітопольському повіті було зібрано 4,9 тис. т зерна, а мінімальні потреби становили 11,3 тис. т.

Заходи влади для поліпшення становища були неефективними.

Приміром, 5.XII.1802 р. і 23.01.1803 р. уряд змушений був звільнити від казенних податей і рекрутської повинності селян Херсонського повіту «по прошествию положенного строка еще на 10 лет». І все ж у 1831 р. податні недоїмки державних селян Херсонської губернії склали майже 2,4 млн. крб.

Не змінила становище і реформа управління державними селянами 1837-1841 рр., що передбачала заміну подушного окладу оброком з земельної площі і доходів від промислів. Приміром, за її наслідками лише 70 господарств Станіслава дістали контракт на оброчну землю, а решта, хоча і сплатила частину оброку, контракту не одержала і на оброк не була переведена. Ці селяни перебували на т.зв. господарському становищі (платили податки грошима і натурою, відбували повинності). Їх звернення у 1851 р. до влади з проханням перевести на оброк успіху не мало.

Своєрідною групою державних селян були адміралтейські поселенці, які за користування землею мали працювати на верфях і підлягали Адміралтейству. Вони мешкали в с. Посад-

Покровському (нині Білозерського р-ну), заснованому у 1789 р. як адміралтейське. У 1795 р. в селі налічувався 91 житель, переважно росіяни-майстерові, переселенці з Росії. Всі чоловіки 16-60 років мали 3 місяці відробити в Адміралтействі, отримуючи 9 коп. в день. За будь-яку провину їх жорстко наказували. До того ж вони виконували шляхову, поштову і підводну повинності.

Проміжну групу між державними селянами і кріпаками займали *«поміщицькі піддани»*. Ці незакріпачені селяни, які жили на поміщицьких землях, складали у кінці XVIII ст. 35,5% селянства Південної України, у 1801 р. вже 36,7%. Це була друга за кількістю група селянства, що складалася з втікачів, переселенців, запорожців.

За користування землею вони відбували на користь поміщика повинність – спочатку десятину хліба і сіна, згодом відробіткову ренту – у 1790-х роках вона сягала 2-х днів.

Поміщики прагнули ще більше закабалити «підданих», чому перешкоджав їх юридичний статус – вони у будь-який час могли піти від пана. Тому землевласники наполегливо домагалися обмежити свободу переходів. У 1796 р. спеціальним указом «самовільні» переходи поміщицьких підданих (як і державних селян) заборонялися. Внаслідок їх повинності зросли, але вони не стали кріпаками. Поступово під загрозою переходів до інших хазяїв поміщики були змушені зменшити тягар.

Отже, наявність «поміщицьких підданих» складала важливу особливість соціальної структури. Відбуваючи поміщикам за користування землею відносно невеликі повинності, вони були економічно зацікавлені в ефективній праці. В літературі ця категорія практично не згадується і зараховується до кріпаків, що спотворює уявлення про соціальну культуру краю.

Найбільш безправними і експлуатованими серед селян були кріпаки. Після дозволу (1781 р.) поміщикам переселяти в Південну Україну власних і куплених кріпаків, тимчасового дозволу закріпачувати втікачів та заборони переходу «поміщицьких підданих» кількість кріпаків збільшилась з 2,7% всього селянства Південної України в 1784 р. до 6,3% в 1801 р.

В кінці XVIII ст. становище кріпаків у краї нагадувало положення кріпаків інших районів України – 4-денна панщина на тиждень і численні повинності, жорстокі покарання та публічні торги тощо. Так, у 1784 р. селян Білозерки продали разом з худобою і будівлями, кріпаки Завадівки і Михайлівки відробляли 4-денну панщину і т.п.

На посилення гніту кріпаки відповіли масовими втечами і переходами до інших поміщиків, які залюбки приймали втікачів для заселення своїх маєтків. Поміщики відступили і в цілому положення кріпаків в краї відносно інших регіонів знов стало кращим: менше панщина і т.п. Тому багато кріпаків з інших регіонів тікали на південь, кидаючи господарство і навіть родини.

Та все ж і в XIX ст. життя кріпаків було жахливим – вони не мали прав і кріпосник міг розпоряджатись ними на власний розсуд. Поміщики розширювали панщину і скорочували засіви, з метою обійти указ 1797 р. про 3-денну панщину переводили кріпаків у дворові і на місячину, запроваджували урочну систему тощо. Все це доводило панщину до 4-5 і навіть 6 днів на тиждень. Особливо жахливим було життя кріпаків у дрібних поміщиків.

Так, кріпацьке життя у Князе-Григоровці, за висловом О.С.Афанасьєва-Чужбинського, попри мальовничу місцевість наводило «невимовну тугу на заїжджих». Управитель Нововоронцовського маєтку перетворив життя кріпаків на пекло. Сенатор-ревізор у 1851 р. писав губернатору, що управитель карав селян на смерть, знущався, гвалтував жінок. За скаргами селян його судили, він визнав застосування «недозволенних законом способів покарання», але справу припинили.

Власник з 1853 р. с. Дудчан (Нововоронцовський район) Старицький мав 15,6 тис. дес. землі і лише 336 підданих, а тому ввів 6-денну і навіть 7-денну панщину. Про жорстокий визиск селян писав герценівський «Колокол». Кріпаків Скадовських у Білозерці за недбалу роботу і непокору сікли різками та батогамми.

Серед кріпаків також поглиблювалась майнова диференціація, що також посилювало кризу кріпацтва. Це в сумі з посиленою експлуатацією вело до все більшого

зубожіння основної маси кріпаків, чимала частина яких не могла самотійно господарювати. Такі кріпаки експлуатувались і поміщиками, і заможними сусідами.

Проявом кризи кріпацтва було переселення кріпаків до міст, де вони фактично вливались до капіталістичних верств при формальному збереженні свого стану. Так, у 1850 р. в Херсонській губернії нараховувалось 7693 безстрокововідпускних кріпаків, в 1846 р. в Херсоні постійно мешкало – 623 кріпака, в Бериславі – 22, в Олешках в 1832 р. – 944, в Каховці наприкінці 1850-х років – 296.

Зазначимо, що переселення будь-яких селян до міст ламало становість суспільства, доводило приреченість феодально-кріпацького люду.

Подібним до кріпаків було положення *удільних селян*. У 1854 р. було засновано Рогачицьку економію великого князя Михайла Романова. Селяни відробляли 3 дні панщини влітку, а взимку возили зерно на продаж до Феодосії – понад 200 верст-за власний рахунок.

Зростаючим, в міру становлення капіталістичного укладу, елементом соціальної структури був *робітничий клас*. Так, в Україні в кінці XVIII ст. нараховувалося 10 тис. промислових робітників, у 1825 р.—15 тис., у 1861р. – вже 86,7 тис. Набагато збільшилась кількість наймитів. Вони рекрутувались з міського плебсу і сільської бідноти, яка поступово втрачала зв'язок з сільським господарством.

Херсонщина, як і весь Південь України, відчувала дефіцит робочої сили і сюди приходило багато заробітчан – селян з інших регіонів України і Росії. Наприкінці 1850-х років щороку заробітчанами українських губерній, переважно харків'янам і полтавчанам, видавали близько 200 тис. паспортів. У Каховці, що стала провідним ринком найму наймитів, зосереджувалось в сер. XIX ст. по 40 тис. заробітчан з України, Росії, Білорусії та Молдови. Вони наймались у поміщицькі маєтки, до заможних колоністів і державних селян, на сезонні роботи в промисловості, транспорті, промислах. Щороку прибували у наш край тисячі теслярів, ковалів та робітників інших професій. Лише у Херсоні в 1857 р. налічувалось близько 1 тис. строкових і до 3 тис. тимчасових заробітчан.

Національний склад робітників був строкатим – українці, євреї, вірмени і т.п., а в складі промислових робітників переважали росіяни. Так, в 1780-і роки до адміралтейства прибуло 1 тис. теслярів з Олонця.

За свідченням херсонського губернатора у Херсоні було найбільше робітників на вовномийнях – на сер. ХІХ ст. більше 3 тис. З травня по вересень вони (переважно жінки) мили вовну у врізних діжках на плотах. Робочий день тривав весь світовий день, а зарплата складала від 35 коп. до 1 крб. 75 коп. в день, в т.ч. мийщиці вовни та підносчики – хлопчики отримували по 60 коп., діти на підсобній роботі – 35 коп., дівчини на переробці вовни – 52-60 коп. і т.п.

Багато робітників Херсона було зайнято обробкою лісу. Навесні ліс у плотах сплавлявся у р. Кошову, де його витягали і складали – за цю важку роботу платили 1,4 – 1,65 крб. На розпильці, де працювали артілі росіян, платили 1,9 – 2 крб. в день.

Тисячі робітників збирались в порту на пристані – вантажники, будівники, ремонтники і т.п., заробляючи 0,4 – 1,8 крб. в день.

Тисячі робітних людей збирали соляні промисли Прогноїв і Генічеську. Важка ручна праця тривала 12-14 годин на день. Навесні робітники впрягались у кам'яний каток і рівняли дно басейну, а влітку під нестерпним сонцем возили 96-килограмові тачки з сіллю, буртували і вантажили сіль. Все це у соляному розчині, який роз'їдав до крові руки й ноги. Не легшою було й робота на рибальських промислах.

Підприємці варварські експлуатували робітників. Так, користуючись надлишком робочих рук, на вовномийнях систематично зменшувалась платня, а робітники верфі заробляли в 10 разів менше конторських службовців.

Виснажлива праця, хронічне недоїдання, антисанітарія і відсутність медичної допомоги підривали стан здоров'я робітників, а тому будь-яка епідемія забирала величезну поживу. Без соціального захисту хворі й скалічені робітники та їх сім'ї були приречені на жебрацтво.

Ще гіршою була доля десятків тисяч наймитів на селі, переважно голодних селяни Півночі України. За сезон

(травень-листопад) виснажливої праці вони отримували при остаточному розрахунку 15 – 20 крб.

В міру зростання міського населення збільшувалась кількість *міщан*, які складали у 1850 р. 15,2 % населення Херсонської губернії. Вони платили подушну подать, ремонтували мости та шляхи, надавали підводи і квартири військовим, виставляли конвой для пересилки арештантів тощо.

Взагалі склад міського населення був строкатим. У містечках, як і у великих торгових селах, зростала кількість нехліборобської людності. Так, у Каховці основними групами були торговці, вантажники, ремісники і наймити. В Бериславі у 1846 р. було 109 дворян, 103 священника, 234 різночинця, 191 відставний солдат і т.д., а в 1857 р. серед бериславців налічувалось 432 купця (7,5% населення) і 2567 міщан (відповідно 42,8%). В Олешках на сер. ХІХ ст. 40% мешканців складали державні селяни, решта – міщани, купці, вільні матроси тощо.

Суттєві особливості мав соціальний склад Херсона, єдиного значного міста краю. В місті по мірі зменшення його військового значення і зростання ролі як адміністративного, торгового і промислового центру зменшилась кількість військових і збільшилась кількість та питома вага цивільних. Так, у 1843 р. серед 28963 чоловіків-херсонців дворян було 235 (0,8% населення міста), духовенства – 100 (0,3%), різночинців – 318 (1,1%), купців – 385 (1,3%), в т.ч. 4 дворян-купців, відставних солдат і матросів – 849 або 3% херсонців. Найбільшими верствами були міщани (11713 чоловік або 49,3% херсонців), селяни (8712 і 30,0%) та нижні військові чини – 3344 і 11,5 % відповідно. У 1846 р., вже без урахування військових, у Херсоні було 810 дворян (3,4% херсонців), 227 священників (1,0%), 427 купців (1,8%), 14571 міщан (61,1%), 319 різночинців (1,8%), 2613 селян (11,0%), 560 вільних матросів (2,4%), 1549 відставних нижніх чинів (6,2%), 314 кантоністів (1,2%), 731 іноземець (3,1%) та 1483 іногородніх мешканців (7%) і т.п. В 1857 р. найбільшими групами міської людності були селяни – їх було 11474, міщани (8970) і 2790 осіб, що не обкладались подушним податком – дворяни, священники, різночинці тощо.

Отже, міська людність рельєфно відображала особливості соціальної стратифікації населення краю у період кризи феодально-кріпацької системи і формування в її надрах капіталістичного укладу.

Ця теза простежується і на прикладі тоді ще нечисленної інтелігенції – вчителі, лікарі, частина державних службовців, митців, священиків. Офіційна статистика інтелігенцію не відокремлювала, а тому вони «перебували» серед різночинців, дворян, купців, священиків та іноземців.

У 1839 р. уряд «з метою підтримки чорноморської торгівлі шляхом навчання досвідчених матросів» заснував особливий стан – товариство «вільних матросів», яке мало чималі пільги та права. Молодь, записавшись у вільні матроси, зобов'язана була відслужити 5 років на Чорноморському флоті, досконало вивчити морську справу і отримати патент на звання «вільного матроса», далі вони плавали шкіперами і матросами на купецьких торгових і рибальських судах, служили в «Російському товаристві пароплавства і торгівлі». Ними закладались славні трудові традиції моряків-херсонців.

«Вільні матроси» звільнились від рекрутчини, земельної податі, земських зборів і постою, плати за садибу. Громади вільних матросів існували у Херсоні (195 чоловік в 1843 р. і 227 чоловіків та 175 жінок в 1860 р.), Станіславі (125 в 1858 р.), Качкарівці (в 1857 р. серед 268 мешканців села вільних матросів було 105), Прогноях, Олешках і т.п. В Херсонській губернії вільних матросів нараховувалось у 1850 р. до 0,5 % населення губернії.

Пануюче положення в політичному і поважне місце в соціальному житті краю належало *дворянству*. В 1798 р. царат всі землі, одержані поміщиками у користування до 1788 р., визнав їх приватною власністю, а в 1808 р. вся відмежована поміщикам земля перейшла у їх вічне і спадкове володіння. Нагадаємо, що Катерина II виділяла землі всім переселенцям, в т.ч. і дворянам, лише в користування. Отже, на початок ХІХ ст. царат створив у краї приватновласницьке господарство, що було економічним підґрунтям існування херсонського дворянства.

Характерним для поміщицького землеволодіння у краї було переважання середніх і дрібних маєтків (про це йшлося вище) при наявності величезних латифундій. Так, на сер. XIX ст., пересічний маєток у Херсонському повіті складав 1,8 тис. дес. землі, але й були справжні магнати – князь М.С.Воронцов мав 45 тис. десятин; князь Кочубей – 47 тис. дес. тощо. У повіті було 393 кріпосника, яким належало 24,5 тис. чоловічих душ – в середньому по 132 душі на володаря.

Продуктивність кріпацької праці у краї була більш ніж вдвічі меншою, ніж найманої. Тому, на відміну від інших районів України, основну робочу силу поміщицьких маєтків складали не кріпаки, а юридично вільні поміщицькі піддані. Це була досить ефективна, особливо з додатком наймитів, робоча сила.

До особливостей поміщицького господарства краю можна також віднести меншу обтяжливість феодалними традиціями та інтенсивну еволюцію по буржуазному шляху.

Поміщики відіграли значну роль в історії краю – засновували села, виробляли до 1/3 загального і до 1/5 товарного обсягу сільгосппродукції, у передових господарствах застосовувались європейські здобутки сільського господарства та засновувались заклади по переробці сільськогосподарської та мінеральної сировини. Передові маєтки перетворювалися на багатогалузеві підприємства, в яких комплексно використовувались природні ресурси. Участь в експорті та підприємстві, орієнтація на ринок дозволили значно збільшити прибутки – на сер. XIX ст. у Херсонському повіті вони сягали 500 тис. крб. Але цими вигодами дрібні і частково середні поміщики скористались не зуміли та їх господарства поступово занепадали.

Наголосимо, що панування в країні феодално-кріпосницької системи стримувало складання у краї нового поміщицького господарства високотоварного капіталістичного типу.

Політичне лідерство дворян було непохитним. Цьому сприяли й станові дворянські губернські і повітові збори, утворені одночасно з губерніями і проіснувавши до 1917 р.

Кожні три роки на зборах обиралися предводителі дворянства (повітові та губернські) і депутати зібрань. Вони брали активну участь у вирішенні всіх найважливіших питань управління краєм і вирішенні станових проблем – земельні суперечки, родовідні книги, свідоцтва і грамоти, геральдика, організація ополчення тощо.

Дворяни брали активну – переважно провідну – участь у суспільному і культурному житті краю. Завдяки своєму соціальному становищу вони одержували добру освіту і здійснювали закордонні подорожі, привозили звідти передові ідеї, які намагались насадити в життя краян. Зокрема, на їхні гроші відкривались та існували школи, гімназії, лікарні, ними встановлювались пенсії і стипендії для митців, науковців і бідних студентів, деякі займались колекціонуванням.

Звичайно, поміщиків не слід ідеалізувати – джерелом їх багатства була кріпацька праця. Проте й суцільним дьогтем мазати не варто.

Торгово-промислова буржуазія формувалася з дворян, купців, заможних міщан і селян. Так, вже з кінця XVIII ст. і особливо швидко з 1830-х років частина поміщиків перейшла на капіталістичні рейки господарювання і фактично стала загоном буржуазії. Швидко зростала кількість купців та росли їх капітали. Так, у 1857 р. в Херсоні було 788 купців (I-ї гільдії – 37, 2-ї – 70, 3-ї – 489), а торгові свідоцтва отримали ще 11 селян та 19 прикажчиків. Чимало підприємців було з колоністів, державних селян і козаків. І хоча в складі буржуазії переважали купці, поступово більшої ваги набувала промислова буржуазія.

Типовою була доля родини відомих херсонських підприємців Вадонів, засновником якої був коваль Жозеф Вадон з Бретані. Його молодший син, Ежен у 1853 р. відкрив невеличку (працювало 3-4 чоловіка) механічну майстерню, яка славилась виробництвом замків з секретом. В Кримську війну вона виготовила гарматні лафети (якісно і своєчасно), за що хазяїн був нагороджений Іменною медаллю. Прибутки дозволили Ж.Водону відкрити у 1855 р. на придбаній землі ливарно-механічний завод (на Військовому форштадті, на цьому місці тепер макаронна фабрика). На ньому виготовляли сільгоспзнаряддя, парові двигуни для млинів і

лісопилок та інші вироби, які були орієнтовані на місцевий ринок і користувались чималим попитом. Внаслідок за 1855 – 1859 рр. обігові кошти зросли вдвічі (з 2 до 4 тис. крб.), а заклад розширено. Його син – Олександр – розширив справу і заснував судоверф.

Отже, протягом 1775-1861 рр. основними станами суспільства були селяни, міщани, дворяни і купці. Водночас формувалися й нові верстви – буржуазія, пролетаріат, інтелігенція. Це свідчило про поглиблення розкладу феодально-кріпосницької системи і прискорення формування капіталістичного укладу.

Так, у 1850 р. соціально-становий склад Херсонської губернії був таким. Поміщицькі селяни (кріпаки і поміщицькі піддані) складали 34,9% населення, державні селяни – 36%, колоністи – 6,5%, безстрокововідпускні селяни – 0,8%, дворові – 1,5%, адміралтейські – 1,6%, однодвірці – 0,1% та удільні селяни – 0,03%, тобто всього селяни складали 81,43%. Міщан налічувалось 15,2% населення, різночинців – 1,4%, вільних матросів – 0,4%, відставних солдатів – 1,6%, духовенства – 0,2% тощо. Таким чином, абсолютну більшість населення складали вільні люди, а кріпаків та інших феодальнозалежних було порівняно небагато.

Гострі соціальні суперечності, обумовлені невідповідністю феодально-кріпосницької системи нагальним потребам суспільного поступу, злидні, свавілля і безпорадність влади, відсутність ефективної соціально-економічної політики обумовили «нестійку рівновагу» соціально-політичного становища. Тому будь-які суспільні потрясіння (війни і т.п.) чи навіть будь-який привід (чутки, зловживання чиновників), попри жорстокий імперський режим, порушували цю рівновагу.

Виникали гострі *соціальні та класові конфлікти*, які були проявом стихійного протесту проти приниження і безправного животіння більшості краян. А постільки рівень політичної і правової культури населення був вкрай низьким, то соціальні конфлікти нерідко набували асоціальних форм. Так, селянські рухи точніші звати «розрухами». Імперія не мала дієвих механізмів вирішення соціальних суперечок. Між панівними і трудящими верстами існувала бездна ненависті.

Лише застосування сили рятували імперію від народного гніву.

На Херсонщині для соціальних виступів порівняно з іншими регіонами існував чималий потенціал – запорозькі традиції і самі козаки, десятки тисяч зайшлих люмпенів, арештантів та засланих бунтарів. Так, у Таврію в 1790-і переселили учасників турбаївського повстання – у Каланчак (його заснували в 1794 р. 17 родин повстанців), Чаплинку (25 родин турбаївців стали її першопоселенцями), Чолбаси (Виноградове), Буркути, Чорну Долину.

В основі більшості соціальних конфліктів була антикріпосницька і антифеодальна боротьба селянства за землю і волю, в авангарді якої були кріпаки та поміщицькі піддані. Селянські рухи об'єктивно спрямовувались проти феодально-кріпосницької системи і завдавали їй дошкульних ударів. Це добре розуміли поміщики і влада.

Селянська боротьба проходила у різних формах – підпали поміщицьких садіб, псування знарядь праці, вбивства поміщиків та управителів, відмови від панщини, збройний опір владі і війську. Усі ці форми найчастіше проявлялись у взаємозв'язку.

Одним з проявів протесту були скарги. Зокрема, хвиля скарг піднялася у зв'язку з організацією Чорноморського козацького війська. Колишні запорожці рішуче протестували проти спроб поміщиків перешкодити вступу до війська. Вони повідомляли властям, що їх насильно затримують, відпускають лише у крайніх випадках та повністю розореними. Поміщики жорстоко знущалися над козаками, били їх мало не до смерті, відсилали сім'ї у внутрішні губернії, дочок примусово видавали заміж за кріпаків. Чорноморські козаки скаржились на «отягощення і разорення» залишених ними сімей поміщиками, просили звільнити їх від подушного окладу.

Масові протести примусили Г.О.Потемкіна дати вказівку виключити чорноморців з подушного окладу і дозволити їм переселитися на відведені війську землі.

Наприкінці XVIII ст. посилювалося дезертирство з армії. Багато солдатів осідало у маєтках місцевих поміщиків, які охоче записували їх у свої кріпаки. Це викликало появу указу

1797 р. про переведення закріпачених дезертирів у державні селяни. Дізнавшись про указ, тисячі селян оголосили себе колишніми дезертирами і домоглися звільнення від кріпацтва.

Проте влада рідко йшла на компроміси. Так, кріпаки маєтку Милородовича у с. Олександрівка (нині Білозерського р-ну) в жнива відробляли 4-5 – денну панщину, а навесні і восени працювали на рибних промислах. У відповідь на скаргу доведених до відчаю селян (у червні 1850 р. близько 100 кріпаків пішло до Херсона), поміщик віддав непокірних у рекрути, що викликало нове заворушення. Влада відправила 70 кріпаків у Станіслав для покарання, а керівників виступу К.Савенка, З.Дерев'янка, Г.Решетняка, А.Дегтяра, А.Сизого і Є.Стеренова мала судити. На їх захист стали кріпаки і державні селяни села, що викликало посилені репресії. В 1851 р. у відповідь на новий спалах непокори в Олександрівку увійшло 2 роти солдат, 5 селян покарали різками і 16 відправили до херсонської в'язниці. В селі залишили роту солдат.

В пошуках кращої долі селяни, особливо кріпаки, тікали до козаків за Дунай, на Дон і Кубань. Приміром, у ревізькій казці 1850 р. маєтку Скадовського у Білозерці, про нестерпне положення кріпаків якого йшлося вище, проти багатьох прізвищ зазначено «втік в 1829р.», «втік в 1831р.», «втік в 1847р.» і т.п.

Своєрідною формою селянського руху під час створення Чорноморського козацького війська і поширення чуток про відновлення Запорожжя стало «шукання козацтва». В 1780-х роках рух охопив широкі маси селянства, яке прагнуло «козацьких вольностей».

Траплялися й *відкриті виступи*. Так, у 1795 р. загони повстанців – селян, що виникли через намагання військ переткнутися селянам шляхи втечі, діяли майже на всій Південній Україні. Влада силою придушила повстанський рух, але до літа 1796 р. повстанці продовжували боротьбу у дніпровських плавнях.

Селян-переселенців сіл Старої і Нової Збур'ювок зобов'язували нести протиепідемічну охорону на Турецькому валу. В лютому 1813 р. у зв'язку з епідемією чуми у Криму

новозбур'ївці «вийшли з покори». Для придушення заворушення прибуло 200 козаків. Багатьох селян було заарештовано і відправлено до сімферопольської в'язниці. Селянські заворушення відбулись також у 1833 р. в с. Понятівці, в 1844 р. кріпаки с. Бузового Дніпровського повіту відмовились виконувати розпорядження управителя і побили його; кріпаків поміщика Бутурліна з с. Галаганівка Дніпровського повіту в 1826 р. «привів до покори» каральний загін, якому селяни вчинили збройний опір; у 1859 р. кріпаків Князе-Григорівки покарали за відмову засіяти панську землю.

Найширшого розмаху селянський рух набув в роки Кримської війни, яка вкрай загострила соціальну напругу. В 1856 р. серед селян поширились чутки про можливість заробити в Криму добрі гроші і, головне, отримати волю. В «похід у Таврію по волю» рушили й селяни Херсонського повіту, змітаючи кордони військ і поліції. На придушення руху прибуло 4 каральні роти, відбулися сутички. Неподалік Берислава військо відкрило по селянах вогонь, утікачів піддали екзекуції і повернули поміщикам. І все ж у 1857 р. в Херсонській губернії було зареєстровано 27,5 тис. безпаспортних осіб, переважно селян.

Брали участь в соціальних виступах й інші верстви. Так, у 1790-х роках гострий збройний конфлікт виник між козаками-чорноморцями та поміщиками, які після закінчення війни з Портою намагалися повернути козаків у становище залежних селян.

Наприкінці XVIII ст. у різних місцях краю проводили агітацію серед селян і військових люди, які видавали себе за Пугачова або його представників, закликаючи до повстання. У серпні 1796 р. стався «кавунячий бунт» – стихійний виступ матросів і солдат, викликаний тяжкими умовами служби. Безпосереднім приводом послужили чутки про вступ незабаром на престол Павла I, сина Петра III, якого народний поголос ототожнював з Пугачовим.

Поступово набирав силу й *український національно-визвольний рух*. Зокрема, в кінці XVIII ст., за визнаннями канцлера князя О.Безбородька, у Південній Україні серед українського населення були поширені опозиційні настрої

щодо царату, були розповсюджені настрої відновлення козацтва, Гетьманщини і автономії України.

Освіта та духовна культура

Потреби суспільства в спеціалістах (армія, державне управління, економіка, культура і т.д.) швидко зростали. Так, з 1803 р. заборонялось приймати на державну службу осіб без освіти. Це примушувало царат удосконалювати систему освіти. Неабияку активність в цій справі виявляли церква і громадськість.

Система освіти в Росії складалась з кінця XVIII ст. і набула чіткий вигляд із створеннями 1802 р. Міністерства народної освіти (з 1817 р. – Міністерство духовних справ і народної освіти), яке створило єдину та загальну мережу шкіл. Навчальні заклади були 4-х «розрядів»: парафіяльні школи та приходські училища (початки освіти); повітові училища (начальна школа); гімназія (середня) і університети (вища).

Освітні заклади краю входили до Харківського (1805-1832 рр.) і Одеського (1833 р.) навчальних округів на чолі з попечителем, а округа перебували під пильним наглядом міністерства і генерал-губернатора. Начальна школа підлягала дирекції народних училищ губернії на чолі з директором губернської гімназії.

Царат проводив реакційну освітянську політику – не вистачало шкіл, підручників, навчального приладдя і вчителів, кріпакам заборонено доступ до гімназії і вузів, посилювався ідеологічний тиск. В 1824 р. міністр освіти Шишков наголошував, що «народна освіта по всій імперії нашій має бути російською». Відповідно було посилено викладання російської мови і освіта користувалась російською мовою, а гарні успіхи в її опануванні стали обов'язковими для державних службовців. Освітянське керівництво і більшість вчителів призначалися з росіян і ідея «обрусіння на околицях» стала метою навчання. В 1840 р. було проголошено обмеження освіти народу, щоб не порушити «порядок суспільних станів».

Повільно зростала початкова школа. Навіть в Херсоні лише у 1813 р. відкрились повітове і приходське училища, які до 1856 р. закінчили 840 чоловік. В 1855 р. в них

налічувалось 7 вчителів і 128 учнів, причому казна утримувала тільки повітове училище – 1,3 тис. крб. надавала казна, а учні платили по 2,5 крб. щороку.

Уявлення про початкову освіту дає Олешківське повітове – двокласне, згодом 4-х класне – училище, відкрите у 1812 р. В сер. ХІХ ст. в ньому налічувалось 7 вчителів і навчалось 110 учнів, які вчили арифметику, геометрію, Священну історію і катехізис, російську мову, всесвітню і російську історію, географію і природознавство, початки технології і правила життя у суспільстві. Майбутнім гімназістам викладали латину. Учні поділялись за здібностями на розряди і кращі опитували своїх товаришів.

Училищу допомагали благодійники – Л.М.Овсяннико-Куликовський подарував будинок і надав кошти, а Я.Я.Скадовський у 1813-1846 рр. був «почетним смотрителем» і опікувався ремонтом, закупівлею підручників, нагородами учням тощо, витративши на це понад 12 тис. крб.

Повітові училища – Херсонське, Олешківське і Мелітопольське – надавали освіту в обсязі молодших класів гімназії. Вони утримувались в основному за казенний кошт, хоча й позабюджетні надходження були чималі.

Сільські приходські однокласні училища утримувались на «голодному пайку» казною і сільськими громадами. Так, в середині ХІХ ст. в державних освітянських установах Херсонської губернії працювало лише 52 вчителів. В цілому нестача вчителів суттєво гальмувала розвиток початкової освіти. Приходські училища працювали в Каїрах (1814 – рік відкриття), Знамянці (1814), Збур'ївці (1844), Агаїманах (1844), Білозерці (1844), Верхньому Рогачику (1844), Новій Маячці (1844), Горностаївці (1854), Великих Копанях (1859), Козачих Лагерях (1860), Чаплинці (1860), Рубанівці (1861) тощо. Вони були невеликі – 1 вчитель та 16-20 учнів. Найбільшим було Бериславське, яке за 1839 – 1855 р. закінчило 176 учнів. В 1855 р. в ньому було 2 вчителів і 56 учнів, в 1864 р. в училищі навчалось 190 хлопчиків і 78 дівчаток.

З 1842 р., після реформи Кисельова, почалось відкриття парафіяльних шкіл у державних селах – по одній на волость.

Вони утримувались на кошти місцевих громад і незначні асигнування міністерства державних маєтностей. Ці школи були в Юзкуях, Великій Лепетисі, Красному, Князе-Григорівці, Нижніх Сірогозах, Генічеську, Верхньому Рогачику, Великій Олександрівці тощо. В деяких центрах волостей було дві школи. Так, у Рубанівці парафіяльна школа відкрилась в 1842 р., сільське приходське училище – в 1861 р. Подекуди самі селяни, розуміючи значення освіти, на свої кошти засновують школи. Зокрема, у Станіславі на додаток до парафіяльної школи у 1861 р. було відкрито ще одну, на кошти сільської громади.

Отже, поступово мережа початкових шкіл збільшувалась. В 1837 р. в повітових і приходських училищах Херсонської і Таврійської губерній було 630 учнів, в 1856 р. в Херсонській губернії було 15 повітових і приходських училищ, в Таврійській – 18. Початкову освіту можна було здобути у дяків, парафіяльних школах, повітових і приходських училищах.

Проте їх кількість не відповідала реальним вимогам. В Україні в 1856 р. діяло 1320 парафіяльних шкіл і приходських та повітових училищ, тобто одна школа приходилась на 9,6 тис. жителів, один учень – на 188 чоловік. В Каланчаку, скажімо, парафіяльна школа була відкрита у 1843 р., а перше півстоліття його історії пройшло без школи. Напередодні 1861 р. Херсонський повіт мав лише кілька десятків шкіл, Таврія – 12. Навіть у Херсоні в 1843 р. у загальноосвітніх закладах було 444 учня (один учень на 65 чоловік), в 1853 р. – 760, а тому понад 80% херсонців було неписьменними. На селі письменних було одиниці. Деякою мірою ситуацію поліпшували професійні і приватні заклади.

Приміром, у 1831 р. почала працювати приватна школа герцога Ангальт-Кетенського в його маєтку Чаплі (Асканія Нова), в с.Завадовка було приватне училище князя М.В.Кочубея, в 1861 р. в Каховці відкрив школу Л.М.Овсянико-Куликовський. В 1818 р. відомий поет-партизан Д.Давидов заснував Херсонську ланкастерську школу – вона базувалася на запозиченому в Англії методі взаємного навчання учнів. До школи приймали сиріт і дітей солдат, загиблих на війні. З сер. ХІХ ст. почало відкриватись

також чимало приватних шкіл, пансіонів, які готували дітей дворян, купців і вищого чиновництва до гімназій. Діти заможних верств отримували початкову освіту за допомогою гувернерів і домашніх вчителів.

В початковій школі панував релігійно-містичний напрям виховання і навчання. За реформою О.С.Шишкова в повітових училищах було ліквідовано викладання природничої історії та скорочено курси географії та історії, а латина та німецька стали обов'язковими лише для майбутніх гімназистів. Початкова освіта була одним із знарядь русифікації України.

В ХІХ ст. почала формуватись і професійна освіта. Так, у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ було Херсонське училище для дітей канцелярських службовців, де готували дрібних чиновників для державних установ. Частково училище фінансувало місто. На додаток до основних гімназичних предметів учням викладали російське законодавство. Випускники отримували призначення у південноукраїнські губернії відповідно успіхам у навчанні. На сер. ХІХ ст. в училищі було 5 викладачів та 164 учня.

З 1834 р. в Херсоні існує училище торгового мореплавства – нині Морехідне училище імені лейтенанта Шмідта, що тоді розміщувалось в колишньому Адміралтействі. Воно готувало шкіперів та штурманів на купецькі морські судна і суднобудівників комерційних суден.

Для кращого заліснення Нижньодніпровських пісків у 1852 р. відкрито Олешківську школу (фактично інтернат) лісничих на 30 учнів.

Це були переважно сироти і напівсироти, які вчилися коштом казни чи сільських громад. Школа мала все необхідне для підготовки висококваліфікованих лісників. Так, після сніданку до 12-ї години були заняття, потім обід (борщ або суп з яловичиною, каша з молоком), підготовка уроків, вечеря. Практику учні проходили в лісі та розсаднику.

З 1804 р. основним типом середньої загальноосвітньої школи в країні стала гімназія. В 1780-х роках у Херсоні деякий час існувала гімназія для дітей іноземців, а 12.03.1815 р. урочисто – з літургією, кантатами і збором пожертвувань – відкрилась Херсонська губернська чоловіча

гімназія. Вона розміщувалась на місці будинку № 9 по вул. Суворовській, а з 1865 р. – у спеціальній будівлі, де нині знаходиться школа-гімназія № 20.

І тоді чи не найболючішою була проблема коштів. Головним джерелом фінансування гімназії була казна – 8,2 тис. крб. у 1816 р., 12,3 тис. крб. у 1861 р. Дещо заробляла і сама гімназія – здавання в оренду актового залу і плата за навчання. Так, в сер. ХІХ ст. з 155 гімназистів 140 платили по 86 крб. на рік. На допомогу прийшла і громадськість – дворяни з 1835 р. обирали 2-х попечителів, ще до відкриття було зібрано 711 крб., Я.Я.Дорошенко надав 2 тис. крб. на підручники бідним учням, адмірал М.П.Лазарев подарував колекцію мінералів і коралів і т.п. Позабюджетні кошти зросли з 16 тис. крб., у 1818 р. до 84 тис. у 1833р., а їх банківські відсотки витрачали на біжучі потреби. Внаслідок, скажімо, у 1861 р. бюджет гімназії складав 29 тис. крб., в т.ч. державні кошти – 43%, плата за навчання – 4%, місто надало 3%, а позабюджетні кошти склали 50%. Фінансові питання вирішувались поступово – підвищувалась оплата праці вчителів, у 1832 р. відкрито пансіон для учнів-нехерсонців.

Зростала і кількість учнів: у 1815 р. – 16 (здебільшого кращі учні повітового училища), у 1834р. – 42, в 1861 р. – 221, а до 1855р. гімназія випустила 250 чоловік. Збільшенню кількості учнів сприяв пансіон – у 1861 р. в ньому було 1/3 учнів. Діти вчителів утримувались в пансіоні безкоштовно. Інші – за 200 крб. на рік.

Гімназія була значною мірою становою. Так, в 1842 р. діти дворян складали 45% учнів, офіцерів – 31%. Поступово склад учнів дещо демократизувався: в 1861 р. дітей дворян було 19%, чиновників-60%, купців – 11%, міщан – 6%, різночинців – 1% і т.п. Більше 80% учнів складали росіяни і українці, решту – іноземці, греки, євреї, німці, караїми тощо.

Спочатку гімназія була 4-х річною, а після 1828 р. поступово перетворилась у 7-ми річну з поділом на початкову (I-IV класи) і спеціальну.

Зміст навчання змінювався для розмежування з іншими ланками освіти. Так, в I-IV класах вивчали Закон Божий, мови (російську, французьку, німецьку), математику, географію, чистописання, малювання і креслення. У старших

класах предмети відповідали майбутньому учнів: майбутні службовці вивчали практичні курси російської мови, математики і законодавства, студенти – класичні мови, вчителі початкових шкіл – педагогіку. Всі учні опанували Закон Божий, фізику, математику, географію, всесвітню і російську історію, мови. За рахунок пансіону навчались танцям, музиці, співам, гімнастиці, теслярській і перепльотній справі.

В імперії не існувало українських гімназій, а статут 1828 р. ще й наголошував на русифікації навчання. Метою навчання, поряд з підготовкою до університету, проголошувалась освіта дворян. Середня освіта вважалась зайвою для дітей нижчих станів, а тому було збільшено плату за навчання.

Директорами гімназії були високоосвічені педагоги з університетськими дипломами – В.Е.Якубовський (перший директор в 1815-1817 рр.), П.І.П'янков, М.В.Позняков, З.В.Копиленко. Навчальною і виховною роботою керувала педагогічна рада. Вчителями були переважно випускники університетів з навантаженням у 18 годин на тиждень. В I чверті XIX ст. зарплата складала: директора – 800-1000 крб., вчителя «наук» – 550-750 крб., мов – 400 крб., вихователя пансіону – до 300 крб. Вчителі мали відносну свободу викладання і виховання, а тому кращі з них розвивали індивідуальні здібності учнів, прищеплювали любов до науки, закладали міцний життєвий підмуток.

Виховання і навчання були нерозривними внаслідок гуманітаризації та високої духовності освіти, обов'язкового читання книг, різноманітної позакласної роботи. Водночас з 1828 р. допускались тілесні покарання (різками) учнів.

У навчанні рекомендувалось уникати механічного заучування, домагатися свідомого засвоєння і використання виховних можливостей навчання. Засобами розширення індивідуальної свободи вважали мову і літературу, природознавство та історію. Християнське вчення глибоко проникало в освіту, а тому Святе Письмо намагались викладати якомога повніше.

Заняття тривали з 9-ої ранку до обіду (3 уроки по 75 хвилин), навчальний рік – з серпня по червень. Іспити були

«прилюдні» – на урочистих публічних актах і «частні» – по білетах для кожного учня окремо. Випускники мали фундаментальні знання переважно гуманітарного характеру, володіли іноземними мовами: могли вступити до університетів, йти працювати на державну службу і вчителями початкових шкіл.

Разом з цим за своєю структурою вона була переважно авторитарним закладом освіти, що формувала слухняну еліту для імперських структур. Певна річ, що згідне з уваровською концепцією виховання відбувалось на ґрунті православ'я, самодержавства і народності, тобто на засадах російського великодержавного шовінізму.

Природно, одна гімназія не задовольняла потреб – відкрита в 1812 р. Таврійська губернська гімназія не могла поліпшити справу.

Зрушення відбулись завдяки приватній ініціативі – у 1855 р. в Херсоні були приватна школа хлопчиків (2 вчителі, 14 учнів), два пансіону шляхетних дівчат (20 педагогів, 90 вихованок), платня складала 140 крб. на рік.

Чималий внесок в освіту зробила православна церква, дбаючи передусім про підготовку кадрів для місіонерської, проповідницької і богословської роботи. Так, у Херсоні було відкрито повітове і приходське духовні училища. Рівень викладання в них, як і в парафіяльних школах, якими опікувалась церква, був низьким. В них працювали вчителі широкого профілю – священики, диякони і семінаристи – старшокласники. У штатах повітового училища були смотритель, вчитель I-го і вчитель 2-го класів. В духовних закладах любов до навчання прищеплювали різкими та іншими фізичними методами.

Підручниками духовні училища України забезпечувались централізовано, що було формою імперського контролю. Учні повітових училищ користувались російською, слов'янською, скороченою грецькою та латинською граматики, арифметикою, священною історією, докладним катехізисом, підручником нотного і церковного співу, латинським виданням Корнелія Непота «Про відомих іноземних полководців». В парафіяльних школах підручниками служили церковній і світській букварі, скорочений катехізис,

російські правопис та коротка граматики, арифметика, церковний спів, часослов і Псалтир.

Духовні училища зіграли певну роль в освіті і русифікації духовенства та населення, але не змогли істотно підвищити культурно-освітній рівень православного духовенства. Тому з сер. ХІХ ст. священників готували духовні семінарії.

Чималу роль відіграли національні освітні та релігійно-освітні заклади. Добрим був стан освіти в німецьких колоніях, де навчання і виховання молоді було систематичним, глибоким і продуманим. В усіх колоніях були початкові школи, які утримувались на кошти приходу. Так, у Кронау (Високопілля) початкову школу відвідувало 50 учнів. В деяких колоніях (Ландау, Маріїнське і т.п.). Існували на відрахування сільських громад, внесків просвітницьких установ і пожертвувань 4-класні т. з. «центральні училища». Вони надавали своїм учням (їх було 70-250 в кожному) повну середню освіту і готували вчителів початкових шкіл і чиновників.

Традиційно високою була і освіченість єврейської людності. В 1844 р. було дозволено відкривати єврейські заклади 3-х розрядів: талмуд-тори – початкові школи для бідних і сиріт, що утримувались за рахунок пожертвувань; хедери – початкові платні школи, які утримували вчителі (домашні) – меламеди та еишботи – приватні учбові заклади для навчання равинів. В цих закладах вчили єврейській грамоті та основам релігії і всі вони перебували під управлінням попечителя учбового округу. На сер. ХІХ ст. початкові єврейські школи Херсонської губернії мали 3219 учнів і 160 вчителів, в єврейських колоніях було 24 школи – хедери (91 вчитель, 879 учнів) і 63 приватні школи з 1078 учнями. У Херсоні було два казенних єврейських училища, два приватних пансіони для дівчат і 31 початкова школа. Певний час у місті працювало караїмське училище.

Гірше було з освітою ногайців та кримських татар, які складали лише 12% учнів. У Ногайському училищі, у вкрай поганих умовах, дітей мурз вчили лише читати і писати російською і татарською мовами.

З 1807 р. у Херсоні працювало військово-сухопутне училище для солдатських дітей (офіційна назва – гарнізонне

воєнно-сирітське солдатське відділення). Вихованці – кантоністи одержували загальну початкову та спеціальну військову підготовку, і служили в армії унтер-офіцерами чи писарями.

Наші земляки вищу освіту здобували у Рішельєвському ліцеї (існував у 1817-1862 рр.), Харківському і Київському університетах, військову – в кадетських корпусах, дворянському відділенні Воєнно-сирітського будинку тощо. Дворяни краю добре розуміли значення вищої освіти і надали кошти для заснування Харківського університету.

Існували й благодійні навчально-виховні заклади для сиріт. Так, у Херсоні були казенні сирітські будинок і притулок, сільські громади Таврії вчили частину сиріт в Олешківській школі лісничих, про офіцерських та солдатських сиріт дбав Воєнно-сирітський будинок, певну кількість сиріт доглядала церква. Проте більшість сиріт простого люду була приречена, на жебрацтво і злидні.

Отже, незважаючи на реакційну освітянську політику царату, існуючі освітні заклади наполегливо поширювали освіту і сприяли зростанню загальної культури. Порівняно з центральноукраїнськими губерніями чисельність писемних була значною: дворяни, духовенство і практично всі купці, чимало колоністів-іноземців, євреїв і розкольників, порівняно високий відсоток державних селян. Центром освіти краю був Херсон. Підкреслимо, що 1/3 писемних не знала російської грамоти – ногайці, татари, німці, євреї і т.п. Проте рівень освіти далеко не відповідав вимогам і потребам часу.

Розгорталось наукове вивчення краю, передовсім його історії. Засноване в 1839 р. Одеське товариство історії та старожитностей почало систематичне дослідження історії Північного Причорномор'я, друкуючи його наслідки в «Записках» – I-й том вийшов в 1844 р. В товаристві працював А.О.Скальковський (1808-1898), який у 1835 і 1839 рр. в Херсоні опрацював архіви фортеці, губернатора і губернського правління. «Нестор Запорозького краю» виявив цінні документи про заснування міста, діяльність А.І.Ганнібала, О.В.Суворова і карти кінця XVIII ст. Історія краю ним висвітлена в розвідці «Херсон з 1774 по 1789 р.» і в фундаментальних працях «Історія Нової Січі, або останнього

Коша Запорозького», «Хронологічному опису історії Новоросійського краю», «Матеріалах для Історії Новоросійського краю».

Членом товариства був і З.А.Аркас (1793-1866), який вивчав давньогрецьку колонізацію та історію Чорноморського флоту.

Помітний внесок у дослідження краю внесли мандрівники, чії записки є цінним історичним джерелом. Так, видатний венесуелець Франсіско де Міранда (1750-1816) відвідав у 1786-1787 рр. Херсон і докладно описав місто, жителів, верфі, кораблі і фортецю. Російський академік В.Ф.Зуєв (1755-1795) в книзі «Путешественные записки Василя Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году» описав природу, господарство і побут населення, склав карту Дніпровського лиману.

Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський (1816-1875), відомий український поет, літературознавець, журналіст та етнолог у книзі «Подорож у Південну Росію. Т.І. Нариси Дніпра» подав напрочуд цікавий опис краю в сер. ХІХ ст. Особливо цінною є влучна характеристика повсякденного життя наших земляків у Херсоні, Нововоронцовці, Гаврилівці, Бериславі, Тягинці, Великій Лепетисі, Каїрах, Горностаївці, Каховці, Олешках і Прогноях.

Опис Херсона і маєтку І.А.Ганнібала в Білозерці зробив в 1782 р. російський байкар І.І.Хемніцер, цінні відомості про відвідини краю залишили французи Ж.Ром і О.Мармон, а художники свої враження висловили в картинах. Так, Ф.Я.Алексєєв в 1787 -1800 рр. намалював картину «Вид Херсона», І.Г.Мюнц зробив малюнок «Місто Херсон», результатом подорожі І.К.Айвазовського стала картина «Очерет на р. Дніпро біля Олешок» тощо.

На Херсонщину поширювалась діяльність харківського філотехнічного товариства (1811-1818), яке сприяло поступу сільського господарства і створенню легкої промисловості.

Засноване в 1828 р. в Одесі Товариство сільського господарства Південної Росії впроваджувало нові технології, проводило губернські виставки і з 1841 р. поширювало передовий досвід на сторінках своїх «Записок».

Створений у 1843 р. Статистичний комітет Новоросійського краю і Бессарабії зібрав і частково опублікував велику кількість статистичних матеріалів з економіки і культури Херсонщини. А.О.Скальковський, секретар комітету, на основі цих матеріалів підготував «Досвід статистичного опису Новоросійського краю» (Т. 1 -2, 1850-1853).

Метеорологічні спостереження краю в 1825-1836 рр. проводило Чорноморське гідрографічне депо, що містилось в Миколаєві.

Культурне життя краю насиченим назвати важко-влада традиційно «крізь пальці» дивилась на ці проблеми. І все ж поступово поширювалось і друковане слово. Так, в 1807 р. в Херсоні і Сімферополі почали працювати державні друкарні – вони здебільшого публікували урядові матеріали. На Півдні України діяло не менш 10 друкарень та 3 літографії.

Освічена публіка читала Херсонські (почали видаватись з 1838 р.) і Таврійські «Губернські відомості». Поряд з різноманітними циркулярами вони друкували краєзнавчі матеріали: історико-статистичні описи населених пунктів, підприємств і промислів, статті з проблем освіти та культури. Вельми популярними були газети «Новоросійський календар» (у виданні її брав участь історик та археолог Північного Причорномор'я М.Н.Мурзакевич), «Одеський листок» тощо.

В 20-40-х рр. ХІХ ст. виходив літературний і громадсько-політичний «Одеський альманах», на сторінках якого побачили світ деякі твори О.А.Пушкіна, М.Ю.Лермонтова, А.Міцкевича, М.О.Максимовича, Є.П. Гребінки та інших відомих письменників. Матеріали альманаху свідчать про швидкий розвиток української літературної мови.

В сер. ХІХ ст. у Херсоні було дві книгарні – в Одесі, для порівняння, їх було сім, в Миколаєві – ні одної. Так, в 1852 р. відкрилась книжна лавка Шаха з бібліотекою, яка мала більше десятка найменувань часописів, 300 назв книжок і більше 50 читачів. Бібліотеки були також в учбових закладах, дворянському і купецькому клубах, а всі книгозбірні Півд. України в 1848 р. мали понад 100 тис. томів.

Пожвавленню культурного життя сприяло відвідання краю відомими митцями. Так, у 1820 р. О.С.Пушкін побував

у Чаплинці, Каховці, Бериславі, Дар'ївці, Херсоні, а, у травні 1824 р. він мешкав в Херсоні по вул. Арнаутській (тепер Пушкінська).

Був у Херсоні і театр. Дворянство викупило і переобладнало для нього у 1830-і роки приватний будинок. Театр утримував антрепренер, який у серпні 1846 р. організував гастролі відомого російського актора М.С.Щепкіна.

Релігійне життя Херсонщини

Російська православна церква мала жорстку, ієрархічну структуру. Чорне духовенство складалося з ченців та церковної верхівки (єпископів), біле – з священиків (ієреїв), дияконів та причетників (пономар, псаломщик). Єпископ керував єпархією, наглядав за священиками і монахами, духовними училищами і моральністю парафіян, висвячував священиків і дяків. Священик здійснював основні тайни і богослужіння, диякони допомагали єпископам і священикам, але духовної влади не мали.

В 1775-1785 рр. край входив в Славянсько-Херсонську єпархію, в 1786-1783 рр. – в Катеринославську, в 1799-1800 рр. кафедра перебувала в Новомиргороді. В 1801-1836 рр. єпископська кафедра перебувала в Катеринославі і єпархія звалась «Катеринославською, Херсонською і Таврійською». Нарешті, у 1837 р. створена Херсонсько-Таврійська єпархія з кафедрою в Одесі на чолі з архієпископом Херсонським і Таврійським. Вона охоплювала Херсонську і Таврійську губернії.

З 1853 р. в вересні існувало постійне вікаріанство і першим вікарним єпископом був у 1853-1858 рр. преосвященний архімандрит Полікарп з резиденцією в Успенському соборі. На його утримання казна виділяла 2,5 тис. крб. щорічно. Вікарний єпископ відкривав (освячував) храми, керував духовенством, контролював виконання указів Синоду та духовний суд над прихожанами.

Нарешті, у 1860 р. Херсонсько-Таврійську єпархію розділено на Херсонсько-Одеську (охоплювала Херсонську губернію) з кафедрою в Одесі і Таврійсько-Симферопольську (відповідно Таврійська губернія і Сімферополь). Першим

очолив Херсонсько-Одеську єпархію архієпископ Димитрій – до 1874 р.

Такий довгий пошук оптимальної структури церковного управління обумовлювалось складною для російської православної церкви ситуацією в краї. Адже в краї численні переселенці мали різноманітну концесійно-культурну орієнтацію і вплив російського православ'я був порівняно слабкий. Так, сенатор фон Бродке за результатами інспекції Херсонсько-Таврійської єпархії в сер. ХІХ ст. відмітив серйозні недоліки в діяльності православної церкви. Віддаленість духовного керівництва не дозволяла активно впливати на життя краян. Мешканці Херсона, на думку сенатора, і навіть вищі стани, рідко відвідували храми. Це розглядалося як порушення обов'язків не лише християн, але й вірнопідданих.

Загальним керівництвом православною церквою займалась духовна консисторія (відповідно до єпархіальної структури), заснована у 1775 р. Підлягаючи Синоду вона розповсюджувала урядові рішення, відала єпархіальними справами, вершила суд над духовенством, боролась з розкольниками, впроваджувала церковні нововведення, наглядала за церковним будівництвом, керувала церковнопарафіяльними школами і займалася внутрішнім життям монастирів. Консисторія розпоряджалась тією частиною пожертвувань прихожан, які використовувались на місцеві – підтримка шкіл та училищ, благодійництво, ремонт храмів, на бібліотеки тощо.

Існувало і духовне правління – колегіальний орган, члени якого призначались єпископом і який підлягав духовній консисторії. Воно виконувало рішення консисторії, в т.ч. про молебні на честь перемог Росії, про збір пожертвувань в 1812 р. і в Кримську війну, виявлення документів для написання історії Росії.

По мірі заселення зростала й мережа храмів. Показовою є історія церковного будівництва в Херсоні.

Спочатку у фортеці були тимчасові церкви, в 1779 р. збудовано першу стаціонарну дерев'яну Михайло-Архангельську церкву.

З 1780 р. на розі Волохінської і Потьомкінської вулиць з'явилась дерев'яна Греко-Софійська церква, у 1806 р. перебудована в кам'яну і освячена на честь Різдва Богородиці. Це найстаріша церква зберегла до сьогодні первісний вигляд. В 1781-1786 рр. на території фортеці зведено Катерининський собор. В 1785-1798 рр. з ініціативи купців і міщан зведено Успенський (Успенія Пресвятої Богородиці) церкву, з 1828 р. соборну.

Храм будувався довго, його освятив архієпископ Гавриїл при величезному скупченні народу. В 1833 р. зведено дзвіницю, а в сер. ХІХ ст. собор реставрували. Храм першим прийняв місцеву святиню – Касперівську чудотворну ікону з с. Касперівка (Кизий Мис), і з 1852 р. щороку, в день Вознесіння Господнього, відбувався хресний хід юрби народу. В храмі, бували Олександр II і Микола II. Собор називався кафедральним, оскільки в ньому постійно відправляв богослужіння в неділю та свята херсонський єпископ.

На вулиці Молодіжній міститься церква Всехсвятська (Всіх Святих) або Кладовищна. Спочатку на її місці була дерев'яна каплиця, освячена у 1792 р. Кам'яну церкву закладено у 1804 р., освячено в 1808 р., розширено в 1870-х роках.

Святодухівський собор (спочатку церква Сошествія Святого Духа) розміщена на вул. Преображенській – бувший Привозний майдан. Будівництво розпочато в 1805 р., предел з іконостасом освячено у 1809 р., а закінчили собор вже за новим планом у 1836 р. – на його реалізацію городяни зібрали 65 тис. крб. сріблом.

У 1842 р. на Забалці споруджено мурований храм Миколи Чудотворця на місці дерев'яного, що існував з 1819 р. Всього ж у Херсоні в 1818 р. було 10 церков, в 1857 р. – 12, в т. ч. 10 кам'яних і 2 дерев'яні.

Храмами прикрашались міста і села краю. Так, до Берислава в 1784 р. перенесли дерев'яну запорозьку Воскресенську церкву – з 1826 р. Введенська. Попервах містилась в районі Будинку культури, згодом перенесено на околицю – Пойдунівку. У храмі є старовинний дерев'яний хрест з чудовим різьбленням і євангеліє 1697 р. з написом: «Подал пан Романов, козак Запорозького війська, куреня

Переволочанського, до Храму». В 1835 р. освячено Успенську, в 1852 р. кладбищенську Всехсвятську церкви.

В 1775 р. в Кардашинці споруджено Андріївську дерев'яну церкву, в 1776 р. в Збур'ївці Троїцьку дерев'яну, в 1761 р. освячено храми в Білозерці і Тягинці тощо. Назвемо храми лише в сучасних райцентрах: в Олешках у 1790 р. споруджено дерев'яну Введенську; в 1791 р. у Каховці Покровську муровану; в Іванівці у 1795 р. Іванівську дерев'яну; у Великій Лепетисі – в 1798 р. Миколаївську кам'яну; в 1807 р. – в Іванівці Усічення глави Предтечі і в Голій Пристані – Святодухівську, в Чаплинці – у 1808 р. дерев'яну Покровську, в Горностаївці у 1812 р. дерев'яну Покровську, у Верхньому Рогачику – у 1816 р. дерев'яну Миколаївську, у Нижніх Сірогозах – дерев'яну Миколаївську у 1821 р., у 1835 р. у Іванівці дерев'яну Іоанна Богослова, у Великій Олександрівці – Миколаївську у 1855 р. і т.д. В нашому краї до 1835 р. було споруджено близько 50 церков, в 1832 р. до Херсонсько-Таврійської єпархії входило 512 церков і 4 монастиря, а у 1860 р. в Херсонській єпархії налічувалось 5 монастирів, 2 скита, 6 кіновій і 624 церкви.

Не менше значення мали і якісні зміни в церковному житті. Після того, як у 1797 р. російську православну церкву в імперії було проголошено «господствующей и первенствующей» і її почав опікати могутній держапарат, для неї значною мірою відпала необхідність змагатися з іншими конфесіями за душі мирян. Синодальна цензура прискіпливо перевіряла зміст проповідей і вони набули характерну штампую, церква в значній мірі стала фінансуватися державою. Так, у 1837 р. на утримання будинку херсонського єпископа, кафедрального собору і консисторії держава надала 22 тис. крб. Усе це не додавало церкві авторитету.

По мірі перетворення імперією церкви в державне відомство духовенство було вимушено виконувати поліцейські функції нагляду за «станом умів». Внаслідок авторитет парафіяльного духовенства падав, а стосунки з парафіянами загострювались.

Церква відігравала важливу роль в духовному і культурному житті краю — про її роль в освіті йшлося вище. Зокрема, поширилось церковне книгодрукування, при

монастирях існували багаті бібліотеки, укомплектовані переважно богословськими трактатами та книгами з церковної історії.

Професіональний і загальнокультурний рівень білого духовенства був у цілому невисоким. Та й парафіяни були невибагливі до пастирів, вимагаючи сумлінного виконання професійних обов'язків, помірних пияцтва і жадоби. Більшість парафіяльного духовенства читало тільки, богослужбну літературу, нерідко не могло пояснити навіть ази християнського віровчення, причетники були не менш забобонні, аніж селяни, і вірили ще в язичницькі повір'я. Проте абсолютизувати цю непривабливу картину церковного побуту не варто. Багато духовних осіб сумлінно виконували професійні обов'язки, користувалися авторитетом серед парафіян, своїми проповідями і своїм особистим прикладом підтримували в них моральність.

Чимало церковних ієрархів було високоосвіченими. Так, в 1848 р. Херсонський архієпископ Гавриїл (Гаврило Федорович Розанов, в 1781-1858рр.) у 1848 р. видав «Хронологическое описание церквей Херсонской и Таврической», яке використано і в цій праці.

Церковне будівництво значною мірою визначало архітектурне обличчя міст і сіл, іконопис – живопису, складовою частиною музичної культури були церковні музика і спів, виготовлення церковного начиння вплинуло на піднесення ювелірного та декоративно-ужиткового мистецтва тощо.

Серед церковних споруд було чимало шедеврів, які сьогодні стали пам'ятками архітектури. Так, Воскресенська бериславська запорозька церква була збудована в 1726 р. в Переволочній на Полтавщині і це єдина в краї пам'ятка дерев'яної архітектури Запорожжя. Зроблена з дубових колод на кам'яному фундаменті, у плані 3-х частинна з 8-граною центральною частиною, до якої прирублені п'ятистенки-притвори. Своїми розмірами – висота 17 м в інтер'єрі – рідкий взірець дерев'яного храму XVIII ст. на Півд. України.

В Херсоні найдавнішою пам'яткою архітектури є *Греко-Софійська церква*. Храм уявляє собою величний призматичний об'єм з високим двосхилим дахом. За

структурою це купольна базиліка, тип якої виник і досяг досконалості у візантійську добу. Прямокутна в плані базиліка ділиться двома рядами колон на три нефи. Посередині її увінчують гранчастий барабан та купол. Бокові стіни споруди прорізані прямокутними вікнами та круглими токарнями. Повздовжена спрямованість отримує завершення у 3-х напівциркульних апсидах, що відповідають нефам і якими закінчується споруда зі сходу. Із заходу влаштовано центральний вхід через 3-х ярусну дзвіницю. В її 4-х нішах встановлено дерев'яні скульптури апостолів. Пластичність дзвіниці посилена напіварочними та круглими вікнами, нішами та купольними завершеннями. Архітектура фасадів лаконічна, церква збудована у візантійському стилі на прохання херсонських греків у виді символічного корабля, іконостас зроблено з кипарису грецькими майстрами в стилі Ренесансу. Споруда відзначається ясністю об'єму, контрастністю їх співвідношень відзначається також зовнішній вигляд будівлі з ярусною дзвіницею.

Споруджений у стилі класицизму Катерининський собор (пам'ятка державного значення) з 4-х колонним портиком тосканського ордеру у західного фасаду є творінням видатного архітектора, фундатора класицизму І.Є.Старова. Храм строгими і величними пропорціями створює уяву урочистості і простору при відносно невеликих розмірах будови та простоті внутрішнього убранства. Завершує споруду невисокий купол у формі візантійського хреста. У зовнішніх нішах розміщено 6 скульптур святих (скульптура св. Катерини нагадувала Катерину II) роботи відомого митця Г.Т.Замараєва. Іконостас прикрашали ікони чудового маляра-кріпака Михайла Шибанова (деякі з них після більшовицького погрому збереглися у Херсонському художньому музеї) та відомого українського майстра В.Боровиковського. Деякі ліки святих нагадували імператорів та діячів того часу.

Просторова структура собору будується на середньорічному т.зв. «складному варіанті» хрестово-купольної композиції і подібно пам'яткам грецької школи середньо-візантійського зодчества в споруді домінують горизонталі, низький барабан й пологий купол. Проте все це вирішено за принципами класицизму.

Доброчинство (підтримка убогих, відкриття шпиталів і притулків для інвалідів, стариків, сиріт) вважалось однією з основних функцій церкви. Так, храми і монастирі ставали притулком для кволих, убогих, самотніх, що вимагало чималих матеріальних витрат.

Для аналізованого часу вести мову про будь-яку свободу совісті чи релігійну свободу недоречно. Так, в Херсоні всі православні примусово приписувались до певного приходу і не можна було в іншій церкві, скажімо, хрестити дітей чи вінчатися.

Для переважної більшості населення релігійні поняття обмежувались деякими обрядами: шлюб, хрестини, основні свята. Більшість прихожан не розуміла богослужіння. Більшість селян дуже рідко відвідувало церкву бо з одного боку, поселення були на відстані, 10-40 км від ближньої церкви, а з іншого, активізували свою діяльність протестанти і секти православ'я. Особливою релігійністю відзначалися купці і міщани. Церква відігравала, для більшості вірних не стільки релігійну, скільки громадську роль: ходили «не в церкву», а «до церкви».

На початку ХІХ ст. – завершився процес соціального замикання білого духовенства і воно перетворювалося у замкнутий соціальний стан. Соціальне походження чорного духовенства було неоднорідним. Серед черниць переважали жінки, в яких не склалося особисте життя, вдови і хворі. У чоловічих монастирях були дворяни (вони цікавились духовною кар'єрою, надійною і досить престижною в ті часи); люди, які шукали державного хліба (найчастіше селяни-втікачі), колишні городяни, серед яких траплялися підприємливі, які прагнули збагатитись за рахунок монастирського господарства, або хотіли з послушника перетворитись у господаря. Багатьох бідних юнаків монастир приваблював можливістю здобути освіту – для них лише монастирська школа відкривала шлях в науку. Однак саме такі ченці частіше розчаровувались у монастирських порядках ставали бродягами.

Бродячі монахи і випускники духовних училищ, які не знайшли вакантної парафії, вважали себе жертвами церковних порядків і гостро критикували начальство, своїм

вільнодумством сіяли сум'яття в душах селян. Церква і держава вважали їх небезпечними бунтівниками і переслідували.

Серед монастирів краю найбільш відомий Григоріє-Бізюків. У 1781 р. уряд виділив землю для монастиря в районі Пропасної балки (біля с. Червоний Маяк Бериславського району). Дуже глибока і вкрита чагарником, балка була засвоєна запорожцями. Неподалік неї на скелі відомий «Запорозький городок», де ще раніше була турецька фортеця.

Перші ченці створеного ігуменом Феодосієм у 1782 р. подвір'я Сафроніївської пустині жили в печерах, а само подвір'я збудовано в 1787 р. Цікава постать Феодосія (в миру Маслова) – син збіднілого торговця-селянина. Він втік у Молдавію, де й постригся у ченці. За допомогу росіянам був засуджений османами до страти, але отець Феодосій втік, його прийняв Г.О.Потьомкін і допоміг заснувати подвір'я. В 1787 р. отець Феодосій влаштував Катерині II урочисту зустріч, за що отримав сан архімандрита. Помер у 1802 р., а подвір'я стало самостійним монастирем.

В 1803 р. сюди з Смоленщини переведено Бізюків монастир і відтоді новий монастир дістав назву «Григоріє-Бізюків чоловічий монастир» – в народі звали «Пропасним» від балки. Спочатку монастир був бідним, але завдяки дбайливому господарюванню багатів. В сер. ХІХ ст. він став заможним: мав 26 тис. дес. землі, на яких сіяли зернові і отримували по 10-11 ц хліба з га, на заливних луках збирали сіно, утримували 1 тис. голів великої рогатої худоби, 2 тис. коней і до 20 тис. овець, мали садки, пасіки і виноградники, багаті рибальські угіддя здавали в оренду, утримували млини, майстерні, лавки, проводили ярмарки і т.д. Крім доходів від господарства, що склали левову частку надходжень, монастир одержував державні кошти (на поч. – ХІХ ст. 759 крб., а в 1890 р. вже 403,2 тис.), чимало прибутків було від богомольців і пожертвувань (так, кілька разів на сік ченці і семінаристи збирали по селах пожертвування, багаті парафіяни відказували землю й капітали), поховань, літургій, готелю і банківські проценти.

На ці доходи утримувалась семінарія, проводилась благодійницька робота і велось широке будівництво. На території монастиря було майже 70 кам'яних споруд: собор, дві церкви (в т.ч. Покрова Пресвятої Богородиці, збудована запорожцями), дзвіниця, братський корпус на три поверхи і 76 кімнат, будинки архімандрита і намісника, дитячий притулок на 5 кімнат, два готелі, заїжджі двори, служби, фельдшерський пункт, бібліотека, духовна семінарія та парафіяльна школа. Монастир було огорожено стіною з 4-ма вежами та 2-ма брамами.

Монастир був і значним культурним центром: семінарія, чудова бібліотека з Євангелія видання 1637, 1657 і 1689 років тощо.

В Білозерці існував жіночій Благовещинський монастир, поблизу Нов. Каховки – Корсунський Єдиновірний (зведений на рубежі XVIII-XIX ст., з будов цікава Дмитрієвська церква, освячена у 1803 р.). Він мав у Херсоні своє подвір'я з Святоріздвяною церквою (освяченою в 1803 р.), що знаходилась на розі Богородицької (тепер Волохинської) і Торгового провулку, напроти сучасної школи № 34.

Збудована в кінці XVIII ст. Святоріздвяна церква, напрочуд красива, згодом перетворилась у приходську.

З кінця XVIII ст. царат став відзначатися значною віротерпимістю, що стало передумовою іноземної колонізації краю. Колоністи користувались конфесіально автономією, що разом з толерантністю українців усувало можливість релігійних конфліктів.

Отже, крім російської православної церкви в краї функціонували й інші конфесії. Так, караїмська синагога існувала у Херсоні, іудейські єврейські синагоги в Херсоні і Бериславі, єврейські молитовні будинки у Великій Олександрівці і Качкарівці. М.М.Куликовський у 1857 р. за власний кошт збудував у Каховці синагогу.

Порівняно значного поширення набув протестантизм у різних формах – лютеранство, реформатство, менонітство тощо. Зокрема, з кінця XVIII ст. осіли меноніти і члени братства «Штунде», які у Німеччині зазнали переслідувань за віру. На сер. XIX ст. пропаганда протестантизму мала порівняно великий успіх, причому найбільший мали баптизм

і штундизм. Переселенці влаштовували свої громади за зразком німецьких братств «Штунде» з їх відносною віротерпимістю і пропагандою християнського образу життя, яку вели і пастори, і самі колоністи.

Так, з 1789 р. у Херсоні існувала лютеранська кірха. Пізніше лютеранська євангельська кірха знаходилась на розі вул. Говарда (пр. Ушакова) і Лютеранської (Кірова) на місці сучасної «Тавричанки». В 1792 р. споруджено глиняний католицький храм на честь Спасителя єзуїтом Є.Шацем, а Кам'яний – в 1820-х роках на вул. Рум'янцевській (тепер Михайловича).

Не всі православні належали російській церкві. Приміром, в сер. ХІХ ст. в Херсоні перебував грецький митрополит, досить численними були й росіяни – розкольники – існувала й Старообрядна вулиця (Ерделівська). Розкольники до 1883 р. були позбавлені багатьох громадянських і релігійних прав, за ними вели нагляд і каралися за пропаганду своїх ідей. Старообрядна (єдиновірна з 1844 р.) Покровська церква з дзвіницею збудована у 1805-1812 рр. на місці каплиці, що існувала з 1803 р. Ця велична споруда знаходилась на розі Рішельєвської і Ерделівської вулиць.

На сер. ХІХ ст. населення Херсонської губернії за конфесійною ознакою розподілялось так: майже 82% складали православні, 2,2% – іудаїсти (караїми, євреї), 1,6% – протестанти, решта – вірмено-грегоріани, католики, мусульмани, розкольники і т.п. На кінець 1850-х років в Херсоні налічувалось 11 православних церков (10 кам'яних і 1 дерев'яна), 2 єдиновірних церкви і єдиновірний монастир, костюл, 2 синагоги і караїмська кенаса. Найкращим з них були Успенський – собор і кам'яна єдиновірна, що прикрашали місто.

Повсякденне життя Херсонців

В побуті краян поєднувались загальноукраїнські і слов'янські риси зі специфічними, що обумовились запорозькими традиціями, природними умовами, господарською спеціалізацією. Природно, що повсякденне життя залежало від майнового стану і заможності.

Більша частина людності мешкала в селах. При народній колонізації вони утворювались з окремих осель чи груп дворів. При урядовій і поміщицькій колонізації села зводилися за урядовими проектами. Це були характерні гніздові поселення – паралельно прокладені вулиці з частими розривами – провулками. В обох варіантах церква знаходилась переважно в центрі села у найкращому місці, поблизу дороги. Часто біля неї розташовувалися кладовище та резиденція священика. Так, вулиці Станіслава тягнулися вздовж обох боків Станіславського мису; в центрі Великої Лепетихи мітилася церква, волосна управа, крамниці і винні льохи.

Селянський двір складався з житла, господарських будівель, прилеглого виробничого майданчика. В садибі був сад і город. Переважав вільний тип забудови двору – житло та господарські будівлі розміщувалися окремо. Це забезпечувало дотримання елементарних санітарних і протипожежних норм.

Козацьким хуторам притаманний замкнутий тип забудови: житло, господарські споруди і міцні високі огорожі утворювали невелику фортецю. В народній архітектурі були розвинуті запорозькі традиції. В умовах спеки і вітрів, при наявності специфічних будматеріалів житло споруджувалося з товстими стінами, глибокими амбразурами у прорізах для вікон і дверях. Основним типом традиційного житла була хата. Оригінальна за формою і внутрішнім змістом, вона була проявом творчої наснаги народу, його досвіду і художнього смаку.

Хати мали переважно форму витягнутого прямокутника розмірами 6,5-8,5х5,0-5,5 м. Панівним було двокамерне житло – житлове приміщення і сіни. Трикамерне поширилось з сер. ХІХ ст. і мало власне хату, сіни і комору чи ще одне житло. Біднота мала хати без сіней чи навіть то – вони довго зберігались у краї з огляду на клімат і брак лісу – землянки і напівземлянки.

Основним будматеріалом була глина у сполученні з очеретом, хмизом і соломою – саман (необпалена цегла), глиносолом'яні вальки вагою 8-10 кг. Подекуди

використовували природній камінь. Біднота мала хати без стелі, на сохах – в таких жили запорожці.

Стіни хат споруджували з саману, вальків, рідше – з каменю на розчині глини з піском та глиносолом'яної маси, яку набивали між двома паралельними дошками (глинобитні хати). Фундаменту не було. Підлога була глиняною, дах – двосхилий або глиняний, якщо він служив і стелею, і дахом. Піч робили з глини, дикого каменю, сирцю або заводської цегли, бовдур – обмазана глиною лоза. Дах покривали переважно соломою і очеретом. Багатії споруджували житло з цегли або каменю, вкривали черепицею чи залізом, мали дерев'яну підлогу. Хати освітлювали баранячим лоєм і сальними свічками. Паливом були кізяк, солома, очерет, бур'ян і сушняк з плавнів.

Найбільш поширена хата-мазанка будувалася так. В землю вбивали сохи (стовп з розвилкою вгорі), на них клали скріплені зв'язи, вздовж клали сволок товщиною більше 20 см, впоперек – 2-3 вужчі сволоки. На поперечні сволоки клали лати, потім ставили крокви, пов'язуючи їх по два кінцями, з розпірками. Поставивши декілька крокв на зв'язях і прикріпив до крайніх відкосин для кінцевих скатів даху, прибивають до цих крокв розколоті жердини – підлатники. Дірки між сохами і щілини переплітають очеретом або хмизом, обмазують ззовні і зсередини. На стелю кладуть соломку і зверху засипали землею.

Житло мало певні особливості залежно від району, місцевих традицій, заможності господаря тощо. Так, жителі Чорнобаївки, Юзкуїв, Нової і Старої Збур'ювок мешкали переважно в саманних хатах під солом'яною і очеретяною стріхою; в центрі Козачих Лагерів в огрядних будинках, критих червоною черепицею, жили багаті селяни і торговці. Поступово в житті заможних селян під впливом міського побуту з'являються нові елементи: покриття даху залізом, кахлі, ускладнене планування тощо.

Дворяни в своїх маєтках споруджували багатокімнатні будинки і палаци, розбивали парки з штучними водоймищами, розміщували садиби у мальовничій місцевості. Так, в південній частині с. Князе-Григорівки виділялись своїм виглядом розкішні панські будинки.

В містах і містечках більшість будинків нагадувала сільські.

Заможні міщани мали будинки з верандою, гостинною, спальнею, кухнею тощо, які обставлялись і прикрашались меблями, дзеркалом, годинниками та картинами, ззовні стіни часто фарбувались. Міські низи жили в убогих хатинках, подібних сільським.

Внутрішнє планування українського житла сягає глибокої давнини і характеризується типологічною єдністю для всієї України. Хата для селянина була всім: і храмом, і рідним краєм, і батьківщиною, і матір'ю. Тому кожний предмет у ній, крім утилітарного призначення, мав духовний образ. В хаті було чисто, вибілено, вона прикрашалась квітами, пахучим зіллям, розписом і вишитими рушниками. Так, у Великій Лепетисі на них переважав рослинний орнамент, зображувались дніпровські заплави, лебеді. Часто вишивальниці залишали присвяти: «Мамі годити була охота», «Я нічками сиділа, все матусі годила».

В хаті піч займала внутрішній кут з боку дверей і була обернена своїм отвором до фасадної («Чільної») стіни. По діагоналі від печі і напроти дверей знаходився парадний кут («покуть») з прикрашеними образами, столом або скринєю. Біля сполучної стіни були лави, від печі до причілкової (короткої) стіни робили підлогу – настил з дошок на кілках, що слугував за ліжко. На дошках було сіно, простирадло, ковдри, подушки. Молодь нерідко спала на долівці, підстеливши солому. Над полом була жердка для одягу. Біля дверей робили мисник, уздовж чільної стіни над вікнами навпроти печі – полицю для хатнього начиння і хліба. Меблі нерідко оздоблювались різьбою і розписом. Заможні обклеювали стіни шпалерами, мали ліжка і купували меблі. Іноді на стінах були картини – популярним було зображення козака Мамає.

Пересічна селянська родина мала діжку, цеберку, казан, горщики, тарілки, ложки, кочергу, дерев'яну лопату для випічки хліба, ножі, решето, сокиру, макітри тощо.

З господарських будівель поширеними були клуня, хліви, льох, загони для худоби, повітки – відкриті з одного боку навіси для реманенту, возів, палива. Часто хліб зберігали в

ямах, кожний вид окремо. В коморах, які майже всі були при хатах, зберігали борошно, речі вжитку, харчові запаси. Двори здебільшого були відкриті, з невисокою огорожею. Український тип житла став пануючим. Так, росіяни внесли до української хати мінімальні зміни – менше вікон, відсутність рушників тощо. Іншим було житло колоністів. Так, німці зводили будинки з цегли на високому фундаменті, з декількома високими і світлими кімнатами, кухнею і сіньми. Під будинком був льох, а з меблів були дерев'яні дивани, шафи, ліжка. На подвір'ї були великий хлів, вівчарня, повітка.

Зовнішній вигляд населених пунктів був невеселим – глухі, неупорядковані, завітрені суховіями і пиловими бурями вони губились в широкому таврійському степу. У Чабанах – типовому таврійському селі – селяни жили в невеликих хатах-мазанках, вкритих густим шаром пилу; вулиці навесні і восени перетворювались в багно, а через брак води на вулицях не росло жодного дерева чи куща. Станіслав, за О.С. Афанасьєвим-Чужбинським, мав убогий вигляд через переважання саманних хат. Кращий вигляд мали колонії іноземців.

Та й міста краю нагодували села – за винятком Херсона малочисельні, більшість городян мали городик, худобу і птицю, а деякі жили з сільського господарства. Міста забудовувались мазанками і зовнішньо, за винятком центру, мало відрізнялись від сіл. Навіть в Херсоні значну частину міської землі орендували міщани, селяни і колоністи, а на околиці виникло чимало хуторів.

Приміром, в забудові Берислава, архітектурному обличчі його приватних і громадських будівель чітко простежуються українські традиції. В 1857 р. У місті з 809 будинків було лише 95 цегляних, воно ділилось на 3 частини: центральну і південну (Забалку) заселяли переважно вихідці з Полтавщини, північну (Пойдунівку) – чернігівці. Паралельно Дніпру йшли 4 вулиці довжиною більше 2 км, які перетинали 12 поперечних вулиць.

Крайова влада не заперечувала національних форм забудови. Для шведів, приміром, споруджували скандинавські будинки. В Херсоні певним етносам виділяли

частину міста – Грецький форштадт, вулиці Єврейські (нині Шолом Алейхема і Войкова), Магометанська (Заводська), Караїмська (Запорозька і Філатова), Лютеранська (Кірова), Козацька (І. Кулика), Арнаутська (Пушкінська), Католицька (Суворова), Малоросійська (Українська). Українці, росіяни, греки, євреї та представники інших національностей приносили свої художні традиції і прийоми в організації житла й побуту. Вони виявлялись в наборі і групуванні приміщень, характері фасадних композицій тощо. Так, одна з красивіших споруд міста – Скарлати, як його звать херсонці належав молдавському боярину Скарлато.

Найбільш яскраво ці особливості виявились у масовій забудові. Так, основою об'ємно-просторової композиції будинків військових був будинок з двох пар жилих кімнат; на Воєнці панували невеличкі хати. Українські традиції виявились на окраїнах. Поступово національний фактор нівелювався навіть в житлових будинках, не кажучи про громадські і казенні.

Цікавим було архітектурне обличчя Херсона, який зростав швидкими темпами, у ньому з'являлись величні споруди. Внаслідок військових міркувань місто мало лінійно-розсереджену структуру. І якщо у XVIII ст. зводились в більшості одноповерхові особняки, то в XIX ст. будували чимало багатоквартирних будинків з галереями навколо внутрішніх дворів. Садиби мали огорожі з проїздом у вигляді пилонів з ордерним оформленням.

Архітектурне обличчя Херсона мало принципи класичного містобудування – регулярне планування з вільною забудовою ділянки, народними майданами і чітко спланованим центром. Тут були адміністративні будинки і житло еліти. А бідноту відтіснили на околиці.

Місто поступово зростало і впорядковувалось, особливо інтенсивно з 2-ої чверті XIX ст. На початку XIX ст. в ньому було біля 2 тис. будинків, в сер.1840-х – 4,6 тис., з них 99% одноповерхових, 18% мурованих, 168 казенних і 6 громадських. Херсон мав 2 готелі, 7 постійних дворів, 3 перукарні, біля 110 трактирів і пітейних закладів, 2 сквери і 8 площ, з яких 4 мали назви – Привізна, грецька, сінна і рибна. Кам'яні будинки зводились з вапняку, але мали

неупорядкований вигляд через несвоєчасний ремонт. Місто прикрашали пам'ятники Д.Говарду (зведений в 1817-1826 рр.) і Г.О. Потьомкіну (1835 р.), з кінця 1830-х рр. почалось створення Потьомкінського (тепер ім. К.Маркса) бульвару з чавунними диванами і Пестелівського, названого на честь губернатора В.І. Пестеля. В 1834-1848 рр. вздовж Дніпра і Кошової звели кам'яну набережну і засипали болота по їх берегам, насипавши біля 81 тис.м³ землі.

Проте Херсон був глухим містом з немощеними вулицями, котрі в центрі освітлювались сальними свічками. Прибережні, а інші в дощ, вулиці навесні і восени перетворювались в справжнє болото – існувала навіть Болотна (тепер Червонофлотська) вулиця. І на сер. ХІХ ст. Херсон значною мірою нагадував величезне село – море мазанок, багато землянок, на околицях і навіть в центрі ріс очерет. «Життя в сонному місті проходило сонно, – писав О.С. Афанасьєв-Чужбинський. – Вулиці його періодично оживають в часи, коли учні йдуть до гімназії або додому, чи чиновництво йде на службу чи зі служби. У свята, у певний час, проїде по місту декілька карет, колясок та інших екіпажем, що розвозять чиновників з візитами... Подекуди в місті буває подія, приміром, приїзд генерал-губернатора...зранку Херсон оживає... Поліція метушилась, підмітала вулиці та біла народ...це відбувалось у свята, і товпи робітників з Привозу з піснями довірливо вступали у заповідний простір. Водночас змовкали пісні. Будочники кидались на веселу кампанію і пригощали її кулаками, духопеликами, таскали за волосся...»

Неповторність місту надавав порт. Біля 3-х пристаней стоять і плавають вверх-вниз по Дніпру пароплави, берег завалений лісом, вози привозили і відвозили вантажі, поруч ремонтували і конопатили судна, поруч диміли труби парових лемешів.

На захід від фортеці з кінця 1770-х років зводились цивільні споруди Грецького чи Купецького міста, обмеженого фортецею і вулицями Румянцевською (Привозною), Вітовською (Театральною) і Михайлівською (Інтернаціональною). Тут був центр громадського життя, краці крамниці і споруди, деякі з яких як пам'ятки

архітектури збереглися. Це будинки №№8 і 10 по Соборній (Леніна), № 20 по Белінського, №14, 23 і 30 по Ерделівській (Комсомольській), № 34 по Горького, палац по Червоноармійській, №№ 1 і 29 по Волохитській (Червонофлотській) тощо. Серед них гармонійне враження справляє «будинок адмірала Сенявіна» на розі Комсомольської і Михайловича. Талановитий флотоводець Д.М.Сенявін (1763-1831) був тісно зв'язаний з Херсоном – його ім'я носить один з нових проспектів.

Будинок одноповерховий, з дуже розвиненим центром, який підкреслює портик з шести колон тосканського ордеру та купол, який завершує мезонін. Своєрідність композиції обумовлена тим, що колони розставлені рідко і портик набуває виключної легкості.

На початку ХІХ ст. його переобладнали для віце-губернатора, що дає уявлення про побут тодішніх можновладців. За планом 1809 р. будинок мав прихожу, залу, їдальню, вітальню, спальню, дівочу, дитячу, кабінет, буфет, троє сіней, а навколо цілий комплекс господарських споруд: людські, пральня, кухня, льодовик, флігелі, стайня, сараї, комори і сад.

Околиці заселялись робітниками та селянами, та забудовувались мазанками і напівмазанками у морі садів і городів. Типовою околицею була Забалка, яка розміщувалась за великою балкою – звідси й назва. Жили тут відставні солдати і матроси, рибалки, селяни і т.п., які не зводили палаців чи величних споруд. На сучасній Корабельній площі були кузні – звідси й історична назва. Тут кували коней, лагодили екіпажі та вози. Кузні були кам'яні з горном, наковальнею і станком для натягування залізних шин, а працювали в них – господар-коваль, молотобоець, учні.

У ріки Кошової утворився «узвіз» – селяни привозили сільгосппродукти, які візники розвозили по місту. Берег річки нагадував поросле очеретом і осокою болото. Повінь заливала берег, що було зручно для городів – сучасна вулиця Чайковського звалася Огородним провулком. Люди селились ближче до ріки, яка їх годувала, поїла і гріла (очерет). Річкову воду розвозили водовози, бо колодязна була гірко-солonoю.

Вода з Кошової була смачною, але містила збудників інфекцій.

Жителі викидали сміття і виливали помії на вулицю чи в балку – тому влітку був сморід, в дощ – справжнє болото. Сама балка була захищена сміттям, дощова вода стікала в неї бурними потоками і далі Кошову.

Аналогічно до Забалки жили в містах, містечках і торгово-промислових селах. Так, мешканці Прогноїв за побутом і одягом були схожі на городян, але жили в мазанках.

В економічному побуті переважало сільське господарство.

Українське селянство принесло у край тисячолітні традиції землеробства з поділом орних земель на городні (присадибні) і польові. Попервах панував переліг, що дозволяло підтримувати агрономічну силу і визначити родючість землі. При цьому виснажену ділянку – час експлуатації залежав від родючості, а засівали у довільній послідовності – залишали для природного поновлення плодючості. Застосування – поступово з кінця XVIII ст. – парового обміну стало віхою в поступі хліборобства, бо це був простий спосіб вдосконалення вирощування зерна. Ця система передбачала застосування тяглових орних знарядь, що підрізали чи перегортали ґрунт для часткового знищення бур'янів і проникнення атмосферних мікроелементів у ріллю.

Найпростішою формою було двопілля – половину поля засівали 2-3 роки зерновими, а потім стільки ж часу воно відпочивало. При трипіллі поле ділили на пар, озимину і ярину, але класичне трипілля при зерновирощуванні змінювалось щодо тривалості періоду ротації, черговості висівання, інколи ділилось на 4-8 ділянок з паровим клином. Все це було проявом творчого аграрного пошуку селянства. Родючість городів підтримували угноєнням.

При оранці та інших сільгоспроботах незаможному селянству допомагала супряга – своєрідна виробнича спілка, що базувалась на взаємній повазі, довірі і паритеті. Цей соціально-культурний феномен був проявом віковичного досвіду взаємовиручки, уособлював статус морально-етичних і виробничих стосунків селянства. Супряга була однофункціональною (оранка) і багатфункціональною –

виконання всіх польових робіт. Так, господарства з 3-4 волами спрягалися для оранки цілини, а 1-2 «голови» утворювали багатофункціональну супрягу.

Вкрай напруженими для селян були жнива – важко вирощений хліб при використанні примітивних знарядь можна було своєчасно зібрати усією сім'єю. Послідовно жали озимину, яру пшеницю, ячмінь, овес і ярим житом закінчували жнива. Схоплені у жменю і зжаті одним махом серпа стебла клали на землю, а 10-15 перев'язаних жмень складали сніп. Поступово поширювалось застосування і більш продуктивної коси.

Молотили хліб котком, худобою, дошкою-теркою і переважно ціпом, що складався з бича, ціпилка (ручки) і ув'язі. Історично склалися два способи очищення зерна: із використанням сили вітру (віяння) та інерції руху – перекидання. Віяли за допомогою лопати-віялки, корита, цебра, відра тощо.

Природні умови сприяли тваринництву, яке органічно поєднувалось із землеробством. При відгінному випасанні худобу виганяли на певний період подалі від двору, що було типовим для початкового освоєння краю. Згодом перейшли до вигідної системи – тварин випасають на присадибних пасовищах, а на ніч заганяють. Різні види худоби намагались тримати окремо.

Характер їжі залежав від багатьох факторів: соціально-економічного становища, історичних умов, природно-географічного середовища, господарської спеціалізації тощо. Українська кухня в краї завдяки поширенню нових культур та контактам з іншими етносами поповнювалась новими стравами, ставала більш різноманітною. Так, значного поширення набували страви з картоплі, кукурудзи, споживались перець, помідори тощо.

Провідну роль у харчуванні відігравали злакові – пшениця, жито, ячмінь, овес, гречка, просо та кукурудза, в першу чергу хліб. Його пекли раз на тиждень, переважно з пшениці. Основна маса селян відчувала нестачу збіжжя, домінуючи до хлібного тіста висівки, картоплю, горох тощо. Поширеними були страви з борошна: затірка, лемішка, вареники, кваша, вівсяний кисіль, локшина, галушки тощо.

Так, лемішку варили з підсмаженого борошна, яке засипали в окріп і запікали в печі. Їли її в скоромні дні з молоком, в піст – з олією. Популярною була затирка – борошно розтирали з невеликою кількістю води до утворення маленьких кульок, які варили у воді чи від крутого тіста відщипували маленькі шматочки і варили їх в окропі. У скоромні дні її їли з молоком, у піст – мастили олією. Гречані, житні і пшеничні галушки вживали з салом чи олією.

Улюбленою святковою і недільною стравою була локшина – зварене у воді чи молоці порізане тонкими довгими смужками тісто, замішане з пшеничного борошна на яйцях. По святах і неділям готували вареники – з пшеничного і гречаного борошна, начинені сиром, картоплею, капустою, вишнями і мастили сметаною, олією, маслом. Чільне місце в раціоні посідали каші з гречаної, ячмінної і пшоняної крупи.

Значну частину їжі складали овочі (картопля, капуста, буряк, огірки тощо), бахчові, гарбузи і бобові – горох, квасоля. Картопля поступово витісняла чимало давніх борошняних страв. Найпоширенішою овочевою стравою був борщ, який їли майже щодня і обов'язково як обрядову страву на весіллі, Різдво, обжинках, поминках. Відомо три основних різновиди борщу – буряковий, зелений і холодний.

Отже, основою харчування народу була рослинна (борошно і крупи) їжа, яка у прибережних районах доповнювалась рибою. Вживали риби багато – варили юшки, сушили, в'ялили, солили, смажили. Повсякденними стравами трудящих були борщ, куліш, юшка, галушки, різні каші тощо. Їх українці готували кожні ранок і вечір. На свята вживали паляниці, пампушки, млинці, м'ясо і сало. Приправою до їжі в скоромні дні були сало й м'ясо, в пісні – риба, конопляне і льняне масло, мак.

М'ясні страви і навіть борщ з салом, масло для бідного селянства залишалися святковою їжею. Яйця, масло, птиця йшли на продаж. З продуктів скотарства у скоромні дні широко вживали солодке і кисле молоко та молочні продукти – сир, сметану, зрідка масло. На коров'ячому молоці селяни готували різні страви: каші, галушки, затірку, локшину, кисіль, воно слугувало приправою до крутих каш та

картоплі. З сиром варили вареники. Споживні продукти тваринництва широко вживали багатії.

Білоруси та росіяни мали схожий до українців раціон, а неслов'янські етноси намагались зберегти національну кухню. Німці, приміром, в основі харчового раціону мали мучні й молочні продукти, майже всі вживали каву і т.п.

В одязі населення спостерігалось сполучення українського, російського і міського впливу, причому вплив останнього порівняно з іншими районами був більш інтенсивним. Переселенці – селяни намагались зберегти в одязі національні традиції. Водночас у зв'язку з багатоетнічним складом етнокультурна взаємодія впливала на формування одягу, в якому простежується багато спільних рис.

Одяг українського населення мав багато спільних рис з одягом Наддніпрянщини і Слобожанщини. Водночас народний одяг поступово ставав більш різноманітним за матеріалом, кроєм, кольором, складовими частинами. Біднота шила одяг з матеріалів домашнього виробництва, заможні селяни і особливо міщани все більш використовували фабричні тканини – вибійку, китайку, панку, шовк тощо. У масовий вжиток входить білизна. Чоловічий костюм являв собою сполучення елементів селянського і міського костюмів. Поширеними були прямовисні свити, кожушки, пальта, косоворотки і вишиті сорочки, чумарки і широкі штани (полотняні і з фабричної тканини), заправлені в чоботи, смушеві шапки взимку і кашкети (картузи, особливо міщани) та солом'яні брилі влітку. Взували постолі, черевики і чоботи, а влітку селяни ходили босі.

В осінньо-зимовий період чоловіки і жінки носили свиту: бідні – з домотканого білого, сірого чи чорного сукна, заможні – з фабричного. Взимку жінки й чоловіки одягали кожухи з овечих шкур, які заможні вкривали сукном. Багаті селяни і міщани оздоблювали одяг гарусом і галунами.

В окремих частинах краю були свої особливості? Так, в степовій частині були поширені шкіряні штани без зовнішніх швів, які нагадували штани скіфів. Улюбленим верхнім вбранням були чумачки – з синього тонкого фабричного сукна з відрізною спешкою і складками на ній. Для роботи

одягали кожух вільного крою («тулуб»), в дорогу – довгий кожух чи бурку.

В Херсоні поширеними були жилетки, бідняки Нижніх Сірогос одягались у домоткані сіряки та свити, носили саморобне взуття.

Жінки носили довгу, до п'ят, спідницю і плечовий одяг з тонкого сукна – «баску», себто кофту з довгими руками, котра прилягала до стану. Носили й коротку сорочку («до талії»), оздоблену вишивкою; клітчасту плахту; сукняну джергу (на щодень); широку спідницю з фабричної тканини, до якої одягали такий же або тканий фартух; корсетку з клинами. Жінки прикрашали кожухи сивою смужкою на комірі, полах і рукавах та бурнуса – схожий на холст одяг, прострочений разом з підкладкою і підбивкою з вати.

На голові носили яскраву квітчасту хустку, жінки – очіпки, прикриваючи їх наміткою або хусткою. Дівчата заплітали волосся в косу, викладали її кругом голови й прикрашали квітами або одягом вінки, виготовлені з паперу, квітів, воску, стрічок. Прикрасами були намисто, дукати, кольорові стрічки тощо. Жінки взували чорні або червоні чоботи. Жінки містечок та селяни поблизу міст одягались як міщанки.

Одяг багатих міщанок – як і міщан – відрізнявся від селянського матеріалом і складовими елементами. Жінки влітку носили каптанку – каптаноподібний одяг з сукна, взимку – бекешу – шубу з овчин, вкритих синім або темно-червоним сукном; на свята – сині та червоні юбки, шовкові запаски з каламайковими англійськими поясами та дорогі кунтуші, на голові – кораблики, шовкові хустки, взували червоні чоботи. Багаті міщани носили штани, жупани і китаєві черкески.

Завжди цікавим є питання про співвідношення цін та заробітків, тобто про *купівельну спроможність населення*. В кінці XVIII ст. мідна монета номіналом в 2 і 5 коп. була основним засобом грошового обігу соціальних низів. Про це свідчать й скарби того часу, знайдені у краї – в с. Дудчанах в 1894 р., в Херсоні на Привозному базарі в 1901 р. та в 1864 р. на розі Дніпропетровської вулиці і Трипільського провулку, в 1864 р. в Олешках та в 1894 р. На

Потьомкінському острові золота і срібна монети використовувались при значних торгових операціях. Адже в кінці XVIII ст. чорнороб заробляв 40-80 коп. В день, тесля приблизно 1,5 крб., коваль – 1,2 крб., селяни з парою волів – 1,2 крб., рекрути на каменоломнях отримували в 1788 р. по 10 коп. в день.

А ціни в кінці XVIII ст. були такі: курка коштувала 17-20 коп., 1 м полотна – 10 коп., дерев'яне відро – 5 коп., пошиття сорочки – 13 коп., продукти в коп. за 1 кг: пшеничне борошно – 0,05; пшоно – 4,6; вершкове масло – 36; яловичина – 5-10; шинка і сіль – 25, ковбаса – 38 тощо. Тобто, чорнороб за денний заробіток міг купити до 4 кг доброї яловичини. А випивка коштувала дорого – на пляшку лікеру чорноробу слід було працювати півтори дні, на пляшку рейнського – два, хоча штоф горілки – 1,23 л – коштував 50 коп. Дорогим був цукор (за 1 кг слід було віддати 10 курок), апельсини, маслини та інші імпортні товари. Але їх вітчизняні еквіваленти були значно дешевші – мед у ціні був тотожній горілці.

Ціни на сільгосппродукти значно коливались від кон'юнктури і врожаю. Так, в 1831 р. були холера, неврожай і високі ціни, а в урожайному 1840 р. арба бахчових йшла за 1 крб.

На сер. XIX ст. склалися такі ціни: сотня помідор коштувала 10 коп., кавун – 3-15 коп., а 1 дес. кавунів давала щорічний прибуток в 60 крб., ягня – 25 коп., баран – 2 крб., пара робочих волів від 30 до 75 крб., корова української породи 12-20 крб., 1 кг вершкового масла 24 коп. з риби найдорожчою була білуга – 3 крб., найдешевшою судак – 3,5 коп. за 1 кг. Віз тарані в Херсоні коштував 4-5 крб.

Порівняно з кінцем XVIII ст. зросли й заробітки: чабан за сезон мав 40-60 крб. Чистого прибутку, наймит у чумаків – 8-10 крб., батрак – 15-20 крб., чорнороб в порту заробляв до 1,5 крб. В день, вантажник на Херсонській пристані – 2 крб., робітники вовномиєнь від 35 коп. (підлітки) до 1,75 крб. (дорослі чоловіки) в день. Державні службовці заробляли на порядок вище робітників. Вчитель гімназії в 1830-і роки отримував 1000-1200 крб. на рік, вихователь пансіону – 300 крб.

Рівень і якість життя багато в чому визначаються станом охорони здоров'я. В ті часи для переважної більшості краян медична допомога була недоступною через недостатню мережу медичних установ. Так, в 1757 р. в Херсонській губернії медичну допомогу надавали 25 лікарів, 9 лікарських учнів і 21 фармацевт, себто і лікар приходився на 13 тис. жителів. В селах Херсонського повіту працював один лікар і не було жодної аптеки.

Кращими були справи в містах. В Херсоні в 1860 р. було дві лікарні з 10 лікарями, які надали допомогу 698 хворим. В місті працювали 3 державних аптеки (перша відкрилась в 1829 р.), в 1859 р. з'явилась водолікарня. Військовий шпиталь відкрився в 1807 р. В 1861 р. бериславців лікували 2 лікаря, казенна аптека та лікарня, здатна прийняти 130 хворих за рік. На сер. ХІХ ст. в Олешках працювали повітова лікарня на 20 ліжок і аптека. Частину краян обслуговувала лікарня Мелітопольського повіту, а Д.М. Куликовський на початку ХІХ ст. заснував у Каховці громадську лікарню і був нагороджений за це орденом св. Анни.

З огляду на такий стан медичної справи при частих епідеміях медичну допомогу отримували лише міщани і заможні, що призводило до масової смертності. Так, в сер. ХІХ ст. щеплення віспи проходило незадовільно через нестачу медиків, байдужість поміщиків, організаційні негаразди і селянські забобони.

Певною мірою брак медичної допомоги компенсувався народною медициною. Користуючись досвідом запорожців і ногайців, переселенці використовували цілющий потенціал краю – трави, мед, молоко тощо. Голопристанці водою і грязями озера лікували рани, висипання, лишай, суглоби.

Санітарно-гігієнічні умови у сучасному розумінні були відсутні – не було водогонів і чистої питної води, каналізації, не вивозилось сміття тощо. Так, у Генічеську єдине джерело питної води було за 5 км від міста, каланчакці брали воду з копанок на березі ріки. Херсонці вживали неочищену дніпровську воду.

Негативний вплив на здоров'я краян мали тяжкі соціальні умови – неякісне харчування, антисанітарія і незадовільні житлові умови, виснажлива фізична праця

«сприяли» широкому розповсюдженню соціальних хвороб: туберкульозу, поліомеліту, венеричних хвороб, епідемій чуми, холери тощо. Особливо жахливою була дитяча смертність, в першу чергу дітей-сиріт – навіть за заниженими офіційними відомостями 3% дітей було «незаконнонародженими». Так, в Олешках за квітень-червень 1847 р. серед померлих діти складали 2/3.

Системи соціального захисту для абсолютної більшості населення не існувало – лише колишні офіцери та державні службовці отримували пенсії, а всі інші самотійно долали життєві труднощі. Показово, що в бюджеті Херсона на 1843 р. єдиною строчкою на «благонадійні заклади» йшли витрати в сумі 21 тис. крб. на лікарні, училище дітей канцеляристів, сирітського будинку і богоугодного закладу – згодом з'явилась і друга богадільня. Цього було явно замало.

Набагато кращим був соціальний захист у німецьких колоніях – там діяли страхові товариства, сирітські каси (опікувались майном і навчанням сиріт), громадські лікарні і похоронні бюро, сирітські притулки тощо.

Злидні, відсутність медичної допомоги й антисанітарія робили людей беззахисними перед епідеміями. І якщо проти чуми і холери приймалися енергійні адміністративні і медичні заходи (від Дніпровського лиману до Перекопу по берегу було встановлено карантинні пости), то проти епідемії тифу населення залишалось «сам на сам». Епідемії чуми за 1775-1861 рр. спалахували тричі, особливо сильно у 1812 р. Зокрема, влітку 1783 р. В Херсоні швидко поширилась епідемія чуми. За червень – грудень померло 3774 чоловіка, щоденно вмирало по 50 чоловік, а всього померло понад 10 тис. чоловік. «Головним по медицині лікарем» був призначений видатний лікар і фундатор вітчизняної епідеміології, почесний член 12 академій Данило Самойлович Самойлович (1742-1804, справжнє прізвище Сушковський). З ризиком для життя він замість спалення речей і будинків запровадив їх дезінфекцію, майстерно робив щеплення, покращив організацію карантинів і зумів в 1784 р. ліквідувати епідемію.

Д.С.Самойлович клінічно описав чуму і довів необхідність щеплень у праці «Опис чуми, яка була в Херсоні

в 1784 р.» Згодом під його проводом в місті у 1794 р. Утворилась перша в імперії корпорація лікарів, котра вивчала місцеві хвороби і способи їх лікування. До приїзду Катерини II в Херсон лікар влаштував шпиталь, лазарети і прикордонний карантин, головним лікарем якого його ж і було призначено. Видатний лікар брав участь у ліквідації 9 спалахів чуми з 15, що були в Україні протягом XVIII ст. Значних втрат завдавала холера – епідемії були у 1796, 1799 і 1811-1812 рр., в Кримську війну.

Вперше епідемія висипного тифу в Херсоні спалахнула у 1789 р., коли у місті перебував всесвітньо відомий англійський громадський діяч, гуманіст і філантроп, фундатор сучасної пенітенціарної системи Джон Говард (1726-1790). З жовтня 1789 р. він зайнявся упорядкуванням лікарні, аптеки і в'язниці, за свій кошт допомагав бідним, хворим та в'язням, чим здобув шану і любов херсонців. Лікуючи хворого, він заразився і 20.01.1790 р. помер. Його могилу в Дофіно (Степанівна) прикрасив напис: «1790. Иван Говард. Кто бы ни был, здесь друг твой скрыт».

Сьогодні світ і херсонці шанують пам'ять Дж. Говарда – існують благодійні фонди і структури його імені, йому встановлено пам'ятники на батьківщині в Бедффордї, лондонському соборі св. Павла і в Херсоні по пр. Ушакова. Вдячні херсонці на його честь головну вулицю міста, Поштову, назвали Говардівською. У 1947 р. її перейменували в пр. Ушакова. Ім'я Говарда носять вулиці в Степанівні і Садовому.

В громадському житті селянства помітну роль мала громада. Власники господарств на сході вирішували адміністративно-господарські проблеми села: розподіл і збереження податків, виконання рекрутчини, підтримання правопорядку, розв'язання на базі звичаєвого права сімейних та майнових суперечок при вирішальному впливу заможних стариків. Виконавча влада належала старості. Селянству притаманна була взаємодопомога у формах супряги, толоки – сусідська поміч на будівництві, допомога погорільцям тощо. Новозбур'ївці, приміром, частину хліба звозили до «гамазею» і ці запаси громада використовувала при неврожаї.

У святковості та обрядовості українців поступово зникають архаїчні – купальська обрядовість, приміром, – поступаючись місцем більш конкретним і раціональним, збагачується трудова обрядовість. Так, популярними стали обжинки. Жниці після жнив сплітали з колосків вінок, прикрашений квітами і стрічками, вибирали кращу жницю та йшли до села, приєднуючи селян. Обжинковий вінок з добрими побажаннями підносили господарю поля, який пригощав жниць. Поширеними були колядки, зелені свята, за традицією відзначали новорічні свята з водінням кози, щедруванням і т.д.

Основною формою родини була мала (нуклеарна) сім'я з батьків і дітей, при яких часто жили старі батьки. Дорослі сини після одруження утворювали власне господарство. Майнові відносини і розпорядок у сім'ї регламентувались звичаєвим правом. Українській родині притаманний мінорат – з батьками залишався і наслідував майно молодший син.

Кожний член сім'ї мав традиційні функції. Чоловік і дорослі сини виконували «чоловічу роботу» в полі (оранка, косовиця, молотьба і т.п.), заготовляли паливо, будували і ремонтували житло тощо. Дружина і дочки мали «жіночу роботу» – готували їжу, прали й ткали, обробляли город, доглядали малих і старих, прали і т.п., а також жали і молотили.

В I пол. XIX ст. розвивалась весільна обрядовість і в цей час укоріняються його класичні зразки. Як і раніше, головним актом шлюбу за звичаєм було весілля, а не вінчання. Для підпорядкування шлюбу церкві Синод в 1843 р. видав указ, за яким шлюбна пара зобов'язувалася жити попружним життям після вінчання.

Духовна культура складалася під впливом запорозьких традицій і занесених переселенцями різних національностей, передусім українцями, традицій. Це простежується у звичаях, обрядах, народно-ужитковому мистецтві. Так, для фольклору були типові історичні, козацькі, чумацькі і наймитські пісні – «Зажурився чумаченько», «Ой, на горі-горі». «Ой, стоїть явір над водою» тощо. Цікаво, що на Херсонщині у 30-40-х роках XIX ст. записано думу «Ой, чи добре пан Хмельницький

починав» з оцінкою подій 1648 р. Улюбленою піснею чумаків була «Чаєчка» і взагалі пісня була постійним супутником краян у праці і відпочинку, в горі і radoщах.

Херсонщина входила до Південного (Причорноморського) історико-етнографічного району України і сама, в свою чергу, поділялась за культурно-господарським обличчям на два підрайони: Нижньодніпровський і Таврія. Наголосимо, що за всіма етнографічними ознаками наш край був невід'ємною часткою України при наявності певних особливостей.

Етнографічний характер краю визначався особливостями його соціально-економічного поступу, природними умовами і традиціями співіснування різних етносів при умові, що українці становили більшість херсонців і визначали його етнографічне обличчя. Він виявлявся у всіх видах традиційного побуту – господарстві, звичаях, обрядах, мові тощо. Специфічні особливості мали степове хліборобство і вигінне скотарство (вони накладали вирішальний відбиток та етнографічну специфіку краю), народне будівництво, проблеми і ремесла.

Етнокультурні зв'язки і взаємозв'язки українців з поселенцями інших етносів виявились у поєднанні різноетнічних елементів в одязі, їжі, будівництві і т.п. Так, українські селяни чимало запозичили у російських селян, як і навпаки – це видно при аналізі побуту селян в Нижніх Сірогозах, Олешках тощо.

Водночас не слід забувати, що традиційно-побутова культура Херсонщини порівняно з іншими історико-етнографічними районами найбільше позначена зловісним тавром імперської русифікаторської експансії царизму.

Висновки:

Впродовж 1775-1861 рр. Херсонщина практично інтегрувалася в політичні й економічні структури Російської імперії. Більшість запорозької старшини отримала статус російського дворянства і взяла активну участь у створенні Новоросії. Втім цей проект тоді не вдався через низку об'єктивних причин. Херсон після провалу мрії Катерини II про відновлення під своїм патронатом Візантії перетворився на провінційне торгово-ремісничє місто з губернським статусом. Працею українського селянства за участю

представників інших народів імперії та іноземних колоністів Херсонщина була заселена і перетворилась на імперську житницю. Мешканці краю не раз ставали гарматним м'ясом у численних війнах імперії, причому саме поразка Росії в Кримській війні (яка принесла чимало горя херсонцям) змусила владу розпочати реформи 1860-х років.

Питання для обговорення:

1. Які наслідки мало входження Херсонщини до складу Російської імперії?
2. Як можна оцінити роль новоросійських генерал-губернаторів Г. Потьомкіна, А. Рішельє, М. Воронцова в історії нашого краю.
3. Що означає формула «Херсон – колыска Чорноморського флоту Російської імперії».
4. Оцініть вплив імперського військового минулого на топоніміку краю та історичну пам'ять херсонців.
5. Які наслідки мала для нашого краю Кримська війна.
6. Оцініть природні умови господарювання на Херсонщині в I пол. XIX ст.
7. Яку роль в господарському освоєнні краю відіграли урядова, поміщицька і народна колонізація.
8. Компаративний аналіз фронтиру на Херсонщині у вітчизняному і світовому вимірах.
9. Роль західної і східної цивілізацій в історії Херсонщини в кінці XVIII – I пол. XIX ст.
10. Оцініть роль іноземних колоністів в історії нашого краю.
11. Проаналізуйте історичну топоніміку краю XVIII – I пол. XIX ст.
12. Історія міст Херсонщини кінця XVIII – I пол. XIX ст.
13. Охарактеризуйте формування капіталістичного укладу в економіці краю у першій половині XIX ст.
14. Традиційні підприємництва на Херсонщині в XIX – I пол. XIX ст.
15. Соціально-економічне становище основних станових груп населення краю в кінці XVIII – I пол. XIX ст.
16. Селянське господарство на Херсонщині в кінці XVIII – I пол. XIX ст.

Хронологія подій:

1774-1791 рр. – входження нашого краю до складу Російської імперії.

1774-1803 рр. – запровадження імперського адміністративно-територіального устрою на Херсонщині та ліквідація запорозької спадщини.

19.10.1778 р. – заснування м. Херсон.

1778-1827 рр. – існування Адміралтейства та військового кораблебудування в Херсоні.

1780 р. – спорудження старійшої в Херсоні Греко-Софійської церкви.

1780 р. – освячено Греко-Софійську церкву в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці, м. Херсон.

1781 р. – початок цивільного кораблебудування в Херсоні.

1784 р. – перша писемна згадка про м. Генічеськ.

1785-1794 рр. – перебування в Херсоні Чорноморського адміралтейського правління, керівного центру військового кораблебудування на півдні Російської імперії.

1786 р. – спорудження Катерининського (Спаського) собору.

1786 р. – освячення Свято-Катерининського собору в м. Херсон.

1787-1791 рр. – участь наших земляків та українських козаків під проводом С. Білого, З. Чепіги, А. Головатого в черговій російсько-турецькій війні.

1791 р. перша писемна згадка про м. Каховка.

1797 р. – заснування міської верфі торгового суднобудування.

1798 р. – освячення Свято-Успенського собору в м. Херсон.

1798 р. – створення Корсунського богородицького чоловічого монастиря (до 1848 р. – єдиновірчий).

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. – інтенсивна державна, поміщицька і народна (українська) колонізація краю.

1802 р. – утворення Миколаївської (Херсонської) і Таврійської губерній, до яких увійшли відповідно лівобережна та правобережна частини сучасної Херсонщини.

1803 р. – м. Херсон став центром Херсонської губернії.

1803-1876 рр. – затвердження імперської геральдики нашого краю: м. Херсон (3.10.1803), Таврійської губернії (8.12.1856), Херсонської губернії (5.07.1878).

1803 р. – створено Григорієвський Бізюків чоловічий монастир.

1804-1836 рр. – будівництво Свято-Духівського кафедрального собору в м. Херсон.

1806 р. – заснування купецької верфі в м. Херсон.

1807 р. – відкриття військового шпиталю в м. Херсон.

1812 р. – освячення Покровської єдиновірчої церкви в м. Херсон.

1812-1813 рр. – відкриття повітових училищ в Олешках і Херсоні.

1815 р. – відкриття Херсонської губернської чоловічої гімназії.

1820 р. – відкриття в м. Херсон пам'ятника Дж. Говарду.

1830-і роки – початок промислового перевороту в краї.

1834 р. – в Херсоні засновано міську думу, магістрат, сирітський і совісний суди.

1834 р. – відкриття в Херсоні училища торгового мореплавства.

1838 р. – початок видання «Херсонських губернських відомостей», першої газети краю.

Історичний словник:

Входження нашого краю до складу Російської імперії – внаслідок ліквідації Війська Запорозького Низового і російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. територія нашого краю увійшла до складу Російської імперії.

Грецький проект Катерини II – плани перетворення Російської імперії на нову Візантійську (Східноримську) імперію.

Запорозька спадщина – соціально-психологічні, культурні, господарські, ментальні тощо традиції Запорозького козацтва, які справили і справляють донині вплив на історію краю.

Модернізації теорія (з англ. modern – сучасний) – сукупність концепцій, які описують історію як процес переходу людства від аграрного до індустріального та від індустріального до постіндустріального суспільства (останнє наразі відбувається в Україні). Щодо історії Херсонщини є сенс вести мову про бюрократично-кріпосницьку імперську (1775 р. - середина XIX ст.), капіталістично-індустріальну

імперську (1861-1917 рр.) і радянську індустріальну (бюрократично-комуністичну 1917-1991 рр.). Найбільш поширений в літературі концепт щодо двох останніх.

Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство – адміністративно-територіальна і політична одиниця Російської імперії (1822-1874), до складу якої входили землі Херсонщини. Серед найвизначніших генерал-губернаторів – кн. М. Воронцов (1823-1854).

Новоросійський край, Новоросія – причорноморські та приазовські землі Степової України, приєднані до Російської імперії у другій половині XVIII – на початку XIX ст.. Термін вживався як синонім офіційної назви Новоросійської губернії (існувала у 1764-1783 і 1796-1802 рр.), до складу якої входили Херсонський і Кизикерменський (Бериславський) повіти. Після ліквідації 1872 р. Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства назва збереглася як символ імперського проекту перетворення Південної України на військово-політичний форпост Російської імперії (путінської Росії).

Одеське товариство історії та старожитностей (1839-1922) – перше на Півдні України наукове товариство, що займалося вивченням історії та охорони пам'яток півдня Російської імперії, в т. ч. Херсонщини. Цілий ряд його членів вивчали історію нашого краю – А. Скальковський, В. Кордт, Ю. Кулаковський та інші.

Таврійська вчена губернська архівна комісія (1887-1931) – науково-дослідна архівна установа, створена з метою вивчення і видання пам'яток історії Криму і Таврії. Вивчала історію Лівобережної частини Херсонщини, зокрема А. Маркевич (очолював комісію у 1908-1931 рр.). З інших відомих істориків краю у її складі була Н. Полонська-Василенко.

Таврійська губернія (1802-1917) – до її складу входили землі сучасної Херсонщини у межах Дніпровського і Мелітопольського повітів.

Таврія – неофіційна назва і скорочена назва Північної (материкової) частини Таврійської губернії.

Фронтир (порубіжжя, пограниччя) – простір змінних цінностей у зоні зіткнення різних культур і адаптування до

природного середовища, коли внаслідок інтенсивної комунікації, економічної, соціальної, культурної та політичної взаємодії відбуваються запозичення, пристосування (акультурація) або одомашнення (асиміляції) однієї культури іншою.

Херсонська губернія – адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії (1803-1920), з адміністративним центром в м. Херсон, до складу якої входив Херсонський повіт.

Херсонська фортеця – комплекс споруд, зведений у 1778-1787 рр.: цитадель, вал, 220 гармат, з 9 бастіонами, адміралтейством, численними спорудами всередині. Наразі збереглися частина валу, арсенал, Очаківські та Петербурзькі ворота, пороховий льох, колодязь, Катерининський собор.

Чумацтво – традиційний торгівельно-візницький промисел, поширений на Херсонщині з козацьких часів до 1870-х років. Чумаки в нашому краї займались переважно перевезенням солі та риби.

Теми для доповідей:

1. Наслідки реалізації російського великодержавного проекту «Новоросія» для нашого краю
2. Особливості політичного становища нашого краю в складі Російської імперії в кінці XVIII – першій половині XIX ст.
3. Імперський період в історії геральдики Херсонщини.
4. Наш край в роки російсько-французької війни 1812 р. і Кримської війни.

Додаткова література для глибокого вивчення теми та окремих питань:

1. Артюх Л. Народне житло на Херсонщині// Народна творчість та етнографія. – 1970. – С. 34-37.
2. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Ч.I Очерки Днепра. – СПб, 1863.
3. Бачинський А.Д. Січ Задунайська 1775-1828. Історико-документальний нарис. – Одеса: МП “Гермес”, 1994.
4. Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на півдні України (1775-1869). – Одеса: Маяк, 1995.
5. Белоусова Е., Кокостикова Г. Херсон: Путеводитель. – Симферополь: Таврия, 1988.
6. Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII-XIXст.)// Укр. іст. журн. – 1992. – № 9. – С. 54-65.
7. Водотика С.Г. Історія Херсонщини XIII-XIX ст. – Херсон: Айлант, 2003.

8. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесены в Полное собрание законов с 1649 по 1900 год. – Репринт. воспроизв. – М.: Планета, 1991.
9. Горностаев Є.В. По страницам истории православной религии Херсона. – Рукопись. – Херсон, 1994.
10. Демченко З. Лікар від Бога [Про Самойловича в Херсоні]//Над. правда. – 1994.-12 листопада.
11. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1959.
12. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг.- М.: Наука, 1970.
13. Дружинина Е.И. Южная Украина в в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг.- М.: Наука, 1981.
14. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. – К. : Гол. Редакція УРЕ, 1972 [перевидання рос. мовою – 1983] Історія Української РСР. – Тт.. 2-3. – К.: Наук. Думка, 1978-1979.
15. Історія українського козацтва: Нариси у 2 томах. – К., 2006, 2007.
16. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 г.).- М.: Наука, 1976.
17. Кабузан В.М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст.//Укр. журн. 1989. – № 12. – С.85-90.
18. Каминская С.В., Яровая М.П. Голая Пристань (Кратний почерк). – Херсон, 1995.
19. Кінг Ч. Історія Чорного моря. – К., 2011.
20. Костюк Л.Н., Ракович В.Ф., Ратне И.Д. Херсон. Улицы помнят: Путеводитель. – Симферополь: Таврія, 1987.
21. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. Посібник: У 3-х книгах. – Кн.. 3. Кінець XVI – сер. XIX ст.. – К.: Либідь, 1994.
22. Кудряченко А.І., Кулініч І.М., Хохлачов В.В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. – К.: Наук. Думка, 1995.
23. Кулініч І.М. Як і коли з'явилися шведські колонії в Південній Україні//Укр. іст. журн. – 1995. – №1. – С.118-122
24. Купрій В. Геральдичні знаки Херсонської землі// Новий день. –1993. – 17 квітня.
25. Лавренъов Б. Повторне поховання Потьомкіна // Над. Правда. – 1991. – 20 березня
26. Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775). – Запоріжжя, 1998.
27. Лобода В. Заселення Північного Причорномор'я і топоніміка краю за архівними джерелами//Архіви України. – 1975. – №3 . – С.68-76.
28. Лобода В.В. Топоніміка Дніпро-Бузького межиріччя. – К.: Наук. думка, 1976.
29. М.П. Історія Херсонщини (з найдавніших епох по козацькі часи). – Херсон, 2010.
30. Мірандо де Ф. Щоденник// Пам'ять століть. – 1996. – №1; Київська старовина. 1986. – №№ 1-2.
31. Орлова З.С., Ратнер И.Д. Из истории заселения Херсонщины: Краткий справ. – Херсон. 1993.
32. Павленко В.Я. Запорозьке козацтво на Херсонщині. – Херсон, 2014.
33. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – Будь-яке видання.
34. Полуоракин А. Поручики корпусу лісничих//Над. правда. – 1995. – 16
35. Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 років. – К., 2009.

36. Справочник переименованных улиц, переулков, площадей, парков и скверов города. Составил краевед Е. В. Горностаев//Константы: Альманах социальных исследований. – 1993 – №1. – С.123. – 128 або в газеті “Херсон: культура трех веков. Вип. 6-7. Приложение к газете «Трибуна».
37. Тимофеев В.Н. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К.: Наук. Думка, 1984.
38. Херсон – город многонациональный//Прошлое служит настоящему. – Херсон, 1991. – С. 21-23.
39. Херсон. Век XVIII. И.Ганнибал; А.Суворов; Ф. Ушаков; Д. Самойлович; Г. Потемкин; Н.Корсаков; Д.Говард [Буклет]. – Херсон, 1990.
40. Херсонский судостроительный завод: Очерки истории. – Симферополь: Таврида, 1993.
41. Херсону 200 лет. 1778-1978: Сб. Док. и мат. – К.: Наук. думка, 1978.

ЧАСТИНА 3

ДОБА ІМПЕРСЬКОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Починаючи з 1961 р. та протягом початку ХХ ст. Херсонщина, як і вся Російська імперія, перебувала в умовах кардинальних змін соціального, економічного, політичного та культурного життя. Запроваджені реформи в аграрній сфері (селянська 1861 р., 1902-1904 рр. С.Ю. Вітте, Століпінська 1906-1911 рр.) призвели до зміни в системі землекористування, переформатували категорії землевласників, модернізували аграрне виробництво та переробну галузь, сформували ринок землі. Земська (1864 р.) і міська (1870 р.) реформи спричинили до розвитку реального самоврядування і започаткували формування місцевих еліт, активізували розвиток освітянської мережі, інститутів соціального забезпечення та культурних закладів. На цей період припадає промисловий переворот та початок індустріалізації, що зумовили активний розвиток транспортної та торговельної мережі, промислових підприємств, зростання товарообігу та виробництва, зміну спеціалізації регіону.

Вивчивши цей розділ, Ви будете знати:

- процес трансформації земельної власності поміщицьких, селянських, колоністських та муніципальних аграрних господарств, зміни і вдосконалення землекористування;
- хід зміни виробничих пріоритетів в аграрному секторі регіону та розвиток агрокультури;
- тенденції розвитку транспортних систем (залізниця, порти), виробничих потужностей різних галузей промисловості та характер її індустріалізації;
- характер розвитку кооперації та її роль у економічному розвитку селянського господарства;

- роль банківської та кредитної структур у формування приватновласницьких тенденцій та модернізації аграрного виробництва і землеволодіння;
- характер розвитку торговельної мережі (ярмарки, базари, залізничні станції) та динаміку товарообігу;
- вплив муніципальних комплексів на економічний і культурний статус регіону;
- участь земств у розвитку системи освіти, інтелектуального та технічного забезпечення модернізації сільського господарства і розвитку агрокультури;
- хід створення і розвиток закладів освіти і культури на Херсонщині.

Ключові терміни та поняття: Херсонський повіт, Дніпровський повіт, реформа, земство, міське громадське управління, приватне землеволодіння, надільне землеволодіння, економії, поміщицькі господарства, селянські господарства, колоністи, банк, позика, десятина, кооперативи, товариства, агрокультура, виробництво, підприємства, порт, залізниця, прокатні пункти, врожайність, прибутковість, торгівля, зерно, худоба, школа, гімназія, музей.

Соціально-економічна сфера життя Херсонщини

Характер землеволодіння та землекористування

Напередодні реформи 1861 р. територія Херсонщини була в основному заселена. Найбільш численну групу населення становили українці – переселенці з Полтавської, Чернігівської та Київської губерній. У 1859 р. в Херсонському повіті було 217 населених пунктів, що налічували від 1 до 25 дворів, 160 сіл, що мали від 26 до 250 дворів, і 28 – з кількістю понад 250 дворів. На початок 1860-х рр. сільське населення Херсонського повіту становило 168,25 тис. чоловік. У Дніпровському повіті налічувалось 126 сіл з 66,2 тис. жителями.

Як і по всій Росії, внаслідок реформи 1861 р. на Херсонщині більшість землі залишилася у поміщиків. За встановленими розмірами душових наділів поміщицькі селяни Дніпровського й Мелітопольського повітів одержали

по 6,5 десятини, а Херсонського – по 5,5 десятини на ревізьку душу. Фактично селяни одержали менше тієї кількості, котрою користувалися до реформи. Державні селяни, на яких згодом були поширені всі основні засади реформи 1861 р., виявились у дещо кращому становищі, ніж кріпаки. Їх земельні наділи становили пересічно від 6,7 до 9,7 десятини на ревізьку душу.

Проведена реформа 1861 р. та розширений вихід на зовнішній ринок сприяли радикальному зміненню аграрного сектору економіки. Ці зміни відбувались і в сфері землекористування і в структурі виробництва. В Херсонському повіті на 1900 р. переважало приватне землеволодіння, площа якого становила 872.129 дес., що складало 49,5 % від загальної площі орних земель. Приватновласницьких земель у регіоні було більше, ніж в Україні на 4,8 % і ніж у Росії – на 15 %. Значна частка серед них – близько 2/3 – належала дворянству і купецтву, маєтності яких мали латифундіальний характер. Разом з цим, особливістю Півдня України було існування значних володінь, що знаходилися в індивідуальній (23 %), товаристській (10 %) та общинній (5%) приватній власності селянства.

Проте приватне поміщицьке землеволодіння мало досить строкату картину. У 1905 р. вага господарств до 50 дес. у визначеній групі складала 22,48 %. Можна сміливо віднести їх до тої групи малоземельних власників, що здавали власну землю в оренду. Це духовенство, чиновництво та дрібне дворянство. Інші групи поміщиків становили наступні співвідношення. Дрібні маєтки в 50-100 дес. складали 9,96 %, середні – 100-500 дес. – 35,84 %, великі – 500-1000 дес. – 15,18 %, надвеликі – 1-5 тис. дес. – 14,29 %, а латифундії більше 5 тис. дес. – 1,77 % кількості господарств. Проте, саме дві останні групи володіли 40,53 % та 16,57 % приватної землі і в середньому мали маєтки розмірами 1.830 та 8.976 дес. відповідно.

Найзаможнішими магнатами Херсонщини були Фальц-Фейни та Скадовські. На початок ХХ ст. сімейний клан Фальц-Фейнів нараховував з два десятки маєтків (найвідоміший Асканія-Нова), незамерзаючий порт Хорли (1897), 2 пасажирські та 4 вантажні судна, винний завод в

Приображенці, кондитерську фабрику в Дофіно та великий консервний завод у Херсоні. Саме Фальц-Фейни застосовували хижацький спосіб використання місцевих пасовиськ, випасаючи до мільйонна голів овець, спричинили до появи в центрі Європи пустелі – Олешківські піски. Сергій Балтазарович Скадовський (таврійська гілка роду) мав 18 тис. десятин (4 маєтки, острів Джарилгач), будинки в Каховці та Херсоні, заснував у 1893 р. порт і місто Скадовськ. Скадовські (херсонської гілки) володіли маєтком Білозерка.

Організація управління поміщицькими маєтками залежала від характеру виробництва. В економіях, що здавались в оренду, було тільки кілька чоловік для нагляду за нею. Там же, де велось виробництво, управлінський апарат нагадував керівництво промисловим підприємством. Головним у ній був управитель або прикажчик. Більша частина поміщиків, особливо з дворян, передавала власні функції по керуванню господарством управлінському апарату, тим самим відходячи від господарської діяльності. У маєтках велась звітність і відповідна документація. Кожен маєток чи економія мали свою контору на чолі з конторником. Управління великими поміщицькими маєтками набувало професіоналізації.

Прагнучи отримувати більш високі прибутки поміщики підвищували врожайність. Важливе місце в цьому посідала ефективна сівозміна. У великих поміщицьких маєтках застосовувалося багатопілля, решта господарств впроваджували чотиріпілля, хоч і зберігалось відстале трипілля. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. позитивні зрушення в сільському господарстві призводили до зростання обсягів виробництва продукції.

Тваринництво було розвинуто в поміщицьких маєтках, його продукція частково використовувалася для внутрішніх потреб. Поміщикам було дуже часто вигідно здавати луки і пасовиська в оренду селянам, ніж серйозно займатися власним тваринництвом. Особливо це стало поширюватися у зв'язку з розвитком зернової галузі, що вела до скорочення вівчарства. В той же час у сфері розведення коней та молочних порід худоби поміщицькі господарства були одними

з перших у застосуванні селекційної діяльності, що робило ці виробництва високотоварними.

Після реформи у поміщицьких господарствах все ширше впроваджувались різні машини й удосконалені знаряддя праці. Але дрібні селянські господарства й далі користувалися примітивними знаряддями, котрих теж не вистачало. Низький рівень агротехніки, особливо на землях селян, хижацьке використання землі поміщиками й орендарями призводили до того, що середня врожайність зернових у Херсонському повіті за 18 років (з 1887 по 1904 рр.) становила всього 34,3 пуда з десятини.

Колоністи німці на 1900 р. володіли в Херсонському повіті 71.865 дес. землі (4,1 % від загалу), з яких 15.603 дес. були надільними, а 56.262 дес. приватними. Єврейським колоністам у повіті належало 45.500 дес. надільної землі (2,6 % від загалу). Німці стояли біля витоків інтенсифікації землеробства й хліборобства. Разом із місцевим населенням вони застосовували агрономічні рекомендації на практиці, удосконалюючи систему оранки, сівозміни, склад посівного матеріалу. Значні досягнення німців у господарському житті регіону свідчать про їх здатність до раціонального виробництва в умовах Півдня. Їх здобутки (сівозміна, чорний пар, картопля, червона степова порода корів) переймалися представниками інших етнічних і соціальних груп.

Одним із додаткових джерел надходження прибутку німецьких колоністів були промисли. Серед них традиційними були прядіння, рибальство, бджільництво, новими стали лісорозведення, шовківництво, садівництво, тютюнництво. Діяльність німців і місцевого населення у сфері лісорозведення призвела до залісення степу та покращання ландшафту. Прядінням займались у кожній родині, а ткацтво було спеціалізацією ремісників. Рибальство було характерне для представників нижчого прошарку німецького населення. Також ця категорія населення розвивало тютюнництво. Колоністи вирощували переважно тютюн американських сортів (віргінський, мерілендський, кентуцький). В окремих колоністів розведення тютюну отримало ринковий характер. Розвивали німецькі колоністи і достатньо великі пасіки та нарощували обсяги шовківництва.

Надзвичайно своєрідною формою агрогосподарств стали муніципальні комплекси. У цілому по Херсонському повіту містам і посадам належало 120.138 дес. (6,8 % від загалу). При заснуванні Херсона було відведено 40.331 тис. десятин 400 кв. сажн. Землі. На частині цих земель в межах міста виділялися ділянки під сади; а поза межами міста існували вигонні землі, лісові, орні й сінокісні угіддя. Треба відзначити, що в означений період муніципалітети, попри прагнення задовольнити землею всіх бажаючих міщан, все ж, сприяли розвитку саме високорентабельних господарств, для чого проводили акції оренди з таким розрахунком, щоб міщанські сільськогосподарські ділянки зростали до 25 десятин.

Надільне селянське землеволодіння у Херсонському повіті становило 623.772 дес., що складало 35,4 % загалу. Малі обсяги землі стимулювали селян до оренди. На початку ХХ ст. в Російській імперії існувало два типи оренди, що суттєво відрізнялися за характером виробничих відносин і виникали при користуванні орендною землею: 1) голодна (продовольча) оренда найбільш бідніших мас селянства та 2) підприємницька оренда землі заможними селянами. При другому типі оренди заможні селяни знімали землю на декілька років з грошовою сплатою, при цьому плата за землю коштувала їм дешевше при довгостроковій оренді та оренді великими ділянками. З цих орендованих селянами земель 40 % перебувало в руках заможних селян.

Наростання експорту зерновик, в основному пшениці і ячменю призводили до серйозних змін в структурі та організації всіх господарств. Як вже зазначалось вище, поміщики відмовлялися від тваринницького спрямування, орієнтуючись на зернове виробництво. Вони або позбавлялись луків, або переводили їх під рілля. На півдні України вага зернових зростає з 61,6 до 75,1 %. Проте якщо в більш товарних і потужних приватних господарствах, поміщиків, міщан, колоністів, певною мірою, дотримувались вимог культури землеробства, то в селянських господарствах, напівтоварного типу, змушені були відмовлятися від норм сівозміни та використання пару, повсюди йшло розорювання цілинних земель. По всій губернії в більших чи менших

обсягах йшов процес хижацького використання земельних ресурсів, що призводило до зневоднення, засоленості, ерозії та виснаження ґрунтів. Загрозливим сигналом на Херсонщині стали неврожаї 1899-1900 рр.

Ця проблема окреслилась як одна із ключових для губернського керівництва. На засіданні Херсонського Губернського комітету з питань про потреби сільськогосподарської промисловості у 1902 р. було констатовано, що в Херсонській губернії на відміну від центральної частини Росії, де існує трипільна система, продовжується хижацьке ведення господарства, де земля не відпочиває і висіваються виключно зернові культури по 6-7 років підряд. Загрозливою була і проблема недостатнього водозабезпечення регіону. Причиною стали: суцільне орання степів, що зумовило втрату трав'яного покриву, що раніше утримував вологу; висихання дрібних ставків та запруд. Втрата значних лісових масивів на півночі, північному сході та південному сході призвели до втрати природної перешкоди для руйнівної дії вітрів, що, досить часто, заносили поля пилом.

У зв'язку із насуванням екологічної катастрофи Губернським Комітетом було запропоновано для покращення степового господарства спрямувати значні зусилля на надання населенню допомоги у справі щодо обводнення ланів. Для цього передбачалось найширше надання позик із меліоративного і страхового капіталів на облаштування колодязів і ставків. Для реалізації програми меліорації пропонувалось клопотати перед урядом про запровадження наступних заходів: створення законодавства про охорону берегів річок, про звільнення від усіляких податків водних просторів та берегів, про охорону міністерством землеробства і державного майна існуючих та будівництва нових водосховищ і колодязів, розробки захисних лісових смуг, що відповідали б типу регіону, з максимальним їх ефектом та лісових смуг для захисту водосховищ і болотяних ділянок, стримування ярів та для пісків і солончаків.

Паралельно з технічними водозберігаючими заходами було визнано необхідність поширення в свідомості селянських мас сівозміни і розробки відповідної системи

забезпечення польових робіт на передових засадах. Для реалізації цієї мети було визначено ряд завдань. По-перше, поширення сільськогосподарських знань: облаштування показових і дослідних ділянок, поширення відповідних брошур, заснування вищого сільськогосподарського інституту на Півдні Росії, в степовій зоні і одного сільськогосподарського училища у північній частині губернії, широкий розвиток низових сільськогосподарських, виноградарських та садівницьких шкіл як державних, так і приватних. По-друге, найширше застосування вдосконалених знарядь, для чого пропонувалось збільшення кредитів в Державному банку і полегшення користування для посередницьких операцій по розповсюдженню сільськогосподарського реманенту без усіляких, існуючих на дану годину обмежень. По-третє, розповсюдження кращого і бажано однотипного насіння, для чого передбачалось збільшити кредити земствам, організувати селекційні станції для місцевих сортів.

Для налагодження захисту землі від ерозії по губернії активно проводилась робота щодо заліснення територій та насадження лісосмуг. У цьому напрямку існувала гостра проблема винищення лісонасаджень. На початку ХХ ст. було знищено їх значні площі, від окремих захисних дач залишилися лише поодинокі дерева. Більш трагічною ситуація була в сусідній Таврійській губернії, піски котрої були загрозою і для придніпровських районів Херсонської губернії. З активізацією робіт у Таврійській губернії, спрямованих на зупинення нижньодніпровських пісків, з 1909 р. активізується лісозахисна діяльність у регіоні. Було закріплено завдання за лісовими відомствами сприяти роздачі посадочного матеріалу, земські органи губернського і повітового рівнів повинні були виділяти кошти на транспортування та організацію зберігання посадочного матеріалу, приватні власники власним коштом повинні були проводити заліснення під керівництвом спеціалістів, проведення роз'яснювальних заходів для населення регіону, щодо користі лісонасадження. Паралельно лісовими відомствами організовувались розсадники. Ключовим посадочним матеріалом стали: шелюга для закріплення

плантацій, біла акація для лісозахисних смуг та сосна для пісків.

Зміни аграрного сектору економіки в умовах реформування початку ХХ ст.

Комплексні заходи виходу з екологічної та аграрної кризи активно почали втілюватись у життя державними органами, земствами, міськими управами і особливо зросли із впровадженням у губернії механізмів аграрного реформування, закладеного нововведеннями С.Ю. Вітте та П.А. Столипіна. Впровадження у життя програми екологічного порятунку регіону та розгортання Столипінської реформи проводилось під керівництвом: дійсного статського радника Левашова Володимира Олександровича (керував губернією 19.01.1902-23.11.1905), який активізував розбудову залізничного зв'язку; колезького радника Малаєва Михайла Миколайовича (23.11.1905-01.01.1908), який мав військовий досвід, курував Олонецькою губернією (1889-1902), був предводителем дворянства Ананьївського повіту Херсонської губернії, з відкілья був родом; статського радника Бантиша Федора Олександровича (01.01.1908-28.02.1911) – професійного військового, колишнього предводителя повітового дворянства на Харківщині та костромського віце-губернатора; колезького радника, барона Гревеніца Миколи Олександровича (28.02.1911-1915), який до цього очолював Катеринославську губернію.

Ця робота на початковому етапі гальмувалась недостатньо високим рівнем професійної підготовки та нечисленністю штату членів землевпорядних комісій, незначними обсягами меліоративної, агрономічної та фінансової допомоги з боку земств, а також недостатньою кількістю джерел питної води в регіоні, що гальмувало створення фермерських господарств хутірського типу.

Важливим фактором розвитку обороту землі, її товаризації та створення рентабельних високопродуктивних приватних господарств усіх типів стали земельні банки. У 1864 р. на території Херсонщини розпочав діяти Земський банк Херсонської губернії (статут було затверджено 20 травня 1864 р.). Установа створювалась для надання землевласникам Херсонської губернії засобів для отримання

позик під заставу земельної власності. Це був перший заклад земського кредиту в Російській імперії. Незабаром його операції було поширено і на Катеринославську, Таврійську, Бессарабську губернії. Банк швидко вийшов на перше місце серед кредитних установ. Для початку діяльності банк отримав з продовольчого капіталу Херсонської губернії позику на 10 років у розмірі 100.000 крб.

Державний Дворянський земельний банк розпочав свою діяльність у відповідності до Положення, затвердженого 3 червня 1885 р. Він засновувався з метою надання довгострокових позик спадковим дворянам-землевласникам під заставу належної їм земельної власності. Банк видавав позики терміном на 8 років і 8 місяців та на 36 років і 7 місяців. Розмір позики не повинен був перевищувати 60 % від оціночної вартості маєтку. В разі, якщо маєток коштував менше, ніж 1.000 крб., кредит взагалі не видавався. Вартість заставних маєтків визначалася за їх ринковою вартістю або за спеціальною оцінкою. Річні платежі за позиками становили 5 %. У разі невиконання позичальником вимог банку маєток виставлялося на публічні торги.

22 березня 1883 р. на теренах Херсонщини запрацювало губернське відділення Селянського поземельного банку. Ідея створення селянського банку належала земствам. Більшість у них становили дворяни дрібного та середнього достатку, які хотіли позбутися своїх маєтків через їхню низьку рентабельність або навіть збитковість. Активність у питанні влаштування кредиту для селян виявили Таврійська та Херсонська губернії. Селянський поземельний банк засновувався для полегшення селянам купівлі землі. Банком надавалися позики у розмірі 100, 500 та 1.000 крб. під 5,5 % річних терміном на 24 з половиною та на 34 з половиною років.

Розгортання продажу землі в умовах нарощування зернового виробництва та достатньої його прибутковості призвело до зростання вартості землі. По Херсонському повіту вартість десятини виросла з 44,62 крб. у 1888 р. до 137,5 крб. у 1900 р. Також відбулись зміни і у структурі закладених в банках земель. З таблиці 1 видно, що державні банки поступово нарощували обсяг закладених земель, а

Земський банк їх значно скоротив, що позначилось у цілому на падінні обсягів закладання земель.

Таблиця 1

Кількість землі в банках по Херсонському повіту (в десятинах)			
Банки	1897 р.	1905 р.	Зміна
Херсонський земський	497.224	404.733	-92.491
Дворянський земельний	60.324	116.617	+56.293
Селянський поземельний	3.624	14.738	+11.114
Разом	561.172	536.088	-25.084

У 1904 р. селянам Херсонського повіту, які становили 79 % населення належало лише 18,5 % приватновласницьких земель, дворянам, відсоток яких складав 0,22 належало 40,2 % землі.

Зміна пріоритетів та акцентів в аграрній політиці царату була реалізована в активізації аграрного реформування. В контексті цих дій скорочувалась державна підтримка Дворянському земельному банку, а Селянський поземельний банк визначався головним фінансовим інструментом реформи та провідною структурою мобілізації земельних ресурсів, що було визначено у маніфесті «Про покращення благоустрою та полегшення положення селянського населення» (3 листопада 1905 р.). Спеціальним указом 3 листопада 1906 р. на банк було покладено завдання надавати селянам найбільшу допомогу як шляхом видачі позик для придбання землі, так і покращення умов угод по придбанню землі за рахунок засобів банку. 28 квітня 1906 р. Державна рада надала Селянському поземельному банкові право при проведенні операцій із землями, закладеними у Дворянському та акціонерних земельних банках, приймати на себе борги цих кредитних установ. 21 березня 1906 р. було прийнято закон про зміну способу видачі позик із Селянського та Дворянського банків, котрий постановляв, що видача позик відбуватиметься не готівкою, а відсотковими паперами. Це зобов'язувало банки за умов низького курсу відсоткових паперів сплачувати різницю з реальною вартістю

з власних коштів. Такі заходи значно полегшували кредит для селян. Було вжито заходів із розширення земельного фонду для збільшення селянського землеволодіння. Селянському банку законом від 12 серпня 1906 р. та указом 27 серпня того ж року було передано частину надільних та казенних земель для подальшого продажу її селянам.

У ході земельних операцій у Херсонському повіті відбувалось скорочення земельного фонду поміщицьких банків. На 1913 р. у Дворянському земельному банку було закладено 139 маєтків загальною площею 111.090 десятин за позику у розмірі 76,71 крб. за дес., у Земському банку було закладено 9.697 дес. за позику у 179,4 крб. за дес.

Державний селянський поземельний банк розпочав скуповувати поміщицькі маєтки. У 1908 р. було придбано 2 маєтки загальною площею у 1.815 дес. по ціні 163,6 крб. за дес. Банк активно сприяв концентрації землі в руках крупних господарів. Бідняки та середняки, не маючи можливостей для сплати платежів за позиками, розорявалися. Та поступово ситуація змінювалась. З 1906 р. по 1910 р. недоїмки по платежам банку скоротились у двічі. Зросли також розміри позики банку з 74,4 % вартості землі у 1900 р. до 93,5 % у 1908 р. Банк відстежував ефективні господарства, продаючи їм землі під хутори з розміром ділянки у середньому у 12,4 дес., під відруби з переселенням – 13,3 дес. і під відруби без переселення – 9,7 дес.

Купівля землі селянами в Селянському поземельному банку відбувалась або персонально як фізичною особою, або у складі селянського товариства (громади), або у складі кооперативу. 83,5 % угод з купівлі землі банк уклав з кооперативами, з громадами – 9,9 %, з окремими селянами – 6,6 %. Вартість однієї десятини в середньому становила 120 крб.

Паралельно формується нова структура, головним завданням якої стало фінансування селянського господарства побудованого на системі державного та самофінансування. Ними стали сільськогосподарські товариства – осередки селянської кооперації в українському селі. Вони мали незначні відмінності щодо господарської діяльності, але спільним для всіх форм і видів товариств було те, що вони не усупільнювали основних засобів виробництва селянських

господарств, а насамперед сприяли їх зміцненню. Провідну роль серед них зайняли кредитні кооперативи двох типів: кредитні та ощадно-позичкові товариства. Основу фінансування перших складала державна позика, других – внески засновників.

Першими в Херсонському повіті у 1872-1873 рр. зорганізувалися ощадно-позичкові товариства: Анастасіївське, Білозерське, Іванівське, Кизий-Миське, Пересадівське, Тягинське. Проте, реально почало діяти лише одне товариство. Розмір вступного паю в товаристві такого типу складав 50 крб., а також кооператив отримував від земства позичку в основний капітал розміром 1.000 крб. За отриману позичку члени товариства несли кругову відповідальність власним майном. На позичку нараховувалися 3 % річних, котрі товариство сплачувало до повного погашення боргу. На 1894 р. у повіті діяло одне Качкарівське товариство, до якого входило 194 члени. Положення про установи дрібного кредиту від 1 червня 1895 р., уведене міністром фінансів С. Вітте, більшою мірою, ставило завдання забезпечити надходження податків від селян і не сприяло розбудові кооперативів. На 1903 р. у Херсонському повіті діяло 6 кредитних та 2 ощадно-позичкових товариства.

Новий етап розвитку кредитної кооперації був пов'язаний з прийняттям Положення про установи дрібного кредиту 7 червня 1904 р. Першою ознакою успішного впливу нового Положення можна вважати ті темпи розвитку товариств, що спостерігалися після його запровадження. Як видно з таблиці 2, кооперативи в повіті на 1914 р. охопили значну кількість населення та накопичили значні обігові кошти.

Таблиця 2

Кредитна кооперація Херсонського повіту в 1913 р.			
	Кредитні товариства	Ощадно-позичкові товариства	Разом
Кількість товариств	74	18	92
Кількість членів	57.440	10.420	67.860
Обігові капітали	5.657.840	1.125.360	6.783.200
У середньому на товариство (у крб.)	76.457	62.520	
У середньому на члена товариства (у крб.)	98,5	108	

Саме кооперативи стали потужними локомотивами модернізації селянських господарств. Вони розпочали видачу довгострокових позик для купівлі насіння трав і зернових культур. Частина коштів йшла на купівлю і оренду землі. Це призвело до витіснення сільського лихварського капіталу, власники якого через втрату споживача, змушені були вкладати свої кошти в кооперативи чим збільшували їх фінансовий потенціал. Значне місце в посередницькій роботі товариств посідали операції із забезпечення своїх членів сільськогосподарським знаряддям, різними машинами і технікою, для чого було укладено угоди з заводами сільгоспмашин в Одесі та Єлисаветграді. Було створено кооперативну мережу прокатних пунктів сільгосптехніки та реманенту (22 підприємства) і ремонтних майстерень (79 підприємства). Ці заходи забезпечили нарощування якості та обсягів виробництва. Паралельно з цими кроками кооперативи розпочинають роботу щодо виходу на ринок зерна, звільняючи дрібне селянське виробництво від засилля посередницького капіталу. Для цього укладались прямі угоди з ломбардами, зерновою біржею та створювались власні накопичувальні потужності для формування великих партій зерна. Із розгортанням державних хлібозаготівельних операцій 1914-1916 рр. кооперативи активно залучились до заготівлі зерна для армії, отримуючи державні та земські кошти, започаткувавши потужне єднання селянського кооперативного виробництва й міської торговельно-промислової бази на паритетних засадах.

Високоєфективним було й аграрне виробництво при містах. Херсонське громадське управління, спираючись на закордонний досвід Англії, Німеччини, Америки, вбачало вихід із ситуації низької врожайності в систематичному угноєнні ґрунтів, розвитку корисних азотопоглинаючих бактерій, змішаної плодозміни та використанні вдосконалених механізмів, що забезпечувало 125-200 пуд. врожаю з дес. Чудові баштани мало і населення Олешок. Херсонські та олешківські овочі й кавуни вивозились за кілька сотень кілометрів, а мариновані, сушені та свіжі фрукти вивозились до Москви і Санкт-Петербургу. Також в Херсоні для покращення і збільшення виробництва на

плавневих угіддях місто розгорнуло роботу щодо укріплення ґрунтів, шляхом насадження дерев, проведення меліоративних робіт та робіт по захисту від пожеж.

Активно включились в роботу щодо покращення агрокультури і земства. Ними створювались прокатні та зерноочисні станції. В Херсонському повіті діяла 21 склад сільгоспмашин та реманенту та біля сотні зерноочисних станцій, а також ціла мережа показових ланів, на яких відпрацьовувались новітні технології сівозміни, чорний та американський пар. Було визнано найефективнішою шестипільну сівозміну. По зерновим сортам вводилася така послідовність – пар, озима, ярова, задіяний пар, ярова, ярова. Для кукурудзи – пар, озимина, кукурудза, ярова, кукурудза, ярова. Як видно з таблиці 3 ці заходи дозволили наростити врожайність товарних зернових культур не тільки на приватних, а й на надільних ланах. Проте, ця врожайність поступалась показовим ділянкам.

Таблиця 3

Врожайність зернових культур з 1 дес. по Херсонському повіту				
		1906	1908	1913
Пшениця озима	надільні	48	20	58
	приватні	57	30	79
	показові	-	-	140
Пшениця ярова	надільні	29	45	53
	приватні	34	54	61
	показові	-	-	77
Жито озиме	надільні	52	24	63
	приватні	59	30	78
	показові			136
Кукурудза	надільні	69	90	109
	приватні	86	90	113
	показові	-	-	175

Вплив показових ланів сприяв поширенню нової технології. Незначна кількість господарів розпочала застосовувати шестипільну систему і прогресивні методи обробки ґрунту. Позитивним стало те, що нові технології призвели до скорочення оренди селянами землі через перевагу меншого розміру лану при кращій його обробці над більшою ділянкою при неякісній обробці землі.

Паралельно зросла і рентабельність землі, де вирощувалось товарне зерно (див. табл. 4), де жито і овес давали найвищий показник зростання у 2,33 та 2,56 разів.

Найнижче зростання давала ярова пшениця, що мала незначний товарний рейтинг продажу. Це поступово призводило до формування пріоритетних культур. Відбувалось скорочення вирощування кукурудзи, ярової пшениці та другорядних зернових: вівса, гречки, проса та олійних рослин. У той же час вже з 1906 р. посилюється тенденція збільшення посівів озимих на 0,4 %.

Таблиця 4

Прибутковість однієї десятини по Херсонському повіту (у крб.)					
Рік	Пшениця озима	Пшениця ярова	Жито	Ячмінь	Овес
1904	18,43	21,56	10,01	16,55	10,54
1913	35,8	22,3	23,3	27,5	27,0
Зростання	1,94	1,03	2,33	1,66	2,56

На Херсонщині формується новий прогресивний тип господаря. Це були вихідці переважно із середняцьких та заможних селян. Саме вони активно впроваджували індустріальні новації в сільське господарство. Крім машин вони почали широко використовувати різні агротехнічні та інші заходи: впроваджували сівозміни, застосовували природні та штучні добрива, розпочався перехід від трипільної до багатопільної системи землеробства тощо.

Істотні зміни відбулись у тваринницькому господарстві, що також розвивалось, постачаючи на ринок худобу, яловичину, сало, вершкове масло, вовну, шкіру, щетину тощо. Збільшився експорт коней, свиней, птиці, яєць. Німецькі колоністи та заможні селяни з початку ХХ ст. теж активно розпочинають займатися тваринництвом і покращенням породи. Керівництво Херсонської губернії активно сприяло цим процесам.

У зв'язку з ліквідацією цілинних земель селянство почало заміняти у тягловій силі волів на більш продуктивних та менш вимогливих коней, вага яких зросла з 64,4 % у 1892 р. до 84,8 % у 1902 р. Комітетом з питань про потреби сільськогосподарської промисловості було прийнято рішення про покращення породи коней. Для цього передбачалось створити розплідну заводську конюшню. Земствам пропонувалось організувати цю роботу і сприяти тим, хто буде організовувати такі конюшні шляхом надання безвідсоткових позик і виділенням жеребців з державних

конезаводів безкоштовно. Зростання споживання в регіоні м'яса і молокопродуктів зумовило потребу розвитку цих напрямків тваринництва. Було розглянуто питання щодо відтворення досить продуктивної для Півдня української породи сірої корови. Ця порода при створенні відповідних умов могла дати високі результати у м'ясному напрямку. Для молочного напрямку було визнано за потребу селекцію української сірої з молочними породами. Нові гібриди могли бути використані в зонах наближених до крупних населених пунктів. Для покращення показників виробництва влада і земства активно сприяли розвитку племінного скотарства і птахівництва, для чого племінну худобу та птицю роздавали населенню або використовували на розплідних пунктах та племінних заводах. Щоб заохотити селян до плекання худоби, земства влаштовували скотарські виставки та преміювали кращі експонати.

Промисловий потенціал Херсонщини

У другій половині XIX ст. промисловість Херсонщини зазнала суттєвих змін. Через зменшення попиту на вовну наприкінці XIX ст. вівчарство на території краю занепало. Це привело до різкого зменшення вовномийного виробництва. Більше стало підприємств, що переробляли сільськогосподарську сировину.

Одним із видів обробки сільськогосподарської продукції у зазначений період була борошномельна галузь. З 80-х рр. XIX ст. – початку XX ст. – млини перейшли до валькової системи помелу, на великих млинах почали застосовувати парові й електричні двигуни, на млинах невеликих розмірів запроваджується використання двигунів внутрішнього згорання. Одними з перших у регіоні використовувати новітні технології: циліндри, парові та газогенераторні двигуни тощо почали на великих млинах колоністів.

На Херсонщині на 1900 р. попри неврожаї обсяг сільськогосподарської переробки загалом зростає. Млини різних типів складала 62 % усіх промислових підприємств. На 1913 р. борошномельні підприємства усіх типів у сільській місцевості складала 95,53 % переробної галузі й обсяг їх продукції досяг 8.120.400 крб., що становило 95,66 % всього виробництва галузі на селі (див. табл. 5). Причому всього

14,54 % найпотужніших парових та газових млинів давали в цьому обсязі продукції 79,87 %. Набирали розвитку й інші переробні підприємства, як то бойні, маслобойні, маслоробні та ковбасні заводи, що видавали продукції на 368.800 крб. У цілому, як видно з таблиці 5, більшість переробних підприємств (90,11 %) була розміщена саме в сільській місцевості.

Таблиця 5

Переробні підприємства Херсонського повіту у 1913 р.			
Тип підприємства	Показник	Кількість	Сума
Млини парові та газові	Обсяг	241	6.485.400
	% до загалу в с/м	14,54	76,4
Млини водяні	Обсяг	10	155.000
	% до загалу в с/м	0,6	1,83
Млини кінні	Обсяг	12	5.000
	% до загалу в с/м	0,72	0,06
Вітряки	Обсяг	1.321	1.475.000
	% до загалу в с/м	79,67	17,37
Бойні	Обсяг	6	24.500
	% до загалу в с/м	0,36	0,29
Маслобойні	Обсяг	3	900
	% до загалу в с/м	0,18	0,01
Маслоробні заводи	Обсяг	48	186.800
	% до загалу в с/м	2,9	2,2
Ковбасні заводи	Обсяг	17	156.600
	% до загалу в с/м	1,03	1,84
Разом по галузі в сільській місцевості	Обсяг	1.658	8.489.200
	% до загалу	90,11	90,51
Разом по галузі в містах	Обсяг	182	890.550
	% до загалу	9,89	9,49
Разом по галузі		1.840	9.379.750

У німецьких колоніях діяли підприємства з виробництва сільськогосподарської техніки, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. реорганізуються у торгові будинки та акціонерні товариства.

Проте, головним осередками промислового розвитку були міста і, в першу чергу, головне місто регіону – Херсон. У 60-х рр. ХІХ ст. у місті Херсоні було 53 промислових заклади, їх продукція збувалась переважно у місті та окрузі й лише помита та перебрана вовна йшла на експорт. На початок ХХ ст. у Херсоні діяло 20 фабрично-заводських підприємств, де працювало 1.218 робітників і вироблялось продукції на

2,8 млн. крб. Найбільшим залишався завод Вадона, де на 1912 р. працювало 500 чоловік, було побудовано док і розпочалося суднобудування. Завод виробляв продукції на 750 тис. крб. Потужним виробництвом була й тютюнова фабрика Лермана, де працювало 87 робітників і виготовлялося продукції на 186 тис. крб. Херсонщина на початку ХХ ст. стала крупним центром сільськогосподарського машинобудування. У 1908 р. створюється чавуноливарний, механічний та машинобудівний завод І. Гуревича.

У цілому на початок ХХ ст. Херсон перебував у ряді найрозвинутіших міст України. У 1906 р. у місті діяло 331 підприємство. Продукція більшості промислових підприємств, як і раніше, призначалася для місцевих потреб та вивозилася в найближчі населені пункти. За межі регіону йшли, головним чином, вироби великих підприємств – Херсонського ливарного та суднобудівного заводів. Місто було головним зосередженням економічного розвитку всього краю. На 1914 р. тільки на 113 крупних підприємствах міста працювало 8.500 робітників і випускалось продукції на 8.500.000 крб.

Активізація життя міста відбулась із запровадженням 16 червня 1870 р. міської реформи, що давало міським громадським управлінням право купувати та відчужувати нерухоме майно, укладати договори, виступати у суді позивачем та відповідачем у майнових справах міста, визнавалося право власності міст на міський земельний фонд, право встановлення цін за оренду чи користування міськими землями, дарування концесій на спорудження різного роду підприємств з користуванням міською землею. Робота в цьому напрямку дозволили муніципалітету Херсона забезпечити наростання бюджетної потужності міста, збільшивши надходження (у перерахунку на одного мешканця міста) з 6,7 крб. у 1889 р. до 13,8 крб. у 1913 р., випередивши по цьому показнику Одесу.

Значної уваги керівництво міста приділило сприянню розвитку фінансової підтримки бізнесу. Початок роботи в місті 1 січні 1874 р. Херсонського міського товариство взаємного кредиту, ініційованого Іларіоном Івановичем

Корбулем, стало поштовхом для розвитку торгівлі та промисловості. Розмови про відкриття цього банку велись ще на початку 1860-х рр., але за відсутністю вільних коштів відкриття банку було здійснено за ініціативою міського самоврядування через 12 років. Отримавши в 1873 р. суму в 20 тисяч карбованців від володарів лісопильного, борошномельного заводів братів Вайнштейн за продаж їм великої ділянки міської землі Херсонська дума постановила негайно відкрити громадський банк. Розміри капіталу банку на перший час не дозволяли вести великих операцій і для розширення останніх міське управління уклало угоду з Міністерством фінансів на відкриття кредиту в Херсонському відділенні Державного банку на 80 тисяч крб. Проте, правління банку державним кредитом користувалося слабо через приплив, з часом, значних приватних вкладів. Для найбільшого населення Херсона міська управа наприкінці 1895 р. відкрила позичкову контору.

Розвивало міське самоврядування для забезпечення міста й інші підприємства. У 1879 р. міський голова В. Терещенко підняв питання будівництва міських боєнь, що мотивувалося неналежними санітарними умовами на приватних підприємствах цього типу. Враховуючи постійні епідемії, такий стан боєнь створював небезпеку для екології міста й регіону. Вивчивши досвід Очакова та Сімферополя Херсонська міська дума у 1887 р., виділила на відкриття боєн 43.089 крб. До 1900 р. ці бойні здавались в оренду за 30 тис. крб. щорічно, а потім було вирішено, що вигідніше для міста буде самостійно їх експлуатувати. Збільшення транспортних шляхів активізувало зернову торгівлю і зумовило необхідність будівництва в Херсоні елеватора. Міська дума, визнаючи за необхідне влаштування елеватора за рахунок казни, ухвалила рішення відвести для цього безкоштовно потрібну ділянку міської землі. Елеватор, значною мірою, підвищив би технічну оснащеність Херсонського порту для зернової торгівлі, а для збільшення обсягів обороту у 1907 р. міська дума організувала торги на земельні ділянки під забудову хлібними складами.

Велась у місті робота по покращенню благоустрою, на що витрачалось 12,9 % бюджету і створювались підприємств

комунального спрямування. У 1887 р. було споруджено водогін. На 1896 р. його довжина становила 24 версти 275 сажн. Було передбачено безкоштовний відпуск води населенню по 20 тис. відер щодня протягом 120 днів. За пільговим тарифом здійснювався відпуск води земській лікарні, I-й та II-й жіночим гімназіям, єврейському професійному училищу, колонії для малолітніх злочинців, військово-фельдмаршальській школі та іншим установам, що визначались міським громадським управлінням. На 1907 р. мережа водогону Херсона зростає до 30 верст. Після довготривалої підготовчої роботи у 1908 р. було введення в дію електростанції. У 1909 р. вдалося забезпечити повне і регулярне освітлення всіх вулиць.

Активно міське громадське управління займалося питанням розвитку торговельної та транспортної потужностей міста. Перешкодою цьому були дві проблеми: низька пропускна спроможність гирла Дніпра та відсутність залізниці. Розчистка гирла Дніпра могла дати Херсону шанс використати вигідне географічне становище, сприяти прискоренню соціально-економічного розвитку.

У 1869 р. повітове земства і Херсонське міське управління підняли питання поглиблення гирла. В 1871 р. за пропозицією Херсонського губернатора Сократа Івановича Старинкевича питання про гирло поступило до міської думи. У 1874 р. міністр шляхів сполучень у справі встановлення судноплавства в гирловій частині виділив Херсонському міському управлінню 279.239 крб. для поглиблення Білогрудівського гирла Дніпра. Нагляд за станом гирл міністр поклав на міське самоуправління. З 24 червня 1875 р. починається діяльність міської особливої комісії з розчистки гирла. Поглиблення розпочалось 6 травня 1876 р. і попри чималі труднощі Білогрудівський канал був відкритий для судноплавства. Згодом було споруджено Збур'ївський канал довжиною 5,35 км і глибиною 4,6 м.

Товарообіг Херсонського морського та річкового портів став зростати. Кількість вантажів, що пройшли у 1891 р. через Херсон, виросла втричі порівняно з 1861 р. Протягом наступного десятиліття з 1891 по 1901 р. вантажообіг порту зріс до 400 тис. тонн, з яких 250 тис. припадало на зерно,

50 тис. на вугілля, метал та різні вироби. Торгівля зерновими культурами велась фірмами, що купували хліб у поміщиків по узбережжю Дніпра в Херсонській і Таврійській губерніях. Зерно підвозилось у Херсон на невеликих річкових суднах і вже тут перевантажувалося на морські судна. Всіх суден, що належали місцевим судновласникам було 221, з яких 96 були призначені для дальніх рейдів і могли перевозити 60 тис. тонн вантажу.

Але значні витрати на очищення гирл у решті решт призвели до відмови херсонського громадського управління від цих робіт, що знову загальмувало торгівлю. Та наростання з початку ХХ ст. товарообігу в країні, нарощування потужностей інших чорноморських портів (особливо Одесою та Миколаєвом), поява нових портів-конкурентів Скадовська у 1893 р. та Хорлів у 1897 р., що були незамерзаючими і через які вивозилося зерно крупними латифундистами Фальц-Фейнами та Скадовськими, що контролювали зернову торгівлю Таврії, примусили керівництво Херсона зосередити зусилля на розвитку порту. У 1900-1902 рр. за допомогою земства розпочалась робота щодо вдосконалення Херсонського порту – поглиблення Дніпровських гирл до 22 м і прориттю судноплавного каналу, що в 1902 р. з'єднав порт з морем. Було завершено будівництво дерев'яної пристані для пароплавів. Загальна довжина причальної лінії становила 140 погонних сажнів. У результаті проведених робіт діяльність порту значно пожвавилася. У 1904 р. до порту зайшло 40 закордонних пароплавів, у 1905 р. з Херсона до портів Західної Європи відійшло 125 суден завантажених 360.421 тонн зерна. З них 41,65 % йшло до Роттердаму, 16,02 % до Гамбургу, 15,11 % до Антверпена, 13,46 % до Лондона, все інше до Гібралтару, Брістоля, Ньюкастла, Льежу та Барселони. Після завершення робіт з розширення пропускних можливостей гирл у 1906 р. відбулося збільшення вантажообігу до 960 тис. тонн на рік. До того ж, для забезпечення ефективності та прискорення вантажних можливостей порту в ньому з 1908 р. розпочало працювати 19 плавучих елеваторів. Це наростило закордонний експорт зерна. У 1909 р. було вивезено 714.758 тонн, у 1912 р. – 452.440 тонн.

Іншою проблемою Херсона була тривала відсутність залізничної мережі, що набувала надзвичайно вагомого значення у формуванні транспортних потоків, векторів торгівлі та формування промислових зон. Тому органи місцевого самоврядування Херсонської губернії неодноразово зверталися з проханням до державних установ включити Херсон до залізничної мережі. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. при будівництві Харківсько-Миколаївської залізниці губернське земство вело переговори з урядовими структурами про з'єднання рейковим шляхом Миколаєва з Херсоном. Паралельно, за пропозицією міського голови В.Г. Терещенка, з 1881 р. міська дума вивчала питання про з'єднання залізницею Херсона з Кривим Рогом, з 1882 р. про з'єднання Херсона і Миколаєва шосейною дорогою, про будівництво залізниці до перекопських соляних промислів.

З будівництвом у 1901-1904 рр. II-ї Катерининської дороги, що, проходила через Харківську, Катеринославську, Таврійську та Херсонську губернії для Херсонщини питання залізниці набуло особливої гостроти. Розгорнулася боротьба за напрямки деяких гілок її мережі між приватними підприємцями Фальц-Фейном і Скадовським, з одного боку, і Херсонським громадським управлінням, з іншого. Компанія Фальц-Фейнів та Скадовських пропонувала мережу придніпровських залізниць спрямувати через Каховку на Крим вздовж Дніпра через континентальну Таврію, а Харківсько-Миколаївську залізницю з'єднати з Кримом через Берислав і Каховку. Вартість цієї залізниці і мосту становила 5.750.000 крб. Для Херсону планувалась окрема гілка, що замикала Херсон у глухий кут. Громадське управління Херсона розгорнуло активну боротьбу проти цього проекту. Міська дума доводила, що з'єднання Харківсько-Миколаївської дороги з II-ю Катерининською через Херсон буде коротше на 40-60 верст (в залежності від маршруту) і дешевше на 2 млн. крб.

До того ж, управа міста вважала, що Фальц-Фейни та Скадовські, більшою мірою, керуються особистими інтересами. Проведення залізниці через Херсон повинно було відтягнути потоки вантажів від портів Скадовськ та Хорли, що розташовувались в їхніх маєтках у Дніпровському повіті

Таврійської губернії. Це унеможливило б прив'язку чотирьох провідних загальноросійських шляхів сполучення до їх приватних портів, а отже отримання ними величезних надприбутків через монополію над торговельним простором значної частини Півдня Російської імперії (особливо в галузі експорту збіжжя) та збільшення ренти за рахунок зростання вартості земель у зв'язку з проведенням через них залізниць. Також, міське громадське управління доводило необхідність наділення Херсонського повіту хоча б одним наскрізним шляхом сполучення та звинувачувало проект приватної компанії як такий, що не відповідає інтересам населення Херсона, Миколаєва і держави в цілому через те, що негативно вплине на пароплавство, державні колії й економічне життя цілого регіону, для якого розширення залізничної мережі вело до нарощування обсягів зернового товарообороту, що видно з таблиці 6.

Таблиця 6

Рух товарів через залізничні станції Херсонського повіту у 1900-1907 рр. у тис. пудів							
1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907
36.712	45.200	50.833	58.446	70.186	59.270	80.678	83.463

Довготривала робота органів самоврядування, зокрема й міського, про включення Херсона до залізничної мережі принесла позитивні наслідки. Уведення в дію в 1907 р. колії Херсон-Миколаїв включало Херсон до Харківсько-Миколаївської залізничної магістралі, що, з'єднуючись з ІІ-ю Катерининською дорогою, інтегрувала Херсон до залізничної мережі всієї імперії. Паралельно здійснювались заходи з'єднання порту з новою залізницею. Для цього міська управа ухвалила рішення про виділення міської землі для будівництва портової гілки завдовжки в 7 верст. Її вартість складала 400 тис. крб., з яких 140 тис. становила вартість відчуженої міської землі. Для прискорення робіт у квітні 1908 р. міська дума ухвалила постанову про безкоштовну передачу землі під будівництво портової залізничної колії.

3 березня 1911 р. на спільній нараді Херсонської міської управи та залізничної комісії було визнано за необхідне з'єднати Херсон зі станцією Миколаївка-І ІІ-ї Катерининської залізниці. Цей шлях розглядався як магістральний і мав окупити себе досить швидко за рахунок збільшення хлібних

вантажів з навколишнього регіону на 3,5 млн. пудів щорічно і залучення через Катерининську дорогу транзитних хлібних вантажів та руди з Криворізького району, експорт якої через Херсонський порт міг становити десятки млн. пуд. Ураховуючи це органи громадського управління вирішили прискорити будівництво, виділивши безкоштовно під дорогу міську землю та надавши право користуватися міськими каменярнями.

Крім потужних торговельних об'єктів на транспортних магістралях розвивалась і мережа оптової та роздрібної торгівлі на ярмарках і базарах. Як видно з таблиць 7 і 8 наростала не тільки чисельність торгових підприємств, а й зростали їх обсяги. До того ж, чітко простежується тенденція наростання відсотку обсягів продажу збіжжя і худоби.

Таблиця 7

Динаміка структури торгів по Херсонському повіту за 1900-1913 рр.			
Рік	Ярмарки	Базари	Разом
1900	70	2120	2190
1902	66	2124	2190
1908	84	3594	3678
1912			4478
1913	41	4475	4516

Таблиця 8

Товарообіг Херсонського повіту за 1900-1913 рр.(у крб.)				
Рік	Продукція	Ярмарки	Базари	Разом
1900	Збіжжя	75.400	545.200	620.600
	Худоба	72.100	38.300	110.400
	Промтовари	1.293.000	1.028.900	2.321.900
	Разом	1.440.500	1.612.400	3.052.900
1902		50.021	2.879.400	2.929.421
1907				11.647.000
1908				11.904.000
1911	Збіжжя			7.162.000
	Худоба			5.319.000
	Промтовари			7.019.000
	Разом			19.500.000
1912				19.576.000
1913	Збіжжя			10.209.000
	Худоба			6.688.000
	Промтовари			10.531.000
	Разом			27.428.000

Соціокультурна сфера життя Херсонщини

Формування регіональної еліти та розвиток самоврядних традицій

Важливу роль в успішному розвитку краю відіграли земська та міська реформи. Земське самоуправління охоплювало все економічне та культурне життя губернії. У ньому брало участь все населення, що мало земельну власність: дворянство, духовенство, міщанство та селяни.

Поява губернської та повітової управ у Херсоні, значною мірою, зв'язало місто з регіоном. Саме ці підрозділи сприяли проникненню передових технологій та ідей, інформації, просвітництва в навколишнє селянське середовище та стало зосередженням провідних спеціалістів. Земства дбали про санітарію та гігієну, утримували шпиталі, лікарів, фельдшерів, акушерок. Медична допомога була безкоштовною для всіх.

Така була загальна картина діяльності земств. Але була ще дуже важлива риса. Протягом 50-ти років роботи земств у різних їх установах влаштовувались люди, які з причини «політичної неблагонадійності» не могли знайти роботи в державних установах: лікарі, вчителі, статистики, ветеринари тощо. Земства були тісно пов'язані з українськими громадами. У 1885 р. у Херсоні з діячів губернської та повітових управ формується осередок української громади, в якій працювали Олександр та Софія Русови, Андрій Грабенко, Дмитро та Олена Марковичі, Феофан та Людмила Василевські, Лев Падалка, Марія Ганенко, які активно пропагували ідеї українізації, висуваючи пропозицію викладання у земських школах українською мовою. Вони активно вивчали життя краю й формували традиції і методи статистичних досліджень.

Також треба відмітити, що для Херсонського губернського земства було характерним, попри всі обмеження влади, високий показник єврейського представництва (15 осіб 7,4%), що пояснювалося входженням до земства значної кількості міських представників.

Глибокі зміни в житті міста спричинила реформа 1870 р., що запроваджувала систему міського самоврядування. Нова реформа замінила станове міське управління, яке залишалося

під контролем місцевої адміністрації. На підставі закону від 16 липня 1870 р. у Херсоні в квітні 1871 р. введено нове міське положення. У зв'язку з тим, що згідно закону право участі у виборах мали лише власники, виборчі права отримали 2.458 чоловік. До складу думи потрапили лише представники дворянства та великої буржуазії. Проте, з часом, формування в депутатському корпусі чіткого усвідомлення потреб розвитку всіх сфер і верств міста значно сприяло його розвитку. Прикладом цього може бути діяльність видатних представників міського самоврядування М. Блажкова, С. Волохіна, В. Коника, М. Беккера, П. Бєлякова. На 1914 р. населення Херсона перевищило 80 тис. чоловік. Місто було не лише адміністративним, а й культурним центром Півдня.

Розвиток освіти

Радикальні зміни у царині освіти відбулися з активізацією роботи земств. Вони організовували школи: чотирирічні, початкові, гімназії, професійні, технічні, курси для підвищення освіти вчителів, курси українознавства. Земські школи користувалися доброю славою. Земства визначили своїм завданням повністю охопити освітою молодь.

Повітові земські збори постановили приступити до побудови шкіл у всіх значних населених пунктах Херсонського повіту. На той час становище міської управи й усі її дії знаходились у повній залежності від губернської адміністрації, та ще й, до того, місто не мало своїх коштів. Губернське управління затверджувало кошторис, за межі якого вийти було неможливо. Земство ж отримало право піклуватися про народну освіту. Воно першим поклало початок до подальшого розвитку початкової освіти. Земством відкрито в Херсоні в 1866-1867 рр. на околицях міста дві школи, а в 1876 р. – школу й на міському хуторі Музикіно. Фінансування цих трьох шкіл забезпечувалося земством і містом. Повітове земство щороку віддавало на школи 2,3 тис. крб. Земство оплачувало роботу вчителів, а місто забезпечувало наймання приміщень, опалення, освітлення, утримання сторожа та інші господарчі витрати. Такий

порядок існував до 1883 р., коли міське самоуправління повністю взяло справу освіти до своїх рук.

У 1863 (1965) р. Херсонську чоловічу гімназію було переведено в краще спеціальне приміщення (сучасна школа-гімназія № 20). Найбільша кількість учнів у ній припала на 1870 р. і становила 356 осіб. У 1871 р. було відкрито Херсонську чоловічу прогімназію, в котру виокремилися 4 початкові класи гімназії. З 1874 р. класів стало 6. У такому становищі прогімназія проіснувала до 1 червня 1893 р. За сприяння міської думи в 1871 р. було відкрито Реальне училище у складі трьох класів, у 1878 р. додано ще один клас. З 9 червня 1888 р. воно стало семикласним. На кінець 1870-х рр. у Херсоні власні приміщення мали дві школи, в 1880 р. було побудовано велике приміщення для парафіяльного училища. В 1881 р. отримало власну будівлю по Вітовській вулиці перше міське училище. В 1884 р. було відкрито училище на хуторі Кіндійка. У 1887 р. на честь святкування 900-ї річниці утворення Русі міська управа відкрила училище св. Володимира, постійне приміщення якого вступило в дію у 1895 р. Особливою інтенсивністю відзначалась діяльність міського самоуправління у 1895-1896 рр. У ці два роки побудовано нові приміщення для трьох нових шкіл: на Військовому форштадті, Забалці, Сухарному.

На 1886 р. Херсонська міська управа утримувала 13 шкіл, з яких 11 мали власні приміщення. В усіх цих школах на 1896 р. навчалось близько 2.000 дітей. Крім витрат на початкову освіту міське управління виділяло субсидії й на урядові середні заклади. У 1895 р. витрати міста на народну освіту склали суму біля 65 тис. крб., що складало 1/5 частину всього міського бюджету, внаслідок чого стан освіти значно покращився.

Губернські земські збори на черговій сесії у 1872 р. вирішили відкрити сільськогосподарське училище в Херсоні. Земське сільськогосподарське училище відкривалося з метою підготовки кадрів для сільського господарства на кошти земства Херсонської губернії, а міська дума виділила безкоштовно місце для будівлі училища. Вихованців було 60 для трьох і 80 – для чотирьох класів. Весь курс

продовжувався 3 роки. Його засновником та організатором діяльності став А.О. Ніколаєв. Прийом учнів до училища був відкритий 1 вересня 1874 р., заняття почалися 17 вересня. Директором училища було призначено професора Є.Г. Котельникова. Метою заснування цього навчального закладу була підготовка «досвідчених працівників та власників дрібних господарств». За статутом 1882 року Херсонське сільськогосподарське училище перетворилося на заклад II-го ступеню з 6-річним та 7-річним практичним навчанням.

Херсонське 3-х класне морехідне училище було відкрито в 1872 р. на спільні кошти уряду, земства та міста. Головним мотивом при відкритті було бажання ліквідувати нестачу освічених, теоретично й практично підготовлених шкіперів і штурманів. З дня відкриття й до кінця XIX ст. було вручено 249 дипломів курсантам, які закінчили училище.

У 1864 р. сестрами Газоліновими було відкрито Маріїнінську жіночу гімназію як приватний навчальний заклад у складі шести основних класів і двох підготовчих. На 1867 р. усі організаційні заходи щодо організації роботи було завершено. У Херсоні наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. існували також жіноча прогімназія, учительська семінарія, фельдшерська школа та повивальний інститут. На межі XIX – XX ст. у губерньському центрі діяло п'ять спеціальних середніх закладів: земське сільськогосподарське училище, учительська семінарія, комерційне училище, училище торговельного мореплавства, фельдшерські школи. Саме життя диктувало необхідність створення спеціалізованих навчальних закладів. Всі ці заклади забезпечували, головним чином, потреби в середній освіті й переважно були недосяжні для дітей нижчих класів.

У середині 1890-х рр. земські діячі порушили питання про введення в народних школах української мови. «Цілковите ігнорування місцевих мов» прогресивні земці вважали однією з найголовніших перешкод поступу освітянської справи. Андрій Конощенко (фаховий вчитель, український фольклорист-музикознавець, громадський діяч, один з засновників, а пізніше голова Херсонської української громади, у 1919 р. за часів УНР голова Херсонської

губерніальної управи) у своїх спогадах «До історії земської школи на Херсонщині» описав перевірку своєї школи земськими інспекторами П.А. Зеленим і О.С. Любвичем: «З того часу дізнався я, що є якесь земство і що наша школа – «земская школа». А. Конощенко далі пише: «Що ж нам дала та нова «гражданська» вже школа? Навчилися ми арихметики, знали всі чотири «правила» з «простими» та «іменованими» числами; добре читали, голосно й швидко, самі писали на бумазі стальним і гусячим пером, вміли розповісти «своїми словами» про що написано в книзі, а змісту, духу того, що читали, не розуміли. Чужа мова була для нас низкою слів, здається й схожими з нашими, мужицькими, а проте інших. Учителі були вже пани, балакали з нами по-панському, і треба було добре дослухатися, щоб зрозуміти, чого хоче від тебе «господин учитель». І балакали ми з ними якимсь «язичієм», псували й рідну, й чужу мову, брали всю науку пам'яттю, а не розумом і не душею, й коли в нас залишалося що-небудь від тієї науки, то тільки те, що одбували з великою працею й зараз же прикладали до живого життя, «пускали в життейский оборот». Од усього іншого зоставалися тільки якісь уривки, попсовані, понівечені, без складу й ладу, пригодні лише на те, щоб надрукувати в яким-небудь юмористичнім журналі, тим самим довести, який «дурак этот хохол»: не розуміє самих звичайних речей». Та власне сама доля Андрія Конощенка свідчить, що навчання все ж давало свої плоди.

Влада змушена була імітувати намагання піти на певні поступки. Хоча й було дозволено використовувати українську мову при вивченні російської, в школах все залежало від учителя. Саме він міг зробити крок, до якого його ніхто не зобов'язував, проте який міг багато чого йому коштувати. Тож, значна частина вчителів вибирала «панську», а не «мужицьку» мову, особливо у містах і містечках. Щодо сільських шкіл, де позиція вчителя передусім залежала від його походження, сімейного та матеріального стану, то там більш активно використовувалася українська мова.

Із розгортанням роботи губерньської та повітової управ не тільки було налагоджено контроль за діяльністю освітніх установ, а проведено широкомасштабну операцію з

покращення рівня викладання. Було створено у 1903 р. губернське довідково-педагогічне бюро. Важливе значення мали й губернські учительські з'їзди, й організовані курси. Все це дало позитивні результати. На 1915 р. у місті діяло 55 початкових (земських, церковноприходських та міністерства народної освіти) шкіл. У цілому робота губернського земства у цій царині вивела губернію на одне з перших місць з 4 губерній Одеського навчального округу.

Заклади культури

Крім освітянських закладів важливу роль у розвитку освіти та популяризації знань відігравали бібліотеки та музеї.

Громадська бібліотека в Херсоні своїм народженням зобов'язана прогресивній інтелігенції міста. Ідея щодо її створення належить братові видатного художника Миколи Ге – Григорію Миколайовичу й була проголошена на засіданні місцевого гуртка діячів просвітницького руху на початку 1871 р. Цю ідею підтримали члени гуртка Катерина Павлівна Банова (Змунчило) та Михайло Євгенович Беккер. До числа засновників бібліотечного товариства поряд з ентузіастами увійшов і місцевий губернатор, генерал Сократ Іванович Старинкевич. Було розроблено демократичний для того часу статут, затверджений міністерством внутрішніх справ у січні 1872 р., а 26 березня відбулися перші загальні збори засновників, на яких обрали дирекцію бібліотеки. До її складу увійшли К.П. Банова, Н.К. Кузнецова, К.І. Моравська, Г.М. Ге, М.П. Каверін, Г.К. Бернатович. Ця подія докладно висвітлювалася у місцевій пресі. Газета «Юг» розповідала про перші збори по затвердженню бібліотечного статуту. Кошти бібліотеки складались із вкладів за читання і з добровільних пожертвувань. До січня 1895 р. бібліотека нараховувала 110 членів.

Важливу роль у створенні бібліотеки відіграв незмінний протягом багатьох років міський голова Херсона М.Є. Беккер (1842-1909), аристократ і колишній товариш по військовій службі у Севастополі Л.М. Толстого. Він був знаною в місті особистістю, подарував бібліотеці чимало книжок з приватної колекції. У 1891 р. його обрано до складу дирекції бібліотеки й протягом 18 років М.Є. Беккер брав активну участь в

управлінні установою. Певний час був відповідальним бібліотекарем, наглядав за будівництвом приміщення.

В серпні 1896 р. за проектом академіка Новоросійського університету архітектора М.К. Толвінського на колишній Старообрядовій площі було розпочато й восени наступного року завершено спорудження будинку бібліотеки, де вона знаходилась 90 років. Приміщення розраховувалось на 50 тис. томів і 75 читацьких місць. На момент завершення будівництва фонд бібліотеки налічував 15.561 одиниць.

Зручності нового приміщення все більше приваблювали відвідувачів, зростав попит на літературу. Фонд книгозбірні значно поповнювався за рахунок подарунків приватних осіб, місцевих організацій та установ, інших бібліотек. Серед дародавців – відомий поет О.М. Плещєєв, брати Гошкевичі, Тарле, Падалка, Осадчий, Тезяков тощо. Відомий московський книговидавець К.Т. Солдатенков надіслав продукцію свого видавництва. При бібліотеці ще у 1892 р. до 100-річчя з дня смерті князя Г. Потьомкіна утворено обласний відділ його імені. Тут були широко представлені книги, брошури, рукописні матеріали, зібрана та пожертвована Платоном Осиповичем Бурачком цінна колекція предметів місцевої старовини (медалі, плани тощо). У приміщенні громадської бібліотеки проводилися концерти, художні читання, музично-літературні вечори, вистави, читання лекцій. Тут виступали Шульгін, Афанасьєв, Маркевич, Кирпічніков та інші діячі науки й культури, відбувалися зібрання соціал-демократичного гуртка та засідання Херсонського товариства лікарів.

Херсонський історико-археологічний музей почав своє існування в 1890 р. під назвою «Археологічний музей при Херсонському губернському статистичному комітеті». Його засновником був Віктор Іванович Гошкевич – вчений, археолог, краєзнавець, музеєзнавець і громадський діяч. Основну частку музейного зібрання складала знахідки самого Віктора Івановича, який розгорнув небачені на Херсонщині археологічні дослідження. Проте, до справи поповнення музею йому вдалося залучити багато добровільних помічників: учителів, поміщиків, аматорів-краєзнавців, учнів, селян, пастухів тощо. Першою до музею надійшла

колекція речей (110 предметів) Н.В. Левицького з Пантікапею, потім були збірки-колекції учителів А.Л. Сорокіної, Н.В. Ерделі, А.Є. Горського, А.П. Лагуна тощо. Вже у 1893 р. музейне зібрання нараховувало майже тисячу експонатів. У 1897 р. музей значно розширився і зайняв три зали Херсонської громадської бібліотеки. Надходженню дарунків сприяла величезна науково-популяризаторська робота фундатора музею, його блискучі лекції, зростаючий із кожним роком у широких колах громадськості авторитет.

У 1909 р. музей, за рішенням думи та завдяки наполяганням В.І. Гошкевича, став власністю Херсона. Музею було передано будинок по вул. Говарда (нині пр. Ушакова, 16), де завдяки невтомній праці вченого у жовтні 1911 р. було офіційно відкрито музейну експозицію. Музей став називатися «Міський музей старожитностей Херсонського краю».

Природно-історичний музей відкрився у Херсоні 29 січня 1906 р. по вулиці Вітовській (зараз вулиця Горького, 5). Невдовзі він став науковим центром вивчення природи Півдня України. Заснування й становлення музею пов'язано з ім'ям видатного вченого-натураліста, ентомолога Йосипа (Юзефа) Конрадовича Пачоського.

Педагогічний музей імені Миколи Івановича Пирогова виник на потребу жителів та за ініціативою прогресивної інтелігенції міста Херсона. Робота по його створенню розпочалася у 1909 р. членом училищної комісії Е.І. Яковенком. Музей відкрився у 1912 р. У приміщенні музею товариство «Вісник знання» проводило систематичні читання для робітників, учителів початкових училищ міста.

Висновки:

У ході розвитку поміщицьких господарств в їх соціальній структурі було поступово втрачено домінуючу дворянську складову. Дворянство протягом пореформеного періоду, і особливо на початку ХХ ст., інтенсивно втрачало свої володіння на користь інших груп.

Нові поміщицькі господарства, що охоплювали 56,4 % приватного землеволодіння, інтенсивно модернізувались. У них найактивніше розвивались великі агропромислові виробництва, застосовувались передова техніка і технології,

що робило їх провідною силою в сільськогосподарському секторі економіки Херсонщини.

Активними провідниками новітніх господарських моделей були німецькі колоністи. Вони постійно нарощували свій земельний ресурс, додаючи до надільних земель приватні, що вивело значну частину цих землевласників у категорію, навіть, крупних латифундистів. Саме колоністи з більш ширшими соціально-економічними можливостями розпочали активно застосовувати серед сільського населення новації в агрокультурі, в переробній галузі, розвивали активно промислове виробництво сільськогосподарського спрямування.

Вагомою складовою аграрного сектору економіки краю виступали міста. Їх сільськогосподарські потужності, попри малі розміри, були одними з найактивніших користувачів техніки і передових технологій обробки землі та вирощування сільгосппродукції. Потужні муніципальні переробні підприємства активно інтегрувалися з сільською округою через спорідненість господарських комплексів. Про це свідчить і досить активне скуповування землі саме міським населенням.

За період початку ХХ ст. радикальні зміни відбулися і в селянському середовищі Херсонщини. Ставши одним з активних покупців землі вони значно збільшили свої приватні клини як через персональне придбання землі, так і через купівлю приватних земель громадами і товариствами. Це дозволило їм активно інтегруватися до губернаторських, земських, комерційних та кооперативних програм модернізації і технічного оснащення виробництва. Результатом цього стало зростання врожайності провідних зернових культур і збільшення рентабельності виробництва.

В той же час, інтенсифікація зернового виробництва і тваринництва у пореформений період в регіоні ризикованого землеробства спричинила наближення Херсонщини до екологічної катастрофи. Подолання її наслідків та розгортання аграрного реформування, активізованого інноваціями С.Ю. Вітте та П.А. Столипіна, прискорили модернізацію соціально-економічної сфери життя.

Важливими факторами прискорення технічно-технологічного розвитку агроекономіки регіону стали три земельні банки: Селянський поземельний, Дворянський земельний та Земський. Саме вони в регіоні забезпечували механізм перерозподілу земель між старими і новими власниками, поступово посилюючи фактор дії вільного ринку, що дозволяло забезпечувати великих землевласників фінансовими ресурсами і надавати дрібним виробникам можливість збільшення свого господарства. Ця діяльність сприяла переходу від стану визначеного агрогосподарства до економічно орієнтованого.

На Херсонщині активно діяла система кооперації, що забезпечувала, певною мірою, згладжування внутрішньо станових конфліктів та деструктивного впливу стихії ринку через механізми фінансово-організаційних заходів. Діяльність кооперативів не тільки забезпечила дрібних напівтоварних виробників дешевими кредитами, технікою та новими технологіями, але й дала інструментарій виходу на ринок великим гравцям.

Формування мережі ярмарок і базарів, що відігравали роль районних центрів великої оптової та роздрібної торгівлі та зростання експорту хлібно-тваринних товарів, стало механізмом інтенсифікації втягування дрібних виробників губернії в ринковий простір і стимулювало їх поступову модернізацію. Аналогічну роль відігравала і мережа залізничного сполучення, що забезпечувала модернізацію транспортної складової агропромислового виробництва та втягування ширших регіонів у експортні та внутрішні торговельні процеси.

Також ми можемо констатувати, що процес індустріалізації сільськогосподарського простору Херсонської губернії забезпечувався й активним проникненням у сільську округу переробних галузей, що сприяло поєднанню аграрного і промислового виробництва в єдину систему безпосередньо в зоні сільгоспвиробництва. Така ситуація прискорювала поширення нових технічних засобів у досить консервативному селянському середовищі.

Промисловий потенціал Херсонщини розподілявся між сільською округою та містами. В сільській місцевості

розвивалися переробна промисловість, спрямована на переробку тваринницької і, в основному, зернової продукції. В містах, переважно в Херсоні, розвивалися великі підприємства машинобудівного та переробного спрямування. Їх продукція йшла на задоволення внутрішніх потреб регіону і, частково, на експорт.

Транспортні потужності Херсонщини довгий час визначались домінуванням головної водної артерії – Дніпром та ускладненням виходу з нього до моря. За цих обставин потенціал портового комплексу Херсона поступово зменшувався, поступаючи не тільки Одесі та Миколаєву, а й малим приватним портам регіону – Скадовську і Хорлам. Із розвитком залізниць, що обходили Херсон, його статус транспортного вузла ставав ще меншим, а за умов перемоги проекту Фальц-Фейнів і Скадовських міг взагалі перетворитись у фікцію. Проте, за умов поглиблення гирл Дніпра, будівництва залізниці до міста, модернізації та розширенні портової інфраструктури Херсон на початку ХХ ст. повернув собі статус великого транспортного центру, що об'єднав річкові, морські та залізничні магістралі в єдине ціле.

В духовній сфері регіону значні зрушення відбулись з розвитком інститутів місцевого самоврядування (земства, міські думи та управи). Активізується громадськість, що інтегрується у владні структури і перебирає на себе відповідальність за різні сфери організації життя регіону. Саме громадські органи управління стали осередками формування еліт, активізували розбудову освітянської мережі регіону, культурних закладів та установ, спрямованих на вирішення соціальних та комунальних завдань. Розвиток шкіл, гімназій та училищ дозволили не тільки розширити охоплення населення освітою, а й дозволило готувати кадри аграрної, морської, медичної та інших сфер для регіону і країни.

Питання для обговорення:

1. Еволюція поміщицького господарства краю в ХІХ – на початку ХХ ст.
2. Роль колоністів у розбудові регіону.
3. Селянське господарства у пореформений період.

4. Соціально-економічна та демографічна характеристика населення краю (Херсона, Берислава, Олешок) за демографічним переписом 1897 р. Аграрна реформа початку ХХ ст.
5. Роль транспортних систем в економічному розвитку.
6. Роль банків у модернізації фінансово-промислової сфери.
7. Індустріалізація промисловості Херсонщини.
8. Розвиток муніципального господарства на Херсонщині.
9. Кооперативний розвиток Херсонщини.
10. Органи громадського управління у розбудові Херсонщини.
11. Культурно-освітня простір Херсонщини.

Хронологія подій:

1864 р. – початок роботи на Херсонщині Земського банку Херсонської губернії, відкриття сестрами Гозадіновими в Херсоні Маріїнської жіночої гімназії.

1866 р. – переселення ногайців з лівобережної частини Херсонської області до Туреччини, кінець існування в краї 2,5 тисячолітньої історії кочового суспільства (цивілізації).

1871 р. – введення в Херсоні нового міського положення.

1872 р. – в Херсоні відкрились Земське сільськогосподарське училище, Херсонське морехідне училище та Громадська бібліотека.

1872-1873 рр. – виникли перші кредитні кооперативи.

1874 р. – початок роботи Херсонського міського товариства взаємного кредиту (перший банк в м. Херсоні).

1874-1898 рр. – створення в маєтку Ф. Фальц-Фейна заповідника «Асканія-Нова».

1876 р. – поява залізниці в Генічеську.

1883 р. – початок роботи на Херсонщині Державного Селянського поземельного банку.

1885 р. – початок роботи на Херсонщині Державного Дворянського земельного банку.

1885-1889 рр. – діяльність у Херсоні українського гуртка (Українська громада).

1886 р. – видання українського альманаху «Степ: Херсонський белетристичний збірник».

1887 р. – спорудження міського водогону в м. Херсон.

1890 р. – розпочав роботу заснований В. Гошкевичем Херсонський історико-археологічний музей.

1893-1894 рр. – заснування С. Скадовським містечка Скадовськ, початок роботи порту.

1897 р. – закладено поселення та розпочав роботу порт Хорли.

1900-1902 рр. – модернізація Херсонського порту та поглиблення Дніпровських гирл.

1906 р. – у Херсоні відкрився Природно-історичний музей.

1907 р. – побудовано колію Херсон-Миколаїв.

1912 р. – у Херсоні відкрився Педагогічний музей ім. М.І. Пирогова.

Історичний словник

Аграрний – той, що відноситься до сільського господарства.

Базар (ринок) – спеціально відведене місце у населеному пункті з легкими спорудами для демонстрації (показу) і торгівлі продуктами харчування та повсякденного попиту.

Верста – давня міра відстані, дорівнює 500 сажням чи 1.066,781 метра.

Гімназія – навчальний заклад для отримання базової та повної середньої освіти, що забезпечувала підготовку до прослуховування університетських лекцій. Випускники гімназій мали право вступу до університетів.

Громада (община) – в Російській імперії нижча одиниця господарського самоврядування селян. Керувалась сільським сходом, який обирав старосту. Після відміни кріпацтва була поширена на колишніх поміщицьких селян. До 1904 р. громада несла колективну відповідальність за сплату податків своїх членів.

Десятина – давня міра земельної площі, що дорівнює 1,09 га.

Екологічна катастрофа – надзвичайно швидка і тому небезпечна деструкційна зміна умов навколишнього середовища глобального чи локального масштабу, яка пов'язана з нанесенням величезної шкоди навколишньому середовищу, загибеллю рослин, тварин і людей.

Економія – до 1917 р. назва великого поміщицького господарства на півдні Росії та Україні, в якому використовували найману працю і сільськогосподарські машини.

Експорт – вивіз з країни за кордон товарів.

Земська реформа 1864 р. – реформа системи регіонального управління Російської імперії, зумовлена необхідністю пристосувати самодержавний лад до потреб капіталістичного розвитку та прагненням царської влади залучити на свій бік лібералів у боротьбі з революційним рухом. Згідно з «Положенням про губернські і повітові земські установи», були створені губернські та повітові земські збори та земські управи. В основу виборчої системи були покладені виборні, майнові (цензові) та станові засади.

Індустріалізація – історичний процес техніко-економічного переходу від аграрного до промислових способів суспільного виробництва, який проходить через машинну стадію виробництва товарів і послуг.

Колоністи – поселенці з іншої землі; які займалися землеробством.

Кооперація – це форма організації економічної діяльності людей і організацій для спільного досягнення загальних цілей або задоволення потреб. Її мета – сприяння членам кооперації у сфері виробництва, торгівлі і фінансів.

Криза – розклад, занепад, загострення (політичних, економічних, соціальних) протиріч. Економічна криза характеризується падінням обсягів виробництва, фондових індексів та обсягу споживання індивідуальними господарствами, зростанням безробіття і масовим звільненням.

Магнат – людина високого соціального стану, шляхетського походження чи багата (великий землевласник, представник родової й багатой знаті). У переносному значенні – великий власник, багатій, олігарх.

Маєток – володіння дворян і заможних представників інших класів до початку ХХ ст. До складу маєтку зазвичай входив панський будинок, кілька флігелів, конюшня, оранжерея, будівлі для обслуги, селяни, села. Парк в маєтку найчастіше був ландшафтний, зі ставками, алеями, альтанками, гротами і т. д. У великих маєтках нерідко будувалась і церква.

Меліорація – цілеспрямоване поліпшення властивостей природно-територіальних комплексів з метою оптимального

використання потенціалу ґрунтів, вод, клімату, рельєфу та рослинності. Меліорація відрізняється від звичайних агротехнічних прийомів тривалим і інтенсивнішим впливом на об'єкти меліорації. До меліорації належать осушення й зрошення земель, регулювання річок і поверхневого стоку вод, закріплення пісків і ярів тощо.

Міська реформа 1870 р. – реформа міського самоврядування, що мала за мету надати міському населенню право управляти міським господарством. Міське громадське управління складалось з міських виборчих зборів, думи і міської управи. Виборчі збори обирали гласних до міської думи на 4 роки, дума призначала на 4 роки управу. Право обиратись мали виключно особи, що мали у місті власність.

Модернізації теорія (з англ. modern – сучасний) – сукупність концепцій, які описують історію як процес переходу людства від аграрного до індустріального та від індустріального до постіндустріального суспільства (останнє наразі відбувається в Україні). Щодо історії Херсонщини є сенс вести мову про бюрократично-кріпосницьку імперську (1775 р. – середина XIX ст.), капіталістично-індустріальну імперську (1861-1917 рр.) і радянську індустріальну (бюрократично-комуністичну 1917-1991 рр.). Найбільш поширений в літературі концепт щодо двох останніх.

Муніципальний – пов'язаний з місцевим самоуправлінням.

Надільне землеволодіння – земля, залишена селянам у користування в Російській імперії після проведення селянської реформи 1861 р. та реформи удільних селян і державних селян. Надільна земля перебувала в обцинному володінні та в подвірному користуванні. Збереження системи надільного землеволодіння було прихованою формою кріпацтва. За користування землями селяни, які перебували на становищі тимчасовозобов'язаних селян, мушили виконувати повинності – панщину чи оброк, поки не буде укладено викупну угоду. Вони не мали права ні продавати, ні закладати, ні дарувати надільну землю.

Напівтоварний тип господарства – господарство в якому залишається натуральна форма (виготовлення для

власного споживання), а продаж продукції вимушений потребою сплати податків та різних виплат.

Поміщик – власник населених маєтків, тобто, що володів селянами, на відміну від землевласника, що володів землею без селян. Після звільнення селян назва «поміщик» привласнюється землевласникам з потомствених дворян, але в розмовній мові поступово витісняється словом «землевласник».

Пуд – давня міра ваги, дорівнює 16 кг.

Реальне училище – середній навчальний заклад у Російській імперії з семирічним курсом навчання (у тому числі 1 рік на додатковому відділі для підготовки до вступу у вищі навчальні заклади). На відміну від гімназій, у реальних училищах не вивчалися класичні мови; головна увага приділялася вивченню математики, фізики, природознавства та креслення. Випускники реальних училищ одержували кваліфікацію механіка та мали право на вступ до вищих технічних і сільськогосподарських навчальних закладів (інститутів), але не до університетів, а починаючи з ХХ ст. також на фізико-математичні та медичні факультети університетів.

Рентабельність – економічна категорія, що характеризує ефективність реалізації продукції (товарів, робіт та послуг). Визначається як відношення чистого прибутку від реалізації до собівартості продукції.

Соціально-економічна сфера – це цілісна сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних та економічних інститутів (суб'єктів) і відносин з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання товарів і послуг, розподілу і споживання матеріальних та нематеріальних ресурсів.

Соціокультурна сфера – діяльність людей, яка спрямована на виробництво освітніх, культурних та медичних благ.

Столипінська реформа – ряд законодавчих актів, спрямованих на перерозподіл селянської земельної площі в Російській імперії та на підвищення продуктивності сільського господарства. За реформою скасувалися обов'язкові форми земельної общини і кожному селянинові надавалося право вийти з неї й виділити свою землю у повну

власність. Він мав також право вимагати виділення землі в одному масиві – «відрубі», до якого міг приєднати свою садибну землю і перенести сюди будівлі, утворюючи т. ч. «хутір». Селяни користувалися допомогою Селянського поземельного банку, який кредитував купівлю землі і допомагав створити хутірні і відрубні (польовий наділ без садиби) господарства.

Ярмарок – це тимчасовий періодичний захід в рамках якого продавці демонструють та продають товар споживачам.

Темати доповідей:

1. Рід Фальц-Фейнів.
2. Рід Скадовських.
3. Херсонські губернатори: просопографічний портрет.
4. Предводителі дворянства Херсонщини: просопографічний портрет.
5. Реформатор С.Ю. Вітте.
6. Реформатор П.А. Століпін.
7. Історія монастирів краю.
8. Порти Херсонщини в кінці XIX на початку XX ст.
9. Заводи Вадонів та Гуревича у промисловому потенціалі Півдня.
10. Херсонська українська громада.
11. Херсонські музеї.
12. В.І. Гошкевич – громадський діяч і науковець.

Додаткова література для глибокого вивчення теми та окремих питань:

1. Аврех А.Я. Столыпин и судьбы реформ в России / А.Я. Аврех. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.
2. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России 1881–1904 гг. / А.М. Анфимов. – М., 1980. 239 с.
3. Батенко Г.В. Роль Селянського банку в процесі перерозподілу землі у роки столипінської аграрної реформи / Г.В. Батенко, О.В. Самодіна // Проблеми регіональної історії України: Матеріали науково-практичної конференції молодих істориків. – Херсон: ПП «Вишемирський», 2013. – С. 62 – 66.
4. Беляев С.Г. Финансовая политика России. 1914–1917 гг. / С.Г. Беляев, П.Л. Барк. – СПб., 2002. 600 с.

5. Бойков О. Селянська правосвідомість на Півдні України у добу капіталістичної модернізації суспільства кінця ХІХ – початку ХХ ст. / О. Бойков // Scriptorium nostrum: Електронний історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 154-167.
6. Водотика С.Г. Учителі Херсонщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. у світлі просопографії / С.Г. Водотика // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2014. – Вип. 9 – С. 154 – 162.
7. Зырянов П.Н. Петр Аркадьевич Столыпин // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М.: Из-во политической литературы, 1991. – С. 48-78.
8. Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах / За ред. В.А.Смоля [гол. ред. В.Литвин]. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006. – 631 с.
9. Корелин А.П. П.А. Столыпин. Попытка модернизации сельского хозяйства России / А.П. Корелин., К.Ф. Шаццло // Судьбы российского крестьянства. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1995. – С. 7-55.
10. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце ХІХ – начале ХХ в. / А.П.Корелин. – М.: Наука, 1988. – 261 с.
11. Корелин А.П. Сергей Юльевич Витте // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М.: Из-во политической литературы, 1991. – С. 8-47.
12. Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) / О.М. Краснікова // УІЖ. – 1999. – № 6.– С. 64–69.
13. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст. – 1914 рік) // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 72-81.
14. Кузовова Н.М. Микола Федорович Чернявський, український письменник і громадський діяч, на службі у Херсонській губернській земській управі (1903-1918 рр.) / Н.М. Кузовова // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – № 4. – С. 112-119.
15. Кузовова Н.М. Політико-правова діяльність земств Херсонської губернії у 1865-1914 рр. (за документами Державного архіву Херсонської області) / Н.М. Кузовова // Архіви України. – 2012. – Вип. 1 (277). – С. 145-153.
16. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К. [б.в.], 1995. – 224 с.
17. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. / Л.Г.Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 239 с.
18. Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца ХІХ – начала ХХ вв.: Землевладение, землепользование, система хозяйства / Л.П.Минарик. – М.: «Советская Россия», 1971. – 143 с.

19. Опря А.В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні Столипінської аграрної реформи в Україні / А.В. Опря. – Кам'янець-Подільськ: Кам'янець-Подільський держ. ун-т., 2006. – 139 с.
20. Павленко В.Я. Асканія-Нова: історія у світлі нового бачення / В.Я. Павленко, А. Іванічева // Південний архів. Історичні науки: Зб. Наук праць. – Випуск 31-32 – Херсон: Вид. ХДУ, 2010. – С. 266-279.
21. Павленко В.Я. Родина Фальц-Файнів: сторінки історії / В.Я. Павленко // Вісник Таврійської фундації (Осередку вивчення української діаспори): Літературно-науковий збірник. Випуск 9. – К. – Херсон: Просвіта, 2013. – С. 48 – 61.
22. Приймак О.М. Створення хутірських та відрубних господарств на Півдні України під час Столипінської аграрної реформи. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХХ століття. – Вип. V. – Запоріжжя: «Тандем – У», 2000. – С. 178-191.
23. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.
24. Проскуракова Н.А. Земельные банки Российской империи / Н.А. Проскуракова. – М., 2002. 519 с.
25. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / О.П. Реєнт; Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – 338 с
26. Реєнт О.П., Шевченко В.В. Розвиток банків і кредиту / О.П. Реєнт, В.В. Шевченко // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В.М. Геєць та ін.];. – Т. 1. – К.: Ніка-Центр, 2011.– С. 641-696.
27. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции / М.С.Симонова. – М.: Наука, 1987. – 254 с.
28. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 319 с.
29. Україна в умовах Столипінської аграрної реформи: моногр. / [В.А. Вергунов та ін.]; за наук. ред. проф. В.А. Вергунова. – К.: ННЦ «Ін-т агр. економіка», 2006. – 132 с.
30. Цибуленко Г.В. Кооперативна альтернатива столипінського адміністрування / Г.В. Цибуленко // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Випуск 11. – Львів: Вид-во ЛКА, 2013. – С.15-27.
31. Цибуленко Г.В. Кредитна кооперація – шлях селянства у ринок (На матеріалах Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ століття): монографія / Г.В. Цибуленко. – Херсон: [б.в.], 2008. – 180 с.
32. Цибуленко Г.В. Херсонський Земський, Селянський поземельний та Дворянський земельний банки в формуванні ринку землі Херсонської губернії кінця ХІХ століття – 1905 рік / Г.В. Цибуленко,

Г.С. Подшивалова // Проблеми регіональної історії України: Матеріали науково-практичної конференції молодих істориків. – Херсон: ПП «Вишемирський», 2013. – С. 52–56.

33. Цибуленко Л.О. Еколого-захисна діяльність Херсонського та Таврійського губернських лісоохоронних комітетів наприкінці XIX ст. / Л.О. Цибуленко, І. Гончаров // Проблеми регіональної історії України: Матеріали науково-практичної конференції молодих істориків. – Херсон: ПП «Вишемирський», 2013. – С. 8–13.

34. Цибуленко Л.О. М. Чернявський у суспільно-культурницькому житті Херсонщини / Л.О. Цибуленко // Scriptorium nostrum: Електронний історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 198-209.

35. Цибуленко Л.О. Михайло Беккер – фундатор громадської бібліотеки Херсонщини / Л.О. Цибуленко // Херсонська область – 70 років історії. Матеріали науково-практичної конференції (м. Херсон, 20 березня 2014 р.). – Херсон: Херсонська державна морська академія, 2014. – С. 162 – 166.

36. Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: Монографія / Л.О. Цибуленко. – Херсон: Айлант, 2003. – 160 с.

37. Цибуленко Л.О. Політика російської імперської влади в Херсонській та Таврійській губерніях в галузі лісового господарства на початку XX століття / Л.О. Цибуленко, І. Гончаров // Scriptorium nostrum: Електронний історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 168-176.

38. Черемісін О. Думська модель міського самоврядування Півдня України наприкінці XVIII – на початку XX століть / О. Черемісін // Scriptorium nostrum: Електронний історичний журнал. – 2016. – № 1 (4). – С. 68-97.

39. Черемісін О. Еволюція статусу органів самоврядування південноукраїнських міст (1785–1917 рр.) / О. Черемісін // Scriptorium nostrum: Електронний історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 131-142.

40. Черемісін О. Санітарно-гігієнічна діяльність органів міського самоврядування Південної України у XIX – на початку XX ст.: загальна характеристика та джерела до вивчення проблеми / О. Черемісін, Г. Михайленко // Scriptorium nostrum: Електронний історичний журнал. – 2016. – № 1 (4). – С. 231-277.

41. Черноіваненко І.В. Діяльність Г.Л. Скадовського на сторінках газети «Юг» (1898-1907 рр.) / І.В. Черноіваненко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2014. – Вип. 17. – С. 293–300.

42. Черноіваненко І.В. Діяльність Сергія Балтазаровича та Марії Олександрівни Скадовських в роки Першої світової війни / І.В. Черноіваненко // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. – К.: Вір УАН, 2014. – Вип. 90. – С. 57–60.

43. Черноіваненко І.В. Формування складу населення дореволюційного Скадовська / І.В. Черноіваненко // Історія в документах. Збірник наукових доповідей II Архівних читань (Херсон, 17 квітня 2014 р.). – Херсон: Айлант, 2014. – С. 36 – 39.
44. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3-14.

Розділ 4

НОВІТНЯ ІСТОРІЇ ХЕРСОНЩИНИ

Г.В.Цибуленко

ЧАСТИНА 1

ХЕРСОНЩИНА В УМОВАХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ХХ СТ.

ХХ ст. стало для Херсонщини, як і для всієї України, часом буремних випробувань та радикальних змін від часів розгортання національного державотворення до краху командно-адміністративної комуністичної системи. За цей період Херсонщиною прокотилися хвилі політичних змін та збройних зіткнень часів революційних змагань, соціально-економічних експериментів періоду встановлення і розбудови тоталітарного режиму. Херсонщина була ареною масштабних боїв періоду Другої світової війни, її населення пройшло випробування окупацією та відновлення радянсько-комуністичного режиму. Друга половина ХХ ст. стала епохою перетворення Херсонщини у потужний промислово-аграрний регіон, що кардинально міняло її етнічний, демографічний та культурний простір.

Вивчивши цей розділ, Ви будете знати:

- процес становлення політичних сил, хід розгортання революційної боротьби, громадянського конфлікту та збройного протистояння;
- зародження та специфіку національних тенденцій розбудови державності;
- характер розвитку органів місцевого самоврядування в умовах революційних перетворень;
- соціальні чинники економічних стратегій різних політичних сил часів революційних виборювань;
- роль місцевого населення у формуванні військових підрозділів та їх участі у збройному протистоянні;

- хід нарощування індустріального потенціалу та розвитку різних галузей промисловості у 20-30-х рр. ХХ ст.;
- хід розвитку аграрного сектору економіки від кооперативного до колгоспного, характер просування індустріальних технологій в аграрне виробництво;
- реалії фізичного та духовного винищення селянства і перетворення його, фактично, у радянське кріпацтво;
- бойові дії із захоплення та звільнення Херсонщини в часи радянсько-німецької війни;
- характер окупаційної влади, репресивні та заохочувальні дії, її економічна та соціальна політика, повсякденне життя і боротьба населення в умовах окупації;
- хід відбудови народногосподарського комплексу Херсонщини після звільнення її території, механізми відновлення старої радянсько-комуністичної моделі, особливо в селянському середовищі, шляхом викорінення усіх приватновласницьких елементів, що збереглися з часів окупації;
- процес перетворення Херсонщини у потужний індустріально-аграрний регіон і її місце в республіканському та союзному народногосподарському комплексі.

Ключові терміни та поняття: Херсонщина, Херсонська область, Херсон, Каховка, Берислав, Генічеськ, Скадовськ, Олешки, Цюрупинськ, революційні перетворення, ради, більшовики, УНР, Українська Держава, білогвардійці, місцеві органи самоврядування, Червона гвардія, «Українська Хата», націоналізація, збройний конфлікт, кооперація, приватна власність, терор, репресії, індустріалізація, промисловість, сільське господарство, нова економічна політика, завод, комуна, артіль, колгосп, колективізація, комнезами, розкуркулення, освіта, війна, окупація, управи, геноцид, гебітскомісар, «новий лад», оподаткування, громадське господарство, оренда, трудова повинність,

господарство, обком, відбудова, зрошувальна система, культурна сфера, освіта, пропаганда, криза.

Революційна боротьба та громадянське протистояння 1917-1920 рр.

Розгортання революційного руху

Перша світова війна призвела до загострення політичної ситуації та суспільного напруження. Корупція, поразки на фронтах, безлад, значні втрати викликали обурення проти монархічного режиму. Накопичення незадоволення в суспільстві Російської імперії призвело до лютневої революції 1917 р. Розгортання революції в Росії активізувало політичну боротьбу і соціальне протистояння на теренах Херсонщини. Як і по всій країні, у Херсоні виникло двовладдя.

5 березня 1917 р. збори робітників Херсона обрали Тимчасовий робочий комітет на чолі з І.Ф. Сорокіним. Комітет звернувся до робітників міста із закликом щодо делегування до його складу представників від заводів та майстерень. У той же день до Херсонського Тимчасового комітету прибули від 13 організацій – усього 40 представників. Увечері відбулося засідання комітету, склад якого вирішили розширити. Очолив Тимчасовий робочий комітет міський голова І. Блажков.

У ході виборів до Ради робітничих депутатів більшість отримали меншовики та есери через те, що більшість у місті становили робітники дрібних приватних підприємств та кустарних майстерень. Тільки від робітників заводу Гуревича та верфей Вадона до Ради делегували депутатів більшовиків, п'ятеро з яких І.Ф. Сорокін, Дорфман, Чайка, Романов, Смолянський увійшли до керівного органу Ради – виконкому. Його головою обрано слюсаря заводу Гуревича більшовик І.Ф. Сорокін. Саме його, попри протидію меншовиків та есерів, робітничий клас Херсона обрав делегатом на Всеросійський з'їзд Рад. Слідом за організацією ради робітничих депутатів з'являється також Рада солдатських депутатів, де перевагу мали есери та меншовики. 10 березня 1917 р. відбулася перша нарада Ради солдатських депутатів, а 13 березня на нараді солдатських і офіцерських депутатів було обрано виконком у складі 16 солдатів і 18 офіцерів.

Головою Ради було обрано прапорщика О.І. Клименка, що вважав себе есером, його заступниками – співчуваючого більшовика С.Д. Кіріченка, а також С. Каждана. Одночасно сформувались місцеві Ради в Олешках, Голій Пристані, Каховці, Скадовську, Бериславі. Качкаровці, Хорлах та Нововоронцовці. У великих маєтках (економія) поміщиків і кулаків Дніпровського та Херсонського повітів – Асканії-Новій, Іванівці, Софіївці, Козацькому виникли комітети Ради робочих економій. Другим центром влади стали місцеві органи самоврядування: міська Дума, губернська та повітова земські управи і «Губерніальна українська Рада».

У ході революційних перетворень на Херсонщині активізувалось створення профспілок. За два місяці, з березня по квітень, у Херсоні виникло 19 профспілок, що об'єднували близько 10 тисяч робітників. Діяльність місцевих профспілкових організацій координувало Центральне бюро профспілок, головою якого був обраний В.В. Ліпшиц. У кінці квітня 1917 р. більшовицьке ядро Ради робітничих депутатів разом із ініціативною групою молоді оформили Союз робочих підлітків Херсона, який очолили працівники заводу Гуревича – Б. Михайлович та М. Животонський.

Також у місті було проведено звільнення 1.775 політв'язнів. Це активізувало в регіоні політичну боротьбу. Під значним натиском робітників есеро-меншовицька Рада все ж змушена була запровадити 8-годинний робочий день на заводах Гуревича, Вадона та інших підприємствах і видати постанову про створення в місті Червоної гвардії. До жовтня 1917 р. вона налічувала 300 чоловік, а на травень 1918 р. зросла до 1.300 чоловік. Командиром першого загону Червоної гвардії був робітник Г. Козодьоров.

Утворення Центральної Ради у Києві пожвавили національно – визвольний рух і на Півдні. 19 березня група місцевих українців вирішила створити у Херсоні свою організацію «Українська Хата». 25 березня відбулися збори, де були присутні 200 чоловік. Головою було обрано письменника М. Чернявського, його замісником – П. Саксаганського – відомого українського артиста. Організація ставила перед собою за мету культурно – просвітницьку діяльність та політичну роботу на Херсонщині. Було вирішено випускати

«Вісті з Української Хати в Херсоні». 16 квітня на Соборному майдані «Українська Хата» провела величезну маніфестацію, в якій взяли участь відділ кінних козаків з українським прапором, представники Селянської спілки з червоним прапором, 17 рот 44-го запасного піхотного полку, робітники, службовці, мешканці міста, учні гімназій, реальної та сільськогосподарської шкіл тощо. У багатьох на грудях були банти жовто-блакитних кольорів, багато хто прийшов в українському національному вбранні.

Активізація в Петрограді у квітні 1917 р. більшовиків спонукала до більш рішучих дій у Херсоні й їх однопартійців. На зборах робітників заводу Гуревича 18 квітня було засуджено зовнішню політику Тимчасового уряду та висунуто вимогу негайно оприлюднити таємні договори царського уряду з союзниками. Також робітники закликали трудящих краю згуртуватися навколо Рад робочих і солдатських депутатів як єдиного захисника їх інтересів. 23 квітня Херсонський комітет РСДРП у Потьомкінському сквері провів п'ятитисячний мітинг робітників і солдатів місцевого гарнізону. Більшовик В. Ліпшиц виступив з промовою про «квітневі тези» В.І. Леніним.

Криза в країні загострила конфронтацію політичних сил. 18-19 травня 1917 р. у Херсоні відбулась конференція Рад робітничих і солдатських депутатів, у роботі якої взяли участь делегати від Ново-Воронцовки, Скадовська, Каховки, Гаврилівки та Олешок. На конференції були заслухані доповіді з місць, обговорена програма Всеросійського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, обрано представників на з'їзд. 8-9 липня в Олешках пройшов 1-й з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів Дніпровського повіту. Делегати представляли партії більшовиків, меншовиків, есерів, кадетів і анархістів. З'їзд більшістю голосів прийняв резолюції про мир без анексій і контрибуцій, про підтримку Рад. 24 травня 1917 р. група депутатів-більшовиків на чолі з С.Д. Кіріченком запропонувала виконкомові Херсонської Ради обговорити резолюцію, де центральною владою в Херсоні пропонувалось проголосити Раду робочих і солдатських депутатів. Проте, меншовицько-есерівське керівництво Ради відмовлялося від

цього. Та під тиском революційних сил Херсонський виконком Ради робітничих і військових депутатів прийняв рішення оголосити себе вищою місцевою владою.

Ініційована більшовиками резолюція спровокувала конфлікт з місцевою державною адміністрацією та органами самоврядування, а також викликала бурхливу реакцію Херсонської громадськості та осуд більшості осередків політичних партій і організацій Херсонщини. На екстрених засіданнях губернського та місцевих комітетів громадської безпеки дії Херсонського виконкому Ради робітничих і військових депутатів було визнано незаконним і шкідливим. 26 травня 1917 р. відбулося об'єднане засідання Ради робітничих і військових депутатів та полкового і ротних комітетів місцевого гарнізону, де повторно дебатовалося питання про владні повноваження виконкому ради. Зібрання скасувало попереднє рішення виконкому та висловило недовіру його діючому складу.

В умовах наростання революційної анархії і послаблення впливу місцевих органів Тимчасового уряду зростає роль міського самоврядування. 30 липня 1917 р. у Херсоні пройшли перші демократичні вибори до міської думи. Майже 2/3 її нового складу представляли гласні від соціалістичних партій, решту склали представники національних і безпартійних блоків. Херсонська Дума, окрім вирішення поточних, господарських та адміністративних питань, опинилася у вирі дебатів навколо українського питання, викликаного наростаючою політичною конкуренцією за вплив у регіоні між Українською Центральною Радою та загальноросійськими державними і громадсько-політичними структурами на місцях.

Була Херсонщина втягнута і у військово-політичну кризу часів Корніловського заколоту. До Херсона прибув 44-й Кримський кінний козацький полк під командуванням князя Мурузі – запеклого монархіста. Він збирався встановити в місті свою військову диктатуру. Та разагітовані більшовиками козаки заявили про свою підтримку Ради та направили своїх представників до її складу. 44-й кінний полк поступово перетворювався на одну із революційних армійських частин. Його визначна роль для місцевих рад

характеризувалась тим, що об'єднанні збори Ради робочих і солдатських депутатів, полкових і ротних комітетів 457-ї Таврійської піхотної дружини та аеродромного комітету ухвалили рішення залишити полк у місті, навіть всупереч наказу штабу фронту.

Переростання революції у збройний конфлікт

Восени в Херсоні, як і по всій країні, погіршився економічний стан. Підприємці навмисно зачиняли підприємства, звільняли працівників. Звільняла працівників й адміністрація заводу Вадона, було знижено заробітну платню робітникам зводу Гуревича та інших підприємств. Зменшилась кількість вантажоперевезень по Дніпру, що призвело до зростання кількості безробітних серед портових робітників. Різко підскочили ціни на товари першої необхідності, процвітала спекуляція. Ціни на хліб зросли вдвічі, не дивлячись на те, що він лежав під відкритим небом на станціях Березніговате, Біла Криниця, Блакитне, на пристані Качкарівка, а вагони використовувались для перевезення кавунів. Центральне бюро профспілок вимагало відмінити підвищення цін. Все це призводило до зростання революційної активності мас. Протестували робітники заводу Гуревича, судноверфі Вадона, тютюнової фабрики Лермана. На саботаж контрреволюції пролетаріат Херсонщини, як і інших міст країни, відповів хвилею страйків та демонстрацій.

На початку жовтня 1917 р. місцеві Ради отримали листа із Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів та інших Рад, у якому повідомлялося про скликання II Всеросійського з'їзду Рад. У гострій боротьбі з меншовиками й есерами проходили вибори делегатів. Есери і меншовики, враховуючи настрій мас, не ризикнули обрати своїх представників. До Петрограда було направлено більшовика Т.Є. Євгенєва та позапартійного А.С. Мар'янова, який одразу після з'їзду вступив до лав більшовицької партії. У жовтневі дні відбулись перевибори Ради, що змінили її склад на користь більшовиків та їх прихильників.

Звістка про більшовицький переворот у Петрограді прийшла в Херсон 27 жовтня, під час засідання губернської Ради робочих і солдатських депутатів. У вечір того ж дня на

надзвичайні збори Рад зібралися всі депутати, члени спілки молоді, солдати. На зборах було зачитано телеграму Петроградського Військового революційного комітету про перемогу пролетаріату і перехід усієї повноти влади до Рад. Це повідомлення було відправлено в усі повіти і села губернії. Негайно при Херсонській Раді був створений революційний комітет, куди увійшли представники Ради, губернського виконавчого бюро і президії губернської Ради робітничих і солдатських депутатів, представники різних партій. Керівництво революційним комітетом опинилось у руках поміркованих сил, які включили до ревкому міського голову і колишнього комісара Тимчасового уряду. 29 жовтня на засіданні Херсонського виконавчого бюро Ради робітничих і солдатських депутатів та президії виконкому губернської Ради селянських депутатів було прийнято постанову про підтримку рішень II з'їзду Рад: про мир, про землю, про владу радам, про 8-годинний робочий день, про робітничий контроль над виробництвом.

3 листопада 1917 р. в будівлі кінотеатру «Ампір» відбулося об'єднане засідання Херсонської Ради робітничих і солдатських депутатів, представників профспілкових організацій та військових частин Херсонського гарнізону, соціал-демократичних організацій, усього – 675 чоловік. На ньому А.С. Мар'янов доповів про роботу II Всеросійського з'їзду Рад. Більшістю голосів було висунуто вимогу встановлення влади рад у Херсоні. Проте, вже незабаром Рада 124 голосами «за» і 116 «проти» прийняла резолюцію, що засуджувала події в Петрограді та рішення II з'їзду. Важливим кроком у революційному поступі став губернський з'їзд у Херсоні представників повітів, волостей, земств, земельних комітетів, рад і міської самоуправи 2 грудня 1917 р. про те, що Херсонська губернія є невіддільною частиною УНР. Небажання визнавати владу більшовиків та визнаючи поразку Тимчасового уряду місцеві політичні еліти зробили ставку на національну державу.

Це загострило політичну ситуацію на Херсонщині. Та попри всю наростаючу активність більшовиків, більшість у регіоні залишалась за більш поміркованими політичними силами. На виборах до Всеросійських Установчих зборів по

Херсонському виборчому округу більшовики отримали лише 63.266 (36 %) голосів, а всі інші партії – 112.724 голоси. З них меншовики отримали 11.687 голосів, есери – 28.757, конституційні демократи (кадети) – 36.500, українські соціал-демократи – 35.433 (20,2 %), народні соціалісти – 347.

Паралельно із політичною боротьбою розгорталась битва за власність, задекларована соціально-економічною програмою, проголошеною III Універсалом Центральної Ради. 27-30 листопада 1917 р. відбувся з'їзд земельних комітетів Херсонської губернії, за рішенням якого всі землі, води, ліси, плавні переходили до відома і розпорядження цих установ. Це рішення вилучало з міської власності одну з найприбутковіших господарських ланок (пасовиська, плавні, водні угіддя, лани), що спричинило довготривалі суперечки муніципалітетів і державних органів влади.

Та дуже швидко господарські питання та ідеологічні дискусії про шляхи розвитку відійшли на другий план. Проведення 11-12 грудня 1917 р. у Харкові I Всеукраїнського з'їзду Рад формалізувало початок в Україні широкомасштабної громадянської війни та призвело до інтервенції Радянської Росії. Делегатом на цей з'їзд від Херсона було обрано І.Ф. Сорокіна. 12 грудня з'їзд проголосив Україну радянською республікою. Обраний з'їздом Виконавчий комітет Рад і Народний секретаріат – уряд Радянської України – розгорнули енергійну боротьбу, спрямовану на встановлення та зміцнення Радянської влади на місцях.

Херсонщиною покотилася хвиля радянізації. Спроби УЦР утримати владу в регіоні виявились примарними. Направлені на Херсонщину гайдамацькі сотні не могли переважити значно чисельніші радянські сили. У Генічеську радянську владу формально було встановлено вже в кінці листопада 1917 р. За допомогою Таврійського центрального виконкому рад, який надіслав загін моряків, була зірвана спроба національних сил повалити владу рад у місті. В кінці грудня було створено воєнно-революційний комітет, котрий очолив чорноморський моряк О. Птахов.

У Херсоні 11 січня 1918 р. Херсонський воєнно-революційний комітет звернувся до полкового комітету

44 запасного полку з проханням надати зброю для червоногвардійців, яку негайно отримав. Вже 13 січня більшовики закликали робітників до зброї. Навколо комітету гуртувались бойові загони Червоної гвардії, солдатів 44 полку, матросів з корабля «Ксенія». Окрилені звісткою про встановлення радянської влади в Миколаєві 17 січня губернська Рада робітничих, солдатських та селянських депутатів 127 голосами проти 19 прийняли рішення про передачу влади радам. Розгромивши у нічному бою сили ЦР Херсонський воєнно-революційний комітет захопив владу у місті.

В ніч з 23 на 24 січня 1918 р. загін червоногвардійців чисельністю у 153 під керівництвом воєнно-революційного комітету, на чолі якого стояв Л. Барбаумов, роззброїв загін гайдамаків Центральної Ради і проголосив встановлення радянської влади у Дніпровському повіті. Новообрана Олешківська Рада робітничих і солдатських депутатів під керівництвом М. Куліша (відомий український письменник-драматург) активно включилась у радянізацію регіону. Загони Дніпровського повіту допомогли 30 січня робітникам порту і матросам Чорноморського воєнно-революційного загону захопити владу в Скадовську. За допомогою військових частин протягом січня вдалось встановити радянську владу у Великій Олександрівці, Голій Пристані, Каланчаку, Нижніх Сірогозах, Чаплинці та Бериславі.

Прийшовши до влади ради розпочали націоналізацію фабрик, заводів, соляних промислів і млинів, каботажного флоту та поміщицьких земель і конфіскації зерна для вивезення його до центральних районів Радянської Росії. 24-28 лютого 1918 р. у Херсоні пройшов губернський з'їзд Рад селянських депутатів та земельних комітетів, де були присутніми 806 делегатів. У роботі цього з'їзду активну участь взяв Г. Орджонікідзе, який перебував тут за дорученням ЦК партії більшовиків та Раднаркому РРФСР. Розгорталась робота щодо подальшої радянізації Херсонщини та проведення політики націоналізації та експропріації. Для цього активно почали створюватись загони Червоної гвардії та селянські дружини.

Відновлення української державності

Нову хвилю політичної боротьби і збройних зіткнень на Херсонщині викликало повернення до влади УНР після укладання Брестського миру. З просуванням австро-німецьких військ та відходом загонів рад і частин Червоної гвардії політична влада на деякий час знову перейшла до міської думи, котра опинилася у складній політичній ситуації. Проте, не маючи достатніх збройних сил, спираючись лише на загін міліції, що налічував 300 погано озброєних бійців, а також за умов зростання криміногенної ситуації у місті і відсутності політичної єдності, дума не зуміла втримати владу. Вона поступилася нею Виконавчому комітетові фронтовиків, що, власне, і мав реальну збройну силу. Саме фронтовики виступили проти австро-німецьких частин, порушуючи Брестську угоду. Проголосивши себе єдиною владою у місті вони розігнали міліцію і думу, запровадивши у місті політику терору.

В цей час на виконання Брестської угоди на Правобережну Україну рушила група австрійських військ під командуванням Вільгельма Габсбурга, в складі якої перебував полк Українських січових стрільців (УСС). В Херсоні у березні збирали сили для відсічі австрійським військам. Сюди прибули два загони червоногвардійців з Каховки, два загони з Олешок, загін з Берислава. В кінці березня німецько-австрійські війська зайняли Берислав. Попри те, що радянська історія завжди розповідала про жорстокі сутички радянських сил з австрійськими окупантами. Зіткнення під Херсоном УСС з радянськими загонами закінчилася тим, що в червні останні здали місто без бою.

Захопивши місто 5 квітня 1918 р., командування австрійських сил вирішило покарати всіх учасників заворушень. Показово була розстріляна група робітників і фронтовиків, сотні робітників було кинуте до в'язниць. Проте, Херсонська дума, що поновила свою діяльність, прагнучи відстояти законність, виступила з клопотанням про помилування тих, хто не брав участі у злочинних діях. Така позиція свідчила про прагнення міського самоврядування виступати не тільки захисником правочинності, а й консолідуючою силою суспільства. Після захоплення Херсона

сотні УСС на пароплаві пішли ввєрх по Дніпру, звільняючи українські міста від радянських сил. 10 квітня Каховські червоногвардійські загони, які повернулись з під Херсону, намагались відбити їх наступ. У цьому їм активно допомагали загони червоногвардійців, які прибули з Олешок. Однак 15 квітня Каховку було взято українськими січовиками. В місті було розстріляно 12 радянських активістів.

У цей же час керівництво УНР вирішило активізувати свої зусилля щодо українізації Криму. Для встановлення контролю над півостровом було задіяно найкращий підрозділ Запорозького корпусу – 2-й Запорозький піший полк під керівництвом полковника П. Болбочана. Перед ним було поставлено окреме стратегічне завдання - випереджаючи німецькі війська, звільнити Кримський півострів від більшовиків і захопити Севастополь. Для втілення цього завдання полк розгорнувся в зоні Присивашся. Попри пересторогу німецького керівництва щодо неможливості штурму укріплень Перекопу без потужної артпідтримки П. Болбочан розпочав підготовку штурму перекопських укріплень та форсування Сивашу. Ця блискавична військова операція вирішила не тільки успіх майбутньої Кримської операції, але й уберегла Запорозьку дивізію від значних людських жертв. Переможний Кримський похід Запорозької дивізії став справжнім тріумфом українського війська і продемонстрував його здатність до реалізації складних військових операцій.

Влада Гетьманату на Херсонщині

У решті решт вся Херсонщина опинилась під контролем німецько-австрійських військ. Зі встановленням влади гетьмана П. Скоропадського Херсонщина перебувала під жорстким контролем. У Бериславі було розквартировано 22-га австрійська піхотна дивізія та 1-й курінь 410-го піхотного полку гетьманців. Соціальні та політично-громадські конфлікти за цих умов загострювались ще більше. За повідомленнями адміністративного відділу канцелярії військового міністерства ситуація на Херсонщині значно ускладнилась. На місцях панувало повне беззладдя. Стара влада не визнавала гетьмана, центр уважав міське самоврядування соціалістичним, а його дії антиурядовими.

Від селян надходили чисельні скарги. Зростала ворожнеча між населенням та австрійськими військами.

З іншого боку, позитивним у розвитку міського самоврядування на етапі Гетьманату стало відновлення інституту власності. Із розпуском земельних комітетів 14 червня 1918 р. Херсонському громадському управлінню вдалося відновити свої права на відібрані в нього Губернським Земельним комітетом землі, води і плавні. Мотивацією цього було розуміння, що при соціалізації землі, муніципальне землеволодіння не можна вважати приватним, а отже, піддавати його відчуженню. Для органів громадського управління Херсона муніципалізація земель, власне, і була формою соціалізації.

Поступово в регіоні налагоджувалось виробництво і торгівля. Попри всі складнощі наявності іноземних військ, значної руйнації під час попередніх збройних сутичок та соціальних експериментів відбувалось повільне нарощування фінансово-виробничого потенціалу регіону. Особливо чітко це простежувалось в аграрній сфері. Уряд Скоропадського, усвідомивши, що без кооперативів організувати хлібозаготівельну кампанію буде значно важче, видав 18 червня наказ, за яким створювалося нове ДХБ. Надзвичайно важливим питанням для кооперативів Херсонщини було вивезення зерна за її межі. У цілому хлібозаготівельна кампанія для кооперативів склалася досить успішно. Херсонська кредитспілка заробила на поставках зерна державі та військам 494.395 крб. чистого прибутку.

Розгорталась на Херсонщині й українізація. Активізували роботу національно орієнтовані товариства: «Українська хата», «Українська книгарня», «Україна», «Просвіта», «Думка», що об'єднались у Спілку українських національних організацій Херсонського району. Головним їх завданням було проголошено захист української державності. В руслі цього ведеться активна робота з видання української літератури, газети. За гетьманського уряду проводиться активна робота з організації курсів української мови для службовців.

Проте, радикалізована частка суспільства, дезорганізована лівацькими обіцянками про покращення

життя за рахунок пограбування багатіїв, продовжувала плекати надії на «експропріації» та «націоналізації». Їх активність була стимульована поразкою гетьманського режиму. Руйнація крихкої політичної та економічної стабільності, що була досягнута значними зусиллями та збалансованою внутрішньою і зовнішньою політикою П. Скоропадського, призвела до різкого погіршення умов життя людей в усіх сферах.

Розгортання громадянського збройного протистояння

Першою ознакою нового періоду стала перманентна війна, що хвилями періодично котилась регіоном. У грудні 1918 р. Отаман Григор'єв, командир 6-тисячного партизанського з'єднання «Херсонська дивізія», яке підтримувало Директорію, звільняє від австрійців Херсон та Олешки, котрі з часом змушений був залишити через просування в цей район інтервентських військ Антанти. В кінці грудня кораблі англо-франко-грецьких інтервентів захопили Скадовськ. У середині січня 1919 р. до Херсону з Севастополя прибув англійський міноносець «Бріск», на якому прибули французькі офіцери для організації розміщення франко-грецького контингенту окупаційних військ.

Боротьбу за радянську владу на Херсонщині вели партизанські загони. У лютому 1919 р. партизани Великої Олександрівки захопили станцію Біла Криниця. Їм вдалось розгромити білогвардійський підрозділ 8-го офіцерського корпусу, який відступав з Катеринослава, а також загін колишнього гетьманського полковника Болбочана. Найбільш активно партизани під керівництвом П. Тарана (уродженець Каланчака) діяли у Дніпровському повіті в районі Чаплинки і Каланчака. 10 лютого було звільнено від військ УНР Каховку. Із середини лютого частини 1-ї Задніпровської дивізії під командуванням Дибенка, до складу яких увійшло з'єднання на чолі з отаманом Григор'євим (1-а Задніпровська бригада, у подальшому 6-а Українська радянська дивізія), загони під керівництвом Н. Махна (3-я Задніпровська бригада) та партизанські загони П. Тарана розпочали звільнення Херсонщини від інтервентів. У лютому 1919 р. частини 1-ї

Задніпровської дивізії визволили Берислав. На початку березня загони П. Тарана звільнили Олешки. 10 березня Херсон було звільнено 1-ю Задніпровською бригадою Н. Григор'єва. Під час відступу інтервенти провели жахливу каральну акцію, в ході якої було спалено 1000 людей. За це Григор'єв наказав стратити декілька сотень полонених греків. На початку березня партизани П.І. Тарана несподівано нанесли удар грецьким окупантам у Хорлах, захопивши три катери. 25 березня частини 1-ї Задніпровської дивізії разом із загонами робітників звільнили від білогвардійців Генічеськ. У кінці березня частини Червоної армії звільнили Скадовськ. У другій половині березня за наказом командування Червоної армії в районі Херсона – Берислава розпочалось формування окремої бригади для наступу на Крим. Безпосередньо в Бериславі формувався 3-й Кримський полк. Для цього до Берислава прибуло 30 командирів – переважно колишніх офіцерів царської армії.

Прийшовши до влади більшовики розпочали знову репресії проти класово ворожих сил. Йшло масове вилучення зерна та продуктів харчування. Терор і насильство викликали обурення у місцевого населення. Тому, коли в травні 1919 р. вибухнуло антибільшовицьке повстання під керівництвом отамана Григор'єва, колишні офіцери підняли у Бериславі 3-й Кримський полк проти радянської влади. Проте, бериславці, отримавши допомогу від частин Червоної армії, які перебували у Каховці, зуміли придушити заколот полку. В кінці травня до самої Каховки підійшов тисячний загін григор'ївців. Вони вимагали взяти місто. Та успішна оборона місцевого пролетарського загону змусила григор'ївців відступити. На кінець травня північ області була зачищена від григор'ївців. Для викорінення антирадянських сил на Херсонщині розгортається військовий терор. Так, у Бериславі було створено спеціальний загін для боротьби з куркульськими виступами – «Червона рота».

Влітку 1919 р. розпочинається наступ на територію Херсонщини денікінських військ. Оборону Херсонщини здійснювали 45-а й 58-а стрілецькі дивізії. 3 червня на рейд поблизу міста підійшло 9 білогвардійських кораблів і 19 самохідних барж. Після артилерійського и кулеметного

обстрілу розпочалась висадка десанту. Однак підрозділи 5-го полку і Генічеський робітничий загін, яким командував І.Є. Гірський, дали відсіч ворогу и скинули десант у море. Та довго стримувати переважаючи сили супротивника радянські війська можливостей не мали і в кінці червня відступили у напрямку на Каховку. В Олешках у цей час було створено Дніпровський повітовий штаб з військових справ для організації відсічі денікінських військ. Наказом штабу від 26 червня 1919 р. було сформовано 1-й Дніпровський селянський полк ім. Леніна на базі загону П.І. Тарана. До цього полку вступали мешканці з усього повіту від Олешок до Голої Пристані і Прогноїв. Протягом місяця точились запеклі бої, а 28 липня денікінці захопили Олешки. У той же день було розстріляно 12 активістів, а через декілька днів – ще 420 робітників і селян, звинувачених у підтримці більшовиків. 13 серпня денікінські війська захопили Херсон, вчинивши ряд репресивних заходів. Та попри це, в регіоні вибухали виступи проти режиму уряду Півдня Росії. Так, у серпні в Олешках 13 тис. призовників, обурені необхідністю знову воювати, під гаслами «Да здравствует Советская власть!», «Прочь золотопогонников!» погромили денікінські установи.

У цілому ж, поступово життя на Херсонщині почало входити в колію стабільності. Попри відновлення старої імперської моделі на території Херсонщини, наведення порядку в питаннях власності, покарання прибічників більшовизму та вилучення продуктів харчування для армії, ситуація була досить толерантною. Пов'язано це було, по-перше, з віддаленістю фронту, по-друге, втомленістю від соціалістичних експериментів унеерівців та більшовиків та значною перевагою в регіоні ліберально орієнтованого населення, по-третє, з налагодженням економічної, фінансової стабільності, відновленням торгівлі й роботи промисловості та транспорту.

Стабільна ситуація тривала тільки до листопада. Поразка денікінців на півночі активізувала партизанські дії на Херсонщині. Протягом січня - початку лютого 14-а армія Південно-Західного фронту під командуванням Уборевича та партизанські загони звільнили територію Херсонщини. Розпочався черговий широкомасштабний процес

встановлення, шляхом терору, більшовицького режиму. Та на частині лівобережної Херсонщини цей процес було перервано останньою спробою білогвардійських сил Криму, очолюваних новим головнокомандувачем – бароном Врангелем – розгромити радянську владу. Ще з березня 1920 р. врангелівці намагались захопити Генічеськ для створення плацдарму. На початку червня 1920 р. розпочалось масоване вторгнення на континентальну Таврію білогвардійських військ. 2-й армійський корпус під керівництвом Слацова, висадившись у Кирілівці (Мелітопольський повіт), розгорнув наступ у напрямку північних районів Лівобережної Херсонщини. 7 червня врангелівські війська під керівництвом Абрамова ударили на Чонгар, а війська на чолі з Кутеповим розпочали наступ з Перекопу. Паралельно було висаджено врангелівські десанти з англійських транспортів у Скадовську і Хорлах. Врангелівці просувались дуже швидко. 10 червня було взято Каланчак, 12 червня – Каховку. Основні їх сили просувались у напрямку Олександрівська, Волновахи та Маріуполя.

Для зупинення наступу білогвардійців у промислові райони Донбасу і середнього Подніпров'я командування Південно-Західного фронту на чолі з О.І. Єгоровим приймає рішення нанести удар їм у тил у районі Херсон-Берислав. У ніч з 6 на 7 серпня 1920 р. група військ під командуванням Р.П. Ейдемана з правобережної Херсонщини форсувала Дніпро в районі Каховки. У перших лавах бійців рухалась штурмова група 455-го стрілецького полку 52-ї дивізії, яка складалась із комуністів Каховки. 7 серпня вони відкинули врангелівців від Каховки на 4-5 км. Ці дії поклали початок легендарного Каховського плацдарму, навколо якого розгорнулись головні бої цієї кампанії. На Каховському напрямку також діяли Латиська 15-а та 51-а стрілецькі дивізії. На плацдармі було збудовано молодим інженером Д.М. Карбишевим унікальну оборонну систему. Для покращення оперативного командування у вересні було створено Південний фронт, який очолив М.В. Фрунзе – один з найкращих воєначальників радянської Росії.

14 жовтня 1920 р. врангелівці кинули на штурм плацдарму великі сили корпусу Кутепова – біля 7 тис.

багнетів і шабель, багато техніки: 12 танків, 16 бронемашин, більше 80 гармат, 15 літаків. 82 дні точились жорстокі і напружені бої. Білогвардійці втратили 10 танків, 5 бронемашин, 70 кулеметів та багато вбитих. У кінці жовтня Червона армія розпочала контрнаступ на сили Врангеля. Стрімкими ударами 1-ї кінної армії Будьонного з Каховки на Мелітополь, 6-ї дивізії з Каховки на Перекоп, 2-ї кінної армії Міронова з Нікополя на Чонгар, та бригади Н. Махно на Сірогози радянські сили, попри всі бажання оточити ворога, спромоглись лише відтіснили білогвардійців за Перекоп. Це продовжило війну ще на декілька місяців, перетворивши південну частину лівобережної Херсонщини у плацдарм та тилову базу для розгортання наступів Червоної армії через Перекоп і Сиваш, що розпочались 7-8 листопада.

Після закінчення бойових дій на радянсько-білогвардійському фронті територія Херсонщини залишалась ареною боротьби радянської влади проти розрізнених повстанських загонів селян, які не приймали новий більшовицький режим. Ця війна проти народу, що точилась протягом 1921 р. увійшла в історію як боротьба з бандитизмом і завершилась розгромом народного спротиву.

Херсонщина у 20-30-х роках ХХ століття **Період пореволюційного відродження**

В ході тривалих адміністративних перетворень сучасна Херсонщина локалізувалася у складі Миколаївської (22 вересня 1937 р. виділена з Одеської області) та Запорізької області (10 січня 1939 р. виділена зі складу Дніпропетровської області).

У післяреволюційний період географія промислового потенціалу Херсонщини, як і у імперську добу, в основному, зосереджувалась у місті Херсоні. Це місто і в нових умовах виступило локомотивом промислового розвитку Нижнього Подніпров'я. Саме тому з перших років радянська влада приділила йому основну увагу. Вже з кінця січня 1921 р. у місті розпочинається широкомасштабна робота з відбудови річкового транспорту – Нижньодніпровського річкового флоту та порту, для чого потрібно було відновити та розбудувати традиційну галузь – суднобудування та судноремонту. У 1921 р. Херсонське управління водного

транспорту приймає рішення про об'єднання суднобудівельних і судноремонтних підприємств та створення ремонтно-будівельної бази – «Майстерні III Комінтерну». Для вирішення цих завдань до міста за прямим розпорядженням голови Раднаркому В. Леніна прибув Ф. Дзержинський, який втілював у життя завдання відбудови, застосовуючи різні організаційні та репресивні методи.

Проте, успіхи таких заходів та повний брак ресурсів, знищених політикою воєнного комунізму, не давали позитиву, про що свідчила низька продуктивність підприємств. Ситуація почала змінюватись із запровадженням нової економічної політики. Залишивши на державному фінансуванні 4 крупні підприємства – завод сільськогосподарських машин, механічний завод ім. Старостіна, Головні ремонтні майстерні ім. III Комінтерну та лісопильний завод (створені на базі націоналізованих підприємств) – радянська влада передала в оренду приватним особам і кооперативам 52 підприємства (тютюнову фабрику, типографії, млини, ремонтні майстерні тощо).

Одним із головних напрямків розвитку промисловості регіону стала галузь сільськогосподарського машинобудування та ремонту, що визначалось аграрним характером регіону. Шляхом об'єднання машинобудівних, ливарних і ремонтних підприємств Херсона було створено потужний комплекс – завод ім. Г.І. Петровського. За часи першої та другої п'ятирічки завод перетворився на крупне підприємство. На ньому за період 1939-1941 рр. було виготовлено 3.283 локомотиви, 8.359 двигунів, наростили обсяги виробництва жаток-лобогрійок та інших сільгоспмашин. У Бериславі у вересні 1923 р. відновив свою роботу ремонтний завод сільгоспмашин, котрому на прохання робітників було надано назву «Червоний хлібороб». На 1925 р. на заводі випустили 22 букери, 23 жатки та відремонтували один двигун потужністю у 65 кінських сил.

Нова економічна політика дозволила досить швидко наростити обсяги виробництва як на державних, так і на приватних та кооперативних підприємствах і сприяла

розбудові виробничого потенціалу Херсона. Були відкриті взуттєва та швейна фабрики, відбудована електростанція. Вже на 1925 р. у місті, крім названих потужних державних заводів і фабрик, діяло 21 підприємство харчової промисловості та 350 невеликих підприємств переробної та легкої промисловості. Торгівля міста зростала досить швидкими темпами. З 5 млн. крб. товарообігу 85 % забезпечував приватний сектор.

З переходом до нової економічної політики на Херсонщині, як і по всій радянській Україні, розпочинається відродження сільського господарства, сплундрованого політикою воєнного комунізму та страшним голодомором 1921-1923 рр. Одним із кроків на цьому шляху стало намагання відновити у 1921 р. на Херсонщині кооперацію в усій її різноманітності. Як і раніше, більшовицька партія, декларуючи гасла про невтручання державних установ до роботи кооперації, залишала за собою право контролю і керівну роль у кооперативному русі. Головним завданням для кооперації визначалася підтримка і поліпшення слабосильних і бідняцьких господарств. У першу чергу сільськогосподарські універсальні кооперативи створювалися там, де раніше діяли кредитні й ощадно-позичкові товариства. Головним механізмом залучення до кооперативів в умовах голоду 1922 р. став шантаж. Керована і контрольована владою Херсонська кредитспілка надавала продовольчі позики тільки тим, хто вступав до товариств.

Нова політика шантажу і запропонованих можливостей сприяла наростанню масовості кооперативного та колгоспного рухів. На 1 жовтня 1923 р. по Херсонському округу нараховувалось 14 комун, 407 сільськогосподарські артлі та 15 товариств із спільної обробки землі. У цілому у колгоспно-кооперативних структурах було об'єднано 50 % бідняцьких селянських господарств. У 1924 р. цей показник зріс вже до 70 %. На 1 жовтня 1925 р. на території сучасної Херсонщини діяло 389 товариств, за якими було закріплено 59 тис. дес. землі. Зросло і поголів'я худоби досягши 486 тис. голів, що було на 18 % вище попереднього 1924 р. Зросла і кількість робочої худоби. На 1925 р., в основному, було відновлено посівні площі. Йшов процес і наростання

машинного потенціалу сільського господарства. У 1926 р. в округ було завезено машин і знарядь праці на 700 тис. крб., а машинно-тракторні товариства через кредитну кооперацію отримали на купівлю тракторів позику у розмірі 140 тис. крб.

Соціалістична розбудова Херсонщини в кінці 20-х – 30-х роках

Зростання економічного потенціалу і накопичення ресурсів дозволило радянській владі здійснити подальшу індустріалізацію регіону. В Херсоні було збудовано великі промислові підприємства: кондитерську фабрику (1928 р.), два консервні заводи (1929 р., 1932 р.), завод будматеріалів (1930 р.), електромашзавод (1932 р.), закінчилося спорудження елеватора (1931 р.) – одного з найбільших у державі, у 1938 р. у дію вступив нафтопереробний завод.

Головним напрямком промисловості регіону доби перших п'ятирічок залишилось суднобудування. У 1931 р. «Майстерні III Комінтерну» реконструюються та на їх базі створюється завод ім. Комінтерну. Протягом двох років освоюється серійний випуск самохідних і несамохідних річкових суден. З 1931 р. по 1941 р. виробнича потужність цього заводу збільшилась у 10 разів. У 1930 р. у Херсоні розпочалося будівництво нової верфі, котра з 1935 р. була розширена і реорганізована у судноверф ім. Куйбишева. У 1936 р. у Херсоні було засновано ще одне суднобудівельне підприємство – завод по будівництву доків – один із перших у країні заводів залізобетонного суднобудування.

Паралельно з Херсоном розвивались промислові потужності і в інших центрах краю: Бериславі, Генічеську, Каховці, Цюрупинську (нині Олешки), Скадовську, Голій Пристані та Великій Олександрівці. Головним напрямком діяльності в цих центрах залишалась сфера машиноремонту, виготовлення будматеріалів і продукції для сільгоспвиробництва, переробка сільгосппродукції та легка промисловість.

У сфері машиноремонту нарощував свої потужності Бериславський ремонтний завод сільгоспмашин «Червоний хлібороб». На 1930 р. на ньому вже працювало 550 робітників, а обсяги виробництва склали 4 млн. крб. У 1936 р. завод зайняв перше місце у соціалістичному змаганні

аналогічних підприємств республіки. Головним профілем заводу на той час став ремонт моторів і агрегатів до тракторів. У 1929 р. у Генічеську на базі чавуноливарних майстерень було створено промислову артіль «Производственник», що на початку виробляла деталі для сільгоспмашин, а потім започаткувала ще й виготовлення поршнів для різних механізмів. В артілі працювало 470 робітників.

У Голій Пристані з початку 20-х рр. розпочали свою роботу підприємства з виробництва цегли та черепиці та торф'яний завод, продукція якого надходила до міст Херсона, Миколаєва й Одеси. В Цюрупинську (нині Олешки) діяли промкомбінат та промартілі, що виготовляли будівельні матеріали, у Великій Олександрівці цегельний завод.

Агропереробна та легка промисловість була представлена цілою низкою дрібних підприємств. У Бериславі працювали маслозавод та потужний елеватор на березі Дніпра. У Генічеську потужним виробником у переробній галузі стали підприємства, об'єднані в артіль «Прогрес», що займалась переробкою зернових. На 1929 р. обсяги виробництва артілі становили 400 тис. пудів борошна та 3 тис. пудів олії. У 1932 р. у Генічеську розпочав роботу рибзавод. А рибалки артілі «Революційна хвиля» перейшли на промисловий вилов риби, довівши його обсяг у 1936 р. до 50 тонн за сезон. У Каховці з 1922 р. відновили роботу 3 шкіряні заводи та було створено 5 промислових артілей. У Скадовську діяли молокозавод, харчовий комбінат та 5 промислових артілей, що виготовляли вози, діжки, шкіряні вироби займались виготовленням одягу. У Цюрупинську діяли харчовий комбінат, промкомбінат та промартілі, що спеціалізувались на виготовленні господарсько-побутових товарів. Особливо високо цінувались меблі з лози, що виготовляла артіль «Трудлозовик».

Із запровадженням вирощування бавовни на Півдні України розпався розвиток бавовняної промисловості. У 1931 р. у Генічеську вступив у дію бавовняно очисний завод, що переробляв 10 тис. тонн бавовни-сирцю. У 1932 р. бавовняно очисний завод вступив у дію в Скадовську. Все обладнання для цього підприємства надійшло з Узбекської

республіки. На ньому працювало до 100 осіб і він виробляв продукції на 2,75 млн. крб. У 1933 р. в Херсоні вступили в дію два потужні підприємства – бавовнянопереробний завод та прядильна фабрика.

Херсонщина нарощувала і транспортні потужності. Збільшив обіг вантажів Херсонський порт. У 1939 р. з нього було перевезено 1 млн. тонн вантажів. У 1933 р. після розчистки каналу запрацював Генічеський порт. Протягом першої половини 1920-х рр. було відновлено причали і складські потужності Скадовського порту, що на 1926 р. довів обсяг вантажів до 19 тис. тонн зерна. У 1932 р. в порту було проведено модернізацію. Всі виробництва були електрифіковано, споруджено склади для зерна, мінеральних добрив та нафтопродуктів. Вантажообіг порту зріс на кінець 1939 р. до 100 тис. тонн. У 1941 р. у Херсоні було відкрито аеропорт, що включило Херсонщину в мережу авіаліній країни.

Для успішного втілення в життя завдань перших п'ятирічок для регіону надзвичайної значущості набуває енергозабезпечення. Першою гідроелектростанцією в регіоні стала Великоолександрівська на річці Інгулець. Її будівництво розпочалось у 1927 р. і на нього державою було виділено 250 тис. крб. У 1928 р. дві турбіни гідроелектростанції потужністю у 135 квт. дали першу електроенергію. Проте, 2 маленькі електростанції, що існували на кінець 1920-х років, не могли забезпечити індустріалізацію регіону. Тому розгортається будівництво цілої мережі електростанцій. На кінець 30-х рр. ХХ ст. було побудовано 120 електростанцій, що забезпечували потреби регіону на 50 %.

Попри технічні успіхи нової кооперативної моделі в селянському середовищі зберігалась соціальна нерівність та уповільнення темпів технічного оснащення. На 1927 р. більше 40 % селянських господарств не мали робочої худоби, а багато господарств не мали сільськогосподарського реманенту. Товарність виробництва була дуже низькою і не досягла довоєнного рівня (1913 р.). Рівень розвитку колективних господарств, якими опікувалась влада, був теж невеликий. На Херсонщині нараховувалося 156 комун, артилей і ТОЗів, що об'єднували 1956 селянських господарств. Ці колгоспи мали

загальну площу 25.972 десятини, що становило лише 4 % селянського трудового землекористування. На ланах працювало лише 400 тракторів.

У 1929 р. на Херсонщині розпочинається масова колективізація. Усі кооперативні машинно-тракторні товариства було реорганізовано в артілі. Вже восени кількість артілей досягла 737. Об'єднували вони біля 27,5 тис. селянських господарств і обробляли 27,8 % земельних ланів округу. У 1930 р. на території в межах сучасної Херсонщини було створено 7 радгоспів, що обробляли 14.100 га і 792 колгоспи, до яких входило 41.500 селян. На долю цих господарств припадало 640.700 га землі. На 1932 р. колгоспи Херсонщини об'єднували вже 82 % селянських господарств.

Перші колгоспи були досить малочисельні. Але влада, використовуючи пропаганду як головну рушійну силу, формувала показові господарства. Так, у Чернобаївці в колгоспах «Червона зірка» (1930 р. створення) та «Червоний маяк» і «Інтенсивник» (1931 р. створення) врожайність з десятини становила озимини 119 пудів, жита – 106, ячменю – 84, в той час як на приватних ланах ця врожайність становила 80, 82 і 78 пудів відповідно. Аналогічна тенденція простежувалася і в інших регіонах. Проте, це скоріше пояснювалося тим, що приватники працювали на неродючих та малородючих землях куди вони були виселені.

В межах сучасного Великоолександрівського району діяв національний Калініндорфський район. Під тиском влади у 1929 р. на Херсонщині було організовано 47 колгоспів, що об'єднували більшість селян-євреїв. До жовтня 1930 р. у колгоспах Калініндорфського району було об'єднано 75 % всіх господарств. У той же час були і більш високі обсяги колективізації. Так, у Голій Пристані на початку 1931 р. створюється колгосп «12-річчя Жовтня», що об'єднав 84 % мешканців села.

Активну роботу по колективізації Херсонщини проводили партійні організації та Ради. До сел було відряджено десятки робітників і працівників різних установ. Так, у 1930 р. до Херсонщини прибуло більше 300 двідцятип'ятитисячників. Проте, найактивнішим провідником політики терору і примусу щодо вступу в

колгоспи проводили комітети незаможних селян (комнезами). Саме вони стали головною ударною силою сільської бідноти проти заможної верстви села. У 1932-1933 рр. саме комнезами стали провідником втілення політики голоду.

Як і по всій країні головна ставка агітації робилася на механізації сільськогосподарського виробництва, для чого в край направлялася сільгосптехніка. У 1929 р. на ланах працювало вже 600 тракторів, у 1930 р. прибуло ще 212. Ця техніка стала базою для створення в регіоні МТС. На 1933 р. на Херсонщині вже діяло 43 МТС, де працювало 6 тис. комуністів, які приймали активну роль у розвитку колгоспів. Найпотужнішими були МТС: Скадовська, Високопольська, Білозерська, Великоолександрівська, Бериславська, Львовська, Качкарівська, Великолепетиська. Також при МТС для підсилення радянсько-колгоспних органів у 1933 р. було створено політичні відділи, що прийняли участь у реорганізацію села.

Спротив насильницькій колективізації був досить сильний у краї. В багатьох регіонах куркульські групи вбивали активістів, агітаторів, селян переконували не вступати або виходити з колгоспів. Конфлікти в селянському середовищі набували надзвичайної гостроти. Так, у с. Дмитрівка Херсонського повіту куркулі вчинили побиття селян бідняків, які переселилися на відібрану у тих землю. В с. Бехтери Голопристанського району вони вбили міліціонера, в с. Новомиколаївка замордували голову сільради. В Голопристанському районі куркульство створило, навіть, озброєні загони, які піднялися на боротьбу проти колективізації. Протистояти радянській репресивній машині, що залучила до акцій терору широкі кола бідноти, заможне селянство довго на змогло. Досить швидко виступи куркульства були придушені й усі осередки, що могли загрожувати тотальній колективізації було знищено. Вже до березня 1930 р. із 93.597 господарств області було розкуркулено 4.217, що складало 4,5 % загалу. В основному під удар потрапляли селяни, які займалися торгівлею, млинарством, тримали крупорушки, різноманітні майстерні та кустарні заклади. Все це в ході конфіскацій перетворювалося в матеріальну базу нових колгоспів. Проте,

це був лише перший удар. Із осені 1930 р. і увесь 1931 р. йшло масове виселення селян. Тих, хто відмовлявся вступати до колгоспу, піддавали розкуркуленню, навіть якщо вони були і бідні. У цілому на кінець 1932 р. на Херсонщині було репресовано приблизно 13,5 тис. господарств.

Трагічний слід залишив по собі на Херсонщині голодомор 1932-1933 рр. Загальнодержавна кампанія по вилученню зерна дійшла і до Херсонщини. Жорстокість покарань за невиконання планів хлібоздачі набула небаченого розмаху. Почали застосовуватися заходи з розпуску колгоспів. Так, 27 січня 1932 р. члени бюро Нижньосірогозького райкому КП(б)У постановили розпустити колгоспи «Червоний колос» Петровської сільради та «Нове Село» Анатолійської сільради за те, що вони, наголошувалось у постанові, «підпавши під куркульський вплив, вперто не виконують січневого плану хлібопоставок». Другою формою покарання за невиконання хлібозаготівель стало занесення колгоспів та сільрад на «Чорну дошку». Так, 15 листопада 1932 р. за рішенням бюро Великопетиського райкому КП(б)У на «чорну дошку» були занесені 4 сільради і 5 колгоспів. У вигляді покарання наказувалося вилучити увесь крам у селех і колгоспах і перестати постачати їх товарами цієї категорії. Головним знаряддям влади по вилученню харчів і придушенню будь-якого спротиву стали буксирні бригади. Саме вони здійснювали харчовий терор, що призводив до смерті.

Трагедія голодомору на Херсонщині зумовлена була ще й тим, що населення краю не встигло оговтатися після голодомору 1921-1923 рр. та неврожаю 1928 р., а тому їх господарства під ударами руйнівних наслідків колективізації мали дуже низький виробничий потенціал. Про це яскраво свідчить виконання держпоставок зерна у жовтні 1932 р. З 199.269 тонн хлібозаготовок по Херсонському району було поставлено на пункти Заготзерна лише 50,1 %. Другою причиною, що посилила наслідки голодомору було те, що промислово слаборозвинена Херсонщина мала незначну мережу залізниць, а отже, неспроможна була оперативно доставляти продукти харчування до голодуючих районів. Проте, ми повинні констатувати, що влада власне і не дуже

поспішала це робити попри те, що голодомор набирив стрімких обертів. Жорстоким випробуванням для голодуючих селян стало поширення епідемій, що збільшували смертність. У 1933 р. почалися випадки канібалізму – їх було зафіксовано в Хорлах Каланчацького району.

Жорстоко голодомор вдарив по нацменшинам, які проживали на теренах Херсонщині. Значного удару зазнали колишні німецькі колоністи, які через свою заможність масово потрапляли до категорії куркульства. Позбавлені майна і харчів ці люди шукали порятунку. Марта Шитікова-Енн, 1917 р. народження згадувала, що люди пухли з голоду, переїздили в пошуках їжі поближче до Дніпра, але там була така ж картина. Люди їли лободу, кропиву, паслін. У селах стали рідкістю коти й собаки. Не обійшла трагедія й єврейських колоністів. Коли почався голод в єврейських поселеннях це стало відомим широкому світовому загалу. Газети США та Польщі повідомляли про страшну трагедію. Єврейські організації цих країн виступили з пропозицією надання допомоги. Проте, радянське керівництво, щоб уникнути розголосу про трагедію, заборонило Комітету з землеоблаштування єврейських трудящих звертатися за допомогою до іноземних організацій. Це призвело до того, що єврейське населення Херсонщини скоротилося втричі.

В той же час влада опікувалася своїм престижем і кадрами, які втілювали в життя її репресивну політику. Це яскраво демонструє лист Великопетиського райкому КП(б)У від 15 березня 1933 р. за підписом секретаря РПК Кайоткіна. В листі наголошувалося на тому, що в районі мають місце факти голоду, а це впливає на політично-моральний стан бійця. Тому РПК зобов'язав персонально секретарів партосередків, партгруп уповноважених РПК негайно перевірити ці факти і при виявленні дійсно голодування сімей червоноармійців, організувати видачу харчової допомоги таким сім'ям із фондів харчової допомоги для колгоспного активу, щоб не було ні жодного випадку опухання чи голодування серед сімей червоноармійців. Крім того, для реабілітації власного іміджу влада намагалася увесь негатив перекласти на низових виконавців. Проте, зрозуміло, що демонстративні покарання порушників соціалістичної

законності були показухою, бо влада чудово розуміла, як до речі і селяни, що саме такі виконавці могли втілювати в життя антилюдську політику радянської влади щодо селян.

На кінець 30-х рр. на Херсонщині 80 % орних земель було усупільнено у 839 колгоспах, а 18 % у 44 радгоспах. Разом із зерновим господарством активно розвивались галузі розведення баштанових культур, під якими було 26.380 гектарів, також садівництво та виноградарство. Досить активно в регіоні розвивалось тваринництво і особливо вівчарство та нова галузь – вирощування бавовни. Для надання цим галузям максимального рівня розвитку створювались спеціалізовані радгоспи та було зорганізовано два науково-дослідних інститути – тваринництва та бавовнярства. Науково-дослідний інститут тваринництва степових районів, створений на базі Новоасканійського заповідника, очолив М.Ф. Іванов.

Встановлення радянської влади на Херсонщині внесло значні корективи у формування освітянської системи. Визначаючи примат єдиної ідеології, руйнуючи старі духовні та культурні традиції, нова влада усвідомила потребу в необхідності підвищення рівня грамотності населення, активно взялася за розбудову шкільної мережі. Використовуючи надбання попередників радянська влада, проголосивши гасло «ліквідації неписьменності», взялася за навчання дітей і дорослих. У 1923-1924 навчальному році було організовано 298 шкіл лікнепу, де училося 4.213 дорослих. На 1924-1925 навчальний рік чисельність дітей у школах досягла 26,7 тис. Навчання проводилося у 415 школах, з котрих 387 були чотирирічні й 28 – семирічні. Викладання в школах забезпечувало 913 вчителів. На 1940 р. кількість шкіл зросла до 772. У них забезпечували навчання 142.592 учнів 5.610 вчителів.

Багато уваги приділялося професійній освіті. Було засновано 12 профшкіл, профкурси для робітників-підлітків і школи фабрично-заводського навчання. У цих закладах навчалися та набували робітничих професій 1.477 чоловік. У Генічеську діяли профшкола та педагогічні курси, в Голій Пристані – професійна морська школа, в Каховці – соціально-економічна профшкола. У Херсоні існувала авіашкола, котра

випустила велику кількість пілотів. З метою підготовки професійних кадрів для сільського господарства у 1922 р. Херсонське сільськогосподарське училище було реорганізовано у технікум на правах вищого навчального закладу, а у 1929 р. на його базі зорганізовано Херсонський сільськогосподарський інститут ім. О.Д. Цюрупі. У цілому на кінець 30-х рр. на Херсонщині діяло два вузи, 20 технікумів та інших середньо-спеціальних навчальних заклади.

За часи радянської влади було розширено мережу культурних закладів: театри, кінотеатри, бібліотеки та дома культури. Так, тільки у Херсоні діяли два кінотеатри «Спартак» і «Комінтерн», три театри ім. А. Луначарського – колишній міський, ім. Т. Шевченка – колишній народний дім та театр мініатюр, три бібліотеки – Херсонська державна бібліотека, бібліотека партійно-робітничого клубу і дитяча бібліотека. Вони дозволили населенню долучитись до культурного надбання країни. Проте, ці заклади, як і в усій радянській державі, були зорієнтовані на виховування людини радянського типу, позбавленої багатьох рис реальної людяності та громадянської свідомості.

Херсонщина в часи війни

Загарбання Херсонщини Німеччиною

Важким випробуванням стала Друга світова війна. З нападом Німеччини і її союзників життя мешканців Херсонщини почало стрімко змінюватися. Населення переходило до життя за вимогами воєнного часу. Формувались військові гуртки, де молодь активно оволодівала навичками військової справи. З нападом Німеччини на Радянський Союз Херсонщина безпосередньо вступила у війну. З 23 червня по 19 серпня 1941 р. 15 тисяч воїнів запасу було мобілізовано в діючу армію, а 22,5 тис. в народне ополчення. Ополченців було залучено до виконання оборонних робіт (риття протитанкових ровів, окопів тощо) та виконання охоронних функцій.

Із відтоком значної кількості трудових ресурсів на підприємствах залучали до праці батьків, дружин, сестер та дітей. Заводи переходили на випуск військової продукції. На заводі ім. Петровського випускали дерев'яні протитанкові міни, їжаки для проколювання автомобільних шин,

протитанкові рейкові хрестовини; Бериславський механічний завод переорієнтувався на ремонт танкових моторів, тягачів, автомашин та випуск запчастин. У портах та на верфях плавзасоби переобладнувались для ведення бойових дій. З наближенням до міста фронту у серпні 1941 р. на Схід були евакуйовані три заводи: нафтопереробний, сільськогосподарського машинобудування, судноремонтний. За 20 діб евакуації на лівий берег Дніпра було переправлено 130 тис. осіб.

Наступ німецько-фашистських військ на територію Херсонщини здійснювала 11-а армія під командуванням генерал-полковника О. Шоберта (з 17 вересня генерал піхоти Е. Манштейн) та 3-а румунська армія, які входили до групи армій «Південь». Оборону на Херсонському напрямку здійснювала 9-а армія генерал-полковника Я.Т. Черевиченка у складі 48 ск (74, 30 і 176 сд), 51 та 150 сд і кораблі та сухопутні частини Дунайської воєнної флотилії. Північну частину Херсонщини обороняли підрозділи 18-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта А.К. Смирнова. Вирвавшись з оточення під Миколаївом 9-а армія протягом 15-17 серпня намагалась організувати оборону по річці Інгулець, але змушена була відступити. З ранку 18 серпня розпочалась переправа 9-ї армії через Дніпро в районі Берислава і Херсона. 19 серпня німці силами батальйону та 30 танками (ймовірніше, бронемашини) зайняли Херсон. Спроба спецгрупи при підтримці сил Дунайської флотилії 24 серпня повернути місто скінчилась провалом. 25 серпня розпочалась операція німецьких сил з форсування Дніпра в районі Берислава та Каховки, що вдалось здійснити 30 серпня. Після відступу від Дніпра особливо жорстокі бої у вересні розгорнулись в районі Чаплинки і Перекопу. Стрімкий наступ німецьких і румунських військ змусив Червону армію відступати далі на захід. Проте, підготовка штурму 11-ю армією, штаб якої розміщувався в Асканії-Новій, Перекопу, робила територію Лівобережної Херсонщини плацдармом для удару на Крим. А протягом першої половини 1942 р. доки в Криму 11-а німецька та 3-я румунська армії вели бойові дії приморські території Херсонщини перебували фактично у прифронтовій зоні.

Окупаційний режим

У добу окупації територія Херсонщини поділялась між трьома генеральними округами (областями). Правобережна Херсонщина перебувала під юрисдикцією генерального округу «Миколаїв», лівобережна перебувала під юрисдикцією генеральних округів «Крим» (пізніше підокруг «Таврія») та «Дніпропетровськ». Окупаційною владою був створений новий апарат – гестапо, жандармерія, поліція, різні спеціальні групи, команди, які спиралися на регулярні військові частини, які стояли гарнізонами на території Херсонщини. Генералкомісарами (обласні), гебітскомісарами (окружні), штадтскомісарами (міські), ортскомендантами (військовими), ландвіртами (сільськогосподарськими керівниками) призначались виключно німці. Були створені, так звані, допоміжні місцеві установи – міські та районні управи на чолі з бургомістрами і районними шефами (районними старостами) та підрозділи, так званої, української допоміжної поліції. Низовою ланкою управління були сільські управи, старости сіл та керівники держгоспів та громадських господарств (колишні радгоспи та колгоспи).

Окупувавши Херсонщину протягом серпня – вересня 1941 р. окупаційна влада зразу ж чітко виклала своє бачення нових умов життя – «нового ладу». Вони зводилися до наступного: негайна здача всієї німецької та радянської зброї, боєприпасів та спорядження, передатчиків та радіоприймачів; заборона саботування розпоряджень, ушкодження телефонних ліній, залізниць, електростанцій, отруєння водоймищ, переховування та допомога червоноармійцям, рух вулицями з 20.00 до 04.00 за берлінським часом (+ 1 год.). За порушення цих вимог передбачалась смертна кара. Також вимагалось повернути всі вкрадені населенням речі та майно під час відступу Червоної армії зі складів заготзерна, із затоплених суден і барж, зі складів, колгоспних та радгоспних комор і токів, з дитсадків. Загрозувало серйозне покарання і тим, хто займався крадіжками майна і речей з домів осіб, які були заарештовані або перебували під слідством. У випадку озброєного нападу партизан та інших розбійників,

проголошувалося, що в першу чергу будуть притягнуті до відповідальності й розстріляні члени партії, які знаходяться в даному населеному пункті, а також особи, які надавали підтримку нападникам.

Жорстокою була і політика щодо збереження сільськогосподарських продуктів, що вироблялися в громадських господарствах (колишні колгоспи). У випадку спроби знищення врожаю або об'єктів сільгоспвиробництва, перешкоджання польовим роботам або відмови населення встати на захист врожаю передбачалось покарання всієї громади або відповідальних керівники та всіх осіб, які були здатні нести охорону через грошові штрафи, арешти та розстріли з частковою або повною конфіскацією майна.

Очільники «нового ладу», мотивуючи тим, що «...німецька армія бореться за визволення європейських народів, несе найтяжчі людські жертви, гарантуючи цим свободу і майбутнє українського народу» для забезпечення армії та Німеччини необхідними ресурсами, запроваджували з грудня 1941 р. трудову повинність. Невихід на роботу або ухилення від неї прирівнювалось до допомоги ворогу або саботажу.

Всілякі збори громадян дозволялися лише за умови повідомлення про них не пізніше як за 24 години окружній комендатурі. Вводився жорсткий контроль за транспортними і рибальськими човнами. Всі вони ставилися на облік для оподаткування, повинні були бути зібрані в одному місті й прикуті до берега. Категорично заборонялося переправлятися населенню через Дніпро. Право рибалити у вихідні та свята надавалося тільки за відповідним дозволом.

Не менш важливою сферою діяльності окупаційного режиму стала організація оподаткування населення. Прагнучи максимально виставити себе як режим, для якого головна мета це піклування про людей, органи управління декларували, що «...стягнення податків з населення має на меті відкриття безплатного навчання в школах, відновлення лікарень, утримання старостату та інші потреби району». З цього приводу старостам наказувалося проводити роз'яснювальну роботу серед населення, щоб податки збиралися своєчасно. Терміни сплати податків чітко регламентувалися. Податком обкладалися громадяни:

чоловіки від 18 до 60 років і жінки від 18 до 50 років. За 1941 р. податок сплачували тільки за його другу половину – 30 крб. Сільгосподаток брався з громадських господарств у розмірі 3 % з валового прибутку. Податок з підприємств кустарних та промислових (млини, молочні пункти тощо) становив 2 % з валового прибутку. Податок з індивідуального селянського господарства (подвірний податок) за інструкцією вираховувався з площі садиби, кількості корів, коней, човнів рибальських та транспортних. Податок на зарплату службовців і робітників бюджетних і госпрозрахункових організацій становив 5 % і сплачувався установою. Звільнялися від подвірного податку інваліди, вдови або дружини мобілізованих до лав Червоної армії (за умови відсутності в родині працездатних осіб), а також господарства, що не мали корів, саду чи винограднику. Було запроваджено і податок на неслужбових собак (30-300 крб. за одну собаку в залежності від регіону).

Нова влада з самого початку взяла під свій контроль торгівлю. З січня 1942 р. населенню заборонялося як продаж, так і обмін рогатої худоби, свиней, овець та різного молодняка без окремої на те санкції комендатури. За постановою Олешківського гебітскомісара торгувати дозволялося два дні на тиждень по середах і неділях з 7-ї до 12-ї години дня. За розпорядженням Каховського гебітскомісара від 16 липня 1943 р. визначалися умови торгівлі на базарах виключно по неділях з 5 до 10 години ранку. До продажу на базарах допускалися: продукти споживання всіх видів, що не підлягали обов'язковій здачі. Продукти, що підлягали здачі продавати можна було за умови виконання плану здачі. Дозволялось продавати речі господарського і хатнього вжитку, одяг та взуття, коли вони належали власникові. Категорично заборонялась спекуляція (перепродаж) товарами і продуктами. Продаж дозволявся виключно в районі, де проживав продавець. На базарах суворо було заборонено продаж стратегічних сільгосппродуктів – харчового та фуражного зерна (пізніше і птиці). З наближенням фронту торгівля на базарах була заборонена. Лишки продуктів харчування дозволялось продавати у відповідні пункти, а речі кустарного

виробництва до крамниць кооперації або до німецьких крамниць (гашефтів).

Паралельно окупанти запровадили на Херсонщині режим терору й насильства. Захоплених у полон радянських бійців тримали в концентраційних таборах: 3 в Херсоні, в Бериславі, Каланчаку та Чаплинці. В Херсоні табори були розташовані на взуттєвій фабриці, у школі № 28, у міській в'язниці (тут розміщалося до 10 тис. військовополонених). На взуттєвій фабриці полонених розмістили на обгородженій парканом площадці, поритої ровами. Полонених годували один раз на добу, зрідка видавали добові 100 грамів хліба. Населення міста намагалось допомагати військовополоненим. Нерідко за передачу продуктів жінок били, а полонених розстрілювали. Нацисти закатували в цьому таборі понад 5 тисяч чоловік. За міською в'язницею гітлерівці проводили розстріли. Полонених постійно змушували копати ями. У січні 1942 р. у рів за в'язницею німці виносили ще живих роздягнених військовополонених. Тут розстрілювали партизан, комуністів, старих, жінок, циган. Поранених і мертвих засипали землею. Восени 1943 р., замітаючи сліди злочинів, гітлерівці спалювали трупи після масових розстрілів.

Жорстоку розправу вчинили гітлерівці над єврейським населенням. Спочатку єврейське населення Херсона було зосереджено в районі форштадтських вулиць у, так званому, «гетто». Євреї виконували найважчі й найпринизливіші роботи. 23 вересня 1941 р. 8.500 євреїв вивезли на автомашинах і розстріляли. Було встановлено, що дітей до 12 років німці вмертвили отруєною маззю, що гестаповці нанесли їм на губи. Трупи скинули у рів за в'язницею. 18 вересня 1941 за розпорядженням німецького коменданта все єврейське населення с. Чкалово було пограбовано і розстріляно. Трупи розстріляних були кинуті у колодязь. Щоб залякати населення окупанти проводили публічні страти. Протягом 10 днів з 16 по 25 вересня каральний загін СС проводив масове винищення населення на території Шолом-Алейхемівської сільради. У квітні 1942 р. фашисти оголосили циганам про відправлення їх до Румунії. Коли зібралось 300 циган з дітьми їх схопили й розстріляли, а трупи скинули в

ями за місцевою в'язницею. Улітку тут розстріляли ще 50 циган з дітьми. В 7 км від Херсона окупанти розграбували психіатричну лікарню. Хворих розстріляли, а трупи скинули в каменоломні. Під Бериславом з осені 1941 р. до осені 1943 р. було розстріляно 1.202 радянських військовополонених і понад 400 мирних радянських громадян. У Скадовського району з 13 вересня 1941 р. по 2 листопада 1943 р. було замордовано й розстріляно 1.422 людини, у Чаплинському районі з 12 вересня 1941 р. по 30 жовтня 1943 р. було закатовано і розстріляно 352 людини. По звирячому з садистськими катуваннями німецькі карателі знищували на Херсонщині партизан, підпільників та запідозрених у правопорушеннях людей похилого віку, жінок та дітей, скидаючи їх в колодязі, вішаючи, розстрілюючи, підриваючи гранатами. У цілому за 31 місяць окупації фашисти розстріляли 28.541 і закатували 43.589 людей. Серед цих знищених 40 тис. були військовополонені. Тільки в Херсоні було розстріляно й закатовано 17 тис. мирних жителів.

Наступною сферою організації «нового ладу» стало завдання відправки трудових ресурсів до Німеччини. Німецьке командування в регіонах подавало це як акт піклування і заохочення. У Херсоні, як і в багатьох інших районах області, гітлерівці створили біржу праці для «добровільного» вербування населення на роботи до Німеччини. Та попри всі заяви офіційної влади та широкомасштабну агітацію і пропаганду населення вже вичерпало ресурс добровольців-остарбайтерів і тих, хто прагнув поїхати за щасливою долею вже не було. Після цього почалося примусове відправлення молоді від 16 до 25 років до Німеччини. Проводили масові облави. В Херсоні оточували цілі райони міста, зганяли схоплених людей на збірні пункти. Один раз під час облави було затримано понад 1.000 чоловік, з яких 500 розстріляли, інших вивезли на роботи до Німеччини. Все майно розстріляних громадян привласнювали собі жандарми, гестапівці й німецькі чиновники. В той же час окупаційною владою проводилась робота щодо захисту майна сімей, члени яких виїхали до Німеччини добровільно. Діяло розпорядження сільським старостам про забезпечення зберігання майна, худоби, птиці і врожаю з присадибних та

орендних ділянок остарбайтерів, для чого воно приймалося по опису на облік до громади, щоб запобігти його розкраданню місцевим населенням. У розпорядженні наголошувалося, що ці дії спрямовані на те, щоб «...ті, хто відбуває трудову повинність були переконані, що після повернення з Німеччині вони отримають своє майно у цілісності». Крім цього всі сім'ї «тих осіб, які від'їхали добровільно на заробітки до Німеччини» бралися на облік для отримання грошової допомоги в сільських управах. За спеціальною формою підлягали обліку усі, хто перебував на утриманні з обов'язковим виділенням старих і дітей до 16 років та осіб, які мають довідки про непрацездатність і право на отримання допомоги. Також сім'ї остарбайтерів, в першу чергу, забезпечувалися кормами і паливом. За час окупації в Німеччину з Херсона вивезли до 15 тисяч людей, а всього з Херсонщини – 37.499 юнаків і дівчат.

Проблема збереження лояльності населення до окупаційного режиму була надзвичайно актуальною для німецького командування. Актуальність ця визначалась потребою в сировині та продуктах харчування, неможливістю контролювати повністю територію, нестачею репресивних ресурсів, затяжним характером війни. Для формування лояльного ставлення цивільного населення окупаційна влада діяла по декільком напрямам. Так, велась активна пропаганда непереможності Німеччини і краху більшовизму. Одночасно населення залякували можливістю повернення радянської влади та проведення нею терору і відновлення режиму. Для посилення ефекту цих погроз окупаційна влада активно експлуатувала тему репресій та колективізації. Зі сторінок газет та плакатів лунали гасла: «37 ледарів – господарювали в колгоспі, що складався із 200 осіб. Вони робили все, щоб перетворити вас, вільних селян, у нещасних рабів, жертв злочинної більшовицької системи. Колгоспна система створила великі можливості для окремих осіб і груп байдикувати і жити з привілеями за рахунок сумлінних трударів, які отримували за свою працю обмежену можливість напівголодного існування, що в результаті отруїло у них любов до праці і позбавило його приватної господарської ініціативи». На селян, які пережили у повному

обсязі жахи терору 30-х років та тотальне пограбування, такі пасажі мали сильний вплив.

Другим важливим напрямком агітаційної роботи стало пропагування ідей українськості й єдності українців з великою Німеччиною. Для цього наказувалось старостам сільських управ, управителям господарств та вчителям проводити роз'яснювальну роботу з приводу того, що «весь український народ мусить бути свідомий свого обов'язку перед Великою Німеччиною, яка послала своїх синів на боротьбу проти світового жидо-більшовицького терору», що «завдяки перемогам німців, Ваша країна звільнилась від більшовицьких загарбників і німецьке військо успішно захищає її». Декларувались, також, у публічних офіційних зверненнях (генерал-комісара Криму Альфреда Фраунфельда та ін.) такі формулювання як то: «За Вашу успішну роботу з посіву я висловляю мою схвальність і вдячність усім, хто своєю старанністю сприяв цьому успіху», «Українці, намагайтесь побороти ледарів і тих, хто ухиляється від роботи, ...примушуйте їх сприяти при відбудові України!». Це були елементи цілеспрямованого використання національних та моральних подразників, що були задіяні для впливу на українців.

Ефективно використовувала окупаційна влада політику українізації місцевих органів влади. Було виголошено, що в місцевих українських управах мова повинна бути виключно українська. На печатках з'явилося зображення тризубу. Не менш вагомим впливу набула політика українізації церкви. В регіоні чітко наголошувалось на обов'язковості проведення служби в церквах українських громад та української автокефальної церкви виключно українською мовою. За порушення цієї вимоги передбачалось накладення штрафів на священнослужителів. Активно українізувалась школа. Із початком навчання у 1942 р. школи чітко репрезентувались як українські й були зорієнтовані на домінування української мови. Пропаганда української мови супроводжувалась витісненням російської. Ця тенденція формулювалась завданням: «Уникати російську мову, вчити українську».

Та найважливішою формою перетягування на свій бік населення стало створення нової моделі організації аграрного

сектору економіки. Починаючи з лютого 1942 р. на Херсонщині активно проводиться перебудова старої колгоспно-радгоспної радянської моделі. У своїх зверненнях задля створення привабливого іміджу німецьке керівництво проголошувало готовність здійснити ліквідацію колгоспів. Проте, мотивуючись тим, що ще йде війна, це завдання буде віднесено до її завершення. На поточний період німецьке командування заявляло про ключову потребу – можливість забезпечити для армії й населення потрібну кількість сільськогосподарських продуктів. Через це декларувалось тимчасове збереження колгоспів, що є основною сільськогосподарською одиницею. Визнавалось, що протягом 12-13 років існування колгоспів вся земельна територія, засоби виробництва й інші матеріальні цінності, зведені та прилаштовані для ведення укрупненого машинізованого господарства.

У зверненні до населення проголошувалось, що всі колгоспники й колгоспниці мусять чесно працювати в колгоспі, вирощувати й годувати колгоспну худобу, провадити посів, ремонтувати господарський реманент та колгоспні приміщення, а також зберігати й охороняти колгоспне майно. В колгоспах мусить бути встановлена трудова дисципліна й зразковий порядок. Всі розпорядження голови колгоспу й інших службових осіб мусять виконуватися в обов'язковому порядку. До порушників трудової дисципліни й порядку суворі покарання за законами військового часу. З метою ж заохочення до активної праці у збережених колгоспах окупаційне керівництво обіцяло за високе виконання посівної програми і гарний догляд тяглової сили видачу премій. Та головною була обіцянка для осіб, які сумлінно працювали, що їм в ході проведення аграрної реформи гарантується першочерговість в наділенні землею, сільськогосподарським реманентом та робочою худобою.

Для втілення в життя ідеалів приватного землеволодіння та землекористування окупаційною владою було проведено ряд заходів. Першим з них стало відновлення повноцінного присадибного господарства селян. Було запропоновано для покращення добробуту колгоспників, одноосібників, робітників і службовців, а також розвантаження колгоспів

від непродуктивних витрат тяглової та робочої сили на обробку розпорошених ділянок провести часткове повернення присадибних ділянок, відчужених більшовиками як у формі відрізків, так і повністю. Для уникнення захоплень, самочинних дій та інших правопорушень з чийогось боку, керівництвом встановлювався чіткий порядок повернення присадибних ділянок. Встановлювалася максимальна площа садиби у розмірі 1,09 га до якої входили площа двору та будівель, що на ній були розташовані. В той же час, для збереження цілісності колишніх колгоспних виробничих комплексів, заборонялось відновлення присадибних ділянок за рахунок повернення раніше відібраних садиб, зайнятих колгоспними службами, майстернями, конюшнями тощо та за рахунок польових земель. При нестачі в селі земельних ресурсів дозволялось використання польових городних земель, розташованих поблизу села, але не більше 0,3 га на двір. Допускалися і відхилення норми обсягу землі на садибу, але не більше 1,33 га. Основним документом для визначення розміру присадибної ділянки був акт-список обміну ділянок, складений у 1939 р. У разі відсутності таких актів розмір присадибної ділянки вираховувався шляхом обміру присадибної ділянки, що перебувала у користуванні на момент реформи 1942 р.

Для забезпечення соціальної справедливості окупаційна влада забороняла відбирати у нових власників присадибні ділянки, куплені в установ, організацій і приватних осіб (з других, третіх рук) або отримані ними під час розкуркулення за умови наявності на них споруджених будівель, хоч би і не завершених. Наголошувалось, що садиби повертаються лише їх колишнім прямим користувачам за умови, якщо останні не мають у своєму користуванні інших присадибних ділянок. Для робітників, які повернулись і вступили до громадського господарства планувалось виділяти для городів ділянки не більше 0,3 га. Робітникам і службовцям, які мешкали в селі, але не були членами громадського господарства, можна було повертати відрізки загальною площею присадибної ділянки. Всі роботи по наділенню і поверненню присадибних земель

повинні бути закінчені в залежності від регіону до 15 березня або до 25 липня 1942 р.

Німецька окупаційна влада досить активно популяризувала успіхи аграрної реформи. По Рейхскомісаріату «Україна» за 9 місяців існування нового земельного ладу 10,4 % всіх суспільних господарств було перетворено у земельні товариства, а у 1943 р. планувалося ще 20 % громадських земель передати селянам на засадах особистого користування. Всього по 14 районах Херсонщини було нарізано для 27.372 дворів колгоспників 9.853 га (по 0,36 га на селянське господарство), 3.488 га було нарізано дворам робітників та 1.742 га службовцям (по 0,5 га), 386 дворам одноосібників було нарізано 386 га (по 1 га на двір), 185 колишнім розкуркуленим було повернуто 237 га (по 1,28 га на двір), 128 іншим землекористувачам було виділено – 78 га. У цілому було нарізано 12.197 га. Крім того, окупанти повернули на старі хутори колишніх власників, виселених у 1939 р. У середньому співвідношення розмірів присадибних ділянок коливалось у межах від 0,2-0,35 га – 11,4 % до 1 га – 15,9 %. Найбільшу чисельність представляли ділянки 0,5-0,75 га – 41 %.

За час окупації всі 912 колгоспів було перетворено у громадські господарства. Через деякий час 220 таких сільгоспгромад були розбиті на групи або, так звані, десятки із розподілом майна та землі по групам. На початку 1943 р. у 17 таких сільгоспгромадах було доведено розподіл землі та майна до дворів. Із земельного клину, що в часи колективізації у повному обсязі був закріплений за колгоспами на довічне користування окупаційна влада лише 40-60% передавала громадам. З іншої частини формувався земельний фонд, що становив 688.200 га кращих орних земель. Саме з цього земельного фонду, вважали радянські спеціалісти, передбачалося після закінчення війни наділяти володіннями німецьких «вояків» і поміщиків. Проте, в часи війни, щоб земля не гуляла та задля збільшення обсягів виробництва продуктів харчування земля цього фонду здавалась тим же таки селянам в оренду, а також на ній діяли державні господарства, що за формою і суттю відповідали колишнім радгоспам.

Паралельно нова влада проводила політику передача землі в оренду індивідуальним господарям. Робилось це не тільки у контексті обіцянок реформування агросфери, а й через брак достатніх ресурсів у громадських і державних господарствах та прагнення через приватновласницькі устремління селян активізувати їх трудові та технічні ресурси. У березні 1942 р. розпочалась робота передачі в оренду селянам дрібних садків і виноградників. Їх передавали колишнім користувачам на договірних засадах у тимчасове користування. Обов'язковою умовою була поставка державі певної кількості продукції. Норми площі садків та виноградників не повинні були перевищувати 0,5 га. на одне господарство. Виноградні насадження та сади, розташовані масивами, за цими положеннями поки що не планувалось передавати в оренду. Також влада дозволила громадським господарствам за наявних можливостей або через брак ресурсів здавати польові наділи у тимчасову оренду земельні ділянки для всіх груп населення (колгоспникам, одноосібникам, робітникам та службовцям).

Для стимуляції виробництва було запроваджено систему держзакупівлі сільгосппродукції у населення за реальні кошти. Було дозволено різати свиней для власного споживання за умови виконання держпоставок свинини. Для заохочення власників до здачі молока та розведення птиці, садівництва та бджільництва вводилась система преміювання кормами та товарами і мінімальні податки (3-5 кг фруктів виключно з дерев, що плодоносять).

Проте частина населення, яка була активним прибічником радянської влади продовжила боротьбу з окупантами. У Херсоні та в районах під час окупації діяли підпільні організації та партизанські загони. Всього їх налічувалось 24 одиниці. В Херсоні – це підпільна організація «Центр», керівник – Комков П.А., молодіжні організації «Патріот Батьківщини» та «Хлопчики з Карантинного острова». Партизанський загін під керівництвом Омеляна Юхимовича Гірського діяв у районі м. Херсона. Існували партизанські групи в Олешківському, Бериславському, Великоолександрівському, Нижньосірогозькому, Голопристанському, Нововоронцовському районах

тощо. Майже всі учасники цих організацій загинули у 1942-1943 рр. Після відступу радянських військ у серпні 1941 р. боротьба проти фашистських загарбників у Херсоні та області не припинялася, вона почала носити партизанський характер.

Також у місті активно діяла Організація Українських Націоналістів (революційна). Херсонський окружний провід ОУН(р) очолював Богдан Бандера (рідний брат Степана Бандери). Під прикриттям діяльності загонів самооборони, дозволених окупаційною владою, вони проводили збори з метою пропаганди програми ОУН. Прихильники ОУН(б) гуртувалися навколо командира самооборони на ім'я «Конрад». Вони мали зв'язок з іншою групою, яка діяла в окупаційній адміністрації Херсона. Керував нею заступник міського голови Гриць. До середини січня 1942 р. обидві групи були заарештовані. У листопаді організаційну мережу ОУН(р) було ліквідовано німцями.

Звільнення Херсонщини

У жовтні 1943 р. починається звільнення від окупантів Херсонщини. У її визволенні брали участь війська 3-го Українського фронту під командуванням Р.Я. Малиновського та 4-го Українського фронту під командуванням Ф.І. Толбухіна. Восени 1943 р. праве крило 3-го Українського фронту у складі 5-ї ударної та 3-ї гвардійської армій досягла м. Нікополя, де фашисти утримували на лівому березі Дніпра плацдарм, за який і розгорілись найбільш запеклі бої. У жовтні 1943 р. частини Червоної армії почали звільняти територію, що пізніше стала Херсонською областю. Частинами 4-го Українського фронту було прорвано міцну лінію оборони фашистів по р. Молочній і вже 28 жовтня з'єднання «Буря» у складі 19-го танкового та 4-го гвардійського Кубанського козачого кавалерійського корпусів визволили перший районний центр Херсонщини – Нижні Сірогози. Через три дні – 31 жовтня були визволені Асканія-Нова, Новотроїцьке і Чаплинка. У запеклих боях з гітлерівцями наші війська, переслідуючи ворога, 1 листопада зайняли на лівобережній Херсонщині понад 60 населених пунктів. На початку листопада з'єднання 4-го Українського

фронту вийшли до Дніпра від Горностаївки до узбережжя Чорного моря.

Перед військами, які звільняли Північну Таврію, стояло завдання ліквідації німецьких плацдармів на лівому березі Дніпра. Виконуючи його 2-а гвардійська армія 20 грудня знищила Херсонський передмостовий плацдарм у районі озера Вчорашнє, що на північ від Олешок, 5 грудня – угруповання противника в районі Петровських хуторів на Кінбурнській косі. У районі Великої Лепетихи і Верхнього Рогачика протягом ста днів противник утримував, так званий, Нікопольський плацдарм. Ліквідація плацдарму стала частиною Нікопольсько-Криворізької операції, проведеної військами 3-го Українського фронту при сприянні частин 4-го Українського фронту. 8 лютого 1944 р. війська 28-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта О.О. Гречкина звільнили м. Нікополь і районний центр Велика Лепетиха. На лівому березі Дніпра в районі Херсона були готові до наступу 49-а гвардійська і 295-а стрілецькі дивізії і ряд допоміжних частин, що входили до 10-го стрілецького корпусу 28-ї армії.

Другим етапом звільнення краю стало проведення Березнеговато-Снігірівської операції (6-18 березня). На початку березня частини 109-ї стрілецької дивізії визволили Берислав і повели наступ на Миколаїв. Це створило сприятливі умови для форсування Дніпра і визволення Херсона. Вночі 11 березня розвідгрупа 149-го стрілецького полку 49-ї гвардійської стрілецької дивізії висадилася в районі села Козацьке і захопила плацдарм на правому березі Дніпра. До 6 години ранку на плацдарм на плавзасобах почали переправлятися сили 149-го полку і, розвиваючи наступ уздовж берега, до 14.30 оволоділи селами Козацьким, Отрадокам'янкою і продовжували просуватися в напрямку села Микільського. Батальйон капітана Кутєпова із 295-ї дивізії в ніч з 11 на 12 березня оволодів островом навпроти села Антонівки, а на південь від села Садового висадилися розвідзагони 49-ї гвардійської та 295-ї стрілецьких дивізій. Вдень 12 березня частини цих дивізій розпочали підготовку до форсування Дніпра. Всю операцію підтримувала артилерія, що зайняла в основному вогневі позиції на північній околиці міста Цюрупинська і в хуторі Саги.

Наприкінці 12 березня передові загони 4-ї і 5-ї мотострілкових бригад 2-го гвардійського мотострілецького корпусу вступили в бій із противником за переправи через річку Інгулець в районі сіл Дар'ївка – Федорівка, 149-й гвардійський стрілецький полк 49-ї гвардійської стрілецької дивізії визволив село Понятовку і бився на підступах до села Микільського, де передові батальйони, що зайняли плацдарм 12 березня почали форсувати річку Інгулець і вести бій за село Садове. У ніч на 13 березня 147-й і 149-й полки 49-ї дивізії та 1042-й і 1040-й полки 295-ї дивізії на підручних засобах розпочали форсувати Дніпро. До 12-ї години дня 13 березня 1944 р. частини 28-ї армії повністю оволоділи містом Херсон.

Наприкінці березня 1944 р. територія Херсонщини, в основному, була звільнена від німецьких окупантів. 140 днів йшли бої за звільнення. 34 тисячі солдатів і офіцерів віддали своє життя. 36 воїнів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. 100 тис. херсонців воювало на фронтах німецько-радянської війни, з них 53.538 чоловік загинули. 89 уродженців та жителів Херсонщини стали Героями Радянського Союзу. П. Покришев (уродженець Голої Пристані) отримав це звання двічі, а П. Дубинда (уродженець с. Геройське (Прогної) Голопристанського р-ну) став Героєм Радянського Союзу та повним кавалером ордену Слави.

Загальні матеріальні збитки, завдані народному господарству Херсонщини, склали 12 млрд. крб. (в цінах на 1941 р.). У Херсоні повністю були зруйновані підприємства харчової промисловості, підірвані паротурбінна та дизельна електростанції, завод склотари, цехи заводів ім. Петровського та ім. Комінтерну, консервного комбінату, повністю знищені водогін та енергетичне господарство міста. Німці та їхні спільники повністю знищили 12.068 споруджень, з них 1.771 будинок промислово-виробничого призначення, 2.942 житлові будівлі, 4.619 тваринницьких будівель, 1.631 будова складського господарства й торговельних баз, 1.105 інших будівель господарського призначення. За час окупації Херсонщина поставила окупантам 3.886.507 центнерів зерна, 141.983 центнера картоплі, 224.813 центнерів овочів, 140.133 голови великої рогатої худоби, 120.645 свиней,

378.615 голів овець і кіз, 86.385 коней, 1.484.526 голів птаха; знищили й вивезли до Німеччини – 26.473 сільськогосподарські машини, 48.240 одиниць різного сільськогосподарського реманенту.

Херсонщина від повоєнних років по перебудову **Повоєнна Херсонщина**

Зі звільненням Півдня радянської України Червоною армією розпочалась відбудова радянської влади та адміністративно-територіальної структури. В процесі цих дій відповідно Указу Президії Верховної Ради УРСР 30 березня 1944 р. постала Херсонська область. До складу новоутвореної адміністративної одиниці увійшло 13 районів, виокремленні із Миколаївської області, та 6 із Запорозької області. Херсон став обласним центром. У 1965-1966 рр. у ході чергових адміністративних змін Херсонська область набула сучасного формату.

Обласний комітет КП(б) України, а реально і всю область, у квітні 1944 р. очолив Федоров Олексій Федорович – генерал-майор НКВС, двічі Герой Радянського Союзу, легендарний керівник Чернігівсько-волинського партизанського з'єднання. З січня 1949 р. по березень 1951 р. обласний комітет компартії очолював Гришко Григорій Єлисейович. Саме вони керували відродженням всіх економічних і соціально-культурних структур області та формували й укомплектовували партійні органи і ради всіх рівнів.

Ставши обласним центром Херсон потребував стрімких і рішучих дій по відродженню. Першим керівником міста відразу після його звільнення і до травня 1944 р. був Сокирко Костянтин Андрійович. У тяжкі роки завершення Другої світової війни містом керував Гармаш Федір Олексійович (травень 1944 – квітень 1945). Саме на плечі цих керівників припав увесь тягар відродження життя у місті та забезпечення реалізації його нового статусу – обласного центру. Вже за п'ять місяців після визволення Херсона було відновлено роботу 21 школи. Гострою проблемою для міста стало водопостачання, зруйноване в часи війни. Під керівництвом виконуючого обов'язки директора Херсонського водопроводу І.С. Мамкіна протягом 1944 р. було відновлено три артезіанські свердловини і водозабір з

Дніпра та проведено їх підключення до пересувної дизельної електростанції, що дозволило забезпечити подачу води.

Відбудова Херсонщини проводилась у руслі головних завдань загальнореспубліканських та загальносоюзних програм. Уже з 1944 р. на Херсонщину з інших республік ешелонами почали прибувати необхідні ресурси: будівельні матеріали, промислові та продовольчі товари, пальне, електрообладнання тощо. У квітні з Азербайджану прибув ешелон з нафтопродуктами, з Уралу надійшли три ешелони деревини. За 1944-1945 рр. сільське господарство Херсонщини отримало 300 тракторів із Челябінська, 22,2 тис. голів коней, 10,6 тис. голів великої рогатої худоби, 71,7 тис. голів овець із Казахстану та Середньої Азії. Робітники Ленінграда, які взяли шефство над областю, надіслали для консервного заводу та електростанції лабораторне обладнання, 4 вагони дроту, 90 акумуляторів, 10 електронних ламп та 6 електромоторів. Висококваліфіковані робітники та інженери Балтійського заводу прибули в місто для участі у відродженні суднобудування. Поступово наростав і розвивався промисловий, сільськогосподарський транспортний та культурний потенціал міста. Херсон не тільки сам поставав із руїн війни, а й виступав локомотивом відновлення народного господарства, культурної та соціальної інфраструктури краю.

У повоєнний період містом керували: Колісниченко Федір Васильович (май 1945 – вересень 1946), Шпак Никифор Євтихійович (вересень 1946 – січень 1948) та Смолянець Петро Андрійович (січень 1948 – жовтень 1950).

На кінець 1945 р. потужності промисловості області було відновлено на 22 % довоєнного рівня. Провідна роль у цьому процесі належала Херсону. На 1945 р. закінчилось галузеве формування промисловості міста. Запрацювали виробничі потужності суднобудівного заводу ім. Куйбишева, що вже у 1946 році досяг довоєнного рівня. Швидко відбудовувалися і досягли довоєнного рівня потужностей: у 1947 р. завод склотари, у 1950 р. електромашинобудівний завод. Велася напружена робота із відновлення роботи машинобудівного заводу ім. Петровського, нафтопереробного заводу та підприємств харчової промисловості.

У фарватері цих перетворень розвивались й інші промислові центри Херсонщини. У 1949 р. було відновлено механічний завод у Бериславі та було розпочато випуск нафтових двигунів. Потужною в місті була сфера, що орієнтувалась на забезпечення індустріалізації сільського господарства. В першу чергу це була харчова галузь. У 1944 р. у Бериславі було відновлено маслозавод. У Скадовську одним із перших кроків після війни стала відбудова порту. У 1947 р. у місті вступає в дію бавовняний та харчовий комбінати, у 1949 р. створюється потужне автопідприємство, у 1950 р. райпромкомбінат із виготовлення будматеріалів.

Паралельно з відбудовою промисловості розгорталась робота щодо відбудови сільськогосподарського виробництва. Відбувалося відновлення колгоспів, радгоспів та МТС, які забезпечили збір урожаю. В серпні 1944 р. розпочинає роботу Херсонський обласний земельний відділ. Потреба у спеціалізованих кадрах для відновленого радянського режиму була такою гострою, що у цьому відділі з 14 осіб його складу 12 разом з в.о. начальника В.І. Штанько працювали при німцях. Ймовірно, до середини 1946 р. відділ землевпорядкування та сівозміни очолював В.І. Штанько, а потім Б.В. Троїцький. Саме під їх керівництвом проводилися широкомасштабні заходи відновлення радянських принципів землекористування та піднімалося розорене сільське господарство.

На першому етапі у 1944-1945 рр. органи контролю за землекористуванням проводили активну роботу щодо відновлення порушеного присадибного землеволодіння. Спеціально створеними районними комісіями було обміряно всі присадибні ділянки колгоспників, робітників, службовців та інших не членів господарств. Було визначено права користування присадибними ділянками, вилучено незаконні земельні ділянки, відрізано виявлені лишки, також було відділено присадибні землі від громадського фонду. Та у окремих колгоспах через брак харчів керівництво дозволяло приватне використання парових клинів громадських польових земель під баштани як колгоспникам, так і службовцям, які мешкали в селах. Така масова практика

змусила виконавчий комітет Херсонської обласної ради депутатів трудящих 29 жовтня 1945 р. винести рішення «Про охорону громадських земель від розбазарювання», реанімуючи Постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркому від 27 травня 1939 р. «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання».

У цілому на кінець 1945 р. було завершено загальну роботу по суцільному відновленню обліку землекористування в колгоспах області. Загальна площа орних земель становила 2.381.128 га, з котрих 1.782.350 га належала 913 колгоспам, де перебувало 101.145 селянських дворів. 6.372 дворів робітників та службовців володіли 1.124 га землі. В переважній більшості районів колгоспне землекористування було провідним і тільки у Бериславському й Новотроїцькому районах цей показник був нижче половини загального обсягу земель. У середньому по області колгоспні землі займали 74,9% загальної площі. На один колгосп у середньому по області припадало трохи більше 2.000 га. Розміри присадибних ділянок колгоспників коливалися в межах від 0,24 га до 0,83 га, а в середньому по області становили трохи більше половини гектару на один двір. Наділи робітників і службовців у середньому по області становили 14 соток на двір. Навіть такі мізерні ділянки годували людей. Та збільшений колгоспний клин дозволяв державі вилучати з села продукти харчування та сировину по максимуму.

Наступною проблемою землекористування було те, що після закінчення війни у розореній країні колгоспники реально не мали сил забезпечити підняття спустошених земель, а мешканців міст нічим було годувати. Керуючись Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) №444 від 7 квітня 1943 р., за якою на період війни за погодженням з наркоматом землеробства дозволялася тимчасова передача земель колгоспів, у 1945 р. на Херсонщині почали здавати землю різним підприємствам та установам для створення підсобних господарств. У 1946 р. тенденція оренди колгоспних земель установами і підприємствами наростала.

Такі дії призвели не тільки до покращення, хоч і незначного, забезпечення продуктами харчування населення.

Головним їх наслідком для більшовицького режиму стало вилучення в приватну сферу земель, що скорочувало державні поставки. Допустити, навіть часткову, втрату контролю над виробленням сільгосппродукції режим не бажав. Саме через те, що, таким чином, втрачався контроль над суспільством. До того ж, Радянський Союз потребував значних ресурсів для здійснення продуктової інтервенції в країни народної демократії Східної Європи, де він формував свою нову сферу впливу. Саме тому 19 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) приймає Постанову «Про заходи щодо ліквідації порушень Статуту Сільгоспартілі в колгоспах». На виконання цієї Постанови вже 22 вересня на спільному засіданні виконавчого комітету Херсонської обласної ради депутатів трудящих і бюро обкому КП(б)У приймається план заходів. Головні пункти плану чітко викривали всю бюрократичність режиму та його схильність до показушності та всеконтролю. Головне завдання, що лунало як одне з положень плану, з усією його зловісною суттю, декларувало організацію перевірки всіх колгоспних земель, присадибних ділянок колгоспників, зайняті організаціями та установами землі під підсобні господарства, а виявлені лишки присадибних ділянок колгоспників передбачалось вилучити і повернути колгоспам до 15 листопада. Контроль здійснювався міністерством земельних справ УРСР, яке вимагало постійного надання матеріалів щодо кількості колгоспних дворів, родин робітників, службовців та інших не членів колгоспів, «...від яких відібрано незаконно захоплену землю». Ця ремарка зразу ставила цих людей поза законом.

Тотальна перевірка в області виявила безліч «незаконних» володінь: по декілька земельних ділянок у членів колгоспного активу в різних колгоспах (декілька колгоспів о одному селі), збільшені присадибні ділянки службовців райкомів (до 1,15 га), збільшені до 0,93-0,95 га присадибні ділянки колгоспників, виділення землі родичам колгоспників, які не були членами колгоспу, надання додаткових наділів багатодітним сім'ям, здача в оренду орних земель під городи і баштани, володіння виноградниками і садами (отриманими ще при окупантах).

У ході кампанії на 19 вересня 1946 р. було відібрано у населення та різних підприємств й установ 14.512 га (площа приблизно 7 тогочасних колгоспів), 2.102 га (площа 1 колгоспу). Та нестача кадрів і значні обсяги, що підлягали перевірці зумовили її проведення тільки у 71,9% колгоспів. У середньому по більшості районів площа відрізаних лишків на одного колгоспника коливалася в межах 0,14-0,36 га, у робітників і посадовців цей показник становив 0,09-0,48 га. У середньому по області на одного колгоспника припадало 25 соток відрізаної землі, на робітника/службовця – 20 соток, на організацію – 10,36 га.

Паралельно з операцією щодо відчуження лишків влада вимагала від колгоспів збільшення посіву зернових культур. Та попри повну покору в області були спеціалісти, які піддівали критиці такі плани. Так, головний агроном Генічеського райземвідділу Короленко у лютому 1947 р. доповідав, що за умов виконання плану, що передбачає засіяти зерновими 62,5% площ району, це неможливо буде зробити без порушення агрозаходів із сівозміни. Усвідомлюючи важливість завдання й розуміючи ситуацію, що складалася у країні, Короленко, тим паче, відважується висловити свою позицію. Він заявляє: «Я не проти того, аби у перехідному році, особливо в 1947 р., бажано посіяти зернових культур і побільше отримати валовий збір зерна, але, також, даю собі раду, що у майбутньому доля величини врожаю буде залежати й від правильного набору сільськогосподарських культур». Головний агроном констатував, що збільшення зернового клину призведе до скорочення технічних й інших культур, що зменшить їх обсяг і позначиться на харчуванні самих колгоспників і кормовій базі для тваринництва.

Та попри всі перестороги фахівців, працююча партійно-державна машина вижала всі ресурси з колгоспного селянства. Звітувати у жовтні про успіхи в Москву керівництву Української РСР (Голова Ради Міністрів М. Хрущову та Секретар ЦК КП(б)У Л. Кагановичу) повідомляло про виконання хлібозаготівлі на 101,3% і продовження збору збіжжя понад плану. Також в телеграмі підлабузницьки традиційно наголошувалось, що «успішне

виконання плану хлібозаготівлі є результат Вашого особистого, товариш Сталін, батьківського піклування про колгоспи і колгоспників України». Проте виконання цих зобов'язань ускладнювалося станом господарств. Реальні потужності колгоспів ще були дуже низькими. Так, у грудні 1947 р. агроном Чаплинського райземвідділу повідомляв про результати перевірки колгоспу «8 Березня». Це господарство було визнано найбільш відсталим. За 1947 р. валовий збір пшениці й жита в ньому становив 176 ц. з 216 га (врожайності 0,8 ц/га), ячменю було зібрано 28 ц. з 320 га, (0,09 ц/га), вівса зібрали 69 ц. з 46 га. (1,5 ц/га), проса – 27 ц. з 110 га (0,25 ц/га), посіви соняшника на 68 га та кукурудзи на 55 га взагалі загинули. Такий стан був не дивним, адже господарство мало 6 коней і 12 волів. У селі проживали виключно вдови і сім'ї, що втратили на війні годувальника. У висновку констатувалась, що господарство власними силами необхідного товарного зерна не буде давати, а колгоспники отримають за трудодні невелику оплату натурою та грошима. У рік голодомору це фактично було приреченням на смерть. Саме тому в багатьох колгоспах селяни відмовлялись віддавати виявлені у них у 1946 р. лишки землі, захоплювали землі у плавнях і таємно використовували їх, не сплачуючи податків. В окремих районах Херсонщини місцеве керівництво на ці порушення дивилося крізь пальці, можливо, намагаючись, таким чином, врятувати селян від голоду, що у 1946-1947 рр. охопив значні території України, попри «піклування партії і особисто тов. Сталіна». Саме тому цей голодомор особливо ретельно замовчувався, що він досить сильно контрастував з пропагандистськими заявами про голодні часи на окупованих територіях.

Не менш масштабні зростання відбувались і в соціокультурній сфері. Освітню мережу на Херсонщині почали відновлювати відразу після знищення в області режиму окупації. Важливе значення мало виконання закону про загальне обов'язкове навчання. По області проводились спеціальні заходи та обліки для визначення кількості дітей, що мають відвідувати школу. Також важливими були заходи покращення рівня забезпеченості окремих сімей, що часто

було основною причиною невідвідування дітьми шкіл. Було проведено роботи щодо відновлення матеріальної та навчальної бази освітніх установ. За повоєнне п'ятиріччя на Херсонщині вдалося не тільки відновити освітянську мережу, а й розширити її. На 1950 р. уже діяло 825 денних (з них середніх було 58, семирічних – 294) та 95 вечірніх загальноосвітніх шкіл, де навчалось більше 145 тис. учнів. Головна робота відновленої освітянської мережі окрім очевидного завдання наздогнати і підвищити рівень грамотності та освіченості учнів, в першу чергу, була спрямована на виконання справи комуністичного виховання: «виховати в учнів марксистсько-ленінський світогляд, почуття радянського патріотизму, радянської національної гордості, дружби народів СРСР і безмежної відданості справі великій партії Леніна-Сталіна». Налагодили також роботу 15 технікумів та інших середніх спеціальних навчальних установ, де готувалося 5.699 спеціалістів для різних галузей народного господарства й соціально-культурної сфери. У Херсонських педагогічному та сільськогосподарському інститутах вчилось 2.106 студентів.

Розбудова Херсонщини у 50-х роках

Успішна відбудова народногосподарського комплексу області та вихід на довоєнні потужності дозволили розгорнути широкомасштабну роботу щодо індустріалізації регіону. Втілення в життя цього завдання проводилось під керівництвом чергових партійних функціонерів, які очолювали обком КПУ: з 1951 по 1954 р. Онищенко Вадим Прохорович, з 1954 по 1956 р. Дружинін Володимир Миколайович (у 1951-1954 рр. – секретар комітету КПРС будівництва Каховської гідроелектростанції), з 1956 по 1962 р. Єлістратов Петро Матвійович (у 1971 р. фактичну усунутий від влади в ЦК КПРС за участь в організації антибрежнєвського виступу на XXIV з'їзді пленуму ЦК).

Як і в попередні часи, лідером у цьому процесі був Херсон. Починаючи з 1950-х рр. місто стало на шлях нарощування промислового і транспортного потенціалу. Особливо динамічно місто розвивалось у часи хрущовської відлиги, коли проводили реформи, спрямовані на модернізацію промисловості, для чого було створено

Херсонську раду народного господарства, котра здійснювала керівництво і контроль за діяльністю підприємств народного господарства Херсонської, Миколаївської та Кримської областей.

У цей час Херсон стає майданчиком підприємств всесоюзного значення. У 1951 р. розпочалась розбудова суднобудівного заводу, а вже через три роки з його стапелів зійшли перші 2 танкери «Херсон» та «Грізний». Ще через рік танкери «Каховка», «Керч», «Поті», а в 1955 р. – «Самарканд», «Григорій Вакуленчук», «Очаків» та «Ростов». У цілому, за повоєнний період з 1944 р. на цьому заводі було побудовано майже 1.000 суден за 38 проектами. Це були найсучасніші танкери, суховантажі, ліхтеровози, криголамні, транспортні, наукові судна. Судноремонтний завод ім. Куйбишева займався ремонтом риболовецьких траулерів колишньої флотилії «Радянська Україна». В грудні 1952 р. закладається перша черга прядильно-ткацької фабрики № 1., а вже у січні 1955 р. було випущено перші метри тканини. У 50-х рр. ХХ ст. було завершено будівництво другої черги нафтопереробного заводу. Завод ім. Петровського в 1956 р. завершив підготовку до серійного випуску кукурудзозбиральних комбайнів. У 1958 р. консервний завод випустив понад 100 млн. банок 20 видів різних консервів. Ще з 1946 р. у місті закладаються підвалини майбутнього Херсонського аеропорту. Спершу це була посадкова полоса для літаків і практично не існувало жодних будівель. У 1950 р. на аеродромі «Херсон» було побудовано металеву злітно-посадкову смугу.

Нарощували промисловий потенціал й інші міста Херсонщини. Новоствореним центром промислового розвитку стала зона будівництва Каховської гідроелектростанції. Будівництво Каховської ГЕС розпочалося у 1950 р. У дію вона вступила через п'ять років, на рік раніше запланованого строку, й стала потужним енергетичним комплексом, що дозволило розширити промислову базу як Херсонської області, так й усього південного регіону. Для забезпечення будівництва та роботи ГЕС під керівництвом архітектора А. Маторіна було побудовано нове місто – Нова Каховка. Каховську ж

гідроелектростанцію потужністю 351 мегават було включено в енергетичне кільце Донбас – Ростов-на-Дону. Для забезпечення будівництва греблі, гідроелектростанції та міста в ньому були введені в дію 1951-1952 рр. два бетонних заводи, база гідромонтажу, асфальтовий та лісопильний заводи та пристань.

Окрім розбудови гідроелектростанції та будівництва греблі, що забезпечило меліорацію регіону, успішно виконано ще одне завдання проекту – поліпшення судноплавства на Дніпрі. У 1955 р. достроково закінчено будівництво Каховського шлюзу. Спорудження гідровузла дало потужний імпульс розвитку в цілому транспортної інфраструктури південного регіону, зокрема Херсонщини. Гребля Каховської ГЕС з'єднала береги Дніпра, райони області, Придніпровську та Одеську залізницю. З часом станція «Каховка», що введена в дію в 1952 р., виросла в крупний вузол. Греблю ГЕС перетнула і важлива автомагістраль «Рені-Одеса-Ростов».

Ровесником Нової Каховки став електромеханічний завод – гігант електротехнічної промисловості, на якому виготовляється гідротехнічне нестандартизоване обладнання та металоконструкції для атомних, теплових та гідроелектростанцій. Він був відомий своєю продукцією не тільки в області, а й далеко за її межами. Починаючи з 1950 р. Скадовськ нарощує потенціал переробної промисловості. Наростають потужності й Берислава, що входив до промислового трикутника Пониззя Дніпра. У 1955 р. Бериславський механічний завод налагодив випуск потужних дизельних моторів для пересувних електростанцій. На 1955 р. в області обсяги промислового виробництва зросли у порівнянні до 1950 р. у 2,4 рази.

Потужні зміни відбувались і у сфері культури, викликані після смерті Сталіна потребою модернізації режиму, що розпочалися після XX з'їзду КПРС. Ця сфера, яку партія розглядала як частину своєї ідеологічної системи, отримала видимість лібералізації та значний поштовх до розвитку для виконання пропагандистських завдань, головним з яких, в умовах наростаючої конкуренції із Заходом, стала популяризація радянського способу життя. Широкого розмаху набуває гастрольна діяльність Херсонського

театру, до репертуару якого, вперше, увійшли п'єси зарубіжних драматургів, активізувалася робота самодіяльних театральних колективів у селах і малих містах. Проводяться кінофестивалі обласного значення, розширюється мережа культурних осередків (бібліотеки, дома культури, клуби, кінотеатри, кінопересувки). В наслідок чого активізувалася робота з населенням і особливо з молоддю.

Перетворення Херсонщини в індустріальний регіон

60-ті – початок 80-х рр. минулого століття ознаменували новий етап в історії Херсонщини. Цим процесом керували очільники обласного комітету КПУ: у 1962-1972 рр. – Кочубей Антон Самойлович, у 1972-1980 рр. – Мозговий Іван Олексійович (на Херсонщині з 1953 р.), у 1980-1987 рр. – Гіренко Андрій Миколайович, які були класичними апаратними функціонерами.

Попри негативні тенденції в суспільно-політичному та економічному розвитку країни для Херсона цей період був пов'язаний із нарощуванням індустріально-аграрного та наукового потенціалу. У 1965 р. було введено в дію 10 нових підприємств: м'ясокомбінат, заводи – бетонний та крупно панельного будівництва. В дію вступили нові потужності бавовняного комбінату. Він став одним із найбільших в Україні та одним із найпотужніших у СРСР підприємств текстильної промисловості (понад 400 тис. веретен, до 8,5 тис. ткацьких станків). Комбінат випускав 33 види тканини. 31 січня 1972 р. вступив у дію нафтопровід Кременчук-Херсон, завершувалось уведення в дію третьої черги нафтопереробного заводу. Це дозволило збільшити переробку нафти до 8,6 млн. тонн на рік і вийти на третє місце в Україні із виготовлення нафтопродуктів, збільшивши їх обсяг у чотири рази. Виникла нова галузь – електромашинобудування.

Розвивалась транспортна складова міста. На початку 60-х рр. ХХ ст. було відкрито тролейбусне сполучення в місті. В 70-ті рр. відбувається модернізація міста як потужного транспортного вузла. Через Херсон здійснювався морський зв'язок із 42 країнами світу. Зі спорудженням потужного елеватора морський порт перейшов на автоматичну обробку зернових вантажів. Річковий порт обслуговував

21 пасажирську лінію. З 1961 р. розпочався регулярний рух суден на підводних крилах за маршрутом Херсон-Одеса. У березні 1977 р. у Херсоні почалося будівництво автомобільного мосту через Дніпро, що зв'язав місто з лівобережжям та Кримом. У 1970-80-х рр. у дію було введено нові будівлі аеропорту. Аеропорт забезпечував внутрішні рейси на Київ, Москву, Сочі, інші великі міста літаками Ан-24 і Як-40, на Чернівці та інші міста України літаками Л-410, на Скадовськ і Лазурне (обласні чорноморські курорти) літаками Ан-2.

Нарощував свої потужності Новокаховський електромеханічний завод. Якщо у 1960 р. завод виробляв товарної продукції на 865 тис. крб., то у 1985 р. вже на 6.650.000 крб. Продукція призначалась для гідроелектростанцій: Киргизії, Саратовської, Канівської, Київської, Нижньокамської, Колимської, Дніпрогесу-2, Асуанської в Єгипті, Єфратської в Сирії та атомних станцій: Чорнобильської, Курської, Південноукраїнської, Запорозької. Приладобудівний завод «Сокіл», заснований 1960 р., виробляв продукцію для потреб військово-промислового комплексу всього Радянського Союзу. У місті розвивалась промисловість аграрного спрямування. У 1957 р. розпочалося будівництво заводу по калібруванню зерна кукурудзи, котрий за перші три десятиліття перетворився в найкрупніший в Україні і третій в Радянському Союзі.

Стрімкими темпами почала розвиватись і Каховка. Активізація промислового розвитку міста теж була викликана будівництвом Каховської ГЕС. Завод «Автотрактородеталь» було переведено на забезпечення машинної бази будівництва. У 1970 р. уводиться в дію дослідно-експериментально-механічний завод, що забезпечував своєю продукцією всі гідроспороди Півдня України. Підприємства «Харчремаш», «Сільгоспагрегат», ремонтно-монтажний та асфальтовий заводи забезпечували своєю продукцією південно-східну Херсонщину та потужності зрошувальної системи, що своєю мережею вкривали сільськогосподарський простір регіону. Бериславський механічний завод у 1967 р. налагоджено випуск навісних агрегатів для тепловозних, судових і стаціонарних дизелів. До ладу було введено

ливарний, інструментальній, дизельний цехи. На заводі було оновлено верстатний парк. У 1979 р. загальна площа заводської території досягла 14 тис. м², було виділено 48 млн. крб. для його реконструкції. У 1974 р. у місті було відкрито сирзавод, обладнання якого надійшло з Угорщини. Активно працювала пересувна механізована колона – 290 тресту Уккрадгоспспецбуд.

Генічеськ став потужним центром будівельної та переробної галузей у Приазов'ї Херсонщини. В місті діяли різні підприємства: заводи – арматурний, будматеріалів, залізобетонних виробів, винно- та хлібозаводи, рибоконсервний завод, харчова фабрика, сирокомбінат. Ці підприємства постійно нарощували продукцію. Особливо швидкими темпами розвивався рибоконсервний завод. Було розширено його потужності – збудовано новий цех, майстерні, холодильники, що дозволило наростити обсяг продукції у 1976-1980 рр. до 54,7 млн. крб. Арматурний завод вийшов зі своєю продукцією на ринок усього Радянського Союзу, а знак «Генічеськ» на його виробках став символом вищої якості. Потужним підприємством стала в другій половині 70-х рр. бавовняно-паперова фабрика. У Скадовську вступають у дію підприємства молочарного, маслоробного та консервного спрямування. У 1963 р. вступає в дію цегельний завод, у 1972 р. – комбікормовий завод. З поширенням у регіоні мережі зрошувальної системи в місті розгортається будівництво підприємств технічно-будівельного спрямування для її забезпечення.

Потужне нарощування промислового потенціалу активізувало і реорганізацію аграрного сектору економіки області. Висока агротехніка сухого землеробства, що застосовувалась на полях, виступала вагомим засобом боротьби із посухою, але не забезпечувала сталих врожаїв найголовніших сільськогосподарських культур. Природно-кліматичні особливості розташування регіону зі степовим ландшафтом обумовили розбудову зрошувальної системи як найбільш надійного засобу боротьби із посухою. Будівництво греблі Каховської ГЕС дозволило забезпечити збереження водного ресурсу у створеному Каховському водосховищі. У 60-х рр. минулого століття було збудовано Північно-

Кримський та Краснознам'янський зрошувальні масиви. У 1967 р. почалося будівництво магістрального каналу Каховської зрошувальної системи. Вода прийшла у сухі степові райони Херсонщини та до Криму і поставила перед традиційним землеробством вимогу освоєння нових агротехнологій. Та розбудована зрошувальна система і перший досвід її експлуатації принесли ряд проблем. Перш за все, господарства-водокористувачі не мали досвіду в організації правильного ведення зрошувального землеробства, що ускладнювалось небажанням старих управлінців міняти звичну традиційну систему. Для подолання перешкод втілення новітньої агротехнології в зоні зрошування запроваджувались практичні покази по організації поливів, правильній техніці наземного самоплинного поливу, по організації роботи дощувальних машин, проводились навчання поливальників і бригадирів, відкривались курси по підготовці механіків насосних установок. З організацією спецлабораторії було налагоджено повний контроль за якістю поливу. Відбувались поетапні реорганізації управлінської структури зрошувальної системи, встановлювався цілодобовий водозабір із правильною поливною нормою, здійснювалась розробка службових інструкцій для робітників зрошувальної мережі, запроваджувався контроль набутих знань. Крім програми покращення кадрового потенціалу здійснювалась постійна робота щодо покращення технічного потенціалу зрошувальної системи. Для цього розбудовувались дренажні споруди, створювалась цілісна система експлуатації зрошувальним масивів, впорядковувались норми праці, для завершення суцільної механізації зрошувальної системи розгорнулась робота щодо механізації її окремих ланок.

За умов стрімкого зростання різних галузей економіки на перший план виходили нові завдання: втілення в життя досягнень науково-технічного прогресу та підготовка висококваліфікованих кадрів. Виконання цього завдання забезпечувала ціла мережа спеціальних закладів: 11 середніх спеціалізованих закладів, 15 професійно-технічних та технічних училищ (два морехідні, культурно-просвітне, музичне та медичне училища, судномеханічний,

машинобудівний, гідрометеорологічний технікуми тощо), 4 ВИШі (педагогічний, сільськогосподарський, індустріальний та філіал Миколаївського кораблебудівного інституту). Загальна освіта розвивалась в шкільній і позашкільній сферах. Палац піонерів став флагманом розвитку позашкільної освіти. У 1971 р. у ньому працювало 90 гуртків, котрі відвідували 1.500 дітей. Хореографічна студія налічувала 300 учнів, 170 з яких – вихованці ансамблю «Веселі чобітки». На базі цього закладу проходили численні концерти музичних і танцювальних творчих дитячих колективів.

У царині реалізації науково-технічного прогресу активно працювали науково-дослідні та навчальні інститути. Науково-дослідний інститут зрошувального землеробства, Сільськогосподарський інститут ім. О. Цюрупи та Південно-Український територіальний відділ Центрального інституту аграрного обслуговування активно працювали над проблемами розвитку різних сільськогосподарських галузей. Херсонське відділення Українського науково-дослідного інституту рибного господарства також разом із Сільськогосподарським інститутом ім. О. Цюрупи досліджували та розробляли технології ефективного використання водних ресурсів. Проектно-вишукувальний інститут «Херсон-Агропроект» та Херсонська філія Українського проектно-пошукового та науково-дослідного інституту «Укрдіпроводгосп» розробляли технологічні та будівельні проекти для потреб сільськогосподарської сфери, а Херсонське проектно-виробниче підприємство «Діпромисто» розробляло проекти для забудови міста. Проектно-конструкторський технологічний інститут розробляв технології та обладнання для підприємств легкої промисловості. Херсонська філія Республіканського проектного інституту по землевпорядкуванню «Укрземпроект» займалась дослідженнями, картографуванням проблемами ефективного використання та охорони земельних ресурсів.

У часи перебудови перед керівництвом області постали серйозні завдання, викликані значним падінням рівня життя, політичними катаклізмами та економічним колапсом, що набирали обертів у державі. Та попри все це у Херсоні

розвивались соціально-побутова та культурна сфери. У цей час керівником області з червня 1987 р. по серпень 1991 р. був Кушнеренко Михайло Михайлович, який з грудня 1983 р. був головою виконкому Херсонської обласної ради народних депутатів, а в ході переформатування режимом структури влади з квітня 1990 р. став головою обласної ради. Він був єдиний з попередників, який народився на Херсонщині.

На кінець 80-х рр. ХХ ст. тільки у місті Херсоні діяло більше 1.000 підприємств побутового обслуговування (будинки побуту, ремонтні майстерні, перукарні, телефонні станції, магазини, ресторани, кафе тощо). Розвивалась мережа медичного обслуговування. Діяло 15 лікарень, 29 поліклінік та 34 аптеки. Музеї, бібліотеки, палаци культури та театри міста стали осередками духовного розвитку. Для покращення умов життя активно велось будівництво нових багатоповерхових житлових будинків у мікрорайонах: на Карантинному острові, Шуменському, Таврійському, Північному.

Проте, наростання кількісних показників супроводжувалось падінням якості. До того ж, проблеми економічні і соціальні набували особливої гостроти за умов стрімкого зростання населення в місті. У 1989 р. у Херсоні вже проживало 368.300 жителів, що було у 3,8 більше довоєнного рівня. Побутово-культурна диспропорція між містом і селом створювала низку економічних, демографічних та соціальних проблем.

Висновки:

З розгортанням лютневої революції в Херсоні теж склалась ситуація двовладдя в якій Ради протистояли легальним органам самоврядування. Політична конфронтація між пробільшовицькими силами та представниками демократії постійно викликала загострення. Та у вересні-жовтні 1917 р. на Херсонщині, як і по всій країні, назривала революційна криза. Вона характеризувалася активним піднесенням пролетарського і селянського руху, більшовизацією Рад, посиленням боротьби робітничого класу, переходом солдатських мас на позиції більшовицької партії, чий вплив невпинно зростає.

Орієнтація на УНР після жовтневого перевороту не дала місцевим демократичним силам можливості втримати ситуацію під контролем. Як і по всій Україні Херсонщина опинилася в умовах збройного конфлікту різних військово-політичних формувань.

Значного прогресу в розбудові національної сфери та відродженню економіки стало встановлення на Херсонщині режиму Української Держави.

Загострення збройної боротьби між білогвардійськими та радянськими силами завершилось розгортанням наймасштабнішої битви часів громадянської війни в степах Таврії у 1920 р.

Більшовицький режим зумів перетягнути на свій бік значні сили готового до боротьби населення і з його допомогою шляхом посулів і терору встановити радянську владу.

Важливим завданням радянської влади для регіону було визначено нарощування його промислового і транспортного потенціалу. Використовуючи на етапі НЕПу приватну ініціативу, а за часів індустріалізації потужний адмінресурс, влада зуміла розбудувати мережу всіх галузей промисловості, що ставали запорукою її тотального контролю за суспільством.

Для накопичення фінансових, сировинних, харчових і трудових ресурсів радянська влада, як і по всій Україні, використовувала аграрний сектор. Вихід з кризи політики воєнного комунізму, накопичення ресурсів для індустріалізації було вирішено за рахунок села. Спочатку на стадії радянського кооперування селянству запропонували видимість вільного підприємництва, а потім на стадії колективізації запровадили тотальну експропріацію, що і дало ресурси для економічних проєктів та владних амбіцій нового режиму.

Просування через МТС у архаїчне село індустріальних технологій, нової агрокультури, освіти дозволило значно підвищити та осучаснити сільськогосподарське виробництво, а також створити в середовищі селянської дрібнобуржуазної ментальності потужні осередки пролетарської культури і диктатури.

Важливою сферою впливу влади на свідомість стала сфера культури і освіти. Саме тут через механізми її нарощування вдалось охопити практично все населення, а особливо молодь, новими ідеями. Просуваючи програми ліквідації неписьемності, загальної освіти, підвищення культурного рівня влада активно проводила агітаційну роботу і формувала відданих їй осіб з новою «совковою» ментальністю.

В умовах війни населення Херсонщини взяло активну участь у боротьбі із загарбниками, участь у лавах Червоної армії, партизанських загонах та підпіллі було відзначено державними нагородами. Окупація принесла на Херсонщину політику «нового ладу», в ході якої окупанти, з одного боку, проводили політику терору і геноциду, з іншого, заохочували населення до співпраці, надаючи різні пільги і запроваджуючи елементи економічної свободи, реанімуючи в обмеженій формі приватну власність.

Із звільненням Херсонщини розпочинається відбудова зруйнованих підприємств, МТС та колгоспів. За повоєнний період промисловість області не тільки була відбудована, а й значно наростила виробничий потенціал. В аграрній сфері у 1945-1946 рр. було проведено широкомасштабну акцію відновлення старої колгоспної системи і ліквідації усіх приватницьких форм землекористування (скорочення присадибних ділянок, приватна оренда, підсобні господарства підприємств), що надало владі можливість відновити тотальний господарський контроль над селом, проте призвело до падіння виробництва сільгосппродукції і голодомору 1946-1947 рр.

Нарощування у 60-70-х рр. минулого століття промислового виробництва, розширення транспортної мережі, будівництво Каховської ГЕС, Північнокримського, Краснознам'янського та Каховського каналів, розростання давніх міських центрів Херсона, Каховки Берислава, Скадовська, Генічеська, Олешок (колишнього Цюрупинська) та створення нового – Нової Каховки урбанізували та перетворили Херсонський край у потужний індустріально-аграрний регіон – один із найрозвиненіших не тільки в Україні, а й у всьому СРСР, а також кардинально змінило

соціум ще досить архаїчного південного села – вивівши його в нові умови індустріального суспільства. Все це зумовило створення інфраструктури кадрового, наукового та технічного забезпечення галузей економіки регіону.

В умовах тотальної кризи командно-адміністративної системи у 80-х рр. ХХ ст. Херсонщина демонструвала загальні тенденції в економічній та суспільній сферах. Інерція економічного розвитку старої економічної бази вже не могла компенсувати новітнього попиту, нові квазікапіталістичні форми, що були запроваджені в умовах «перебудови» не стільки вирішували проблему нестачі товарів і послуг, скільки викривали соціальні та ідеологічні виразки режиму.

Проблеми для обговорення:

1. Причини радянзації та більшовизації Херсонщини.
2. Причини коливання вектору політичної орієнтації місцевих демократичних сил.
3. Характер розвитку регіону за режиму гетьманату П. Скоропадського.
4. Причини поразки «білого» руху.
5. Причини перемоги радянсько-більшовицької влади.
6. Фактори громадянської незрілості та меншого зла в політичних уподобаннях населення Херсонщини в часи революційних виборювань.
7. Специфіка індустріалізації Херсонщини.
8. Механізми винищення українського селянства через радянську кооперацію та колективізацію.
9. Реалізація соціокультурної стратегії тоталітарного режиму на Херсонщині.
10. Суперечність «нового ладу» окупаційної влади.
11. Колабораціонізм: витоки і форми.
12. Повоєнне село: друга колективізація.
13. Формування системи партійної та адміністративної влади на повоєнній Херсонщині.
14. Модернізація промислового потенціалу Херсонщини 60-80 рр. ХХ ст.
15. Соціокультурна трансформація спільноти Херсонщини в умовах її індустріалізації.
16. Розвиток приватного сектору в умовах перебудови.

Хронологія подій:

1917 рік

5 березня – в Херсоні створено Тимчасовий робочий комітет,
19 березня – в Херсоні створено організацію «Українська Хата».

24 травня – в Херсоні група депутатів-більшовиків на чолі з С.Д. Кіріченком спробували захопити владу в місті.

30 липня – в Херсоні пройшли перші демократичні вибори до міської думи.

27 жовтня – в Херсоні при Раді був створений революційний комітет.

3 листопада – проголошено встановлення влади рад у Херсоні.

2 грудня – у Херсоні губернський з'їзд представників повітів, волостей, земств, земельних комітетів, рад і міської самоуправи визнали верховенство УНР.

1918 рік

січень – захоплення влади радами на Херсонщині.

5 квітня – полк Українських січових стрільців звільнив Херсон від червоногвардійців.

15 квітня – полк УСС звільнив від червоногвардійців Каховку.

21-22 квітня – штурму перекопських укріплень та форсування Сивашу 2-м Запорозьким піхотним полком під керівництвом П. Болбочана.

грудень – партизанське з'єднання «Херсонська дивізія» під керівництвом отамана Григор'єва звільняє Херсонщину від гетьманських військ.

кінець грудня – англо-франко-грецькі війська розпочинають окупацію півдня Херсонщини.

1919 рік

лютий-березень – звільнення Херсонщини від англо-франко-грецьких інтервентів 1-ю Задніпровською дивізією (команд. Дибенко) у складі 1-ї Задніпровської бригади (команд. Григор'єв), 3-ї Задніпровської бригади (команд. Махно) та партизанськими загонами П. Тарана.

червень – захоплення Херсонщини денікінськими військами.

1920 рік

січень-лютий – захоплення Херсонщини частинами 14-ї армії Південно-Західного фронту під командуванням Уборевича.

7 червня – початок наступу врангелівських військ через Перекоп і Чонгар.

6 серпня – захоплення частинами Червоної армії Каховського плацдарму.

7-8 листопада – штурм Перекопу та форсування Сивашу Червоною армією.

1921 рік

січень – початок відбудови флоту і водного транспорту.

1928 рік дала електроенергію перша гідроелектростанція Херсонщини – Великоолександрівська на річці Інгулець.

1929 рік на базі сільськогосподарського технікуму створено Херсонський сільськогосподарський інститут ім. О.Д. Цюрупи.

1930 рік – в Херсоні вступив у дію електромашзавод, будується нова верф (з 1935 р. – судноверф ім. Куйбишева), восени розпочинається масове виселення розкуркулених селян, на Херсонщині створено 839 колгоспів (80 % орних земель краю) і 44 радгоспи (18 % орних земель).

1931 рік – в Херсоні вступив у дію один з найбільших в країні елеваторів, у Генічеську вступив у дію бавовняноочисний завод, створено Науково-дослідний інститут гібридизації та акліматизації тварин «Асканія-Нова».

1932 рік – в Скадовську вступив у дію бавовняноочисний завод, у жовтні на Херсонщині починається голод.

1933 рік – у Херсоні вступили в дію бавовнянопереробний завод та прядильна фабрика, в сільській місцевості зафіксовані випадки канібалізму.

1936 рік – в Херсоні відкрито завод з будівництва доків.

1938 рік – в Херсоні вступив у дію нафтопереробний завод.

1941 рік

15 серпня – початок окупації Херсонщини німецькими (11 армія) та румунськими (3 армія) військами.

19 серпня – захоплення німцями Херсону.

25-30 серпня – форсування німцями Дніпра в районі Берислав-Каховка.

1942 рік

лютий-липень – проведення окупантами аграрної реформи: реорганізація колгоспів і радгоспів, часткове відновлення приватного господарства.

1943 рік

жовтень-листопад – звільнення лівобережної Херсонщини військами 3-го та 4-го Українських фронтів.

1944 рік

6-18 березня – Березнеговато-Снігирівська операція – початок звільнення правобережної Херсонщини від німецьких окупантів.

13 березня – звільнено Херсон.

30 березня – відповідно Указу Президії Верховної Ради УРСР створено Херсонську область.

1945 рік – відновлено колгоспну систему.

1946 рік – в основному ліквідовано всі приватні та орендні земельні форми землекористування.

1950 рік – початок будівництва Каховської гідроелектростанції.

1951 рік – початок будівництва міста Нова Каховка.

1955 рік – вступила в дію Каховська ГЕС.

1960 рік – в Новій Каховці розпочав роботу Приладобудівний завод «Сокіл».

1963 рік – уведено в дію Північно-Кримський канал.

1964 рік – уведено в дію Краснознам'янський канал.

1964 рік – в Новій Каховці розпочав роботу промисловий гігант – електромеханічний завод.

1970 рік – в Каховці вводиться в дію дослідно-експериментально-механічний завод.

1972 рік – вступив у дію нафтопровід Кременчук-Херсон.

1979 рік – вступив у дію Каховський канал.

Історичний словник:

Анархісти – прибічники суспільно-політичної течії комуністичного спрямування, що прагне до максимально можливого визволення особистості, виступає за негайне знищення будь-якої державної влади стихійним бунтом мас і створення федерації дрібних автономних асоціацій виробників і споживачів (союзи громад). Мета анархізму –

створення вільної організації суспільства з інститутами громадського самоуправління, яке обходиться без влади людини над людиною.

Більшовики – члени ліворадикального (ленінського) крила Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) після її розколу на більшовиків і меншовиків. — Назва «більшовики» походить з історичного моменту, коли прихильники ленінської концепції побудови пролетарської партії виявилися в більшості при голосуванні головних питань Статуту РСДРП та керівних органів партії на Другому з'їзді партії в 1903 р. Більшовики тримали курс на гегемонію пролетаріату в майбутній революції. В. І. Ленін хотів створити згуртовану, бойову, чітко організовану, дисципліновану пролетарську партію. Історичною спадщиною більшовиків вважається те, що заради захоплення і утримання влади, вони розв'язали в країні громадянську війну та масовий терор, першими в світі заснували систему концтаборів, знищили цілі соціальні класи російського суспільства і встановили в країні тоталітарний режим.

Брестська угода (Берестейський мир, Брест-Литовський мирний договір) – мирна угода між Українською Народною Республікою з одного боку та Німецькою імперією, Австро-Угорською імперією, Османською імперією і Болгарським царством з другого, підписаний 27 січня (9 лютого) 1918 р. За умовами договору УНР виходила з Першої світової війни, її було визнано незалежною, рівноправною державою, Холмщина та Підляшшя входили до складу України, Німецька і Австро-Угорська імперії зобов'язувались допомогти УЦР звільнити територію держави від більшовиків, УНР зобов'язалась постачати в Німецьку та Австро-Угорську імперії їжу, що була потрібна для населення та стратегічну сировину.

Двовладдя – форма влади, що виникла в результаті Лютневої революції. 27 лютого 1917 р. одночасно були утворені Тимчасовий комітет Державної думи і Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів. Влада робітників та солдатів була зосереджена в радах, а владу ліберальної інтелігенції, промисловців та частини землевласників уособлював Тимчасовий уряд.

Директорія – найвищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки, який діяв з 14 листопада 1918 р. до 10 листопада 1920 р. Очолювали Директорію з часу заснування по 13 лютого 1919 р. Володимир Винниченко, з 13 лютого 1919 р. і до кінця Симон Петлюра.

Есери (Соціалісти-революціонери) – російська партія, яка утворилася з об'єднання різних народницьких груп у Росії й на еміграції в 1901 р. Партія боролася за побудову демократичної федеративної республіки, висувала програму соціалізації землі й передачі її сільським громадам на засадах зрівняльного користування; вона зверталася насамперед до селянства. По Лютневій революції Соціалісти-революціонери відігравали провідну роль в Тимчасовому уряді. Після Жовтневого перевороту (на IV партійному з'їзді) Соціалісти-революціонери розкололися. Ліві Соціалісти-революціонери співпрацювали з більшовиками, але після Берестейського миру вийшли з уряду.

Жовтневий переворот (у радянській історіографії «Велика Жовтнева соціалістична революція») – державний переворот, заколот у Російській республіці, що відбувся 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. У ході перевороту Тимчасовий уряд, що перебував у столиці держави Петрограді – було заарештовано, а центральну владу перебравши на себе більшовики.

Запорозький корпус – загальновійськове з'єднання Армії Української Народної Республіки, що діяло в 1918-1919 рр. Корпус було сформовано у березні 1918 р. у Харкові, командиром корпусу було призначено генерала Олександра Натієва, начальником булави (штабу) – підполковника В. Генденрайха. До складу корпусу входили: 4 піхотних, 1 кінний, 1 гарматний полки, 1 автопанцерний дивізіон, 1 кінно-гірський гарматний дивізіон та повітряно-плавна ескадра.

Кадети (Конституційно-демократична партія) – російська ліберальна партія. Виступала за перетворення Росії в конституційну і парламентарну монархію з кабінетом міністрів, відповідальним перед двопалатним парламентом, що вибирався на основі всезагального виборчого права.

Програма партії включала вимоги свободи слова, совісті, зібрань, недоторканості особи та життя тощо. У національному питанні кадети визнавали право на розвиток національної культури неросійських народів, але були проти перебудови Росії на засадах автономії чи федерації.

Колгоспи доби НЕПу – об'єднання селянських господарств за активного сприяння радянської влади. Залежно від ступеня усуспільнення колективні господарства поділялися на кілька типів:

- **ТСОЗи (товариства спільного обробітку землі, ТОЗи)** – колективізувалися лише посіви;

- **артілі** – колективізувалися посіви та майно, але залишалася присадибна ділянка та необхідний для її обробітку живий і неживий реманент;

- **комуни** – селянські господарства повністю розчинялися в колективному.

Колективізація – проводилася в період між 1928-1933 рр. шляхом створення великих колективних господарств на основі тотального усуспільнення селянських дворів, нові господарські утворення назвали колгоспи. Політика колективізації повинна була знищити ворогів робітничого класу, забезпечити країну державу безкоштовними сільгоспресурсами та продуктами, знищити приватновласницькі вподобання селян. Ідея створення колгоспу сприймалась селянством як повернення кріпацтва.

Комітети незаможних селян (комнезами) – орган Радянської влади на селі в Україні в 1920-1933 рр. КНС були частиною адміністративного механізму, створеного більшовиками у формі тимчасових надзвичайних органів, наділених широкими повноваженнями. Комнезами займалися розподілом між бідняками конфіскованих панських та надлишків куркульських земель, приладдя, худоби, зерна, допомагали бідноті обробляти землю і збирати врожай. Документи свідчать, що каральним органам рекомендувалося у своїй діяльності спиратися на комнезами.

Корніловський заколот – невдала спроба генерала Корнілова (Верховний Головнокомандувач) у вересні 1917 р. повалити Тимчасовий уряд та встановити військову диктатуру в Росії.

Куркуль(рос. кулак) – зневажлива назва заможного селянина. В Радянському Союзі конкретне значення істотно залежало від поточної політичної кон'юнктури та могло означати як заможного селянина, так і противника колективізації взагалі, незалежно від майнового стану.

Лютнева революція 1917 р. – революційні події лютого-березня 1917 р., що завершилися падінням монархії у Російській імперії. Лютнева революція носила буржуазно-демократичний характер.

Машинно-тракторна станція (МТС) – в СРСР державне підприємство, що забезпечувало колгоспи сільськогосподарською технікою. Машинно-тракторні станції здійснювали обслуговування і ремонт тракторів, комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки й давали її в оренду колгоспам.

Меншовики – члени поміркованого крила Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Після Лютневої революції меншовики увійшли до складу Тимчасового уряду і отримали великий вплив у Радах. Після Жовтневого перевороту часто виступали проти більшовиків.

Народні соціалісти (Трудова народно-соціалістична партія) – неонародницька партія міської інтелігенції, була створена в період революції 1905 р. в Російській імперії. Серед партій, близьких до народників, партія народних соціалістів була єдиною, що виключала терор як засіб політичної боротьби.

Науково-технічний прогрес – це поступальний рух науки і техніки, еволюційний розвиток усіх елементів продуктивних сил суспільного виробництва на основі широкого пізнання і освоєння зовнішніх сил природи; це об'єктивна, постійно діюча закономірність розвитку матеріального виробництва, результатом якої є послідовне вдосконалення техніки, технології та організації виробництва, підвищення його ефективності.

Націоналізація – вилучення з приватної власності осіб у власність держави землі, промислових і транспортних підприємств або цілих галузей народного господарства.

Нова економічна політика (НЕП) – економічна політика, яка проводилася в Радянських республіках

починаючи з 1921 р. Була прийнята весною 1921 р. X з'їздом РКП(б), змінивши політику «воєнного комунізму», що проводилася в ході Громадянської війни. Нова економічна політика мала на меті відновлення народного господарства і подальший перехід до соціалізму. Головний зміст НЕПу – заміна продрозкладки продподатком в селі, використання ринку і різних форм власності, залучення іноземного капіталу у формі концесій, проведення грошової реформи.

«Новий лад» («Новий порядок») – політичний режим, який Третій Рейх хотів встановити на окупованих територіях. Встановлення Нового Порядку почалося задовго до початку Другої світової війни, але було публічно проголошено Адольфом Гітлером у 1941 р. Окрім всього, Новий порядок передбачав створення пангерманської расистської держави, яка базувалася на Націонал-соціалізмі, що забезпечило б панування арійсько-нордичної раси, масивну територіальну експансію у Східну Європу через колонізацію, Голокост євреїв та інших народів, які вважалися «не вартими життя», а також проведення Плану «Ост» над більшою частиною слов'ян та всіх тих, кого Рейх вважав недолюдинами.

Організація Українських Націоналістів (революційна) – український політичний рух, що ставив собі за мету встановлення Української Соборної Самостійної Держави, збереження та розвиток її та Української Нації. В лютому 1940 р. внаслідок відходу від ОУН прибічників С. Бандери було створено організацію, що спочатку мала назву ОУН(б) пізніше – ОУН(самостійників-державників) і пізніше ОУН(р).

Перебудова – загальна назва сукупності політичних і економічних реформ, що проводилися в СРСР у 1985-1991 рр. Складові частини Перебудови: у внутрішньополітичній сфері – політика гласності та демократизація суспільного життя; в економіці – введення елементів ринкових відносин; у зовнішній політиці – відмова від надмірної критики капіталістичного ладу, значне поліпшення відносин зі США та країнами Західної Європи, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей і глобальних світових проблем. До початку 1990-х рр. Перебудова призвела до загострення кризи в усіх сферах життя суспільства.

Полк Українських січових стрільців (Український добровольчий легіон) – українське національне військове формування в складі австро-угорської армії, сформоване з добровольців, які відгукнулися на заклик Головної Української Ради 6 серпня 1914 р.

Рада (робітничих, селянських і червоноармійських депутатів) – виборні населенням на певний термін колегіальні представницькі органи в період становлення радянської влади в ході революційних виборювань 1917-1920 рр.

Рада народного господарства (Раднаргосп) – державні органи територіального управління й планування сільського господарства УРСР і СРСР, що існували 1918-1931 і 1957-1965 рр. У травні 1957 р., після ліквідації більшості міністерств, раднаргоспи було відновлено. Р. було підпорядковано майже всі промислові підприємства (за винятком воєнних). Їх завданням було виконувати плани, складені Держпланами СРСР і УРСР, складати плани підприємств, наглядати за їх виконанням, розподіляти кадри й фондовану продукцію, керувати зв'язками між підприємствами. Р. виявили тенденцію до «місництва», тобто інтереси своїх районів ставити понад інтереси ін. районів і республік.

Рейхскомісаріат «Україна» – адміністративне утворення, що охоплювало частину сучасних українських та білоруських (а у планах і величезну частину російських) земель у 1941–1944 рр. Рейхскомісаріат Україна було проголошено 1 вересня 1941 р. Він охоплював Волинь, Полісся, Правобережжя і частину Полтавщини; при дальшому просуванні німецьких військ 2 вересня 1942 р. було приєднано решту Полтавщини й Запорізької області. Контролювалося і підпорядковувалося нацистській Німеччині, проте не входило до її складу. Фактично Рейхскомісаріат був колонією Третього Рейху.

Українська Держава (в історіографії інколи вживають назву **Гетьманат**) – назва держави, що охоплювала територію Центральної, Східної та Південної України зі столицею в Києві від 29 квітня до 14 грудня 1918 р. Постала на місці Української Народної Республіки внаслідок

державного перевороту. Очолювана гетьманом Павлом Скоропадським.

Українська Народна Республіка (УНР) – українська держава, що існувала в 1917-1920 рр. на території Центральної, Східної та Південної України зі столицею в Києві. Постає на місці південно-західних губерній Російської імперії, населених переважно українцями. До квітня 1918 р. очолювалася Центральною Радою на чолі з Михайлом Грушевським, після грудня 1918 р. – Директорією.

Українська Центральна Рада (УЦР, також Центральна Рада) – спочатку український представницький орган політичних, громадських, культурних та професійних організацій; згодом, після Всеукраїнського Національного Конгресу – революційний парламент України, який керував українським національним рухом. Період дії: 4 (17) березня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.

Українські соціал-демократи (Українська соціал-демократична робітничка партія УСДРП) – виникла в грудні 1905 р. з Революційної української партії (РУП); визнавала марксистську ідеологію; складалася з інтелігенції, почасти з робітників і селян. Підкреслюючи національні питання, виступала за автономії України. За Української Центральної Ради УСДРП взяла на себе основний тягар виконавчої влади (уряди В. Винниченка). Бувши обережнішою у земельному питанні, УСДРП втратила підтримку мас на користь Української Партії Соціалістів-Революціонерів.

Червона гвардія – добровільні напіввійськові та військові формування більшовиків, що виникли під час Лютневої революції 1917 р. В Україні Червона гвардія створювалася з березня комітетами РСДРП(б) як частина всеросійської Червоної гвардії. До Червоної гвардії вступали більшовики, анархісти, есери-максималісти та співчуваючі їм безпартійні робітники і службовці.

Темати доповідей:

1. Національно орієнтовані сили Херсонщини в умовах розгортання національної революції 1917 р.
2. Національні збройні формування на Півдні України.
3. Органи самоврядування в умовах революційних змагань.

4. Реалізація аграрної політики Гетьманату на Херсонщині.
5. Махновці на Херсонщині.
6. Григор'ївці на Херсонщині.
7. Барон Врангель – спроба побудови модернізованої монархії.
8. Каховський плацдарм.
9. Комнезами на Херсонщині.
10. Радянська кооперація Херсонщини.
11. Індустріальний потенціал Херсонщини 20-30-х рр. ХХ ст. у цифрах і фактах.
12. Голодомор 1932-1933 рр. на Херсонщині.
13. Рух спротиву окупантам на Херсонщині.
14. Вияви колабораціонізму на Херсонщині.
15. Просопографічний портрет партійних керівників області.
16. Нові засади суспільно-політичного життя в місцевій пресі.
17. Нова економічна стратегія розвитку в місцевій пресі.

Додаткова література для глибокого вивчення теми та окремих питань:

1. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921) / П. Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 239 с.
2. Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні / В. Верстюк. – К.: Наук. думка, 1991. – 365 с.
3. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. / В.Ф. Верстюк. – К.: Заповіт, 1997. – 341 с.
4. Водотика С.Г. Оборона Херсона у 1941 р. у спогадах одного з керівників міста Семена Кривошеїна / С.Г. Водотика // Історія в документах. Збірник наукових доповідей II Архівних читань (Херсон, 17 квітня 2014 р.). – Херсон: Айлант, 2014. – С. 4-9.
5. Водотика С.Г. Зміни етнічної структури населення Херсонської області у другій половині ХХ ст. / С.Г. Водотика // Історичний архів. Наукові студії. Збірник наукових праць. – Миколаїв: ЧДУ, 2014. – Вип. 13. – С. 26 – 33.
6. Водотика С.Г. Створення Херсонської області в контексті еволюції адміністративно-територіального устрою модерної України / С.Г. Водотика, Л.А. Савенок // 70-річний шлях Херсонської області – досягнення та перспективи розвитку: матеріали обласної науково-практичної конференції (м. Херсон, 13 березня 2014 р.). – Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти, 2014. – С. 6-9.
7. Гай-Нижник П. Торговельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 2.

- К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1997. – С. 353-396.
8. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – 887 с.
9. Горбуров Є.Г. Рух опору на Півдні України в роки Великої Вітчизняної війни / Є.Г. Горбуров. – К.: Геліон, 2002. – 246 с.
10. Горбуров Є.Г. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917-1944 рр.: Монограф. / Є.Г. Горбуров, Ю.В. Котляр, М.М. Шитюк. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2003. – 340 с.
11. Греченко В.А. Апогей сталінського тоталітаризму в Україні (30-ті роки ХХ ст.): Монографія. – Харків: ТОРСИНГ ПЛЮС, 2007. – 352 с.
12. Гриценко А.П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Рік 1920-й / А.П. Гриценко. – К.: АН України, Інститут історії України, 1997. – 94 с.
13. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. – початок 1919 р.) / А.П. Гриценко. – К.: АН України, Інститут історії України, 1993. – 101 с.
14. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й / А.П. Гриценко. – К.: АН України, Інститут історії України, 1996. – 81 с.
15. З історії боротьби трудящих Херсонщини проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни / М. Бізер, М. Давидов. – Херсон: Наддніпрянська правда, 1949. – 88 с.
16. З історії українського державотворення на Херсонщині. 1917-1921: Анотований перелік справ / Державний комітет архівів України, Державний архів Херсонської області. – Херсон: ВАТ «Херсонська міська друкарня», 2009. – 224 с.
17. Злочинства німецько-фашистських загарбників на Херсонщині: Документи і матеріали / Упорядники: М. Бізер, М. Давидов, Г. Ларін (редактор), М. Фінкельштейн. – Херсон: Наддніпрянська правда. – 1948. – 77 с.
18. История городов и сел Украинской ССР: в 26 т. Херсонская обл. / АН УССР. Ин-т ист. – К.: Глав. ред-я УСЭ, 1983. – 668 с.
19. История советского крестьянства: в 5-ти т. – Т. 4: Крестьянство в годы упрочения и развития социалистического общества, 1945 – конец 1950-х гг. / М.Л. Богденко, О.М. Вербицкая, И.М. Волков и др. – М.: Наука, 1988. – 395 с.
20. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т. – Т. 3. Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938-1980 рр.). – Кн. 1. / Ред. Т.І. Дерев'янкін. – К.: Наукова думка, 1987. – 439 с.
21. Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.А. Смолія. – Т. 2. / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко та ін. – К.: Україна, 1996. – 494 с.

22. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. – Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). – К.: Наукова думка, 1977. – 591 с.
23. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. – Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921-1941). – К.: Наукова думка, 1977. – 543 с.
24. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. – Т. 8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945-70-ті роки), Кн. 1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945-50-ті роки). – К.: Наук. думка, 1977-1979. – 390 с.
25. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.
26. Козацька Т. Соціально-економічні особливості здійснення хлібозаготівель в УСРР // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – №1. – С. 65-68.
27. Кокурин Н.Е. Как сражалась революция: в 2-х т. – 2-е узд. уточ. / Н.Е. Кокурин – Т. 2. – М.: Политиздат, 1990. – 431 с.
28. Колективізація і голод на Україні, 1929-1933: 36. док. і матеріалів / АН України. Ін-т історії України; Упоряд.: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна; Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наук, думка, 1992. – 732 с.
29. Кузовова Н.М. Єврейська община Херсонщини в 1944-1960 рр. (за документами фондів партійного архіву Херсонського обкому КП(б)У – КПУ) / Н.М. Кузовова // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2014. – № 2. – С. 111-117.
30. Литвин В.М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946-1955) / В.М. Литвин; відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Лі-Терра, 2004. – 240 с.
31. Литвин М.Р. Українські Січові Стрільці: До 500-річчя козацької слави / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – К.: Вид-во т-ва «Знання» України. – 1992. 48 с.
32. Марченко М.М. Книга-меморіал Великолепетиського району Херсонської області, «Голодомори 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 на Великолепетищині» словами очевидців та мовою документів. – Херсон: «ТДС», 2007. – 450 с.
33. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Херсонська область / Укр.. ін-т нац. пам'яті, Херс. облдержадмін., редкол.: І.О. Яковлєв (голова), В.Ф. Боровик, Т.М. Ющенко, В.С. Кудлай, д.і.н. С.Г. Водотика та ін. – Херсон: ВАТ «Видавництво «Наддніпрянська правда», 2008. – 844 с.
34. Сальник Ю.В. Житлово-комунальне забезпечення мешканців Херсона в 1920-1930-х рр. ХХ ст. / Ю.В. Сальник, Л.О. Цибуленко // Проблеми регіональної історії України: Матеріали XII Всеукраїнської наукової конференції молодих істориків / Редкол.: к.і.н., доц. Л. О. Цибуленко (голова), к.і.н., доц. Н.М.Кузовова (відп. ред.) та

- ін. – Випуск 4. – Херсон, ПП Вишемирський В.С., 2016. – Ч.2. – С. 17-26.
35. Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.) / І.М. Спудка. – К., 2005. – 276 с.
36. Сусоров В.Д. «Революційні події та визвольна боротьба трудящих Херсонщини у 1917-1920 роках»./ В.Д. Сусоров - Херсон: Айлант, 2008.
37. Сусоров В.Д. Визволення Херсонщини від німецько-фашистських загарбників (1943-1944 рр.) / В.Д. Сусоров. – Херсон: Херсонський індустріальний ін-т, 1997. – 31 с.
38. Сусоров В.Д. Херсонщина в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.) / В.Д. Сусоров . – Херсон: «Айлант», 2010. – 723 с.
39. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Сборник документов и материалов. – Симферополь: Таврия, 1975. – 234 с.
40. Херсонщина від найдавніших часів до сьогодні / Цибуленко Л.О. [та ін.] – Херсон: ПП «Вишемирський», 2014. – 360 с.
41. Херсонщина за часів нацистської окупації, 1941-1944 рр.: добірка док./ Державний архів Херсонської області / В. Баранюк, О. Стукалова, О. Шинкаренко. – Херсон, 2010. – 65 с.
42. Цибуленко Г.В. Відродження системи землекористування Херсонщини у 1945 – 1946 роках / Цибуленко Г.В. // 70-річний шлях Херсонської області – досягнення та перспективи: матеріали обласної науково-практичної конференції (м. Херсон, 13 березня 2014 р.). – Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2014. – С. 64-69.
43. Цибуленко Г.В. Відтворення приватного володіння та користування землею окупаційним режимом 1941-1944 рр. / Цибуленко Г.В. // Херсонська область – 70 років історії. Матеріали науково-практичної конференції (м. Херсон, 20 березня 2014 р.). – Херсон: Херсонська державна морська академія, 2014. – С. 157-161.
44. Цибуленко Г.В. Друга колективізація на Херсонщині у 1944-1947 / Г.В. Цибуленко // Український селянин. Зб. Наук праць. – Вип.12 – Черкаси, 2010. – С. 326-333.
45. Цибуленко Г.В. Історія повсякденності українського села в умовах окупації (за матеріалами фонду Р-1520: Сільські управи Херсонщини) / Г.В. Цибуленко // Історія в документах: Збірник наукових доповідей архівних читань. – Херсон: Айлант. – С. 29-35.
46. Цибуленко Г.В. Нові елементи культурного простору селянства Херсонщини в умовах окупаційного режиму 1941–1944 рр. / Г.В. Цибуленко // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2015, – вип. 34. – С. 45-51.

47. Цибуленко Г.В. Організаційно-політичні заходи радянських органів влади щодо відбудови колгоспного землекористування на Херсонщині у 1944-1947 рр. / Г.В. Цибуленко, Л.О. Цибуленко // Південний архів. Історичні науки: Зб. Наук праць. – Випуск XXX. – Херсон: Вид. ХДУ, 2009. – С. 48-59.
48. Цибуленко Г.В. Організація лісоохоронної справи на Херсонщині в 1917-1923 рр.: перехід від воєнного комунізму до років НЕПу / Г.В. Цибуленко, О.С. Максименко // Проблеми регіональної історії України: Матеріали науково-практичної конференції молодих істориків. – Херсон: ПП «Вишемирський», 2013. – С. 42-47.
49. Цибуленко Г.В. Офіційна та підсвідома історична пам'ять про Велику Вітчизняну війну / Г.В. Цибуленко // Методологічні та методичні проблеми формування історичної пам'яті учнівської молоді: матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції (13-14 грудня 2012 р. м. Херсон). – Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2012. – С. 199-203.
50. Цибуленко Г.В. Система натурального оподаткування на Херсонщині в умовах окупації 1941–1944 рр. / Г.В. Цибуленко // Scriptorium nostrum. Електронний історичний журнал. – № 1-2. – Херсон, 2015. – С. 177-198.
51. Цибуленко Г.В. Стан системи шкільної освіти Херсонщини в 1943-1945 роках / Г.В. Цибуленко, А.С. Климентенко // Проблеми регіональної історії України: Матеріали науково-практичної конференції молодих істориків. – Херсон: ПП «Вишемирський», 2013. – С. 33-36.
52. Цибуленко Г.В. Статистика репресивної політики щодо поляків на Херсонщині в 1937-1938 роки / Г.В. Цибуленко, Т.Г. Шкодівська // Проблеми регіональної історії України: Матеріали науково-практичної конференції молодих істориків. – Херсон: ПП «Вишемирський», 2013. – С. 75-79.
53. Цибуленко Г.В. Формат і механізми «Нового порядку» окупаційної влади на Херсонщині 1941-1944 рр. / Г.В. Цибуленко, Л.О. Цибуленко // Південний архів. Історичні науки: Зб. Наук праць. – Вип.. XXXI - XXXII. – Херсон: Вид. ХДУ, 2010. – С. 252-265.
54. Цибуленко Г.В. Формування нової податкової системи на Херсонщині в умовах окупації 1941–1944 рр. / Г.В. Цибуленко // Scriptorium nostrum. Електронний історичний журнал. – № 1. – Херсон, 2014. – С. 210-224.
55. Цибуленко Л. Модернізація агрокультурної традиції Херсонщини в умовах глобальної меліорації Півдня / Л. Цибуленко, Г. Цибуленко // Scriptorium nostrum: Електронний історичний журнал. – 2016. – № 1 (4). – С. 175-187.
56. Цибуленко Л.О. Антирелігійна політика радянської держави в святково-обрядовій сфері на Херсонщині у 1920-х роках / Л.О. Цибуленко, Л.В. Ясинецька-Єгорова // Проблеми регіональної

історії України: Матеріали науково-практичної конференції молодих істориків. – Херсон: ПП «Вишемирський», 2013. – С. 91-94.

57. Цибуленко Л.О. М. Чернявський у суспільно-культурницькому житті Херсонщини / Л.О. Цибуленко // Scriptorium nostrum: Електронний історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 198-209.

58. Цибуленко Л.О. Повсякденність та соціалізація безпритульних дітей в інтернатних закладах у 20-х роках ХХ ст. в УРСР (за матеріалами Херсонщини) / Л.О. Цибуленко, Т.Б. Букреев // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2012. – Вип. 29. – С. 35-38.

59. Цибуленко Л.О. Проблематика ролі міст в системі розбудови суспільно-політичного життя та народно-господарського комплексу Херсонщини в II половині ХХ століття в краєзнавстві / Л.О. Цибуленко // 70-річний шлях Херсонської області – досягнення та перспективи розвитку: матеріали обласної науково-практичної конференції (м. Херсон, 13 березня 2014 р.). – Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти, 2014. – С. 27-31.

60. Цибуленко Л.О. Роль і місце громадської взаємодопомоги у компартійно-радянській системі 20-х рр. ХХ ст. (На прикладі Херсонщини) / Л.О. Цибуленко, А.Ю. Твердовський // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2015, – вип. 34. – С. 40-45.

61. Цибуленко Г.В. Кредитна кооперація – шлях селянства у ринок (На матеріалах Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ століття): Монографія / Г.В. Цибуленко. – Херсон, 2008. – 180 с.

62. Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці ХІХ – на початку ХХ століття / Л.О. Цибуленко. – Херсон: ХЮІ НУВС, 2003. – 160 с.

63. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття / М.М. Шитюк. – К.: Тетра, 2000. – 534 с.

ЧАСТИНА 2

ХЕРСОНЩИНА З ЧАСУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991-2014 рр.)

Після розпаду Радянського Союзу розпочалася розбудова нової демократичної країни. До важливого та доленосного вибору народу долучилось населення нашого краю – під час Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. за підтвердження Акту проголошення незалежності України проголосувало 93,13 % жителів Херсонщини або 679 451 чоловік. Таким чином вони засвідчили своє бажання жити в незалежній і суверенній державі – Україні.

Вивчивши цей розділ, Ви будете знати:

історію Херсона та Херсонщини від проголошення незалежності України (1991 р.) до 2014 р., а саме:

- суспільно-політичну ситуацію, що склалася на початок 1990-х рр. та її подальший розвиток;
- зміни, що відбулися в адміністративно-територіальний устрою регіону;
- демографічну ситуацію та її динаміку;
- особливості соціально-економічного становища в цілому та в різних галузях виробництва;
- характерні риси повсякденного життя Херсонщини;
- головні події культурного життя краю.

Ключові терміни та поняття: *Акт проголошення незалежності України, анексія Криму, Всеукраїнський перепис 2001 р., Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., Помаранчева революція 2004 р., приватизація, Революція гідності 2014 р., Херсонська обласна державна адміністрація, Херсонська обласна рада.*

Адміністративно-територіальний устрій

Територія Херсонської області складає 28,5 тис. км² (4,7% площі України). Херсонщина межує на сході – з Запорізькою, на північному заході – з Миколаївською, на півночі – з Дніпропетровською областями, на півдні по Сивашу та Перекопському перешийку – з Автономною Республікою Крим. По території області проходить державний кордон протяжністю 458 км, в тому числі 350 км по Чорному та 108 км по Азовському морям. Область омивається Чорним і Азовським морями, а також Сивашем (Гнилим морем) та Каховським водосховищем. Кількість адміністративних районів – 18. В області 9 міст, 31 селище міського типу, 658 сільських населених пунктів, які об'єднані в 259 сільських рад. Чисельність наявного населення на 1 січня 2013 р. становила 1078,2 тис. осіб.

Кількість адміністративних районів – 18: Бериславський, Білозерський, Великолепетиський, Великоолександрівський, Верхньорогачицький, Високопільський, Генічеський, Голопристанський, Горностаївський, Іванівський, Каланчацький, Каховський, Нижньосірогозький, Нововоронцовський, Новотроїцький, Скадовський, Цюрупинський (нині Олешківський), Чаплинський. В області 9 міст, з яких 4 – обласного значення (м. Херсон, Нова Каховка, Каховка та Гола Пристань (з 2013 р.) і 5 районного підпорядкування (Берислав, Генічеськ, Скадовськ, Таврійськ, Олешки (колишній Цюрупинсь)), 31 селище міського типу, 658 сільських населених пунктів, які об'єднані в 259 сільських рад.

Населення Херсонщини

За результатами Всеукраїнського перепису 2001 р. протягом 1995-2001 рр. кількість населення області зменшилась на 197 тис. осіб, у більшій мірі через від'ємний показник приросту населення, у значно меншій – через міграційні процеси. З 2003 р. народжуваність поступово почала збільшуватися, однак й понині не досягла показників 1995 р., не зважаючи на соціальні програми та зменшення смертності серед немовлят. На 1 липня 2014 р. в області, за оцінкою статистиків, проживало 1069,9 тис. осіб. Упродовж січня-червня 2014 р. чисельність наявного населення

зменшилась на 2686 осіб, або на 5,0 особи у розрахунку на 1000 наявного населення.

Зменшення чисельності населення області відбулося як за рахунок природного скорочення на 2145 осіб, так і міграційного – на 541 особу. Порівняно з січнем-червнем 2013 р. обсяг природного скорочення зменшився на 260 осіб, або з 4,5 до 4,0 особи у розрахунку на 1000 наявного населення. Кількість народжених в області упродовж січня-червня 2014 р. збільшилась на 170 осіб, а число померлих зменшилось на 90 осіб. Рівень народжуваності порівняно з січнем-червнем 2013 р. зріс з 10,6 до 11,0 немовлят у розрахунку на 1000 наявного населення, а рівень смертності знизився з 15,1 до 15,0 померлих.

Кількість прибулих в область на постійне проживання у січні-червні 2014 р. становила 2719 осіб, а кількість вибулих – 3260 осіб.

Більшість людей мешкають у містах – 61,17 %. В обласному центрі (на території Херсонської міськради) проживає 31,32 % населення області, густонаселеними містами є Нова Каховка, Каховка, Олешки, Генічеськ. Найбільше населення у Білозерському районі, найменше – у Високопільському та Іванівському.

У Херсонській області проживає 73,19 % україномовного та 24,86 % російськомовного населення, 0,18 % людей розмовляє білоруською мовою, 0,15 % – молдавською. За мовною характеристикою населення Херсонську область можна порівняти з Києвом та Чернівецькою областю.

Суспільно-політичне життя

Із здобуттям Україною незалежності вся місцева влада перейшла до виконавчих комітетів міських, районних та сільських рад, обраних ще у 1990 р.

З лютого 1992 р. ліквідовано Виконавчий комітет Херсонської обласної ради народних депутатів, замість нього 6 квітня 1992 р. утворена Херсонська обласна державна адміністрація. З 8 вересня 1994 р. облдержадміністрація знову була реорганізована у виконком Херсонської облради народних депутатів (з 1998 р. – облради), а з 10 жовтня 1995 р. остаточно стала називатися Херсонською обласною державною адміністрацією. Ліквідація виконкомів обласної

та районних рад із збереженням останніми функцій органів місцевого самоврядування призвела до перманентного протистояння між місцевою владою та представниками центральної влади в області, що продовжується й понині.

Після спроби державного перевороту 19 серпня 1991 р. депутати Херсонської обласної ради висловили недовіру місцевим осередкам КПУ та вимагали відсторонення її членів та працівників КДБ від участі в органах державної влади та місцевого самоврядування, в тому числі – голови облради М.М. Кушнарєнка. Проте депутатська більшість була переконана, що комуністична партія сама відійде в історію, втративши підтримку електорату. Її майно перейшло на баланс обласної та міської рад, держархіву області передано архівні фонди та будівлю ліквідованого партархіву обкому КПУ, фільтраційні справи вигнаних до Німеччини та справи репресованих з архіву СБУ.

Рішенням позачергової VII сесії облради від 30.08.1991 створено штатну комісію з вирішення питань, пов'язаних з реабілітацією жертв політичних репресій в Україні, сформовано склад комісій з проведення референдуму про подальшу долю нашої держави.

Економічні проблеми та їх соціальні наслідки призвели до неодноразових виявів обурення населення в кінці 1990-х років. У грудні 1997 р. у Херсоні відбувся загальноміський страйк працівників освіти через невиплату заробітної плати. На площі перед міськрадою, яку на той час очолювала Л. Коберник, освітяни вимагали погашення боргу. Всього в страйку взяли участь 3 тис. чоловік.

Заборгованість по заробітній платі та пенсіям поряд з підвищенням комунальних послуг привела до вибуху народного незадоволення: у 1999 р. відбувся великий мітинг перед облдержадміністрацією, у якому взяли участь незахищені верстви населення – пенсіонери та безробітні. Учасники мітингу перекрили рух транспорту, вимагали вжити заходів для поліпшення їх становища.

Найбільш масованим проявом громадянської активності за весь період незалежності у Херсоні та області зустрінуті події Помаранчевої революції. Значна кількість людей відвідала виступи та заходи, проведені кандидатами у

Президенти України та їх прибічниками, а після листопада 2004 р. брала участь у постійному мітингу на площі Свободи у Херсоні, виступаючи проти політичної корупції.



Херсонці на Майдані, 2004 р., м. Київ

Події революції гідності 2014 р. були зустрінуті більш помірковано. Проте загибель людей 19-20 лютого у Києві прикро вразила херсонців. Анексія Криму та вторгнення на територію Херсонської області російських солдат, які облаштували прикордоння на херсонських полях, вплинула на загальні настрої в області. Вони відобразилися у результатах президентських виборів та виборів мера Херсона, під час яких більшість підтримала кандидатів у Президенти України – П. Порошенка та на посаду міського голови – В. Миколаєнка.

Сьогодні в області гостро стоять соціальні проблеми: боротьба з корупцією, бідністю, безробіттям, порушеннями трудового законодавства, вони потребують вирішення у найближчий час.

Не зважаючи на всі негаразди, жителі Херсонщини зберігають толерантність і терпимість у національних та релігійних питаннях, виявляють гостинність та милосердя.

Економічний розвиток

Економічна криза на Херсонщині, що почалася ще задовго до 1991 р., продовжувала поглиблюватися. Перехід від державно-планової до ринкової економіки відбувався спонтанно, без врівноваженої та обдуманого законодавчої підтримки з боку держави. Водночас держава боялася втратити контроль над суб'єктами економіки. Понад 25 державних установ мали право перевіряти та втручатись у діяльність приватних підприємств та організацій. Податки на додаткову вартість та державний збір, що перевищували

доходи підприємців, змусили їх піти у «тінь». Державні промислові та сільськогосподарські підприємства почали переходити спочатку в оренду, потім, як правило, у приватну власність їхніх колишніх керівників. Цей процес отримав у народі назву «прихвати́зація».

Промисловість

Із ліквідацією радянських міністерств остаточно розірвалися економічні зв'язки між республіками колишнього СРСР. Великі херсонські підприємства: суднобудівний завод, бавовняний комбінат, комбайнобудівний завод відтепер мали самі дбати про забезпечення сировиною та ринки збуту, при цьому для них спочатку існувала система держзамовлення, яка не давала самотійно виходити на іноземних замовників. Відсутність сировини стала вирішальним моментом для закриття бавовняного комбінату, проте постачання металу та енергоносіїв від вітчизняних виробників для суднобудівного заводу та інших підприємств також було проблемним через страйки та економічну кризу.

У 1993-1998 рр. було проведено акціонування колишніх держпідприємств у рамках програми приватизації. На цей момент стало зрозуміло, що спроби налагодити виробництво в більшості з них не дали позитивного результату. А отже підприємства представляли собою ласий шматок для рейдерів, що розпоряджалися їхнім рухомим та нерухомим майном. Обладнання вирізалось та вивозилося на металобрухт, арбітражні керуючі та санатори поставили крапку в існуванні заводу залізобетонних виробів, консервного комбінату, взуттєвої фабрики та багатьох інших підприємств Херсонщини. Порушення кримінальних справ за фактом привласнення державних коштів та розкрадання майна підприємств не привело злочинців на лаву підсудних.

Промисловість Херсонщини у наш час представлена підприємствами, що не зважаючи на політичні та економічні проблеми продовжують свою роботу: важкої промисловості – Херсонський суднобудівний завод, харчової промисловості – ТОВ «Херсонська кондитерська фабрика», Компанія «Чумак» (м. Каховка) та ін.

Розвиток видобувної промисловості за даними статистики протягом 2010-2013 рр. свідчить про зростання

виробництва електроенергії до 1796,5 млн. кВт на год., збільшення добування природних пісків, що в 2013 р. становило 596,5 тис. м³.

Провідне місце у структурі господарського комплексу області займає харчова та переробна промисловість. Вона налічувала 246 великих, середніх і малих підприємств, що випускають широкий асортимент продовольчих товарів: «Інтегровані агросистеми» (потужність – 120 тис. т в сезон), ТОВ «Каховка Протеїн Агро» (по переробці соєвих бобів – 220 тис. т на рік), ПАТ «Дім марочних коньяків «Таврія» (900 тис. дал та ПРАТ), «Чумак» Каховського району по переробці плодоовочевої продукції (70 тис. т в сезон).

Протягом 2010-2012 рр. у галузі переробної промисловості спостерігалось зниження більшості показників, таких як переробка яловичини, свинини, овочів, виробництва консервованих овочів, соків, олії, ковбас, борошна. Водночас зросло – обробленого молока, йогуртів, кондитерських та макаронних виробів, круп, кетчупів та томатних соусів, молоковмісних продуктів та безалкогольних напоїв.

Збільшилося виробництво чоловічого професійного та робочого одягу, будівельних матеріалів: дерев'яних вікон та дверей (за зменшення виробництва металопластикових), фарб та лаків, плит, листів, плівки, фольги і стрічок з пластмас, неармованих або не з'єднаних з іншими матеріалами, будівельних сумішей. Суттєво збільшилося виробництво меблів.

За січень-червень 2014 р. промисловими підприємствами області реалізовано промислової продукції (товарів, послуг) на 5743,0 млн.грн.

Сільське господарство

Протягом 1995-2012 рр. в області на 79,6 тис. га зменшилась площа сільськогосподарських угідь. Розпаювання земель колишніх колгоспів та радгоспів та їх сільськогосподарської техніки призвело до скорочення виробництва. Не зважаючи на це, на сьогодні в Херсонщині найбільша в Україні площа зрошуваних сільськогосподарських угідь – 426,8 тис. га, або 21,6 % від загальної площі сільгоспугідь, у тому числі від державних

зрошувальних систем – 384,5 тис. га, з них: від Каховської зрошувальної системи – 243,1 тис. га, Північно-Кримського каналу і Краснознам'янської зрошувальної системи – 102 тис. га, Інгулецької зрошувальної системи – 18,2 тис. га, локальні зрошувальні системи – 21,2 тис. га, місцеве зрошення – 42,3 тис. га.

За інформацією Херсонської облдержадміністрації у виробництво впроваджується новітня техніка поливу. Зокрема, протягом останніх років площі краплинного зрошення в області досягли 31,4 тис. га. Родючі землі Херсонщини налічують 1969,5 тис. га сільськогосподарських угідь, із загальної площі 1776,8 тис. га – рілля, 26,6 тис. га – багаторічні насадження, 10,4 тис. га – сіножаті, 155,7 тис. га – пасовища. Сільгосптоваровиробники області роблять важливий внесок у забезпечення продовольчої безпеки нашої держави, в першу чергу займаючись вирощуванням зернових культур, таких як пшениця, ячмінь, рис та кукурудза. За часів незалежності України рекордний вал зерна, а саме 2,5 млн. тонн Херсонщина отримала у 2011 р.

У січні-липні 2014 р. індекс обсягу сільськогосподарського виробництва порівняно з відповідним періодом 2013 р. становив 125,1%, у т.ч. у сільськогосподарських підприємствах – 133,9%, у господарствах населення – 120,6%.

Херсонська область є найбільшим в Україні виробником овочевих та баштанних культур. Сільгосптоваровиробники області, застосовуючи інтенсивні технології, отримують високі врожаї овочевих культур, зокрема: томати, огірки – по 600-800 ц/га, цибуля – по 650-900 ц/га.

Важливе місце в розвитку галузі рослинництва регіону займає садівництво та виноградарство. В області налічується 9,5 тис. га садів та виноградників – 6,5 тис. га. У 2013 р. отримано найвищий за часи незалежності обсяг валової продукції більш як 150 тис. тонн, а також рекордну врожайність винограду – 12 ц/га. Одними із найкращих представників даної галузі є ПАТ «Камянський», ТОВ «Тавр» Бериславського району, ДП ДАФ ім. Солодужіна м. Нова Каховка.

Швидкими темпами в регіоні розвивається рисівництво. Рисові системи області займають 16,2 тис. га. Період відродження галузі почався з 2001 р., характеризується підвищенням виробництва – збільшенням посівних площ, урожайності та валового збору зерна рису. На сьогодні Україна має 60,6 тис. га рисових зрошувальних систем, з яких у Херсонській області розташовані 16,2 тис. га (26,7%).

Однією з пріоритетних галузей у аграрному секторі економіки Херсонщини є тваринництво, де виробляється понад 25% валової продукції сільського господарства.

Найбільша чисельність поголів'я корів сконцентрована у господарствах, які впроваджують новітні технології виробництва молока. В області на сьогодні побудовані та працюють 7 сучасних доїльних залів, постійно удосконалюється селекційно-племінна робота, завдяки чому надій на корову вже перевищує 7 тис. рубіж. На долю м'ясного скотарства в області припадає 2% від виробництва яловичини. Ресурси галузі представлені 2 господарствами, які утримують худобу м'ясних порід і є суб'єктами племінної справи: племзавод ДП ДГ «Асканійське» Каховського району та племрепродуктор сірої української породи ДП «Маркєєво» Чаплинського району.

На сьогодні найбільш успішними сільськогосподарськими підприємствами є «Зоря» та СПП ЗАТ «Чорнобаївська птахофабрика» (Білозерський район), ВАТ «Фридом Фарм Бекон» (Олешківський, Каховський та Горностаївський райони) та ін.

Поряд з сільськогосподарськими підприємствами на початку 1990-х рр. на Херсонщині зародився фермерський рух, який дав потужний поштовх розвитку виробництва та соціальної сфери на селі. Найстарше фермерське господарство на Херсонщині – Л.П.Кириченка (1991 р.). Щороку кількість фермерських господарств збільшувалася і на сьогоднішній день їх 2417. У них в обробітку майже 260 тис. га ріллі. Частка продукції виробленої фермерськими господарствами в загальному виробництві валової продукції Херсонщини складає в різні роки 10-12%.

У Херсонській області є величезний потенціал для розвитку сільського зеленого туризму. На території області діє

49 садиб сільського зеленого туризму. За рахунок розвитку сільського зеленого туризму підвищується матеріальний добробут та частково вирішуються проблеми зайнятості сільського населення.

Транспорт

Транспортні послуги в області забезпечували та забезпечують Херсонська дирекція Одеської залізниці, Херсонський морський торговельний порт, ВАТ «Херсонавтотранс». Не функціонують відповідно до призначення ОКП «Аеропорт-Херсон» (останні рейси до Москви та Стамбулу здійснювалися у 1998 р., очікуване відновлення польотів у 2014 р. зупинене через війну) та Філія АСК «Укррічфлот» – Херсонський річковий порт». За січень-липень 2014 р. підприємствами транспорту перевезено 4230,4 тис. т вантажів, що на 17% менше, ніж за січень-липень 2013 р. Вантажобіг зменшився на 3,7% і становив 2885 млн. ткм. Зменшення вантажобіг відбулося на водному транспорті (на 64,3%), залізничному (на 4,1%). Пасажирським транспортом перевезено 56028,7 тис. пасажирів, що на 3,5% менше, ніж за січень-липень 2013 р. Пасажиробіг зменшився на 5,7% і становив 1595,9 млн. пас. км. Зменшення пасажирообороту відбулося на залізничному транспорті (на 18,3%), автомобільному (на 0,7%).

Туризм

Херсонщина омивається Чорним та Азовським морями, має привабливі курортні та туристичні об'єкти, серед яких найбільшою популярністю користуються Генічеськ, Скадовськ, Залізний порт, Лазурне тощо. Лагідний клімат, мальовниче морське узбережжя, історико-культурні, рекреаційні об'єкти та лікувально-оздоровчі заклади щорічно приваблюють понад 2 млн туристів щорічно. На Херсонщині успішно розвивається сільський зелений туризм. За рахунок розвитку туризму підвищується матеріальний добробут та вирішуються проблеми зайнятості населення регіону.

Повсякденне життя

1991 р. ознаменувався товарним дефіцитом та інфляцією, яка досягла максимальної позначки у 1993 р. Звідси – значне погіршення життєвого рівня населення.

Економічна криза призвела до негативних явищ у суспільстві: безробіття, зубожіння, безпритульності. Набула розмаху трудова міграція та імміграція. Введення національної валюти – гривни, прив'язаної до валюти, знецінило борги по заробітній платі, що накопичилися з минулих років. Заборгованість по заробітній платі у 1997-2000 рр. продовжувала зростати, економічна криза 1998 р. поставила населення перед межею остаточного зубожіння. Історики назвали політику держави у цей період «шок без терапії».

Городян рятували зв'язки із селом, яке завжди постачало дешеvu та багатоманітну сільгосппродукцію. У цей період селяни практично перейшли на натуральне господарство, фермерські господарства на свій страх і ризик вели боротьбу з посухами та неврожаєм. Широких масштабів набуло «полювання за металом», у результаті якого були знищені залишки сільгосптехніки, розібрані ферми, зрошувальні системи, недобудови, навіть адміністративні будівлі колишніх радгоспів та колгоспів.

Позитивним моментом стала програма приватизації житла, яка дозволила оформити житло, отримане від колишніх підприємств, у приватну власність. Одночасно були «відпущені» ціни на енергоносії, борги за комунальні послуги стрімко зросли, люди почали побоюватися втратити житло через заборгованість.

У 2001 р. остаточно зникли колгоспи, радгоспи і КСП, земля була розпайована між селянами. Більшість з них, переважно люди пенсійного віку, побажали передати свої паї в оренду великим сільськогосподарським підприємствам. Негативною тенденцією стало те, що орендарі не поспішали виконувати орендні договори і, переважно, розраховувалися «натурою» у тому розмірі, у якому вони вважали за потрібне. Це не перетворило селян на заможних рантьє та привело до їх залежності від державного соціального забезпечення.

З 2001 р. ситуація із заборгованістю по заробітній платі та соціальним виплатам почала стабілізуватися. Крім бюджетної сфери, багато херсонців знайшли своє призначення у сфері побутового обслуговування, як і раніше

популярною професією є професія моряка. Ці категорії населення сформували середній клас.

Відбулися зміни у побуті під впливом технічного прогресу: газифікації на селі, появою мобільного зв'язку, Інтернету, супутникового телебачення, що стали частиною життя херсонців та жителів області.

Культура

Період незалежності ознаменувався багатьма подіями в контексті культурного розвитку нашої держави.

У 1992 р. жителі Херсонщини долучилися до відзначення 500-ліття українського козацтва, урочисто відкривши пам'ятник українському козацтву на кургані поряд з похованням кошового отамана Костя Гордієнка (коло с. Республіканець Бериславського району). Однак Олешківська та Кам'янська січ – унікальні пам'ятки історії та культури України (внесені до реєстру з 2000 та 2001 рр. відповідно) досі залишаються без належного піклування та охорони.

Варто згадати міжнародний фестиваль «Таврійські ігри», що проводився щоліта протягом трьох днів з 1992 р. у місті Каховка (1992-2006). Організатором фестивалю був М.Баграєв. У програмі фестивалю проводилися конкурс краси, спортивні змагання та концерт під відкритим небом, у якому брали участь українські та зарубіжні виконавці: «Bad Boys Blue», «ВВ», «Ані Лорак», «Брати Гадюкіни», «Deer Purple», «Green Grey», Потап та Настя Каменських, «Скрябін», Руслана, Ірина Білик, «Машина времени», Анжеліка Варум, Філіп Кіркоров, Валерій Меладзе, Крістіна Орбакайте, Алла Пугачова та інші. Це шоу збирало щорічно понад 80 тис. глядачів, ще більше спостерігали за ним через прямі теле- і радіотрансляції. У 2007 р. ігри були перенесені до Києва, але дух демократизму залишився в Каховці. Економічна криза 2008 р. зробила фестиваль, що знову повернувся до Каховки, останнім.

Одночасно з «Таврійським іграми» у 1992 р. стартував Всеукраїнський благодійний дитячий фестиваль «Чорноморські Ігри» у м. Скадовську. Його організаторами стали Міністерство культури і туризму України, Скадовська міська рада та організатор «Таврійських ігор» М.Багрев.

Фестиваль «Чорноморські Ігри» спрямований на пошук, виявлення, розвиток талановитих дітей в Україні. У рамках фестивалю відбувається конкурс серед вокалістів, танцювальних колективів, а також чимало розважальних заходів для дітей.

З 1999 р. у Херсоні на базі Херсонського академічного музично-драматичного театру ім. М. Куліша проводиться театральний фестиваль «Мельпомена Таврії».



Карнавальна хода, закриття 10 Міжнародного фестивалю «Мельпомена Таврії», 2008 рік, м. Херсон

З 2003 р. фестиваль став міжнародним: у ньому взяли участь творчі колективи з Білорусії, Литви, Молдови, Польщі, Росії, Угорщини. Фестиваль став важливою культурною подією в історії України, одним із найулюбленіших свят для херсонців та гостей міста.

Починаючи з 2001 р. у м. Гола Пристань проводиться Всеукраїнський благодійний фестиваль «Купальські зорі». Солоісти, творчі колективи, в тому числі й дитячі, змагаються у театральному, музичному, хореографічному та художньому мистецтві, жителі та гості міста беруть участь у спортивних та мистецьких масових заходах, карнавальній ході, парусній регаті. Особливий інтерес викликає концерт за участю зірок сучасної української та зарубіжної естради. Метою фестивалю є пропаганда та популяризація народної творчості, відродження народних свят та традицій, підтримка та розвиток національної культури. Фінансове забезпечення фестивалю здійснюється за рахунок благодійних організацій та меценатів.

Важливою подією в галузі культури стало присвоєння Національної премії України ім. Тараса Шевченка українському поету, херсонцю А.І.Кичинському (нар. 04.04.1950 у с. Преображенка Чаплинського району) у 2006 р. (за збірки «Пролітаючи над листопадом» і «Танець вогню»).

Театри

Лібералізація суспільного життя дозволила повернути до загалу заборонені радянською цензурою імена. У 1990 р. Херсонському театру було присвоєно ім'я видатного українського драматурга Миколи Гуровича Куліша. 2005 р. театр отримав звання академічного.

В активі театру – перемоги на фестивалях «Слав'янський базар» (Білорусія), «Слав'янський вінець» (Москва), «Погляд із України» (Франція), «МОЛДФЕСТ.РАМПА.РУ» (Молдова), «Театральний Донбас» (Донецьк), «Театральні вечори» (Тернопіль), «Мельпомена Таврії» (Херсон), «Боспорські Агони» (АР Крим), «Зустрічі в Одесі» (Одеса) та багато ін.

У 1999 р. за ініціативою директора театру започатковано проведення театрального фестивалю «Мельпомена Таврії». Херсонський театр також є засновником і організатором ще двох благодійних заходів – це Всеукраїнський благодійний фестиваль народної творчості «Купальські зорі» та благодійний фестиваль «Олешківські забави».

Протягом театрального сезону у театрі відбувається постановка від 10 до 16 прем'єр, що користуються популярністю у херсонців та гостей Херсонщини. Найбільш відомі: «Кайдашева сім'я», «Вовки і вівці», «Світ пісень Едіт Піаф», «Страшна помста», «Фаворит. Князь Потьомкін Таврійський», «Любов і голуби», «Звідки беруться діти», «Між небом і землею», «Справа №...», «На великій дорозі», «Кохання – міф Троянської цариці», «Три мушкетери», «Жаба», «Розмова, якої не було», «Принцеса Турандот».

З успіхом проводяться музичні театралізовані концерти у супроводі театрального оркестру: «Музика театру і кіно», «Чарівна музика оркестру», «Диско, ретро, джаз», «Як у нас на Україні» й дитячі вистави: «Три поросятка», «Коза-дереза», «Курочка Ряба», «Пригоди Буратіно», «Антошка і гармошка», «Новорічна країна чудес», «Маленький принц».

Херсонська обласна філармонія

Визначними культурними подіями стали фестивалі, які щорічно проводить Херсонська обласна філармонія: камерної та симфонічної музики «Амадеус» (з 2003 р.), вокальної музики «Травневі зорі», виконавського мистецтва «Жовтневі гармонії», дитячої творчості «Жайвір», національних культур «Дружба народів». На сцені філармонії працюють справжні майстри сцени: народна артистка України Н. Лелеко, заслужена артистка України Т. Григор'єва, лауреат численних конкурсів А. Солецький, інструменталісти-віртуози В. Головецький, О. Коротецький, А. Мороз, хореографічний колектив «Червона калина» під керівництвом І.Малінського, створюються нові творчі колективи.

Херсонський обласний театр ляльок

Успішно працює театр ляльок, який у 1992 р., спільно з театрами міст Шумен (Болгарія) та Залаегерсег (Угорщина), започатковував перший міжнародний фестиваль театрів ляльок поріднених міст «Кришталеві вітрила». Серед 10 театрів 1 місце посів херсонський із виставою Б.Чуприни «Русалонька». Взагалі на фестивалі зустрічалися театри ляльок Угорщини, Росії (Санкт-Петербург), Болгарії та інші.

У 1994 р. театр бере участь у державному огляді «Прем'єри сезону» у м. Києві та в міжнародному фестивалі театрів ляльок «Інтерлялька 94» у м. Ужгороді із виставою «Гонець у пекло» режисера В.Скакуна.

У 1995 р. почитається співпраця з «Трестл-театр компані» (Велика Британія), що дозволила показати вистави театру в Об'єднаному королівстві та приймати зарубіжних гостей у себе.

У 1997 р. театр очолив директор В.О.Морозов. Успішно відбувалися гастролі театру та його участь у вітчизняних та міжнародних конкурсах: у 1998 р. – гастролі у Туреччині, фестиваль «Золотий Телесик – 99» (м. Львів), 2001 р. – десятий ювілейний Міжнародний фестиваль «Слов'янський базар», 2002 р. – Міжнародний фестиваль «Інтерлялька» (м. Ужгород), міжнародний фестиваль «Залаегерсегська осінь», гастролі у Франції, 2003 р. – міжнародний фестиваль театральної творчості Д.М.Ц. «Артек», 2005 р. – перший фестиваль

української народної казки «Чарівні обрії», 2005-2006 рр. – міжнародний фестиваль «Лялькове рандеву» (м. Чернігів).

У 2008-2009 рр. здійснено генеральний ремонт будівлі театру, реконструкція глядацької зали та сцени.

На сьогодні в доробку театру біля 100 вистав для дітей різної вікової категорії. Головний режисер театру – народний артист України Б.Чуприна, завідувача трупю театру – заслужена артистка України Т.Шумаріна, головний художник – заслужена художниця України О.Гоноболіна. У театрі плідно працюють талановиті актори, серед них: Т. Шумаріна, Т. Чуприна, О. Салмана, Г. Герасименко, О. Яковлєв, О. Шаламова, А. Нестерьонок, П. Коновалов, С. Кравцова, А. Попкова, О. Довгань, М. Животов, М Москвич, В. Хомякова та інші.

Бібліотечна справа

Економічна криза особливо боляче вдарила по установам культури, фінансування яких залежало від місцевих бюджетів. Будинки культури, сільські бібліотеки та інші установи культури не отримували грошей на ремонт, комунальні послуги. Заборгованість по заробітній платі їх працівників швидко зростала. Особливо важке становище склалося у 1990-х рр., як звітувала спеціальна комісія при виконкомі облради. Та все ж галузь витримала цей суворий іспит й не лише зберегла заклади культури, але й досягла певних успіхів, впроваджуючи нові досягнення у практику своєї діяльності.

Важливе місце у мережі бібліотек Херсонщини посідає ***Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олесь Гончара*** – один з інформаційних та культурних центрів південного регіону України. Щорічно послугами книгозбірні користуються до 40 тис. мешканців міста й області. Одночасно в читальних залах можуть обслуговуватися більше 600 читачів, взяти участь у масових заходах ще близько 300. До їх послуг фонд обсягом майже 1 млн. документів, в якому представлено видання 45 мовами світу. Книгосховище бібліотеки розраховане на зберігання 1 млн. 200 тис. томів.

Найбільш цінна частина книгозбірні – фонд краєзнавчих видань, місцеві видання, колекції книг, сформовані за

різними ознаками. До них належать видання з автографами авторів; книги громадянського друку; прижиттєві видання творів діячів науки, культури і літератури; зібрання мініатюрних видань; взірці поліграфічного мистецтва.

Матеріально-технічна база, сучасні засоби внутрішнього і зовнішнього зв'язку, засоби звукової і візуальної інформації, комп'ютеризація більшості бібліотечно-бібліографічних процесів забезпечують якісно новий рівень організації роботи.

Сьогодні в бібліотеці завдяки фінансовій підтримці Посольства США в Україні, Міжнародного фонду «Відродження», Міжнародного благодійного фонду «FORCE», Посольства Королівства Норвегії в Україні, Канадсько-українського товариства приятелів України і співробітництву з міжнародними та вітчизняними громадськими організаціями створено і успішно працюють: інтернет-центр та інформаційно-ресурсний центр «Вікно в Америку» ім. Дж. П. Джонса, Канадсько-український бібліотечний центр і Центр обслуговування людей з особливими потребами, Центр європейської інформації та Центр екологічної інформації, а також Регіональний інформаційний центр.

Бібліотекою реалізовано краєзнавчі інформаційні ресурси: інтернет-проект «Херсонщина: час, події, люди», Регіональні інформаційні портали «Кавун» і «Арткавун», міжнародного: «Глобальні бібліотеки. Бібліоміст. Україна» (2010 р.).

Читачів об'єднують літературні клуби: «Кулішева криниця», «Літературна вітальня», клуб любителів мистецтв «Ліра», клуби «Зціли себе сам» та «Свіжий погляд», музейна кімната «Гончарева вітальня». Бібліотека регулярно запрошує мешканців та гостей міста відвідати виставки (книжкові, художні та фотовиставки), літературно-музичні вечори та інші культурно-мистецькі заходи. Для всіх бажаючих проводяться екскурсії бібліотекою, в програму яких входить відвідування «Музею книги» та знайомство з новинками літератури.

Освіта. Наука

Розвиток освіти та Херсонщині відбувся неоднозначно. В програмах середніх шкіл з'явилися нові курси «історія

України», «Всесвітня література», «Народознавство». У вузах викладання вперше за всю історію їх існування почалося українською мовою. Відкрилися національні школи, приватні вищі навчальні заклади. Поряд з цим – різке скорочення дошкільних навчальних закладів, невиплата заробітної плати вчителя, погіршення матеріальної бази шкіл та вузів, що ледь не призвело до загальної кризи у системі освіти. Ситуація, яка стабілізувалася на початку ХХІ ст. знову погіршилася в зв'язку із економічною кризою 2008 р. Проте саме вчителі, викладачі вищих навчальних закладів стали важливою рушійною силою для розвитку національної та громадянської свідомості молодого покоління України.

У 2014 р. 478 шкіл та 499 дитячих садочків розпочали новий 2014-2015 навчальний рік. Вперше за шкільні парти сіли 11 тисяч 500 дітей. Більше 700 дітей із АР Крим та зони АТО приступили до занять у школах та дитячих садках області.

Херсонський державний університет

На момент проголошення незалежності України Херсонський державний педагогічний інститут очолював А.І.Ніцой. У навчальному закладі було 6 факультетів, де навчалася близько 5 тис. студентів, працювало 306 викладачів, лише половина з яких мала вчені ступені, та 6 професорів.

З метою задоволення суспільних запитів та підвищення конкурентоспроможності вузу було відкрито нові факультети: факультет довузівської підготовки (1991), української філології (1992), додаткових педагогічних спеціальностей і перепідготовки кадрів (1992, у 1996 р. – реорганізовано у правовий, згодом – у соціально-правовий), зарубіжної філології (1992), історичний (1995, у 2004 р. – разом з соціально-психологічним реорганізовано в факультет психології, історії та соціології), художньо-педагогічний (1998). У 1994 р. на базі інституту відкрито ліцей, який протягом багатьох років очолював О.В.Мішуков.

Доцільність та перспективність розвитку вузу підтвердила його атестація за III рівнем у 1995 р. 3 жовтня 1996 р. інститут очолив ректор, професор Ю.І.Беляєв. 1998 р. на базі ХДПІ ім. Н. К. Крупської створено Херсонський

державний педагогічний університет з IV рівнем акредитації. 13 листопада 2002 р. вуз перейменовано в Херсонський державний університет.

У 2004 р. розпочала роботу спеціалізована вчена рада по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальностей: 10.01.01. Українська література; 10.01.02. Російська література. 2005 р. засновано науковий журнал ХДУ «Чорноморський ботанічний журнал», 4 січня 2006 р. – газета ХДУ «Університетська панорама».

3 липня 2011 р. Херсонський державний університет очолив ректор О.В.Мішуков – академік, доктор філологічних наук, заслужений діяч мистецтв України, почесний громадянин Херсона (пішов із життя в грудні 2011 р.). 3 травня 2012 р. на посаду ректора Херсонського державного університету призначено доктора біологічних наук, професора Ходосовцева Олександра Євгеновича.

Херсонський державний університет сьогодні – багатoproфільний науково-педагогічний і культурно-освітній центр півдня України. Денна, заочна та екстернатна форми навчання охоплює контингент у 8000 студентів з 23 регіонів України та країн СНД. В університеті працює 18 академіків і членів-кореспондентів українських і міжнародних академій наук, 68 професорів, 234 доценти; 650 аспірантів, докторантів, біля 1000 викладачів і співробітників. У структурі вузу – Академічний ліцей і Центр довузівської підготовки. Проводиться активна науково-дослідна робота з вузами Києва, Одеси, Криму. Матеріально-технічна база: 4 учбово-лабораторних корпуси, два дев'ятиповерхових гуртожитки і один п'ятиповерховий, санаторій-профілакторій, водна станція на березі Дніпра, бібліотека, пансіонат на березі Чорного моря, студентське кафе, обсерваторія, три спортивних і дві актові зали, парк сільськогосподарської техніки.

Сучасна стратегія університету полягає в організації студентсько-зорієнтованого середовища навчання: підготовка освіченого, висококваліфікованого, конкурентоспроможного на ринку праці фахівця та свідомого громадянина нашої держави, за допомогою запровадження студентського самоврядування, стимулювання студентського

наукової творчості, зміцненні міжнародного співробітництва, підвищенні рівня викладацького складу вузу. В університеті працює Студентське наукове товариство, студенти беруть активну участь у всіх колегіальних та дорадчих органах університету.

Університет у рамках залучення України до Європейської спільноти та міжнародного наукового співробітництва стає учасником міжнародних проектів та програм, встановлює зв'язки з навчальними закладами Франції, Іспанії, Туреччини, Польщі, Німеччини та США. Його неодноразово відвідували послы Єврокомісії, Швеції, Польщі, високі представники багатьох інших держав, що сприяло налагодженню обміну студентами з вузами – зарубіжними партнерами.

Аграрна освіта та наука на Херсонщині представлена широко та має багату історію. На території області знаходиться один із найстаріших учбових закладів в Україні ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет». Крім того фахівців для галузі сільського господарства в регіоні готують на базі ВСП «Новокаховський коледж Таврійського державного агротехнологічного університету», Каховського державного агротехнічного коледжу, Скадовського технікуму ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет». В авангарді аграрної науки півдня України знаходиться Інститут зрошуваного землеробства НААН, Український науково-дослідний інститут тваринництва степових районів ім. М.Ф.Іванова «Асканія-Нова», Національний науковий селекційно-генетичний центр з вівчарства на базі Інституту тваринництва степових районів ім. М.Ф.Іванова «Асканія-Нова», Інститут рису Національної академії аграрних наук України (НААН).

Херсонський національний технічний університет – єдиний в Україні навчальний заклад, який готує інженерів-технологів з первинної обробки льону, пряжі й ткацтва. У 1997 р. отримав статус університету. Має 7 факультетів, текстильний технікум у Херсоні, 9 науково-навчальних консультаційних центрів: Феодосійський, Перекопський, Керченський, Ялтинський (республіка Крим), Генічеський, Київський, Чернігівський, Новокаховський політехнічний

інститут при ХНТУ, центр довузівської підготовки, Фізико-технічний ліцей, підготовче відділення, біля 6,5 тис. студентів, тисяча співробітників. На 35 кафедрах працює 47 докторів наук, професорів, більш 180 кандидатів наук, доцентів, близько 11 академіків і членів-кореспондентів галузевих академій наук, понад 150 аспірантів, працює докторантура. В ХНТУ функціонують дві докторських і одна кандидатська Спеціалізовані ради по захисту дисертацій, в яких минулого року захистили дисертації 22 чол.

У ХНТУ функціонують відділення Академії наук України та декількох галузевих Академій, Регіональне відділення Українсько-Британської асоціації викладачів обліку і аудиту, проводиться підготовка з 25 спеціальностей, виходять номери регулярного збірника наукових праць університету «Вісник ХНТУ», міжвузівський журнал «Автоматика. Автоматизація. Електротехнічні комплекси та системи», «Проблеми легкої і текстильної промисловості України».

Херсонська державна морська академія

У 1996 р. морехідне училище реорганізоване в Херсонський морський коледж другого рівня акредитації. У 2007 р. за розпорядженням Кабінету Міністрів України № 414-р від 13.06.2007 р. та наказом Міністерства освіти і науки України № 500 від 16.06.2007 р. на базі діючого морського коледжу і приватного морського інституту створено Вищий навчальний заклад «Херсонський державний морський інститут». 15 червня 2011 р. Урядом прийнято розпорядження «Про утворення Херсонської державної морської академії» з метою забезпечення оптимізації мережі навчальних закладів з підготовки морських фахівців у Херсонському регіоні, удосконалення системи підвищення якості підготовки морських фахівців відповідно до вимог міжнародних стандартів та зміцнення авторитету і конкурентоспроможності вищих морських навчальних закладів України на міжнародному ринку праці.

Зараз Херсонська державна морська академія – державний вищий навчальний заклад IV рівня акредитації. У ньому здійснюється підготовка морських фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями від кваліфікованого робітника, молодшого спеціаліста, бакалавра, у спеціаліста і

магістра за спеціальностями «Судноводіння», «Експлуатація суднових енергетичних установок» і «Електричні системи і комплекси транспортних засобів».

На дванадцяти кафедрах академії працюють 146 викладачів, серед них 10 докторів наук, професорів та 65 кандидатів наук, доцентів. У Морському коледжі та Професійно-морському ліцеї працюють 124 викладача, серед яких 49 – викладачі вищої категорії.

Академія має свій, зареєстрований у ВАК, науково-технічний журнал «Науковий вісник».

У 2012 р. академія посіла перше місце серед морських вищих навчальних закладів України.

Херсонське училище культури – вищий навчальний заклад з підготовки молодших спеціалістів в галузі культури, створений у 1944 р., як технікум політосвіти з відділеннями бібліотечної та клубної роботи, пізніше технікум був перейменований в культурно-освітнє училище, а з 1990 р. – в училище культури.

На сьогоднішній день заклад налічує 256 студентів денної форми навчання та 72 студенти-заочники. Випускники отримують кваліфікацію керівника гуртка, студії декоративно-прикладного мистецтва, викладача. Працюють викладачами шкіл мистецтв, художніх шкіл, керівниками аматорських студій, аматорських творчих об'єднань, художньо-декоративних гуртків, клубів, виконавцями художньо-оформлювальних робіт, дизайну, майстрами художніх виробів.

Державний архів Херсонської області – державна установа, яка зберігає колекцію документів Національного архівного фонду з історії Півдня України. З 1998 р. держархів області включено до структури облдержадміністрації.

На сьогодні мережа державних архівних установ Херсонщини включає один обласний державний архів, чотири архівні відділи міськрад (Голопристанської, Каховської, Новокаховської та Херсонської), 18 архівних відділів райдержадміністрацій. У районах функціонують трудові архіви для зберігання документів з особового складу.

Станом на 01.01.2012 у системі державних архівних установ Херсонської області у 4768 фондах зберігається 1 051 089 документів НАФ, з них в держархіві Херсонської області – у 3258 фондах 793 324 справи. У держархіві області, без урахування архівних відділів райдержадміністрацій та міськрад, зберігається 30311 фотодокументів, 5036 кінодокументів, 3020 відеодокументів, 2480 аудіодокументів, а також 87 одиниць зберігання науково-технічної документації.

З метою демократизації архівної справи, забезпечення потреб суспільства у ретроспективній інформації держархівом Херсонської області проводиться значна робота з розсекречення архівних документів, поліпшення умов зберігання, створення сучасного обліково-довідкового апарату, комплектування документами НАФ, археографічна робота.

Здобутки у цих напрямках відзначені трьома державними преміями ім. В. Веретеннікова, в т.ч. гран-прі за видання «Державний архів Херсонської області. Путівник» (К., 2003).

Спорт

Відомими спортсменами, нашими земляками, вихованцями херсонських спортивних закладів у цей період стали: Береш Олександр Михайлович, Білоног Юрій Григорович, Юрій Вікторович Нікітін, Олександр Григорович Єрьоменко та багато інших спортсменів, досягненнями яких пишається Херсонщина.

О.М.Береш народився 12 жовтня 1977 р. в м. Первомайськ Луганської області, де розпочав займатися спортивною гімнастикою. У 1993 р. продовжив удосконалення своєї спортивної майстерності у Херсонському вищому училищі фізичної культури. У 2001 р. закінчив магістратуру Херсонського державного університету. З 1995 р. став членом збірної команди України зі спортивної гімнастики. Його тренерами були І. Коробчинський і І. Писаренко. У 2000 р. він отримав звання заслуженого майстра спорту України. О. М. Береш – багаторазовий призер та переможець чемпіонатів і першостей України, бронзовий призер Кубка світу 1997 і чемпіонату Європи 1996 рр.,

абсолютний чемпіон Всесвітньої Універсиади 1999 р., дворазовий чемпіон і бронзовий призер чемпіонату Європи 2000 р., переможець Кубка світу 2000 р. на поперечині, призер чемпіонатів світу та Європи 2001 р., бронзовий призер та чемпіон етапів Кубка світу 2003 р. На Олімпійських іграх 2000 р. О.М.Береш став срібним призером в командних змаганнях, бронзовим призером у багатоборстві, посів 5 місце на перекладині та друге місце у вправах на коні. Капітан збірної команди України. Був кандидатом на участь у XXVIII літніх Олімпійських Іграх 2004 р. в Афінах. Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня, лауреат Премії Кабінету Міністрів України за внесок молоді у розбудову держави (2003). 29 лютого 2004 р. його життя трагічно обірвалося в автомобільній катастрофі. У 2005 р. створено благодійний фонд імені Олександра Береша, коштом якого щорічно проводиться міжнародний турнір «Кубок Береша» у Херсоні, під час якого виявляють молоді таланти в спортивній гімнастиці.

Ю.Г.Білоног народився 9 березня 1974 р. у м. Білопідлі Сумської області, закінчив Херсонське вище училище фізичної культури (1993) і Національний університет фізичного виховання і спорту (м. Київ). Перші тренери – Володимир Беліков (м. Білопідля) та Юрій Мінаков (м. Херсон). Заслужений майстер спорту України (1997). Український легкоатлет (штовхання ядра). 18 серпня 2004 р. Ю.Г.Білоног завоював золоту медаль на Олімпіаді в Афінах. Почесний громадянин префектури Амарусіо (Греція). Нагороджений орденом «За заслуги» II ступеня. З 1997 р. живе та тренується в м. Одеса.

Юрій Вікторович Нікітін (15 липня 1978 р., Херсон) – український спортсмен, який спеціалізується в стрибках на батуті, олімпійський чемпіон (2004 р.). Заслужений майстер спорту. Мешкає і тренується в Миколаєві. Перший тренер – Ігор Молчанов. З 2001 р. тренується під керівництвом заслуженого тренера України В. М. Горжий. У 2001 р. закінчив Миколаївський національний університет імені В. М. Сухомлинського. Юрій Нікітін – почесний громадянин префектури Маруссі – передмістя Афін. Його ім'ям названі

спортивна школа в Афінах і центр олімпійської підготовки в Миколаєві. Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня.

Єрмоєнко Олександр Євгенович народився 23 лютого 1988 р. в Херсоні. Виступає у ваговій категорії до 90 кг. Майстер спорту міжнародного класу (2011), володар II дану. Тренер: Всеволодов Сергій Сергійович. Спортивні досягнення: 2010, 2011 р. – чемпіон України (м. Київ), 2011 р. – чемпіон XXV чемпіонату Європи (м. Падуя, Італія), 2012 р. – чемпіон Європи з кіокушин карате.

Духовне життя

Цей період характеризувався відродженням духовної культури. Зусиллями вірян були відновлені богослужіння у православних храмах: Катерининському соборі, Свято-Миколаївській церкві (м. Херсон), Григоріє-Бізюковому монастирі (Бериславський район), сотнях відроджених церквах, чоловічих та жіночих монастирях по всій території області.



*Будинок архієрея
у Григоріє-Бізюківському монастирі
2008 р.
с. Червоний Маяк
Бериславського району Херсонської
області*

Знову відкрилася Херсонська синагога, відновлена зусиллями єврейської громади міста та діаспори.

1994 р. зустрів своїх прихожан Римо-католицький костюл у м. Херсон.

Ці духовні заклади активно займають благодійництвом, допомагають неможливим, опікуються сиротами, закликають народ до всепрощення та милосердя.

Висновки:

Таким чином, у 1991-2014 рр. в житті нашого краю відбулися суттєві зміни, що знайшли відображення в суспільно-політичній, соціально-економічній та культурній сфері. Населення Херсонщини зробило свідомий власний вибір щодо вирішення долі України на користь її незалежності на

референдумі 1991 р., висловило свою активну громадську позицію під час Помаранчевої революції 2004 р. та Революції гідності 2014 р. У минулому залишилися владні інституції та репресивні органи тоталітарного режиму Радянського Союзу, на демократичних засадах сформовано місцеві органи державної влади та самоврядування. В умовах економічної кризи, поглибленої політичною корупцією представників колишнього режиму, які подекуди залишились при владі, а також зайнялися економічними оборудками, відбулося значне погіршення рівня життя населення, зменшився його природний приріст. Проте економіка Херсонщини зазнала значної трансформації: відбулася приватизація колишнього державного сектору, після подолання наслідків економічної кризи успішно розвиваються сільське господарство, перероблювана промисловість, сфера послуг, що дозволило підвищити рівень життя населення регіону. Відбувається динамічний розвиток культурного життя Херсонщини, що відобразилося у досягненнях на царині літератури, освіти і науки, спорту.

Питання для обговорення:

1. Які наслідки мав Всеукраїнський референдум 1991 р. для вирішення долі регіону?
2. Які суспільно-політичні зміни на Херсонщині відбулися внаслідок проголошення Україною незалежності?
3. Оцініть наслідки приватизації для економічного життя регіону.
4. Охарактеризуйте зміни, що відбулися в соціально-економічному житті нашого краю у перші два десятиліття незалежності України.
5. Які особливості розвитку сільського господарства нашого краю?
6. Проаналізуйте демографічну ситуацію на Херсонщині протягом 1991-2014 рр.
7. Яким чином події Помаранчевої революції вплинули на громадянську активність жителів нашого краю?
8. Що, на Вашу думку, є найбільшим досягненням Херсонщини на зламі ХХ – ХХІ століть?
9. Які туристичні об'єкти на території нашого краю Ви відвідали особисто, чи сподобалась Вам їх інфраструктура?

Теми доповідей:

1. Культурне життя нашого краю у 1990-х – на початку ХХІ ст.
2. Розвиток приватного сектору економіки Херсонщину та подолання економічної кризи 1990-х рр.
3. Спортивні досягнення Херсонщини у 1990-х – на початку ХХІ ст.
4. Помаранчева революція 2014 р. і Херсонщина.
5. Незалежна та суверенна Україна – свідомий вибір жителів Херсонської області.

Хронологія подій:

- 1 грудня 1991 р.** – Всеукраїнський референдум.
- 19 серпня 1991 р.** – спроба державного перевороту.
- 30 серпня 1991 р.** – створено штатну комісію при Херсонській обласній раді з вирішення питань, пов'язаних з реабілітацією жертв політичних репресій в Україні
- 6 квітня 1992 р.** – утворена Херсонська обласна державна адміністрація.
- 1992 р.** – вперше проведені фестивалі «Таврійські ігри» у м. Каховці та «Чорноморські ігри у м. Скадовськ.
- грудень 1997 р.** – у Херсоні відбувся загальноміський страйк працівників освіти через невиплату заробітної плати.
- 1999 р.** – вперше проведено фестиваль «Мельпомена Таврії» (м. Херсон).
- 1999 р.** – у Херсоні відбувся великий мітинг перед облдержадміністрацією, у якому взяли участь незахищені верстви населення – пенсіонери та безробітні, які виступали проти падіння рівня життя населення.
- 2001 р.** – Всеукраїнський перепис.
- листопад – грудень 2004 р.** – жителі Херсонщини беруть участь у постійному мітингу на площі Свободи у Херсоні та на майдані Незалежності у Києві, виступаючи проти політичної корупції.
- 2006 р.** – присвоєння Національної премії України ім. Тараса Шевченка українському поету, херсонцю А.І.Кичинському за збірки «Пролітаючи над листопадом» і «Танець вогню».
- 2013 р.** – надання м. Гола Пристань статусу міста обласного значення.

листопад – лютий 2014 р. – населення Херсонщини бере участь у подіях Революції гідності у Києві та Херсоні.

Історичний словник:

Акт проголошення незалежності України – політико-правовий документ Верховної Ради України, прийнятий 24 серпня 1991 р., яким засвідчувався новий статус Української держави. Цій події передувало прийняття Верховною Радою України 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України 1990 р., якою проголошувалася самостійність, повнота та неподільність влади Української держави в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах.

Анексія Криму – збройна агресія Росії, спрямована на насильницьке протиправне відторгнення Кримської автономії та Севастополя від України та їх приєднання до Російської Федерації, що було здійснено протягом березня 2014 року. Насильницька анексія Криму не визнається Українською державою, Генеральною асамблеєю ООН, ПАРЄ, ПА ОБСЄ, а також суперечить рішенню Венеціанської комісії, натомість російською владою трактується як «повернення Криму до Росії». Згідно з Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» територія Кримського півострова внаслідок російської окупації вважається тимчасово окупованою територією.

Всеукраїнський перепис 2001 р. – перший за часів незалежності перепис населення в Україні. Віддзеркалює в цифровому вимірі різноманітні сторони соціально-економічного життя суспільства оновленої України, є історичною довідкою про демосоціальний стан країни на початку розбудови української державності. Результати опитування відображають кардинальні зміни, що відбулися в Україні за період від останнього радянського перепису 1989 р., містять кількісні та якісні характеристики щодо населення, його структури. Крім того, дані перепису були покликані відповісти на запитання стосовно перспектив подальшого розвитку нашої країни, показати її в загальноєвропейському контексті, отже, перепис був нагальною вимогою часу.

Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. – загальнонаціональний референдум на території колишньої УРСР щодо проголошення незалежності України. Відбувся 1 грудня 1991 р. На референдум було винесено одне питання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». Текст Акту проголошення незалежності України, прийнятий Верховною Радою 24 серпня 1991 р., було наведено у виборчому бюлетені. Громадяни України висловились на підтримку незалежності. В референдумі взяли участь 31891742 особи — 84,18% населення України. Ствердну відповідь на питання бюлетеня — «Так, підтверджую» — дали 90,32 % голосуючих (28 804 071 особа). Проти — «Ні, не підтверджую» — проголосувало 7,58 %. Недійсними було визнано 2,10 % бюлетенів. Схваливши на всенародному референдумі 1 грудня 1991 р. Акт проголошення незалежності України, народ України надав цьому документу реальної сили та започаткував новий етап розвитку історії України.

Помаранчева революція 2004 р. – рух громадянської непокори, організований прихильниками кандидата від опозиції після 2-го туру президентських виборів 2004 р. в Україні. Здійснювався у вигляді публічних протестів проти фальсифікації народного волевиявлення: мітингів, демонстрацій, пікетів, страйків, виступів у ЗМІ, звернень до урядів і громадськості інших країн, блокування будівель Адміністрації Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Центральної виборчої комісії України тощо. Тривала 12 днів: із 22 листопада до 3 грудня 2004. Словосполучення «Помаранчева революція» з'явилося через те, що прихильники кандидата в президенти В.Ющенко використовували помаранчевий колір для позначення своєї участі в русі (прапорці, стрічки, шарфи або ін. деталі одягу). Центром подій стала центр. площа столиці України — Майдан Незалежності. Свої «майдани» виникли в багатьох ін. містах. Протестувальники організували пряму супутникову трансляцію з Майдану Незалежності і події революції почали транслювати провідні телеканали світу. Вибух народного гніву був викликаний не лише фальсифікуванням президентських виборів, але й

незадоволенням виборців своїм становищем: політичною та економічною корупцією, що заважала розвиватися суспільству. Проте уряд продовжував ігнорувати ситуацію: 24 листопада 2004 р. Центральна виборча комісія України затвердила офіційний протокол результатів 2-го туру виборів: В.Янукович — 49,5 %, В.Ющенко — 46,6 %. Одночасно були оголошені остаточні дані організованого опозицією «Національного екзитполу 2004»: В.Ющенко — 52,9 %, В.Янукович — 44,2 %. 25 листопада 2004 опозиція створила Комітет національного порятунку, який звернувся до народу із закликом піднятися на захист Конституції України 1996 р. Внаслідок акції громадянської непокори Верховний Суд України прийняв до провадження скаргу довіреної особи В.Ющенка М.Катеринчука на постанову Центральної виборчої комісії України про результати 2-го туру виборів. Суд заборонив Центральній виборчій комісії до розгляду справи оприлюднити офіційні результати виборів, що означало призупинення процесу передачі влади новообраному Президенту України. 27 листопада 2004 р. відбулося позачергове засідання ВР України. Голосами 323-х народних депутатів парламент визнав недійсними результати 2-го туру президентських виборів, оскільки вони відбувалися з порушеннями виборчого законодавства. Голосами 270-ти депутатів була висловлена недовіра Центральній виборчій комісії України. На 12-й день Помаранчевої революції, 3 грудня 2004 р., Верховний Суд України оголосив вердикт: з огляду на неможливість визначити результати реального волевиявлення виборців, провести 26 грудня 2004 р. повторне голосування. 8 грудня 2004 р. Верховна Рада України затвердила «в пакеті» всі домовленості, які перетворювали Україну на парламентсько-президентську республіку. 26 грудня 2004 р. відбулося повторне голосування 2-го туру виборів, на якому В.Ющенко отримав 51,99 % голосів, а В.Янукович — 44,2 %.

Приватизація – процес передачі об'єктів державної та інших форм публічної власності в приватну власність фізичних або юридичних осіб. Приватизація є одним із головних напрямів переходу від командної до ринкової економіки в посткомуністичних країнах. В Україні

приватизація була започаткована після затвердження Верховною Радою України Концепції роздержавлення та приватизації підприємств, землі та житлового фонду в жовтні 1991 р. Для відчуження об'єктів загальнодержавної власності був створений центральний орган виконавчої влади – Фонд державного майна України та його регіональні відділення. Приватизацію майна, що перебувало в комунальній власності, здійснювали органи, утворювані місцевими радами. Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» (1992 р.) почав регулювати порядок передачі державного житлового фонду в приватну власність громадян. Земельний кодекс України в редакції від 13 березня 1992 р. задекларував можливість переходу земель із публічної власності у приватну власність фізичних та юридичних осіб. 4 березня 1992 р. Президент України Л.Кравчук підписав підготовлений Верховною Радою України базовий закон «Про приватизацію державного майна», який діє й дотепер зі змінами, внесеними наступними законами. Втім, у законодавстві залишаються шпарини, які уможливають, користуючись підтримуваними в судах корупційними схемами, здійснювати рейдерські атаки на чуже майно. На початку 1997 р. було видано близько 80 % приватизаційних сертифікатів. 5,3 млн громадян так і не звернулися по них, а 2,5 млн їх не використали. Керівники підприємств почали скуповувати ваучери за безцінь, щоб перетворитися на легальних власників. Формально в Україні з'явилося 19 млн акціонерів, але реально майже ніхто з них не здобув доступу до власності, приватизованої за допомогою їхніх сертифікатів. Право власності на акції здебільшого не оформлялося документально внаслідок правової неосвіченості акціонерів. Статутні документи і навіть імена власників акціонованих у такий спосіб підприємств не розголошувалися. Ті, хто контролював процес, позбавляв дрібних власників їх дивідендів, знецінювали їхні акції шляхом додаткового випуску фіктивного акціонерного капіталу, організовували фіктивні банкрутства і, врешті решт, домагалися реального права власності на підприємства. За 10 років (1992—2002) державний бюджет одержав від П. 5410 млн гривень, тобто 1,1 млрд дол. США.

Революція гідності 2014 р. – політичні та суспільні зміни в Україні з 21 листопада 2013 р. до лютого 2014 р., викликані відходом корумпованого політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на Європейську інтеграцію та його подальшою протидією цьому курсу. Однією з головних причин протестів стала надмірна концентрація влади в руках В.Януковича та його «сім'ї». На відміну від Помаранчевої революції влада одразу застосувала силові методи боротьби з протестами, а згодом вдалася до масових вбивств протестувальників 19-20 січня 2014 р. за допомогою снайперів. Внаслідок цього загинуло понад 100 осіб («Небесна сотня»), протести набули збройного характеру. Президент В.Янукович, злякавшись звинувачень у вбивствах та корупції, разом з прибічниками таємно покинув країну і переховується в Російській Федерації. Цим скористалася Російська Федерація, щоб почати збройну агресію проти України, анексувати АР Крим та окупувати частину Донецької та Луганської областей, а також ввести війська на територію Херсонської області (остаточно виведені з с. Чонгар (Генічеський район) та пів-о Ад (Чаплинський район) у жовтні 2014 р.).

Херсонська обласна державна адміністрація – місцевий орган державної виконавчої влади в Україні, який у межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території Херсонської області, а також реалізує повноваження, делеговані їй Херсонською обласною радою.

Херсонська обласна рада – є представницьким органом місцевого самоврядування, що представляє спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст області, у межах повноважень, визначених Конституцією України, Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» й іншими законами, а також повноважень, переданих їм відповідними сільськими, селищними та міськими радами. Обласна рада складається з депутатів, обирається населенням Херсонської області терміном на п'ять років. Рада обирає постійні і тимчасові комісії. Обласна рада проводить свою роботу сесійно. Сесія складається з пленарних засідань і засідань її постійних комісій.

Додаткова література для глибокого вивчення теми та окремих питань:

1. Голодні «екстремісти» на площі Свободи (під дощем і без губернатора) // Наддніпрянська правда. – 24 грудня 1999. – № 102 (21017). – арк. 1.
2. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-1979, оп. 16, спр. 4, арк. 1-882.
3. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4067, ф.Р-1979, аркуші фондів.
4. Електронний ресурс Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Державного комітету статистики України. Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/i/u/cens2001.pdf>
5. Електронний ресурс Головного управління статистики у Херсонській області. Режим доступу: <http://www.ks.ukrstat.gov.ua/>
6. Електронний ресурс Департаменту зовнішньоекономічної діяльності, туризму та курортів Херсонської обласної державної адміністрації. Режим доступу: <http://visitkherson.gov.ua/node/121>
7. Електронний ресурс Херсонського академічного музично-драматичного театру ім. М. Куліша. Режим доступу: <http://teatrkulisha.org/about.php>
8. Електронний ресурс Херсонського державного університету. Режим доступу: <http://www.kspu.edu/About.aspx>
9. Електронний ресурс Херсонського національного технічного університету. Режим доступу: <http://kntu.net.ua/index.php/ukr/Pro-universitet/Иstoriya-universitetu>
10. Електронний ресурс Херсонського училища культури. Режим доступу: <http://www.uchkult.ks.ua/index.php>
11. Електронний ресурс Херсонської державної морської академії. Режим доступу: <http://www.kma.ks.ua/ua/ob-akademii/istoriya>
12. Електронний ресурс ХОУНБ ім. О.Гончара. Режим доступу: http://www.artkavun.kherson.ua/ua-hersonskaja_oblastnaja_filarmonija.htm
13. Електронний ресурс: Офіційний веб-сайт Департаменту освіти і науки, молоді та спорту Херсонської обласної державної адміністрації. Режим доступу: <http://uon.ks.ua/departament/1-veresnya-den-znan.html>
14. За межею моралі // Наддніпрянська правда. – 26 грудня 1997 р.
15. История Украины: научно-популярные очерки / под. ред. В.А.Смолия. – М., 2008. – 1070 с.
16. Над Херсоном небо чисте // Наддніпрянська правда. – 20 січня 1999 р. – № 5 (20920). – С. 1.
17. Нові лауреати Шевченківської премії // Освіта України. – 2006. – № 20. – С. 4.
18. Оленковський М.П. Запорозьке козацтво на Херсонщині / М.П. Оленківський. – Херсон, 2009. – 72 с.; іл. – С. 30-45.
19. Соціально-економічне становище Херсонської області за січень-липень 2014 року / Електронний ресурс Головного управління статистики у Херсонській області. Режим доступу: <http://www.ks.ukrstat.gov.ua/sotsialno-ekonomichne-stanovishche-regionu.html>
20. Херсонский судостроительный завод. – Симферополь. Издательство Таврида, 1993. – 290 с.
21. Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 1, оп. 28, спр. 144, арк. 6.
22. Бібліографічне посилання: Кульчицький С.В. ПРИВАТИЗАЦІЯ [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Pryvatyzatsiia>.

ДЛЯ НОТАТОК

Навчально-методичне видання

*Л.О.Цибуленко, С.Г.Водотика, Г.В.Батенко,
Н.М.Кузовова, В.Я.Павленко, Г.В.Цибуленко*

ХЕРСОНЩИНА: ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

ДЛЯ ВИЩИХ ТА ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

ISBN 978-617-7273-75-1

Технічний редактор Н. М. Кузовова

Підписано до друку 02.11.2017. Формат 60х 84/16. Папір офсетний
Наклад 300 примірників. Гарнітура Bookman Old Style. Друк ризографія.
Ум. друк. арк. 25,8. Обл.-вид. арк. 27,74.
Замовлення № 674.

Книжкове видавництво ПП Вишемирський В.С.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи: серія ХС № 48 від 14.04.2005
видано Управлінням у справах преси та інформації
73000, Україна, м. Херсон, вул. Соборна, 2.
Тел. (050) 133-10-13, (050) 514-67-88
e-mail: printvvs@gmail.com